BENARES SANSKṚIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKṚIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKṚIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 5, 7, 16, 23, 27, 29, 32, 34, 36, 39, 60, 62, & 72.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,
A GLOSS ON ŜABARA SVÂMÎ'S COMMENTARY ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS, BY BHAṬṬA KUMÂRILA.

EDITED BY
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆḌIT GAŃGÂDHARA ŚÂSTRÎ, C. I. E.
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKṚIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskṛit Book Depot.

Printed at the Benares Printing Press &
the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

तन्त्रवार्तिकधृतसूत्राणां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ.

ऋ.

ए.

ऐ.

क.

ग.

च.

छ.

ज.

त.

फ.

ब.

भ.

म.

य.

श.

स.

ह.

इति।

तन्त्रवार्तिकधृतश्लोकानां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

आ.

इ.

ऐ.

क.

च.

ज.

त.

प.

फ.

ब.

भ.

व.

श.

ष.

स.

ह.

इति ।

तन्त्रवार्त्तिकस्योपसंहारः ।

ईश्वरकृपया समापत्किल मुद्रणमेतस्य चिरेण मुद्रयितुमारब्धचरस्य मीमांसाद्वादशलक्षण्याः प्रथमाध्यायद्वितीयपादादितृतीयाध्यायान्तशाबरभाष्यीयव्याख्याऽऽत्मकस्य तन्त्रवार्त्तिकस्याद्य ।

अयं खलु निबन्धः पुरा श्रीयुतथिबोसाहिबमहाशयाज्ञया धर्माधिकारिश्रीढुण्ढिराजपन्तेन शोधनाय गृहीतः शोधितश्च छित्रपुटकान्तः । अथादृष्टपारवश्याद्दिवमुपगते शोधके श्रीमद्भिरुक्तमहाशयैरेवाग्रेतनग्रन्थशोधनायाज्ञप्तेन पाठनाद्यावश्यकभूरिकार्य्यसंपादनानधिगतापेक्षितावसरप्रसरेणा मया ऽङ्गीकृते ऽस्मिन् निबन्धे तथाकरणाय, दशमपुटकान्तं विहितसंशोधने च, प्रकाशकालस्याद्यन्तरायकलुषिततया सुतरां तादवस्थ्यं भजमाने, व्यतियन्ति स्म बहूनि वर्षाणि ।

एवमेतादृशग्रन्थरत्नापरिपूर्णताखेदेनोद्योजितेन "चौखंभासंस्कृतसीरीज़" संपादकेन श्रीयुतबाबूहरिदासगुप्तेन समारब्धाविच्छिन्नशोधनस्यास्य समापनाय भृशं विज्ञापितो ऽहमवशिष्टमप्येतदीयांशं विषयसूचीशुद्धिपत्रनिवेशनपूर्वकं समशूशुधम् ।

इत्थं परिनिष्ठिते ऽस्मिन् कार्ये, मीमांसाभाष्यचतुर्थाद्यध्यायनवकस्य संक्षिप्ते टुप्टीकाऽऽख्ये व्याख्याने ऽपि मुद्रिते, नूनमेतद्दर्शनाकरीयसमस्तव्याख्यानावलोकनोत्थप्रमोदमाप्नुयुः पूर्वतन्त्ररहस्यमार्मिका इत्युत्प्रेक्ष्यैषो ऽपि निबन्धः समुपक्रान्तो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । परन्तु मुद्रणाश्रयीभूतस्य पुस्तकस्यैकस्यैव तत्राप्यशुद्धस्या ऽद्यावध्युपलब्धतया सायासं निर्वहणीये ऽत्र कार्य्ये सौकर्यसंपादनाय यतेरंश्चेत्के चनोदाराशया मुद्यमाणैतद्ग्रन्थपुस्तकप्रेषणेन, वक्ष्यामस्तर्हि भृशमुपकारमेषां सौजन्यशेवधीनामिति विज्ञापयति ।

सं० १९६०	{	महामहोपाध्यायो
आषाढबदि ७ बुधे ।		गङ्गाधरशास्त्री

तन्त्रवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१७	यां	याम्
५	२	धारणो	धारणम्
८	२२	फलेनो-	फले नो-
१०	८	विनयो-	विनियो-
१०	१०	तत्प्राण्या-	तत्प्रामाण्या-
१०	१२	स्तुत्यर्थत्वेन	स्तुत्यर्थेन
११	१	वाक्येतु	वाक्येषु
११	८	कारिणः	कारिणम्
११	८	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
११	१९	निमूल	निर्मूल
१३	१०	स्पृशान्	स्पृशात्
१५	८	माठ्यपि	माद्यपि
१६	२	त्रैय्य-	त्रैय-
१६	१७	क्षा धू	क्षाधू
१७	१९	वसायपृष्ठ-	वसाय पृष्ठ-
१८	८	रोचतेति	रोचेतेति
१८	११	स्विवा	स्विवावा
१८	१७	ता	तां
१८	१४	पर्यनयु	पर्यनुयु
१९	१६	त्यगा	त्यागा
१९	१७	भवन्तु	भवतु
१९	२२	स्तुत्यादिनो	स्तुत्यादि नो
२०	१५	वना कथं	वनाकथं
२१	७	सिद्धत्वान्	सिद्धत्वात्

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२१	९	यठ्यु	यद्यु-
२१	२२	पात्तः । प्रत्य-	पात्तः प्रत्य-
२१	२४	न्द्रिका	न्द्रियका
२५	५	व्यर्थमिति	व्यर्थत्वमिति
२९	१३	सायिनो	सायिनी
३०	१४	देवत्यो	देवत्ययो
३१	७	रक्षमा	रक्ष्यमा
३३	४	अर्धाद्वा	अर्थाद्वा
३३	१८	यथव	यथैव
३४	३	माना	मान
३४	१२	दिति	दति
३५	४	ह्यन्यु	ह्यभ्यु
३६	१०	तात्राधि	ताद्यधि
३६	११	चिता	चिन्ता
३७	२	ज्ञानू	ज्ञातू
३७	५	निर्ज्ञान	निर्ज्ञात
३७	२२	फलं सम्बन्ध-	फलसम्बन्ध-
३७	२२	यिताफल	यिना फल-
३८	६	माण	माणो
३८	१९	ननु	न तु
३८	१९	म्बतु	तुम्ब
३९	९	धन्ते	धते
३९	१२	विश्रमः	विश्रम्भः
३९	१४	सिद्धं	सिद्धम्
४२	२	क्रियाविध	क्रिया विध
४३	३	व्यकर्ष	व्यपकर्ष
४५	२३	यज्यते	युज्यते
४७	८	वाचिना	वाचिनो
४८	२	त्वमबुद्धौ	त्वबुद्धौ
४८	१४	तदव ।	तदव-

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५१	६	पूर्वपक्षो	पूर्वपक्षे
५२	१०	भ्याद्ने	भ्यादाने
५४	१२	निमित्तं	निमित्त-
५५	१४	वचनान्	वचनात्
५६	७	स्यर्षे	स्यार्षे
५७	१६	परुष	पुरुष
५८	१४	तथास्ता	तार्थस्ता-
५८	१८	विथो	विनियो
५९	२	प्राप्न	प्राप्नु
५९	७	ख्यनां	ख्यानां
६२	२२	बद्ध्या	बुद्ध्या
६३	१३	वाकाशत्वं	वकाशत्वं
६३	२१	वर्ष	वर्षां
६३	२१	शीर्ष इति	शीर्षे इति
६४	२	मर्गेण	मार्गेण
६५	२४	हिंसानि	हिंसावि
६५	२४	हिंस्रन	हिंसन
६६	१	क्रुपिता	कुपिता
६६	१३	दिप्तो	दीप्तो
६६	२४	तद्भ्य	तद्भ्यु
६७	१२	एकदेवत्ये	ऐकदेवत्ये
६९	१०	हन्यत	हन्यते
७०	१८	परुषा	पुरुषा
७०	२२	सूचन्त्य	सूचयन्त्य
७१	१२	सम्यङ्म	सम्यङ्म्
७२	१३	णात्पर्व	णात्पूर्व
७३	२२	स्वाध्य	स्वाध्या
७५	४	ओदना क	ओदनाक
७७	२१	मवे	मेवे
७८	१६	शाष	शेष

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७९	१	त्वका	त्वेका
७९	२४	तदृज्ञा	तज्ज्ञा
७९	२४	पर्वं	पूर्वं
८२	१	नुभावा	नुभवा
८३	६	मपेक्ष	मुपेक्ष
८५	१	तनासां	तेनासां
८५	१३	लोका	लौका
८५	२१	दते	दत्तं
८७	७	नुमि	नुमे
८७	११	कृन्त्य	कृत्त्य
८७	१८	प्रभेयं	प्रमेयं
८८	८	कृन्त्य	कृत्त्य
९०	११	पुनद्रा	पुनर्दो
९१	१३	ज्ञायन्त	ज्ञायन्ते
९१	१९	सयम	सेयम
९१	२४	तदव	तदेव
९३	१५	श्रते	श्रुते
९३	१४	म्राय	स्नाय
९५	३	याश	यश
९८	११	णाप्र	णप्र
९८	१८	उवु	औवु
१०१	१५	भाषो	भावो
१०४	३	त्व मूलह	त्वं मूलहे
१०४	७	चिदृभ्रान्ति	चिदृभ्रान्तिः
१०६	१८	नैय्या	नैया
१०७	२	श्रति	श्रुति
१११	८	षेधादृग	षेधादृगृ
१११	२१	प्यन्तरा	प्यान्तरा
११२	११	द्रूर्षं	द्रूर्षं
११२	२४	कल्मषः ॥	कल्मषैः ॥

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम ।	अशुद्धम ।
११५	२३	वद	वेद
११७	३	तृणां	तृणां
११७	६	विद्यत	विद्यते
११७	१३	देशानाम्	देशानाम्
११८	१७	स्मात्तः	स्मार्तः
११८	२१	दिनां	दीनां
११९	२१	बिल	विल
१२१	१३	न्हुयेत	न्हूयेत
१२२	१८	पदार्थेष	पदार्थेषु
१२३	५	पस्यते	पत्स्यते
१२३	१४	प्राधातेन	पदार्थेन
१२३	१९	इममवा	इममेवा
१२५	७	क्रीय	क्रिय
१२५	१७	द्यप	द्युप
१२६	३	लिङ्का	लिङ्गा
१२८	१	पदरा	परदा
१२८	१०	आद्यत्वे	अद्यत्वे
१३१	६	त्वन	त्वेन
१३१	१६	देशाः	देशा
१३४	६	मित्ता	मियत्ता
१३४	१०	घ्यान्य	घ्यन्य
१३५	२	भवेत	भवेत्
१३५	९	श्रयन्ते	श्रूयन्ते
१३५	१५	पण्डु	पाण्डु
१३६	१७	मुपन्यस्य	मुपन्यस्तं
१३८	२४	न त	न तु
१३९	२२	विशाष	विशेष
१४१	१	गुणा	गुणी
१४२	१	नूदित	नूदितं
१४२	१८	बिध	विध

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१४४	१३	नैक	नैव क
१४८	२४	यक्ता	युक्ता
१४९	२२	वेक्त	वेक्तु
१५१	१७	हृत्था	हृत्या
२५२	१८	श्रयते	श्रूयते
१५३	७	पनः	पुन.
१५७	७	च न	चन
१५७	१६	रैफान्तं	रेफान्तं
१५९	४	द्यय्दे	द्यदे
१५९	६	भावातत्प्र	भावात्प्र
१५९	११	वल	बल
१६०	१३	ङ्गिगिक	ङ्गिक
१६१	४	रूक्त	रुक्त
१६३	१२	स्नातां	स्नतां
१६३	२३	ख्यर्यां	ख्यायां
१६४	१५	अर्षेय	आर्षेय
१६७	६	नीनि	नीति
१७०	१०	प्रत्री	प्रती
१७१	७	अतिन्द्रिय	अतीन्द्रिय
१७२	१०	इले	ईले
१७४	१३	देक	देकक
१७५	६	नानां	नानाम्
१७६	२०	वैहि	वैदि
१७७	१२	ध्यैतृ	ध्यंतृ
१८२	१३	दिच्य	दीच्य
१८२	२१	सबन्धा	सम्बन्धा
१८२	२२	कश्चित्	काश्चित्
१८७	२२	दोला	होला
१९०	१०	वहबः	बहवः
१९२	६	धेत	ध्येत

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१९५	२०	सुत्र	सूत्र
१९६	१०	निरु	निरू
१९८	५	स्वध्या	स्वाध्या
१९८	१०	शूश्रू	शुश्रू
२०१	१८	प्रतिपदिकषा	प्रातिपदिकयो
२०५	१३	श्रिये	श्रीये
२०५	१७	वैय्या	वैया
२०७	३	ष्टीकारै	ष्टीकाकारै
२०८	४	न पक्ष	न पेक्ष
२०९	८	शासनभ्	शासनम्
२१०	२३	दाङ्ग	दाङ्ग
२११	१९	निर्य	निर्णय
२२०	११	शास्त्रं	शास्त्रं
२२०	१६	वज्ज	वर्ज्ज
२२३	१०	जर्न्के	जन्के
२२५	३	ह्यसा	ह्यसौ
२२७	३	क्षणान	क्षणानु
१३०	१२	याग्राह्य	यग्राह्य
२३१	१०	वाच्यत्वं	वाच्यत्व-
२३१	१७	दृत्ततत्ता	दृत्ता
२३२	२४	र्ङि	र्हि
२३३	२	माधुभाषा	साधुभाषा
२३४	४	लापे	लापै
२३५	९	वत	वत्
२३५	१९	तीयातृया	णतृतीया
२३७	६	कृन्ता	कृत्ता
२४०	२३	पेलित	पेक्षित
२५०	१४	तस्साद	तस्माद्
२५१	८	कं	किं
२५१	१९	किमत	किमुत

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।	अशुद्धम्	शुद्धम्।
२६०	८	दग्नित्वं	दग्निमत्त्वं
२६०	१३	गोब्द	गोशब्द
२६८	१०	प्रत्यया	प्रत्ययात्
२६८	२१	कर्म्मणा	कर्मणां
२६९	२४	कारक	अकारक
२७०	२१	सामान्याप्र	सामान्यप्र
२७१	२१	ईप्सी	ईप्सि
२७७	१७	विवि	विशि
२७८	१८	त्तदाभि	त्तदभि
२८१	५	व्यान	व्यतान
२८१	१८	धान्याद्वा	धान्याद्
२८३	१६	प्रकृते ज्यो	प्रकृतिज्यों
२८७	८	भदो	भेदो
२८८	६	सिद्धि	सिद्ध्या
२९०	२१	भेवन्ति	भवन्ति
२९१	१	नष	नैष
२९३	३	न चाकि	न च कि
३००	२३	न्यय	न्युप
३०७	७	क्षाव	क्षावु
३०८	६	देवः	देवैः
३१०	६	श्वेदे	श्वैर्दे
३१३	८	डाशविरु	डाशावरु
३१३	१९	पन्त	पन्न
३१४	११	क्षेतु	क्षैर्तु
३१४	२१	स्तुय	स्तुत्य
३१५	२२	र्चव	वर्चे
३१६	१०	द्दिधिः	द्विधिः
३१६	१४	वैन	वैनं
३१७	३	सब	सम्ब
३१७	८	वेन	वैनं

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
३१७	२०	वृतीनां	वृत्तीनां
३२०	२४	वस्त	वस्तु
३२१	१२	शना	शाना
३२२	२३	मध्य	मध्या
३२८	११	स्यैवास्तृ	स्यैवस्तृ
३३०	२०	स्तन्त्री	तन्त्री
३३२	४	अर्थाद्वाक	अर्थाद्वा क
३३५	२४	ग	गु
३३६	१२	र्वभेद	र्वभेद
३३७	११	सब	सम्ब
३४८	३	ने यागे	न यागे
३५०	६	भावा	भाव
३५१	१४	त्यधि	स्यधि
३५३	३	णयो	णायो
३५४	५	स्नि	संनि
३५५	१०	शीय	शयी
३५९	१५	त्यधना	त्यधुना
३६३	१४	नुष्ठा	नुष्ठा
३६७	१५	तिष्ठ	तिष्ठ
३६९	७	प्रातिकर्म	प्रातिकर्म
३७३	१२	तेष	तेषु
३७४	२०	सवै	सर्वै
३७७	३	कार्य	कार्य
३७८	११	वायना	वायुना
३७८	११	तिंष्टे	तिष्ठे
३७८	२२	यद्यणाः	यद्यणुः
३७८	२४	ह्यणमात्र	ह्यणुमात्र
३७९	१	स्तना	स्तेना
३७९	१५	स्चेहपि	स्चेहापि
३८०	१६	स्पष्टमृत्य	स्पष्टमृत्यु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३८०	२३	सखा	सुखा
३८१	२२	बध	बन्ध
३८२	२	सख	सुख
३८२	१६	ऽऽद्दष्टा	ऽद्दष्टा
३८२	१८	पाद	पादा
३८३	१	घृत	वृत्त
२८३	२	सात	सा तु
३८४	१०	तण्डला	तण्डुला
३८४	१०	गण	गुण
३८४	११	नष्ठी	नुष्ठी
३८५	१६	ल्तानि	लनि
३९०	३	काम	कामस्य
३९१	४	तात्सा	तत्सा
४०१	१२	वै । क	वै:क
४०१	२२	वृति	वृत्ति
४०१	२२	शद्ध	शुद्ध
४०५	४	तद्धिती	तद्धितो
४०५	२२	ऽऽस्यो	ऽस्यो
४०९	४	श्रति	श्रुति
४०९	५	गणय	गुणय
४०९	१७	दृष्ट	दृष्टा
४११	७	स्तत्ये	स्तुत्ये
४१७	१०	ब्रह्मणया	ब्रह्मण्या
४२१	३	मथ	मर्थः
४२२	८	नेव	नैव
४२४	१०	सिद्धेस्त	सिद्धेस्तु
४२८	१०	अभिधय	अभिधेय
४३०	२१	पेक्षमा	पेक्षसा
४३०	२२	धान्य	धान्यं
४३१	१९	आवर्त्ति	आवर्त्ति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
४३२	८	प्रया	प्रयो
३३४	२३	पर्णेन	पूर्णेन
४३८	१८	भदात्	भेदात्
४३९	७	रप्यन	रप्यान
४४३	४	भीति	त्रीणी
४४४	१८	गण	गुण
४४६	४	तमव	तमेव
४४८	१	धमाणः	धन्
४५१	१६	यद्ा	यद्वा
४५२	६	भेद	भेदे
४५६	१०	रूपास	रूपासु
४५६	१४	प्रग्द्धा	प्राग्द्धा
४५८	२	विशेषण	विशेषेण
४६१	१	केष	केषु
४६२	१४	ण्यात	ण्यात्
४६३	१०	प्रकृताः	प्रकुताः
४६३	१९	छित्वान	छित्वानु
४६३	२१	स्प्रष्टं	स्पष्टं
४६४	१२	सयोगे	संयोग
४६४	२१	कल्पेत	कल्प्येत
४६५	१	पते	पश्ने
४६७	२४	नर्थक्यं	ऽऽनर्थक्यं
४६८	२०	वृक्षवत	वृक्षवत्
४७०	१५	नेष	नैष
४७१	७	मनभ	मनुभ
४७२	१९	मग्ने	माग्ने
४७५	८	करणंशो	करणांशो
४७७	१३	विघयो	विधयो
४७८	१२	मक्तु	सक्तु
४७९	७	चादूगु	चारु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४८१	६	संख्या	संख्यो
४८६	२३	कल्प्ययते	कल्प्यते
४९०	१५	यादिति	यदिति
४९७	१२	चात्रा	चात्र
५०१	१४	हवानीये	हवनीये
५०२	२०	स्थापने न	स्थापनेन
५०७	१८	पमिता	मिता
५१४	१९	श्रयेत	श्रूयेत
५१४	२०	पन	पुन
५२०	२	यत	यते
५२७	३	योग	योगः
५३०	८	भवन्नापि	भवन्नापि
५४१	१	वृत्य	वृत्त्य
५४२	४	दिधि	दधि
५६१	२	इति । अ	इत्य
५६१	२४	गीतेस्त	गीतेस्तु
५६३	११	विधियते	विधीयते
५६९	१	ज्ञय	ज्ञाय
५६९	१५	ॐ	ॐ
५७३	३	विधि	विधिः
५७४	१५	ऽश्रये	ऽऽश्रये
५७९	१०	त्वम	त्वम्
५७९	११	शाब्देन	शाब्देन
५७९	१६	शाद्बो	शाब्दो
५८१	५	ग्रहार्त	ग्रहान्
५८८	१०	ऽर्यावत	ऽऽर्यावर्त
५८९	५	तता	ततो
५९५	१०	ब्राह्मण	ब्राह्मणस्य
६००	८	दाक्ष	दाक्षा
६०२	३	त्वे नैवेति	त्वेनैवेति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६०६	८	त्वाति	त्वादिति
६२०	४	प्रतिविध्य	प्रतिवध्य
६२८	६	दाते	दति
६३०	३	किपरीतं	विपरीतं
६४१	२१	शाख	शाखे
६४५	११	त्तेनं	त्तेनं
६४६	७	एकस्येत्यादिपद्यम् ।	
६५८	१२	स्मतेः	स्मृतेः
६५८	१९	गुणाना	गुणना
६६२	१४	पोघात	पोद्घात
६६७	७	तथा	तथा
६६८	११	स्तल्या	स्तुल्या
६७०	१८	मतस्मा	मेतस्मा
६८३	१६	स्पयेनो	स्पत्येनो
६८४	२०	पूव	पूर्व
६९१	२	लभ्य	लभ्यः
६९६	१४	त्य	तृ
६९८	२०	त्यक्तम्	त्युक्तम्
७०९	९	विज्ञायतै	विज्ञायते
७१०	२१	भवन्नाङ्ग	भवन्नङ्ग
७१२	१९	न नु	ननु
७२०	१५	प्रती	प्रति
७२३	१	घान्य	धान्य
७३१	९	ह्यन्न	ह्यन्न
७३३	१८	निष्पल	निष्फल
७३३	१९	ननु	न तु
७४२	८	त्यक्तम्	त्युक्तम्
७५९	५	मिथर ते	मिथस्ते
७७५	१३	सक्त	सूक्त
७७९	८	सिद्धिः	सिद्धः

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७७९	८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धिं
७८४	२०	सक्त	सूक्त
७९४	१८	नायस्ये	नायास्ये
७९६	१३	विधीय	विधीय
७९८	१३	चक्षिड:	चक्षिङः
७९८	२४	भक्षान	भक्षानु
८१४	१०	षष्ठयौ	षष्ठ्यौ
८१४	१५	धीयेत	धीयते
८१५	७	भिघान	भिधान
८१६	६	शेषस्ये	शेषस्यै
८१८	१६	तेषा मास्ति	तेपामास्ति
८१८	१८	प्रयोगि	प्रयोगे
८२२	८	कमतः	कतमः
८२४	१५	रुस्थिते	रूपस्थिते
८२६	१०	युञ्जूमहे	युञ्जमहे
८२७	२३	वस्त	वस्तु
८२७	२४	यज्यते	युज्यते
८३३	१५	अग्नेया	आग्नेया
८४१	५	योगस्त	योगस्तु
८४८	६	करितम्	कारितम्
८४८	११	शक्ति	शक्ति
८४८	२३	प्राप्न	प्राप्नु
८४९	१७	प्रधान्ये	प्राधान्ये
८४९	२४	नड्ग	नङ्ग
८५३	२१	भृ	मृ
८५५	२४	यॆन	येन
८५६	१०	श्रेय	श्रेय
८६२	१२	कृतिष	कृतिषु
८६५	१	भिघान	भिधान
८७२	१७	अद्य	आद्य

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८७३	२०	ऽम्नातस्य	ऽऽम्नातस्य
८७५	२४	ञ्यप	ञ्युप
८७८	११	प्रत्य	प्रत्यु
९१३	२१	त्यत्तरे	त्युत्तरे
९२७	२०	ऽकाङ्क्षया	ऽऽकाङ्क्षया
९३५	२	न्यस्याः	नस्यां
९३७	६	प्रतिषेघ	प्रतिषेध
९३७	१४	घर्माय	धर्माय
९३८	७	ग	गु
९३९	१२	प्राप्नयात्	प्राप्नुयात्
९३९	२०	क्रत	क्रतु
९३९	२४	गृह्लीम	गृह्णीम
९४०	१	घर्म	धर्म
९४०	२४	परुषो	पुरुषो
९४४	७	भिघा	भिधा
९५४	११	घातोः	धातोः
९६०	९	तिङ्ल	तिङ्लु
९६३	१८	सामा	सामाना
९६७	२	तनापि	तेनापि
९६७	१६	योग	योगा
९६८	१४	ज्ञार्थे	ज्ञातार्थे
९६९	१	सिसाध	सिषाध
९७०	७	नेका	नैका
९७०	९	विभक्ति	विभक्तिः
९७०	१९	करणकत्व	करणत्व-
९७२	७	संख्य	संख्या
९७३	५	अस्तीति	आस्तीति
७७३	१९	कट	कटस्य
९७५	१	वच्यते	पच्यते
९७७	७	विहित	विहिते

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्याः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
९८०	९	स्त्रोत्र	स्तोत्र
९८०	१२	समीदा	समिदा
९८२	२१	पुरुष्यर्थं	पुरुषार्थं
९८२	२३	त्यनन	त्यनेन
९८३	१७	विशे	विशेष
९८६	७	वचने न	वचनेन
९८७	५	निर्द्दिष्टं	निर्द्दिष्टं
९९३	३	सर्गा	स्वर्गा
९९३	५	भ्रातृव्य	भ्रातृव्य
९९४	२०	ह्योष्यत	ह्योष्यते
१००१	५	यनि	यानि
१००४	१७	ऽनर्थं	ऽऽनर्थं
१००५	१२	त्विक्तं	त्विकत्वं
१००५	१४	करत	कतर
१००८	७	प्रयेक्तव्ये	प्रयोक्तव्ये
१००८	१०	वावयं	वाक्यं
१०१०	२२	लोकिके	लौकिके
१०१४	२१	वमव	वमन
१०१७	११	द्धाश्च	र्द्धाश्च
१०१७	१९	प्रवृते	प्रवृत्ते
१०२३	७	दाम्यते	दास्यते
१०२४	११	व्यतषा	व्येतेषा
८०२४	२३	स्वत्व	स्वत्वे
१०२७	२५	तस्सा	तस्मा
१०२८	६	दृव्य	द्रव्य
१०३२	३	कार्य	कार्यं
१०३२	९	देश्य	देश्यं
१०३७	१८	परस्तर	पस्तर
१०३८	१०	नार्थे	नार्थे
१०४४	१७	याच	याव

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धं ।
१०४६	१४	मकाद्य	वकाद्य
१०४९	५	ततस्तसम्बन्धा	ततस्तत्सम्बन्धात्
१०५२	१९	मामा	मासा
१०५६	२	प्रथम	प्रथमं
१०५७	१२	हूयस्त्र	हूयस्ते
१०५८	५	वैषभ्य	वैषम्य
१०६२	१०	त्का	क्त्वा
१०६३	४	पुयेन	त्येन
११६३	८	नंबन्धा	संबन्धा
१०६४	१८	भक्षणन	भक्षणेन
१०६५	३	सिद्रम्	सिद्धम्
१०६५	२१	मन्देहः	सन्देहः
१०६७	८	ब्रह्मणाः	ब्राह्मणाः
१०७१	१३	चात्किया	चित्क्रिया
१०७३	३	कार्स्मि	कास्मि
१०७६	२६	धायत	धार्यत
१०७७	१३	त्कालितं	त्कीलितं
१०७८	१७	त्तदुर्बलं	त्तद् दुर्बलं
१०७८	२३	पव	एवं
१०८३	१२	क्रियामा	क्रियमा
१०८७	२१	आधानं नि	आधानानि
१०८९	२०	त्रय	त्रयः
१०८९	२४	पशूनाः	पशूना
१०९०	२६	तस्सा	तस्मा
१०९१	२५	धम्मर्विना	धर्मं विना
१०९२	८	मनू	मनु
१०९३	१५	मंस्था	संस्था
१०९३	१७	समर्थं	समर्थ
१०९५	९	गच्छति	गच्छन्ति
१०९७	९	भाद्गे	माद्गे

पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१०९८	१३	ख्याणा	ख्याणां
११००	१६	श्रुत्यो	श्रुतो
११००	१७	न्याय	न्यायो
११००	२२	अव	अक
११०१	२०	नार्थे	नार्थे
११०२	१०	दधि	दधि
११०३	१३	वाक्यमं	वाक्यसं
११०४	५	संषुक्तं	संयुक्तं
११०४	१२	निद्द	निर्द्दे
११११	२३	ष्टाम	ष्टोम
१११३	११	सा	स
११२०	१९	पपत्तः	पपत्तिः
११२०	२०	मामान्यस्य	सामान्यस्य
११२१	६	तथोति	तथेति
११२५	७	वक्तव्यं	वक्तव्यं
११२५	२१	चोवथ्या	चोक्थ्या
११२९	१	मम्बन्धं	सम्बन्धं
११२९	१६	तस्सा	तस्मा
११३०	१४	स्वामि	स्वामि
११३१	७	न्यान्य	न्योन्य
११३२	२१	प्रती	प्रतीत
१२३४	१८	तस्सा	तस्मा
११३५	१	मङ्गे	मङ्गे
११३६	८	प्रसक्त	प्रसक्तं
११३६	१४	मिद्ध्य	सिद्ध्य
११३६	१६	पदर्द्ध	पदर्द्ध
११४२	८	श्वर्ष	श्वर्य
११४२	११	सवैं	सर्वै
११४३	११	स्यपि	स्यापि
११४५	४	गोगे	योगे

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
११५०	१	म्पश	स्पश
११५०	१२	म्वामि	स्वामि
११५१	१	तचा	तत्रा
११५१	१९	र्यत्व	र्थत्व
११५१	२०	थेत्प्र	येत्प्र
११५३	१४	रस्सर	रस्मर
११५५	४	वरुणस्थो	वरुणस्यो
११५५	१२	प्राप्त	प्राप्तं
११५५	२२	नुवाकथ	नुवाकया
११५६	२	तामा	तासा
११५९	२	तरीष्य	तरिष्य
११६४	१४	में	मे
११६५	१७	मिद्ध	सिद्ध
११६७	१४	ह्यन्वि	ह्यवि
११६८	७	वानेन	वानेव
११६८	२१	षाजमाने	याजमाने
११६९	१२	क्रया	क्रिया
११६९	१५	स्मिार	स्मार
११७५	३	मन्त्राण	मन्त्राणा
११७६	९	स्वथ	स्वर्थ
११७८	१०	ष्यप	ण्यप
११७८	२१	पवेति	पवेति
११७९	६	पूर्वस्था	पूर्वस्या
११८३	११	पुरोश	पुरोडाश

इति ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तन्त्रवार्त्तिकम् ।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मे वेदस्य सर्वशः ।
विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगो ऽधुनोच्यते ॥

सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धे ऽधुना विभज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते । अवधृतप्रामाण्यस्य वा वेदस्येदानीं समस्तस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्मं प्रत्युपयोगः प्रतिपाद्यते। तत्र पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः। चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इत्युपक्रमात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति परामर्शात्तत्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्युपसंहाराद्विधिप्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं न च तद्व्यतिरिक्तशब्दगम्यत्वं धर्माधर्मयोः नाप्यनधिगतार्थबोधनं मुक्त्वा ऽन्यः शब्दस्य व्यापारो ऽस्तीत्युक्तमेव । अतश्च यावन्त्येव साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावाचित्वेन विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि (१) तेषां भवतु प्रामाण्यं यानि त्वतिरिक्तार्थान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपातीनि सोरोदीदिषेत्वोर्जेत्वोद्भिदेत्येवमादीनि तानि सत्यप्यपौरुषेयत्वे ऽर्थाभिधानसामर्थ्ये च धर्माधर्मयोरप्रमाणमतदर्थत्वात् । यथाश्रुतगृहीतानां तावत्प्रतीत्यनुपलब्धेः प्रसिद्धमेवातदर्थत्वम् । अथ कया चिच्छब्दवृत्त्या तादर्थ्यं

---

(१) त्वेन पदानि विधिप्र० इति पाठः 'क' पुस्तके ।

कल्प्येत । एवमपि व्यवस्थाहेत्वभावान्न धर्माधर्मयोरवधारणं स्यात् । यदेव हि वाक्यं गृहीतं तदेवाध्याहारविपरिणामादिभिर्यथेष्टं कल्पयितुं शक्यते । तद्यथा सोरोदीदित्येवमेव तावद्वाक्यं विशिष्टपुरुषाचरितोपन्यासद्वारा रोदनकर्तव्यतापरम् । अथ वा महतामप्येवंविधाः प्रमादाः संभवन्ति, तस्मात्प्रयत्नेन वर्जयितव्यमिति । अतो विधिप्रतिषेधयोरस्फुटत्वाद्धर्माधर्मत्वेन निर्णये शक्त्यभावः । शास्त्रदृष्टविरोधादयश्च स्थिता एव । यत्तु भूतान्वाख्यानमात्रं यथावस्थितैः प्रतिपाद्यते तत्र यद्यपि सत्यत्वमस्त्येव तथापि न तेन प्रयोजनमित्यानर्थक्यम् । अपि च । धूम एवाग्नेर्दिवे (१) त्यादीनां स्वार्थे ऽप्यप्रामाण्यं वक्ष्यते । विध्येकवाक्यत्ववशेनैव तेषां रूपभङ्गः क्रियते न च तस्यापि किं चित्प्रमाणमस्ति । भिन्नैरपि हि तैः किं चित्प्रतिपादयितुं शक्यमेव । न च तत्प्रतिपादयतां निष्प्रयोजनतेत्यविज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्तरकल्पना शक्या । न हि लोष्टं पश्यतस्तद्दर्शनं निष्प्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनता कल्प्यते (२) सर्वाण्येव च प्रमाणान्युपयुज्यमानमनुपयुज्यमानं वार्थमात्मगोचरतापन्नं गमयन्ति । तेनैव चैषां हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन वर्ण्यन्ते । अन्यथा ह्युपादानमेवैकं फलं स्यात् । अपि च । प्रमाणोत्पत्त्युत्तरकालं प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा विज्ञायते न तु तद्वशेन प्रमाणोद्भूतिः । तस्माद्यो यद्रूपो ऽर्थः प्रतीयते स तथैव प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा प्रतिपद्यते । न हि प्रयोजनवदेव प्रमातव्यमिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति ।

(१) एवाग्नेरिति पाठः 'ख' पुस्तके ।

(२) कल्प्येत इति पाठः 'ख' पुस्तके ।

यत्रापि तावत्स्वाधीनः प्रमाणविनियोगस्तत्राप्येतद्दुर्लभं किमुताबुद्धिपूर्वनित्यावस्थितवेदोत्थापितज्ञानग्राह्ये। न च वेदस्य प्रयोजनवदर्थाभिधानशक्तिः प्रथममवधृता। अयमेव हि परीक्षाकालो वर्तते कीदृशं पुनर्ब्रवीतीति (१) तच्च विदित्वा यथानुरूपमनुष्ठातुं क्षमा वयं न तु वेदं पर्यनुयोक्तुं किमयं निष्प्रयोजनमभिदधाति तद्वा अभिदधत्किमर्थं प्रयत्नेन धार्यतइति। सर्वपुरुषाणां केवलं प्रतिपत्तृत्वेन पारतन्त्र्याद्वेदग्रहणोत्तरकालं च परीक्षावसरात्। न ह्यनधीतवेद एव आदौ परीक्षितुं क्षमः। पश्चात् परीक्षमाणस्य तु नाबुद्धिपूर्वनिर्वृत्तमध्ययनं प्रकरणगतन्यायेन निश्चयहेतुर्भवति । तस्माद्यथैवाग्निहोत्रादिवाक्यानां गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निष्प्रमाणकमिति नाश्रीयते तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वं नाश्रयितव्यम्। न हि यथावमताभ्युपगमादन्यत् किं चित्स्वाधीयः परीक्षकाणाम्। यो ऽपि च क्लेशेन स्तुतिनिन्दात्मको ऽर्थः कल्प्येत स भावनयांशत्रयानन्तःपातित्वान्न (२) गृह्यते। तया चागृहीतं न विधिप्रतिषेधावाश्रयतः । तदनाश्रितं च दूरे पुरुषार्थाद्भवतीति । अपि च। एवंविधेषु स्तुतिनिन्दाकल्पनायां इतरेतराश्रयप्रसङ्गः। स्तुतिनिन्दात्मकत्वेन(३) ह्येकवाक्यता तया चानुन्मीलितस्तुतिनिन्दोत्प्रेक्षाश्रयणम्। न चान्यतरमूलप्रसिद्धिरस्ति यतो ऽवतिष्ठेत। तस्मात्पृथगवस्थितानां दृष्टत्वादानर्थक्यमेवोपपन्नतरमिति। स एष वाक्यैकदेशस्येति । विध्युद्देशातिरिक्तस्य सिद्धान्ताभिप्रायेणैकदेशत्वं न तु पूर्वपक्षे भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमात्।

---

(१) इति पदरहितः पाठो 'ग' पुस्तके ।

(२) भावनांशत्रयानन्तःपातित्वादिति पाठो 'गङ' पुस्तकयोः । अयमेव च युक्तः ।

(३) नैवेति 'घ' पुस्तके ।

अथ वा वाक्यानां मध्ये एकदेशाक्षेपः कतिपयानामित्यर्थः । तत्र यानि तावत्केवलविधियुक्तानि तेषु नैवाशङ्का । यान्यपि लिङादिमन्ति प्रागर्थवादेभ्यो विधिसमर्थानि तैः संयुज्यार्थान्तरे स्तुतिस्तुल्यसम्बन्धे वर्तन्ते तेषामर्थवादाभावे तन्मात्रमेव हीयते न तु विधित्वेन पुरुषार्थतापि । यानि तु वर्तमानापदेशयुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविध्यसमर्थानि यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यतीत्येवमादीनि तान्येकदेशद्वारेण समस्तान्याक्षिप्यन्ते ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥

वाङ्मनसयोर्विद्यमानमविद्यमानं वा स्तेयानृतवदनमुच्यमानं धर्मे स्वार्थे ऽपि वा न प्रामाण्यं प्रतिपद्यते । अथ त्वध्याहारादिभिरेवं कल्प्येत वाङ्मनसयोः सर्वशरीरेषु चेष्टाः प्रति (१) प्राधान्यादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्त्तितव्यमिति ततः शास्त्रविरोधः । तन्नैतत्स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहादिवद्विकल्प इति । इतरस्तु कल्पनीयक्लृप्तत्वेन वैषम्यमाह । ननु चात्यन्तदुर्बलो ऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भवतीति प्रतिषेधः प्रदेशे ऽनारभ्य विधाने चेत्यत्र वक्ष्यते । सत्यम् । यस्य शास्त्रमन्तरेणाप्राप्तिरस्ति तत्रैतदेवम् । यत्पुनरर्थप्राप्तं निषिध्यते तत्र विध्यनभ्यनुज्ञयैव लब्धात्मानः प्रतिषेधा बलीयांसो भवन्तीति तत्रैव वक्ष्यते ऽर्थप्राप्तवदिति चेदिति स्तेयानृतवादयोस्त्र विनैव शास्त्रेण प्रवृत्तयोर्विधिनिरपेक्षोवस्थितः प्रतिषेध इति कल्प्यं विधिं बाधते तस्मादानर्थक्यम् । अतः परं स्वार्थेनैवानर्थक्यं प्रतिपादयति ।

(१) चेष्टां प्रतीति 'ख' 'ग' 'घ' 'ङ' पुस्तकेषु ।

रात्रिंदिवं धूमार्चिषोरपि दर्शनात् धूम एवार्चिरेवेति चैतद्द्वयमपि प्रत्यक्षविरोधादवधारणे न संभवति । अथ वा यदग्नेन प्रतिपाद्यते दिवाग्निरादित्यमनुप्रविशति रात्रावादित्यमिति तदवधारणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तस्य हेतोरसिद्धत्वात् । ननस्वाग्निसूर्ययोर्नक्तंदिवं व्यवस्थितज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाय स्तुतिरप्यसत्यत्वान्नावकल्पत इत्येषा वानवधारणा । अथ वा सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरयं मन्त्रो ऽग्निर्ज्योतिरित्येष सायमित्येषा मन्त्रयोरवधारणा न सिद्ध्यत्यथ वा समस्तो वेदः प्रमाणमित्येषावधारणा न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधद्वयं पुनः शास्त्रदृष्टविरोध इति यत्सदृशान्यायानि सन्ति क्रमभेदेन चोद्यते तत्परिहारसूत्रक्रमभेदानुरोधेन । न चैतद्विद्म इत्यार्षेयवरणाशेषो ऽभिमतः । स चायं क्रियातत्सम्बन्ध्यनभिधानात्तद्विषयत्वेनाप्रमाणम् । न हि ब्राह्मणत्वाज्ञानसन्देहविपर्यया: केनचिदंशेन कर्मण्युपयुज्यन्ते । न च प्रत्यक्षविरुद्धा स्तुतिः संभवति । न च स्वतन्त्रब्राह्मणत्वाज्ञानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम् । कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेणैव निश्चीयते । नायं शास्त्रविषयो लोकप्रसिद्धत्वाद्वृक्षत्वादिवत् । कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धम् । प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः । कस्मात्पुनर्मातापितृसम्बन्धानभिज्ञाश्चक्षुःसंनिकृष्टेषु मनुष्येषु अनाख्यातं न प्रतिपद्यन्ते । शक्त्यभावात् यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः । नैतत्तुल्यं वृक्षत्वं प्रागभिधायकव्यापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वव्यक्तिष्वनुगतं शाखादिमद्रूपेण दृश्यते । न तु ब्राह्मणत्वम् । अपि च । व्युत्पन्नशब्दो ऽपि निमित्तान्तरादृते नैव प्रतिपद्यते । न चोपवीताध्ययनादि निमित्तं

वर्णत्रयसाधारणत्वात् । अध्यापनाद्यपि भिन्नाचारक्षत्रियवैश्य-प्रतियोगित्वात्संदिग्धम् । सर्वं च दुष्टशूद्रेषु संभाव्यमानत्वाद-निश्चितम् । यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्येत स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः क्रीणीयात् । नैष दोषः । क्वचिद्धि काचि-ज्जातिग्रहणे इतिकर्त्तव्यता भवतीति वर्णितमेतत् । तेन यथै-वालोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहत्त्वसंनिक-र्षाकारविशेषादयोन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवात्रोत्पादक-जातिस्मरणम् । अयं चोत्पाद्योत्पादकसम्बन्धो मातुरेव प्रत्य-क्षः अन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । न चा-वश्यं प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति । चक्षुरादेरनवग-तस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेन्द्रियसम्बन्धानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितम् । न च यत्सह-सा सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निपुणतोऽपि पश्यतां न प्रत्य-क्षमित्येतदप्युक्तमेव । स्त्र्यपराधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं सम्बन्ध इति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते । न हि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीणां क्वचिद्व्य-भिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता लोकविरुद्धानुमानासं-भवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मान-मनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपारम्पर्या-विस्मरणार्थं समूहलेख्यानि (१) प्रवर्त्तितानि । तथा च प्रति-कुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते । न च भर्तृव्यतिरेकक्रतेन वर्णसंकरोऽपराधेन जायते । दृश्य-

(१) मूलपुरुषप्रभृतिवर्तमानपुरुषपर्यन्तानां सम्बन्धप्रदर्शनपुरःसरं नामोल्लेखाय रचितो वंशवृक्षः ।

ते ह्यपराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभफलोपभोगो भवेद् न त्वपत्यानां वर्णसंकरः । न च नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः । सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । संकरजातानामपि च पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वान्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र त्वेतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा केन चिन्निमित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिविभागज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनि इति भवत्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामप्याचारनिमित्ता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव न त्वाचारनिमित्तवर्णविभागे प्रमाणं किं चित् । सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते, तत्रेतरेतराश्रयता भवेत् । ब्राह्मणादीनामाचारस्तद्वशेन ब्राह्मणादय इति । स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वम् । तथैकेनैव प्रयत्नेन परपीडानुग्रहादि कुर्वता युगपद्ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः । एताभिरुपपत्तिभिस्त्वयं प्रतिपाद्यते । न तपआदीनां समुदायो ब्राह्मण्यम् । न तज्जनितः संस्कारः । न तदभिव्यङ्ग्या जातिः । किं तर्हि मातापितृजातिज्ञानाभिव्यङ्ग्या प्रत्यक्षसमधिगम्या । तस्मात्पूर्वेणैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते मासेन शूद्रो भवतीत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथ वा वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम् । पूर्ववच्चात्रापि क्लृप्तत्वात्प्रत्यक्षस्य कल्प्येनाज्ञानविधिना सह विकल्पो न संभवति । अपि च । तत्वानुष्ठानात्मकत्वाङ्गवेदपि न त्वत्र वस्तुरूपाणामैकात्म्येना-

विकल्प्यत्वात्। को हि तद्वेदेति पूर्ववदेवाज्ञानसंशयविपर्यया- णामनैापयिकत्वादानर्थक्यम्। निश्चितवेदप्रामाण्यैश्च त्रैविद्य- वृद्धैर्विज्ञायमानत्वात्स्वार्थेऽप्यानर्थक्यम्। विकल्पाभावश्चानन्त- रोक्तवत्॥

तथा फलाभावात्॥३॥

यदि तावद्गर्गत्रिरात्रब्राह्मणवेदानुमन्त्रणज्ञानकाले विद्य- मानयोरेव मुखशोभावाजिजन्मनोः संकीर्तनं न धर्मं प्रति प्रमाण्यम्।(१) अथ त्वविद्यमानयोस्ततः स्वार्थेऽपि। वर्तमा- नापदेशाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधः कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुष- करणाद्विद्यासंस्कारस्य दीक्षिततीर्थस्नानादिवन्निराकाङ्क्षत्वात् फलविधित्वं निराकरिष्यते। पैानरुक्त्यात्तर्ह्येव न विचारयित- व्यमत आह तेन फलविधित्वान्निराकृतस्येहानर्थक्यार्थवाद- त्वविचार इति। स्तुत्यर्थतापि चासत्यस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव॥

अन्यानर्थक्यात्॥४॥

अनन्तरेणैव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि व्याख्यातानि वि- धित्वाभ्युपेत्यवादेन तु दोषान्तरमभिधीयते। पूर्णाहुतेरग्निसं- स्कारत्वात्पशुबन्धस्य च ज्योतिष्टोमोपकारकत्वादश्वमेधज्ञान- स्य च संस्कारत्वान्न तावत्फलविधित्वावसरः। यदि पुनरिष्यते ततोऽन्यानर्थक्यम्। समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्प- रानपेक्षाणि क्रियन्ते तेषां यथारुच्यनुष्ठानान्नान्यानर्थक्यकर- त्वम्। पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्त्वकृतयोरितरकर्मानधिकारात्। प्रथमं वा नियम्येतेत्यनेन न्यायेनावाप्ते फलेनोत्तरकर्मानुष्ठा-

(१) कीर्तनं धर्मं प्रत्यप्रामाण्यम्। इति 'ख ग' पुस्तकयोः।

नप्रयोजनमस्तीति तद्विध्यानर्थक्यम् । तथा च दृष्टान्तो ऽपि तेनैव पथा मध्वर्थिन इति यत्रान्यः पन्थाः पर्वतस्य तत्र गच्छेयुरपि न तु तेनैव गच्छन्ति । तस्माद्भूयसां क्लृप्तानां विधीनामनुग्रहाय वरं कल्प्यानामेवानर्थकत्वम् । न च फलविशेषार्थिनः पराणि कर्माण्यविशेषश्रवणात् । न हि समानायां श्रुतावप्रत्यक्षः सन् फलविशेषः कर्मविशेषेभ्यः शक्यः कल्पयितुम् । न च स्तुतिरसत्यत्वादिति स्थितमेव ॥

अभागिप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

त्रीण्यपि पृथिव्यादिवचनानि अप्रतिषेधभागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति । अन्तरिक्षे दिवि च तावदप्राप्तत्वात्प्रतिषेधाविषयत्वम् । अतश्च पर्युदसितव्याभावान्न पर्युदासः । अनन्तरिक्षे (१) द्यदिवि च पृथिव्यां नित्यं चयनं प्राप्तमिति तद्विधिरनर्थको ऽथापि नित्यानुवादस्तथाप्यक्रियार्थत्वमेव । पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासौ तु चयनविध्यबाधेनाशक्यौ । बाधे च विध्यानर्थक्यम् । विकल्पे ऽपि पक्षे बाधः । कामसंयोगाच्चाग्नेरस्त्येव पाक्षिकत्वम् । दुर्बलश्च प्रतिषेधः । पृथिवीपरत्वे सति चयने कल्प्यत्वात् । एतदेवास्य स्वयमाकुलत्वम् । विध्यनन्तरमेव हिरण्यं निधाय चेतव्यमिष्टकाभिरग्निं चिनुतएतच्चाकुलयेत् । प्ररोचनाबुद्धिस्तु नैवोत्पद्यते ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

सर्वोपाख्यानेष्वन्यपरत्वासंभवात्स्वरूपप्रतिपादनादनित्यसंयोगः । स च समस्तवेदप्रामाण्ये सति कथं चिदन्यथा नीये-

(१) अनन्तरिक्षे एवेति पाठः 'ख ग' पुस्तकयोः ।

तं । यदा तु यथैव प्रमाणानां मध्ये शब्दस्तत्रापि च वेदः प्रमाणं तथैव वेदे ऽपि विधिमात्रं युक्त्या कल्प्यते तदेतरैकदेशवदनित्यार्थैकदेशाप्रामाण्यं यथाश्रुतार्थग्रहणादापन्नं किं निवार्यते । तस्मादेवमादीनामनपेक्ष्यार्थमध्ययनमात्रादेव फलं कल्प्यम् । अथ वा यथैतान्युपेक्षाफलानि तथा तद्विषयं प्रत्यक्षमपि प्रतिपत्तव्यम् । अथ कस्मान्मन्त्रवद्यथाप्रकरणं प्रयोगकाले न प्रयुज्यते । प्रयोगरूपसामर्थ्याभावात् । न हि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनियोगः किं तर्हि तत्सामर्थ्यात् । न चात्र तदस्ति । अथ वा यथा तेषां पूर्वपक्षे कार्यान्तराभावाद्रूपमात्रं गृहीष्यते तथात्राप्यस्तु । यत्तु सूत्रकारेणानित्यत्वमुक्तं तत्प्राण्यापेक्षया नाप्रयोज्यतया ॥

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षोदाहृतेष्वेव वाक्येषु सिद्धान्ते ऽभिधातव्ये किमर्थं वायव्यवाक्यमुपन्यस्यते । केचिदाहुः । समानन्यायत्वादिदमपि तत्र तान्यपि चेहोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति । यद्यप्येवं तथाप्यपूर्वोदाहरणमभिप्रायान्तरमाकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहृतेषु सर्वत्र स्वार्थासत्यत्वमप्याशङ्क्यते । तत्र कः प्रथममेव तत्प्रतिपादनक्लेशमङ्गीकुर्यादिति प्रसिद्धस्वार्थसत्यत्वानां स्तुतिद्वारैकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणशेषत्वमात्रप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं वायव्यवाक्योपन्यासः । तत्र भाष्यकाराः प्रसिद्धेनैवैकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थोपयोगं वदन्ति । एतावत्त्वत्र प्रथमं वक्तव्यम् । किमर्थं रूपभङ्गो न बलादेकवाक्यता पुरुषार्थत्वं वा वेदस्योच्यतइति । लौकि-

कवाक्येतु दृष्टत्वादिति यद्युच्येत तत्राभिधीयते । युक्तं लोके वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वादन्यथापि कल्पनमिह त्वत्यन्तातीन्द्रियत्वाद्यथाश्रुतादीषदप्यन्यथात्वे पौरुषेयत्वमापद्येत । लोके ऽपि च यानि प्रमाणान्तरानवगतार्थानि आप्तप्रत्ययमात्रेण श्रोतॄणां प्रमाणानि भवन्ति तेषां नैवान्यथात्वकल्पनं लभ्यते। तत्र केचिद्वदन्ति। तुल्यं च सांप्रदायिकमिति यदुच्यति तेन समस्तो वेदः पुरुषार्थ इति साध्यते। न ह्यात्मानुपकारिणं सन्तमेनं बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः। यद्यपि च केषां चिदज्ञानं भवेत्तथा प्यस्मत्पूर्वातिक्रान्तानेकपरीक्षकप्रमादकल्पना निष्प्रमाणिका । तस्माद्यथायथा पुरुषार्थता भवति तथातथा भङ्क्त्वापि रूपं व्याख्यायतइति। न त्वेतद्युक्तमिव। कुतः पुरुषाधीनप्रामाण्यप्रसङ्गात्। यदि ह्यश्वरानुपात्तो ऽप्यर्थो ऽस्मदादिभिरेवं कल्प्यते। यस्मादयं प्रयत्नेन धारयामस्तस्मादस्य पुषार्थतेति। तथासत्यात्मचेष्टितवशेन प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणमुच्येत एवमपि तद्वशेन तैरप्येवमन्यवशेनेत्यनादित्वेपि सत्यन्धपरंपरान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययान्न कचित्प्रामाण्यावस्थानम्। सर्वत्र ह्येवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति। तेन यद्यपि तेषु तेष्वध्येतृषु नूनं पुरुषार्थं वेदं मन्यन्तइत्यभिप्रायो ऽनुमीयते । तथापि निर्मूलत्वात्तन्मात्रेणासिद्धिः। अतो यावद्वेद एव पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणम्। तदुच्यते। सकलस्य तावद्वेदस्य स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनभावना विधीयते। तत्र किं भावयेदित्यपेक्षायामध्ययनमित्यागतमपि पुरुषप्रवर्त्तनाशक्तियुक्तेन विधायकेनापुरुषार्थसाध्यायां भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तिप्रसक्तेस्तदंशा-

न्निराक्रियते । ततस्स्वाध्ययनेनेत्यविरोधात्संनिधेश्च करणांशे नि-विशते । तेन किमित्यपेक्षिते यच्छ्रूयतइत्युपबन्धादक्षरग्रहण-मित्यापतति । तस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तेन किमिति पदावधारणमि-त्युपतिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठा-नमनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिरित्येतावति प्राप्ते निराकाङ्क्षी भव-ति। एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुषार्थलाभादपर्यवसानम्। न च स-हसैव विधिदर्शनात्स्वर्गाद्येव फलं कल्प्यते। योग्यतया हि यस्य यत्रानन्तरभाविनि व्यापारो लक्ष्यते तदेव तस्य कार्यमित्यवधा-र्यते । तत्र यदि तावत्तदनुसारेणैव कियत्यप्यध्वनि फलमा-साद्यते ततो नान्तराकल्पनमर्हति । पारंपर्यप्रयोजनेनापि श्रु-तविध्युपपत्त्या ऽन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्यनुत्पादात् । यत्र त्वनन्तरं दृष्टं कार्यं न स्वयं पुरुषार्थो नापि पारंपर्येण तमा-प्नोति यथा होमस्याहवनीयप्राप्तिर्भस्मसाद्भावो वा तत्र तदति-क्रमेण साक्षात्कर्मण एवादृष्टकल्पना । सर्वत्र चैतल्लक्षयितव्यम् । यत्र तु विहिते फलाकाङ्क्षिणि तदनात्मककार्यपरंपरायां स-त्यामान्तरालिकं किं चित्क्रतवे पुरुषार्थाय वा चोद्यते तत्र तदेव तत्साधनं पूर्वस्य तु विधेस्तदुपकारार्थतया पर्यवसानम् । यानि तूत्तरविधेः कार्याणि प्राप्तानि साध्यसाधनभावेनाचो-दितत्वान् नान्तरीयकत्वेन काष्ठादीनामिव ज्वलनादीनि पूर्व-विहितकर्मस्वव्यापारमात्रतया मन्तव्यानि । यत्र तु पारंपर्य-जन्यं न किं चिदन्तरा विधीयते तत्र सर्वाणि स्वव्यापारीकृत्य वि-धेयस्यैव स्वयं फलसाधनता । तत्र यानि तावत्क्लृप्तकल्पयिष्यमा-णपुरुषार्थसाधनविधिवाक्यानि तानि तत्प्रतिपादनं यावत्स्वाध्या-याध्ययनविधिना नीयन्ते परतस्तु फलवत्त्वं ज्ञातमेवेति न त-

द्यावत्प्राप्यन्ते। यानि तु तत्प्रकरणे पठ्यन्ते तान्यपि तथैवाक्ष-
रग्रहणादिक्रमेण स्वार्थावबोधनं यावद्गतानि न साक्षात्क्रत्व-
ङ्गं भवन्ति। कुतः। कथमित्यदृष्टोपायापेक्षेण क्रतुना दृष्टार्थत्वा-
दक्षरादिष्वनवसजता तद्विहितं कर्ममात्रमेव हि प्रयोजनद्वा-
रेणोपादीयते नान्यत्। अतः प्रधानवाक्यतुल्यान्यङ्गानि भव-
न्ति। तद्वाक्यानि तु बाह्यतराण्यध्ययनादिवत्। एवं प्रोक्षणादि-
वाक्यानां व्रीह्यादिसंस्कारमात्रफलावसितानां तन्दुलपिष्टपुरो-
डाशद्ध्यवदानादिभिर्व्यवहिततरः प्रधानसंबन्धः। एवमेवानार-
भ्याधीताराद्उपकारकसामवायिकाङ्गवाक्यानि योजयितव्यानि।
तत्र त्वेतावान्विशेषः। यदप्रकरणस्थत्वादक्षराण्यस्पृशन् प्रधा-
नमर्थैरेव संबद्ध्यते। यानि त्वाधानादिवाक्यानि तान्यपि फल-
वत्क्रत्वङ्गाहवनीयादिसंस्कारप्रतिपादनावसायीनि दूरस्थेनैव
फलेन निराकाङ्क्षीक्रियन्ते। एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेणो-
पनिषदां नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातम्। मन्त्रनामधेययोस्तु स्वा-
धिकारे योजना वक्ष्यते। तेन सर्वेषां भावनान्तर्गतिरुपप-
न्ना। यत्त्वर्थवादानां भावनांशत्रयानन्तःपातित्वादग्रहणमिति।
तत्राभिधीयते। सत्यमतिरिक्तं न गृह्यते। अस्ति त्वन्तर्गतिः। कथ-
म्। इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने गम्येते। शब्दात्मि-
का चार्थात्मिका च। तत्रार्थात्मिकयाऽर्थवादा नापेक्ष्यन्ते शब्दा-
त्मिकया तु ग्रहीष्यन्ते। सा ह्येवं प्रवर्त्तते। स्वाध्यायाध्ययनवि-
धिनेतरे सर्वे विधायकाः स्वाध्यायपदोपात्तत्वात्मा नियुज्यते
भावयेदिति। तत्र लिङादीनां प्रयोजककर्त्तृत्वं पुरुषः प्रयोज्यः
तेन किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवर्त्तनमिति संबद्ध्यते। अथ तु योग्य-
तयैव लिङादिविषया क्रियोच्यते प्रवर्त्तयेदिति ततः किमित्यपे-

क्षिते पुरुषमित्येव संबध्यते। यद्यपि चाचेतनत्वाल्लिङादिष्वेवंविधं प्रयोजकत्वं न संभवति तथापि पुरुषस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेस्तद्गतचैतन्यद्वारेण विधायकानां प्रयोजकता। यदि चैवं न कल्प्येत नैवैषां विधायकत्वव्यपदेशो भवेत्। अथ केनेत्यपेक्षिते पूर्वसंबन्धानुभवापेक्षेण विधिविज्ञानेनेति सम्बध्यते। कथमिति प्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतेनेति। कुत एतत्। बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावबुध्यन्ते तावन्न प्रवर्त्तन्ते। तत्र(१) विधिविभक्तिरवसीदति तां प्राशस्त्यज्ञानमुत्तभ्नाति। तत्र पुरुषार्थात्मके फलांशे सर्वस्य स्वयमेवानुष्ठानं भवतीति प्रसिद्धत्वान्न वेदादुत्पाद्यमानमपेक्ष्यते। साधनेतिकर्त्तव्यतयोस्तु प्रवृत्तपुरुषनियोगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपादनायाकाङ्क्ष्यते। तत्पुनः केन क्रियेतेति साधनापेक्षायां यदि वा फलपदेन निवर्त्येत प्रशस्तोऽयं भूतिफलत्वात्। अथ वा विधिनैव सर्वदोषाशङ्काविनिर्मुक्तवेदविहितत्वादिति। अथ वा विशिष्टद्रव्यदेवतेतिकर्त्तव्यतायुक्तत्वादिति। तत्र फलपदादीनामर्थान्तरोपयोगात्पुनरन्यत्राप्युपयोगो न युज्यते। विध्युत्तरकाला चेयमाकाङ्क्षा पूर्वं च फलपदादिनिवेशः। तस्मादपि न तैर्निवर्त्यते। लक्षणया चैतेभ्यः कल्प्यते। न च श्रौतार्थसंभवे सा युक्ता। युगपच्चोभयवृत्तिविरोधात्प्राशस्त्यपरत्वे फलादीनि न स्युः न ह्यन्यशास्त्रे सत्युपायमात्रत्वेनोपात्तानामेकान्तेन पारमार्थिकत्वमिति वक्ष्यते। अत एव चार्थाद्गम्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्राशस्त्यं प्रयोजनं भवति। न हि यद्यत्प्रतीयते तत्तच्छास्त्रफलमवसीयते। यथा पूर्वो धावतीत्युक्ते यद्यप्यपरो गम्यते तथापि न कार्येण युज्यते तद्वत्प्ररोचना गम्यमा-

(१) विधिशक्तिरवसीदति इति पा० कपुस्तके ।

नापि न कार्यान्तरोपयुक्तशास्त्रार्थत्वेनावतिष्ठते । अन्यथानुपपत्त्या चेयं तेभ्यः कल्प्येत । सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमये चान्यथानुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावस्य यः सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य स प्रमाणम् । तद्यदि केन चिदुपदेशेन वातिदेशेन वा न लप्स्यामहे ततो दर्विहोमन्यायेन विध्युद्देशस्यैव द्वे शक्ती कल्पयिष्यामः । अथ तु केन चिद् दूरस्थेनापि सेत्स्यति ततस्तदनुसारस्तावत्कर्त्तव्य इत्येवं साकाङ्क्षो विधिरास्ते । तथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमाद्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थतयोपनीतं यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धाच्च सहसैव तेनासंबध्यमानमपुरुषार्थत्वेन च पूर्ववदक्षरादिष्वपर्यवस्यद्भूतान्वाख्यानवाक्यार्थं यावद्भूतम् । तत्रापि तु साकाङ्क्षमेवेति यस्तेन लक्ष्यमाणः साधनानुरूपसाध्योत्पत्तिद्वारेण क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपो ऽर्थः सोनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाकाङ्क्षितत्वात्पुरुषार्थे द्वारतां शक्नोति प्रतिपत्तुमिति परिगृह्यते । सोयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः । एवं च न प्ररोचनान्यक्तता कर्माङ्गम् । न चार्थवादपदैः प्रयोजनान्तरं साधनीयमित्याम्नानसामर्थ्यादुभयोर्नियमः । एतेन प्रतिषेधापेक्षितद्वेषसिद्ध्यर्थं निन्दापदसङ्गतिर्व्याख्याता । तत्रापि हि नद्वेषादृते विद्वान्निवर्त्तते । द्वेषश्चाप्रशस्तप्रत्ययाधीनोत्पत्तिः । न चाप्रशस्तज्ञानं नकारादिभिः पदैः प्रशस्ताप्रशस्तानभिधानेन निषेधतत्फलेतिकर्त्तव्यतामात्रपर्यवसितैः शक्यमवलम्बितुमित्यनन्यप्रयोजननिन्दावाक्यगम्यमेव भवति । अतश्चैकवाक्यत्वसिद्धिः । नित्यं च विधिप्रतिषेधयोः क्रमेण वाक्यशेषाः स्तुतिनिन्दानिर्णयहेतवो भवन्ति । न हि स्तुतिनिन्दे नाम व्यवस्थिते निन्दारूपासु स्तुतिषु स्तुतिरूपास्वपि च नि-

न्दास्तु विपर्ययदर्शनात्। यथा वक्ष्यति नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति । तथा त्रैय्यम्बकवाक्येषु यदभिघारयेत्तद्रुद्रायास्ये पशून्निदध्यादिति स्तुतमप्यनभिघारणं नाश्रयिष्यते निन्दितमपि चान्ते विधिदर्शनादभिघारणमेव प्रशस्तं भविष्यति । संदिग्धस्तुतिनिन्दानामपि च प्रक्रमादेव निर्णयो, यथा वक्ष्यति न वयं निन्दितानानिन्दितान्वा ऽसुरान्विद्मः । कदा चिद्धि यस्मादसुरानप्येषा वशीकृत्यानयति क्रिया तस्मान्नूनं प्रशस्तेति स्तुतिः स्यात्। अथ वा विध्वंसकासुरागमननिमित्तत्वादशोभनेति निन्दा । तत्रान्ते सामविधानात्तत्प्रशंसार्थमृचां निन्देति गम्यते । सर्वत्र च किं चित्पदं स्तौति निन्दति चेतराणि त्वेकवाक्यतया तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । यत्रापि तादृशं पदं न स्यात्तत्रापि लक्षणा लक्षितलक्षणा वा ऽन्यथानुपपत्तेराश्रयणीया । विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाभ्यामविनाभावादन्यतरदर्शनेनेतरदनुमाय वाक्यं पूरयितव्यम्। एवं भारतादिवाक्यानि व्याख्येयानि। तेषामपि हि श्रावयेच्चतुरो वर्णान्नित्येवमादिविध्यनुसारेण पुरुषार्थत्वान्वेषणादक्षरादिव्यतिक्रम्य धर्मार्थकाममोक्षा धर्मानर्थदुःखसंसारसाध्यसाधनं प्रतिपत्तिरूपादानपरित्यागाङ्गभूता फलम्। तत्रापि तु दानराजमोक्षधर्मादिषु के चित् साक्षाद्विधयः के चित्पुनः परकृतिपुराकल्परूपेणार्थवादाः। सर्वोपाख्यानेषु च तात्पर्ये सति श्रावयेदिति विधेरानर्थक्यात्कथं चिद्गम्यमानस्तुतिनिन्दापरिग्रहः । तत्परत्वाच्च नातीवोपाख्यानेषु तत्त्वाभिनिवेशः कार्यः। वेदप्रस्थानाभ्यासेन हि वाल्मीकिद्वैपायनप्रभृतिभिस्तथैव स्ववाक्यानि प्रणीतानि । प्रतिपाद्यानां च विचित्रबुद्धित्वाद्युक्तमेवैतत्। इह के चिद्विधिमा-

त्रेण प्रतिपद्यन्ते। अपरे सार्थवादेन अपरे ऽल्पेनार्थवादेनापरे महता। सर्वेषां च चित्तं ग्रहीतव्यमित्येवमारम्भः। तत्र तु केचिद्विधिप्रतिषेधाः श्रुतिमूलाः केचिदर्थसुखादिषु लोकमूलास्तथार्थवादाः केचिद्वैदिका एव केचिल्लौकिका एव केचित्तु स्वयमेव काव्यन्यायेन रचिताः। सर्वे च स्तुत्यर्थेन प्रमाणम्। येतु वाक्यशेषत्वं न प्रतिपद्यन्ते ते ऽपि केचित्स्वयमेव श्रूयमाणमन्मादनादिवर्णकप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति। ये तु युद्धवर्णकास्ते सर्वेषां शूराणां भीरूणां चोत्साहकराः पार्थिवानामुपयुज्यन्ते। यत्र तु न किं चिद्दृष्टमुपलभ्यते तत्र विशिष्टदेवतादिस्तुतिद्वारमदृष्टं कल्पनीयमित्येषा दिक्। विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति। केचिदाहुः। किमर्था स्तुतिरिति चेत् कथं रोचेत ततो ऽनुष्ठीयेतेत्येवं स्तुतिनिन्दाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादनं लिङादिभिस्त्वाभिधानमतस्तुल्यार्थत्वम्। न च तुल्यार्थानां समुच्चयः। तत्र ये तावदर्थवादरहिता लिङादयस्तद्रहिताश्चार्थवादास्तेषां यथाविषयं व्यवस्थितं निवर्तकत्वं प्रवर्त्तकत्वमविरुद्धम्। यत्र तु द्वयसंनिपातस्तत्रान्यतरेण कृतार्थत्वादवश्यावद्धेये ऽन्यतरस्मिन्भूयसामनुग्रहो युक्तः। त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इतिवद्विधिप्रत्ययः परित्यज्यते। केवलप्रकृतिप्रयोगाभावात् तदनुग्रहार्थप्ररोचनालब्धविधित्वानुवादेन प्रवर्त्तते। यथा सत्रादुदवसायपृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति त्क्वाप्रत्ययसिद्धप्रवृत्त्यनुवादकत्वं वक्ष्यते। तस्माद्वायव्यश्वेतालम्भ इत्येतावन्मात्रं विवक्षितम्। स एव च विध्युद्देशः फलादिसंबन्धोत्तरकालं स्तूयत इत्येतद्भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्यनेन कथ्यते। अन्यथा पुनरुद्देशग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। स्तुत्योत्तेन तु विधिनैकवाक्यत्वं न संभवतीत्यतिक्रम्य

तद्विषयः परिगृह्यते । तथा चाह नायमभिसंबन्ध इति । विधिविधेयसंबन्धनिषेधेन स्तुतिस्तुत्यसंबन्धं विवक्षितं वदन्ति यतस्ततो भूतिरिति । सैव च भूतिनिमित्तस्य योजना । भिन्नाधिमाविति पूर्वोक्तौ संबन्धावभिधत्ते । किमर्था स्तुतिरिति चेदिति । प्रत्ययस्येदुत्वातस्तेनाविधीयमानस्य किं स्तुत्येति । अथ वा यदनया साध्यते तत्प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीति मनसि कृत्वा वदति । आचार्यस्तूत्वाते ऽपि प्रत्यये ऽर्थवादादेव तदर्थावाप्तिमुभयसंभवे चार्थवादानुग्रहं मत्वाह कथं रोचतेति । इतरः प्रश्नाभिप्रायं विवृणोति । प्रागेव सिद्धेः स्तुतिवचनमनर्थकमिति । न ह्येति ग्रन्थच्छेदः । सर्वत्रावान्तरवाक्यानि महावाक्येष्वप्रमाणं महासञ्ज्ञास्ववान्तरसञ्ज्ञा भवन्ति । तान्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यन्ते तदा निरपेक्षत्वाद्भवन्ति प्रमाणम् । यथा पटो भवतीति । न च कदा चिदेतावन्मात्रेण समाप्तेर्नैराकाङ्क्ष्यदर्शनात्सर्वत्र नैराकाङ्क्ष्यम् । योग्यपदान्तरानुच्चारणेन हि सर्ववाक्यानि पर्यवस्यन्ति । इतरथा पुनः श्रुतपदातिरेकेणापि निपुणदृशां भवत्येवापेक्षा । सा चानुपलब्ध्या निवर्त्तते । तथा च यत्रोपलप्स्यन्ते तत्रैकवाक्यता गमयिष्यन्ते । अन्यथा ह्यसौ तदुच्चारणे ऽपि न स्यात्तदिह महावाक्येन विना ऽवान्तरवाक्यं प्रमाणं तत्सद्भावे तु नेत्येतदाह । यदा न स्तुतिपदानीति । नन्वेवं सतीति । यत्र महावाक्यावान्तरवाक्ययोः फलं भिद्यते यथा पटभवनरागभवने तत्रैवं युक्तं इह त्वनतिरिक्तार्थस्य सतः किमवान्तरवाक्यनिराकरणमेव महावाक्यस्य युक्तं फलम् । तदेतदाह । यस्मिन् सत्यविधायकमवान्तरवाक्यं भवति माभूत्तन्महावाक्यमिति । सत्यं विना ऽपि तेनेति । यो नाम वेदस्य कर्त्ता स्यात्स एवं पर्यनुयुज्येत लघुनोपायेन

सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति । तदभावान्न पर्यनुयोगः । परिहारपथग्रामगमनवच्च श्रमातिरेकमात्रं स्यान्नार्थानवाप्तिः । दृष्टं चैवंजातीयकेषु गौरवाश्रयणम् । यथा तमेवार्थं खमित्येतावता सिद्धन्तमाकाशप्रभृतिभिरभिलपन्ति न च जाड्यं लभन्ते तथाऽत्र लिङादिभिरपि सिद्धन्तमर्थवादेभ्यो गृह्णत इति । शक्यते चेदमिह वक्तुं यथैवानेकोपायप्रसङ्गे मन्त्रेण स्मृतं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति तथा ऽन्येनापि विधिसिद्धावर्थवादप्रतिपादितविधिविहितमिति । ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेष्विति । यत्र लघुमुपायमनुपादाय गुरूपाय आश्रीयते तत्र तथापि भवेदत्र तु पूर्वमेव लघुतर आश्रितः समर्थतरश्च तस्माद्यथैव प्रयुक्ते खशब्दे नाकाशादयस्तदानीमेव प्रयुज्यन्ते तथा ऽत्र विधौ सति स्तुतिर्नाश्रयितव्येति । तत्रोत्तरसाकाङ्क्षत्वात्स्तुतिपदान्यनर्थकानि स्युरिति । भवन्त्विति चेत् । नोक्तेन न्यायेनार्थवत्त्वादविवक्षितार्थता युक्तेति । द्वयसंभवे हि प्रत्यक्षादेकवाक्यत्वादर्थवादानुग्रहो युक्त इति । ननु सत्स्वपीत्यनेन गतार्थत्वाद् ननु निरपेक्षादित्यवक्तव्यम् । तदुच्यते । तत्रार्थवादपरित्यगायोक्तमिदानीं तु भवन्तु नाम स्तुतिसंबन्धः समस्तस्य पूर्वस्यापि तु स्वरूपावगतो विधिसंबन्धो न बाधितव्यः । अथास्य क्वचिदपि शक्तिरपह्रियते ततः प्रतिप्रसवहेत्वभावात् सर्वत्राशक्तत्वप्रसङ्ग इति । तदभिधीयते । भवतु पूर्वस्य विधिशक्तिर्न त्वियं क्वचिद्बाधितेत्यन्यत्रापि बाध्यते । कदाचिदाविर्भूतेति सर्वत्राविर्भवति । यत्र त्वर्थान्तरस्तुत्यादिनोपादीयते (१) तत्राविर्भूता शक्तिः कार्यमारभते । यत्र त्वपवादभूतशक्त्यन्तराभिव्यक्तिस्तत्र

---

(१) तत्रानभिभूता शक्तिरिति पाठः 'क' 'ख'पुस्तकयोः ।

वाक्यभेदप्रसङ्गान्पूर्वा निरोधीयते। प्रश्नोत्तरत्वेनायं पूर्वोक्त एव वाक्यभेदः परामृश्यते। तस्मादैकार्थ्यात्प्ररोचनयैवात्र विधिरिति। प्ररोचयमाना अनुष्ठातॄणामिति। "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदानत्वं कस्मान्न भवति। प्ररोचयतेः प्रकृत्यन्तरत्वादिति चेन्न। तत्रापि रुचिसंबन्धानपक्रमात्। अथ सामान्यविवक्षया षष्ठ्युच्यते साप्युपात्ते विशेषे दुर्लभा। तस्मादनुष्ठातॄणां क्रियाया इति सम्बन्धः केभ्यः प्ररोचयमाना इत्यपेक्षिते ऽर्थात्तेभ्य एवेति गम्यते। अथ चानुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्तीति सम्बन्धः। क्रियाया इति पञ्चमी क्रियातो ऽपि हि तएव प्ररोचका इति। अथ वा क्रियार्थमिति षष्ठ्यर्थः कल्प्यः। कं चिदर्थं स्तुवन्तीतिप्रश्ने कं चिदिति विधेयं तत्सम्बन्धिनं वा कं चिद्वा विदधति क्रियां तत्सम्बन्धिनं वा तच्च स्तुतिद्वारेणेत्युपपन्नं (१) प्रत्ययोद्धारेणार्थवादप्रामाण्यम्। इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यन्ते। यदि हि प्रत्ययोत्खातिः स्यात्ततः केन स्तुतिराकाङ्क्ष्येत न तावच्छब्दभावना कथं भावो ऽस्ति। या ऽपि कस्मादित्यपेक्षा कल्प्येत सापि विधीतिकर्त्तव्यताविषयैव तदनुग्रहार्थत्वात्। शब्दान्तरव्यपदेशमात्रं तु भिद्यते। सापि च नियुज्यमानस्यैव पुरुषस्य भवति न क्रियामात्रश्रवणात्। न हि वायव्यश्वेतालम्भ इत्युक्ते कर्त्तव्यता ऽकर्तव्यतोक्तेः प्राक् प्रशस्तो ऽप्रशस्त इति वा ऽपेक्ष्यते। तदनपेक्षितं च श्रुतिमात्रेणैव वदन्तो नार्थवादाः प्रतिपादयन्ति। न च धात्वर्थेन सह कस्य चित्सम्बन्धो ऽपेक्षा वा विद्यते। सर्वस्य भावनागामित्वात्। भावना तु प्रत्ययोद्धारेणापनीता किमपेक्षेत। तस्मात्तदङ्गतांशत्रयोच्छेदान्न भूतिः फलं न यागः करणं न वेति-

---

(१) प्रत्ययत्यागेनार्थवादप्रामाण्यम् इति पाठः 'ग' पुस्तके ।

कर्त्तव्यता का चित्स्यात्। उक्ते ऽपि च प्राशस्त्ये कस्मादित्यनपेक्षितत्वात्प्रशस्तो ऽयमित्येतावन्मात्रे ऽवधृते प्रशस्तत्वादित्यनुच्यमाने कर्त्तव्यताबुद्धिर्नैव स्यात्। भवन्तो वा तन्निष्ठा भवेत्प्रशस्तो ऽयं कर्त्तव्यः पटो रक्तः कर्त्तव्य इतिवत्। अकल्पिते विधावानर्थक्यमेव स्यात्। प्रत्यक्षं च विधिमुत्सृज्य पारम्पर्यलक्षणयार्थवादेभ्यः परिगृह्यत इत्यपूर्वा वाचोयुक्तिः। न चैतत्कल्पनावसरो ऽस्त्यन्यतः सिद्धत्वात्। अनुक्तो हि सन्नर्थवादादेव विधिः कल्प्येत यद्यन्यथा नोपपद्येत। प्रत्यक्षप्रत्ययोपपन्नत्वान्नान्यथानुपपत्तिस्तथार्थवादो ऽपि यद्युपाख्यानादिष्विव प्ररोचनायां निष्प्रयोजनः स्यात्ततो दूरं नीयेत। यथोक्तेन तु न्यायेन प्ररोचनोपयोगान्नान्यत्र गच्छतीत्यवश्यकर्त्तव्या च प्ररोचना यद्यन्यतः सिद्ध्येत्ततो ऽर्थवादान्नापेक्षेत। सापि त्वनन्यगतिकत्वात्तमेवाश्रयति। सर्वत्र च वैदिके ऽर्थे ऽर्थापत्त्या शब्दः कल्प्येत ततो ऽर्थसिद्धिस्तेन प्ररोचनया विधिशब्दः कल्प्येत नार्थः तत्कल्पनावेलायां च यथैन्द्रवायवादिवाक्येषु सोमेन यजेतेत्यस्मिन्नुपतिष्ठमानेनान्ययजिकल्पना तथैवालभेतेत्यनेनान्यानुमानप्रतिबन्धः। तुल्यार्थयोस्तु बाधविकल्पौ भवतः। प्रत्ययार्थवादयोः पुनरत्यन्तभिन्नानुग्राह्यानुग्राहकार्थविषयत्वेनार्थभेदात्समुच्चय इत्येकवाक्यता। यदि च प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्ततः कर्तृसंख्योपग्रहविशेषावगतक्रियाफलस्वार्थपरार्थत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः। स्यादेतत्। विधित्वमात्रमविवक्षयित्वाशेषविवक्षया कर्तृसंख्यादिलाभ इति। एतच्चाशक्यं यतस्तदर्थमप्युपात्तः / प्रत्ययः सामर्थ्यादविधित्वं वदत्येव। प्रतीतस्य च दर्श्येवाविवक्षा विध्यसंस्पर्शो वा ग्रहैकत्ववदनुवादकत्वं वेन्द्रकामहोमवत्। न तावद्विधेरविधित्वं

नाम किं चित्। नाप्यनुवादस्तस्यामवस्थायामप्राप्तेः न ह्येवं सम्भवति यो ऽयं वायव्यश्वेतालम्भः कर्त्तव्यः स प्रशस्त इति। भवति त्वेवं कर्त्तव्यः प्रशस्तत्वादिति। यत्तूदवसानीयवदिति तत्रापि त्क्कावशेन विधिप्रतिषेधावनपेक्ष्य क्रियामात्राक्षेपाद् विधित्वमाश्रितमेवेत्यदृष्टान्तता। यदि च विध्यविवक्षा स्यात्ततः प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थ एव साध्यांशे निपतेदिति निष्फलत्वं स्यात्। तस्मात्सूत्राविनाशेनैव विधिनैकवाक्यत्वम्। तथा च भाष्यकारः। सविधिकमेव भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्याह। अन्यथा धात्वर्थ इत्येवावक्ष्यत्। तत्रास्य क्रियामात्रतया विध्युद्देशत्वं शक्यते वक्तुम्। तस्मात्प्रत्यय एव विध्यविधायित्वाद्विध्युद्देशः। विध्यर्थेन त्वेकवाक्यत्वासम्भवात्सूत्रातिरेकेणोद्देशग्रहणम्। भूतिकाम इत्येवमन्त इति च फलादिसंगत्युत्तरकालं स्तुत्यवसरप्रदर्शनार्थम्। नन्वेवं सति वर्त्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थवादा न सम्बध्येरन्। एवमेवैतत्तथापि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावात्क चित्प्रयोगवचनेन क चित्पञ्चमलकारेण। अथ वा श्रुतवर्त्तमानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वे ऽर्थवादसंगतिः। यत्रापि केवलार्थवाददर्शनादेव विधित्वं तत्राप्यन्यथानुपपत्तिमात्रं शरणम्। सम्भवन्त्यां तु गतौ नातिगौरवं युक्तमिति। यस्त्वस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः सम्बन्धद्वयाश्रयणादिति स आलभेत प्रशस्तत्वादित्येकप्रसरोपपत्तेः परिहृतः। विधीयमानस्यैव हि स्तुत्याकाङ्क्षत्यवैरूप्यादुपपन्नं तन्त्रत्वम्। यदि चैवं विधेः सम्बन्धभेदैर्वाक्यं भिद्येत ततः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतासम्बन्धैरपि भिद्येत तस्मान्नायमभिसम्बन्धो विवक्षित इत्यादिभाष्यमेवं नेतव्यम्। न पूर्वत्रैव साङ्गविधिपर्यवसानं विवक्षितम्। विधित्वादिद्वारप्ररोचना-

कल्पनायामतिगौरवनिमित्ताद्वाक्यभेदात्। किमर्था स्तुतिरिति। पूर्वेणैव प्ररोचनापि सिद्धेत्यभिमानात्कथं रोचेतेति विध्यनुग्रहकथनम्। ननु प्रागिति पूर्वाभिप्रायविवरणम्। न ह्येति। स्तुत्यभावे तस्य शक्तिद्वयमगत्याश्रीयते न सम्भवन्त्यामपीत्येतन्न तदा भूतिकामस्य विधिः समाप्यतइत्याह। यथा पट इति। गतार्थम्। विधिशब्देन तदा प्ररोचनेति विवृतं कार्यनानात्वं विधिस्तुत्योः। नन्वेवमिति। अस्ति चेत्प्ररोचयितुमपि शक्तिः कस्मादन्यदपेक्ष्यतइति। सत्यमिति तस्माद्विद्यमाने तस्मिन्नाविद्यमाने यो ऽर्थः स गम्यते। कश्चासौ। स्तुतिः प्रयोजनं तयोर्न तस्यैव पूर्वस्यापीत्यर्थः। स्तुतिविषयोपकल्पनाच्च विधेरपि स्तुतिप्रयोजनव्यपदेशो न हि निर्विषया स्तुतिरुपपद्यते। अर्थवादाभावे त्वगत्या केवलो ऽपि गौरवमङ्गीकरिष्यति। ननु सत्स्वपीति। पूर्ववदेव व्याख्येयम्। अतो ऽस्माद्विधेरिति। इदानीं षष्ठीवाक्यशेषसम्बन्धादित एवास्य स्तुतिमवगच्छामो न स्वत इत्यर्थः। ननु निरपेक्षादपीति। यदि क्वचिदनितिकर्त्तव्यता कस्य विधेः प्रवर्त्तनशक्तिः कस्मादन्यदपेक्षते तेन सत्स्वप्यनादरः स्यात्। आचार्यस्तु सोपहासमाह यत्रासौ केवलः प्रयुज्यमानो निरपेक्षस्तत्र भवतु न कश्चिद्विरोधः। इह तु न तत्संभवः साकाङ्क्षैः पदान्तरैराक्षिप्तत्वात्। वाक्यं ह्येकमेकस्यैव संबन्धस्य विधायकं तत्र यदि द्वौ विध्युद्देशएव कुर्यात्तथा सति भिद्येत। विध्युद्देशोत्थापितानामेवैष (१) हि गुणो भवतीति प्ररोचनां दर्शयति। तस्माद्विधिनैकवाक्यत्वात्तदनुग्रहेणार्थवन्तो ऽर्थवादा इति॥

तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ॥८॥

(१) तानेवैष इति 'घ' पुस्तके।

चशब्दव्याख्यानार्थं परिचोदनोपन्यस्ता । आनर्थक्यमेवास्त्विति तन्नैव । कुतः । पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थस्यावगम्यमानत्वात् । अथ वा तन्नेत्यवच्छिद्यैवमर्थावगमादित्युक्तप्रकारपरामर्शः । किं च तुल्यं चेति योजना । संप्रदायानुग्रहार्थं धर्मजातम् । तत्संबन्धस्मरणात् । स्वर्गाद्यसंयोगाच्च । न चास्य प्रयोजनवत्संनिहिताध्ययनपरित्यागेनान्यार्थत्वे प्रमाणमस्ति संप्रदायाङ्गत्वेऽपि चाविघ्नस्याकाङ्क्षितत्वात् । तादर्थ्यस्मरणाच्चाविघ्नार्थत्वम् । न ह्यन्यत्कल्प्यमानं स्वाध्यायेतिकर्त्तव्यतानुगुणं भवति । यदि तावत्स्वर्गः कल्प्येत ततः पुरुषार्थत्वमेवापद्यते । अथ पुनः क्रतुफलसिद्धिरेवं पठिते वेदे भवतीति । एवमपि दूरस्थोपकारितैव । तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतो नियमजातमनुग्राहकम् । न च निष्प्रयोजनस्याविघ्नेन कार्यं वरं तादृशस्य विघ्नमेवोत्पन्नं येन क्लेशोऽपि तावन्न स्यात् । यतस्त सप्रयोजनैर्विधिवाक्यैस्तुल्यमेवाद्रियन्ते । तेनावश्यं तद्वदेव प्रयोजनवन्त्यपीति । नियमस्मृतेश्च वेदमूलत्वाद्वेदकृत एवायमादरः । स च प्रयोजनवत्त्वादृते नोपपद्यतइति प्रयोजनवत्त्वमपि सामान्येनानुमायार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति । सामर्थ्यतोऽर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते । स्मरणं च दृढमित्येतदेवाह । अथ वा यदेवेदं ग्रन्थस्मरणं परिपालनात्मकं तेनाध्येतृपुरुषप्रयोजनवत्त्वाभिप्रायप्रतिपत्तिपूर्वकं प्रयोजनवत्त्वानुमानम् । संभाव्यते च कुतश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमाणम् । अन्यथा हि निष्प्रयोजनान्येतानीति केचित्परित्यज्यार्थवादान्विधिमात्रं प्रतिपद्येरन् । तच्च दृढस्मरणमेतेषु न स्यात् । अस्ति तु तत् । तस्मान्न प्रमादपाठः । ततश्चार्थवन्त इति । तुल्यं

च साम्प्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या । संप्रदायः प्रयोजनं यस्य वाक्यस्य येन प्रवर्त्तितः संप्रदायस्तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषाद्विध्यर्थवादयोस्तुल्यमतः प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक् पुरुषार्थसिद्धेरवस्थातुं न लभ्यतइति शक्त्यनुसारेण स्थितमर्थवादानां स्तुत्यर्थमिति ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः(१)प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

उक्तदोषपरिहारो ऽतः परम् । शास्त्रदृष्टविरोधिका यात्रानुपपत्तिर्विधिकल्पनायामुक्ता तामस्मत्पक्षेप्राप्तां (२) मन्यामहे । अथ वेदं स्तुतिव्याख्यानं तामनुपपत्तिमप्राप्तमिति व्याख्येयं येषां ह्रस्वः पाठः । प्रयोगे ह्यनुष्ठाने रोदनवपोत्खननदिङ्मोहस्तेयानृतवादादीनां कल्प्यमाने विरोधः स्यात् । अस्माकं तु पुनर्य एषां शब्दानां श्रौतो ऽर्थः स नैव विवक्षितः । न चाध्याहारादिभिर्विधिः किं तर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितम् । न च तद्विरुध्यते तस्मादुपपद्येत । अथ वा शब्दार्थस्त्विति विधायकशब्दानुग्रहार्थः सन्नयमर्थवादो न स्वार्थानुष्ठानेन संबध्यते प्रयोगमप्राप्तो ऽप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत । त्रयो ऽत्र पाठाः । अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामहइति वाक्यशेषः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रास्मद्व्याख्यानमित्यध्याहारः । अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्तत्रास्मत्पक्षे विज्ञेयेति ॥

---

(१) अप्राप्तां चानुपपत्तिमिति पाठो 'ङ' पुस्तके ।

(२) तां स्तुतिपदामप्राप्तामिति 'ख ग घ' पुस्तकेषु ।

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

यत्र तावद्विधिस्तुत्योरेकविषयता तत्रोपपद्यतां नाम संबन्धे विषयनानात्वे तु कथमिति । गुणादित्याह । यत्क्रियायाः संबन्धिनि स्तोतव्ये तत्संबन्ध्यन्तरं स्तूयते अथ वा यद्विकारे प्रकृतिसंबन्धिनि विधानार्थं स्तोतव्ये तत्संबन्ध्यन्तरं प्रकृतिः स्तूयते तत्र तद्द्वारेणापि लोके वेदे च स्तुतिसिद्धेः प्रकारान्तरता । तस्माददोषः । एतस्यास्तु स्तुतेरर्थमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । शान्ताभिरद्भिः सम्बद्धो विकारः शान्तिहेतुर्भवन्यजमानस्य कष्टं शमयतीति । गुणवादसूत्रेण शुद्धेनैव तावद्रोदनाद्युदाहरणत्रयपरिहारः । शेषसूत्राण्यप्येतदुक्तोपपादनार्थतया सम्भन्त्स्यन्ते । तत्रोदाहृतानां गौणतानिमित्तं किं चिदिहैव वक्ष्यते परं तु तत्सिद्धिसूत्रे । सोरोदीदिति साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यताविधिस्तुत्योः प्रत्यवयवं कथ्यते । स इति प्रकृतापेक्षः । कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ वा तच्छब्दस्य प्रकृतग्राहित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात् स एवार्थः । एवं तस्य यदश्रु तद्रजतमिति सम्बन्धः । सर्वा चेयमुपरितनस्य निन्दाग्रन्थस्योपपत्तिरिति तदनन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । को ऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति । यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुरा ऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेदिति । केन हेतुना तदेवं भवतीति तदुपपाद्यते कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदानाद्रोदनोत्पत्तिस्तस्मान्न देयमिति सकलमदानस्योपपत्तिरिति । निन्दया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्तु शब्दालम्बनं रुद्रशब्दोत्थापितविज्ञानवशेन रोदनसामान्यतो ऽदृष्टकल्पना । अश्रुणश्च शौक्ल्याद्यदि नामैतत्कठिनं भवेत्ततो रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दा । धनत्या-

गेनात्यन्तोदारस्यापि गृहजनः पीड्यतइति तत्सामान्याद्वा रोद-
नोपन्यासः। एवं येन केन चिदालम्बनेन निन्दाविज्ञानोत्पत्तिः
प्रतिषेधोपकारिणीति मुख्यार्थाभावे ऽप्यदोषः।एवं वपोत्खन-
नादिवाक्ययोजना। स्वात्मवपोत्कर्त्तनेनापि हि विशिष्टप्रयोज-
नार्थं कर्माणि क्रियन्ते किमुत बाह्यधनत्यागेनेति स्तुतिः। यथा
नेत्रमप्युद्धृत्यायं ददातीति लोके ऽपि त्यागिनं स्तुवन्तीति। वृत्ता-
न्तपर्यवसायी च वेदस्तत्र प्रामाण्यमप्रतिपद्यमानस्तुतौ सत्य-
त्वान्नान्यत्रान्वेषणमर्हतीति निष्प्रयोजनोपाख्यानसत्यतया ना-
र्थः। शब्दभावनाङ्गं वार्थवादाः। सा च प्रवृत्तिर्विज्ञानमात्रेणैवो-
पयुज्यते नार्थेन। अर्थात्मिकायां तु सर्वत्राविसंवादः सिद्ध एव।
अथोच्येत, असदन्वाख्यानेन स्तुतिनिन्दात्वमिति सुतरां तत्र
प्रतीयते। कामं परमार्थे वक्तारो भवन्ति कात्र स्तुतिर्निन्दा वा
सत्यमेवैतदिति। असत्ये तु यस्मादन्यत्र दृष्टमप्यवधृतमिह गुण-
वन्तमिति ब्रवीत्यतो नूनं मे प्ररोचयति तथा गुणवन्तं सन्तं नि-
न्दति निवर्त्तयितुमिति। ततश्चैवं विदित्वा यो यस्यानतिक्रमणीय-
स्तदनुरोधेन स तथा प्रवर्त्तते। वेदश्च प्रमाणमिति स्थितम्। तेन
प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्रहणीये स्वसंवेद्ये ऽर्थे पुंसः प्रशस्ताप्रशस्तज्ञाने
भवतः। इह ते वेदेनोत्पादिते। तस्मात्तदनुरूपं व्यवहर्तव्यमिति
लोके ऽपि यां क्रियां फलान्तरयुक्तां मेधादिहेतुत्वेनाम्नां मन्यन्ते
तस्यां कं चित्प्रवर्त्तयन्तस्तदभिप्रेतं सौभाग्यादिफलमसम्यगप्यु-
पन्यस्य नियुञ्जते। तत्प्रवृत्तश्चेतरो ऽपि क्रियाश्रयं फलं प्राप्नोति।
यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति नैतदत्र पारमार्थिकं फलं मदभि-
प्रायानुसारेणैतै(१)रुपन्यस्तं सर्वथा त्वपुरुषार्थे मां न प्रवर्त्तयन्ति

(१) णैवैतैरिति 'ग' पुस्तके ।

तदसत्यं नामैतत्किमप्यन्यदवाप्स्यामीति ज्ञात्वा ऽनुतिष्ठति। एवं वेदे ऽपि विधिना तावत्फलमवगमितमर्थवादास्त्वसत्येन नाम प्ररोचयन्तु न तद्गते सत्यासत्यत्वे किं चिद्दूषयतः प्रवर्त्तनमात्रोपकारित्वात्। यत्तु परस्ताद्भविष्यति तद्विधेरुपरि गतमिति निश्चित्य नैव विद्वांसो न प्रवर्त्तन्ते तस्मादुपाख्यानासत्यत्वमतन्त्रम्(१)। न हि शुक्तिकादृष्टसत्यरजतो यदि रजतान्तरं तद्देशे लभते ततो ऽभिसन्धीयते। शुक्तिकावत्तु किं चिदालम्बनं श्रुतिसामान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम्। यथेह महाभूतानि प्रजाः पान्तीति प्रजापतित्वेनोच्यन्ते। वाय्वादीनां यथासंख्येन मध्यवर्त्तिनः सारावृष्ट्यादयो वपास्तामग्नाविति तेनैव क्रमेण वैद्युते वृष्टिमार्वीसे शरीरान्तर्वर्त्तिनि वायुमन्तश्चरत्वसामान्याद्रश्मिं लौकिके तदाप्यायनात्तस्य। ततो ऽज इति बीजादीनां सामान्येनानादित्वादजत्वप्रसिद्धेः। तमालभ्य प्राप्य प्रजाः पशूनाप्नोति। सर्वप्रजानां व्रीह्यादिपरिणामप्रभवत्वादित्यालम्बनम्। एतस्मिंस्तु प्रक्रमे सत्यं सालम्बनता किं तु स्तुतित्वमेव हीयते। अतः स्तुतित्वात्यागेनैव स्वार्थसत्यतां वर्णयामः। मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात्सृष्टिप्रलयाविष्येते तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन्काले पुण्यकर्माङ्गत्वाभ्युपगमेन पशूनामभावात्स्वमाहात्म्येनात्मन एव पशुरूपमभिनिर्माय वपोत्खननादिक्लवांस्ततो ऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरः पशुरुत्थितः इतीदृशमिदं कर्म प्रत्यासन्नफलम्। एवं च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव। प्रतिसृष्टि चर्तुलिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभावव्यापारवस्तूत्पत्तेर्नानित्यताप्रसङ्ग इति। कर्मसु कौशलेन दीव्यन्तीति देवा

(१) तस्मादुपाख्यानानां सत्यत्वमिति 'घ' पुस्तके ।

ऋत्विजः ते देवयजनाध्यवसानानन्तरं दर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तं सौमिकं कर्मराशिमालोक्य कथमविदितं करिष्याम इत्याकुली-भावसामान्याद्दिङ्मोहाभिधानम् तथा च लोके कर्त्तव्यतासु दिशो मे परिभ्रमन्तीति वक्तारो भवन्ति । तत्र तद्युदासेनादि-तियागः प्रशस्यते कथं नु तद्युदसनावधारणावकाशदानात् । यावद्धि प्रायणीयायां प्राकृतानि समभ्यस्तानि कर्माणि क्रियन्ते तावदितरेषु भविष्यत्सु प्रणिधानं भवति अन्यथा सर्वस्मिन्न प्राकृते निरवकाशत्वादनवधारणं स्यात् । तेनादित्येनैवैतज्ज्ञा-पितमिति मोहापनयेन स्तुतिः ॥

रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥

इह सर्वं क्रियमाणं मनसा सङ्कल्प्य वाचा चाभिधाय क्रियते तदत्यन्तान्तरङ्गभूतयोरप्यनयोर्दूरेण हिरण्यादूनत्वं स्तेयानृत-वादयोगादिति । या निन्दा तन्मात्रपर्यवसायिनी सा निषेधफला भवति । विधिपरा तु स्तुत्यर्था जायते तदुपपादनस्य दृष्टार्थ-त्वात् । यथा वक्ष्यति न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवादः स्या-दिति ॥

दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥

तस्माद्धूम एवेति (१) दिवाग्निरादित्यं गच्छतीत्यस्योपपत्तित्वे-न । तदिदं किमर्थमुच्यते । मिश्रलिङ्गाग्निहोत्रमन्त्रविधिस्तुत्य-र्थम् । कथं पुनरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्यो-तिःसूर्यः स्वाहेत्यनयोर्मिश्रलिङ्गत्वम् । यदा (२) विविक्तावेवा-ग्निसूर्यौ देवतात्वेनोपलभ्येते । केचिदाहुः । अग्निर्ज्योतिरित्यत्र

(१) एवेत्यादि इति 'ग' पुस्तके ।

(२) यत इति 'ग' पुस्तके ।

ज्योतिःशब्दः सूर्यवाची सूर्योज्योतिरिति पुनरग्निवाची तेनोभौ मिश्रलिङ्गाविति । तदयुक्तम् । ज्योतिःश्रुतेस्तेजःसामान्यवाचित्वेनोभयत्र सामानाधिकरण्येनोपपत्तेः । अन्यतरपर्यायस्य सन्नितरत्र न प्रयुज्येत । न हि यो यत्पर्यायः स तेनैव सह प्रयुज्यते । सूर्यवाची सन्प्रातर्मन्त्रे न प्राप्नोति । अग्निवाची सायंमन्त्रे । तस्मादुदाहरणं भ्रान्तिलिखितमितीमावुदाहर्त्तव्यावग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति । तद्विधेस्य स्तुतिः प्रथमविहितकेवलदैवत्यमन्त्रपर्युदासेन मिश्रलिङ्गविधानोपपत्तिरियमुच्यते । यदनयोर्मिश्रत्वं दिवाग्नेरनुप्रवेशान्नक्तं चादित्यस्येति केवलेज्या न युक्तेति । अस्मिन्नपि तु व्याख्याने पर्युदसनीयत्वेनैव पूर्वमन्त्रोदाहरणम् । इतरौ तु स्तुतिभागिनौ मिश्रलिङ्गाभिधानादेव ज्ञास्येते इति नोच्चारिताविति भाष्यं नेयम् । अथ वोभयोः केवलमिश्रलिङ्गयोर्मध्ये पठितोऽयमर्थवादः । तत्र उभयदैवत्योरन्या प्रशंसा इतरयोः पुनरियं यस्माद्दिवाग्निरादित्यं गच्छति तस्मात्सूर्य एव तदा ज्योतिः । एवं नक्तमग्निरतस्तौ व्यवस्थितावेव यष्टव्याविति स्तुतिः । कथं तु धूम एवेत्यवधारणा । दूरस्थैर्भूम्ना दिवा धूम एव गृह्यते रात्रावर्चिरिति केनचिदंशेन स्तुत्यालम्बनम् ॥

स्त्र्यपराधात्कर्त्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

प्रवरे प्रव्रियमाणे यजमानो वदेद्देवाः पितर इत्यादि । तत्प्रशंसार्थमुक्तमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति । तत्र प्रसिद्धब्राह्मणत्वानामेव ब्राह्मण्यलाभो निष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमुक्तं न चैतद्विद्म इति । ज्ञायमाने त्वज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वात् । यत्सुखेनाज्ञानं तदज्ञानमेव । तच्च स्त्र्यपराधनि-

मित्तम् । सत्यपि च स्त्र्यपराधे यदि मातुरेव क्षेत्रिणो वा पुत्रः स्यात्ततस्तयोः प्रसिद्धजातित्वान्नैव दुर्ज्ञानता भवेत् । तयोरप्येवमेवं तत्पूर्वजयोरित्यनादिन्यायेन जातिरवधार्यैव । यतस्तु माता भस्त्रा पितुः पुत्र इति स्मर्तॄणां दर्शनम् । जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तिस्तेन वर्णसङ्करः । वेदे ऽपि चाप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमिति जातिविच्छेददर्शनं स्त्र्यपराधकर्त्तृपुत्रनिमित्तमेवोपपद्यते । अन्यथा ह्यपरिरक्ष्यमाणे ऽपि नैव स्वजातितन्तुविच्छेदो भवेत् । तेनास्ति प्रशंसावकाश इति । निरूढब्राह्मण्यप्रवरसङ्कीर्त्तनात्तत्प्रभवो ऽयमिति ज्ञानाद्ब्राह्मणः कृतो भवतीति स्तुतिः ॥

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

यत्तदानीमेवोत्पद्यते तदाकालिकम् । तच्च सर्वलोकस्याभिमतं न यच्चिरभावि । तस्मात्प्रवर्ग्यकाले दिव्युतीकाशकरणं प्राश्वंशस्य प्रशस्यते । तद्धि सद्यःफलं धूमक्लेशाननुभवात् । इतरत्तु कर्मजन्यं सत्कदा चिद्भविष्यति । कस्तद्वेद शास्त्रमात्रगम्यं हि तदिदं तु सर्वप्रत्यक्षम् । तदपेक्षया च ज्ञायमाने ऽप्यज्ञायमानवचनमितरप्रशंसार्थम् । पाठान्तरमाकालिकडाद्यन्तवचन इति । अकालिकमिति वा पाठः काल इति लोके विप्रकर्ष उच्यते । तत्र भवं कालाट्ठञिति ठञि कालिकं न कालिकमकालिकम् ॥

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

अध्ययनविधिशेषत्वादफलविधिः सन् यथा विज्ञानमुखशोभा वाजिमत्त्वानुवादो (१) विज्ञायते न चैक एव प्रकारो मुखशोभायाः संस्थानं रमणीयता लावण्यं चेति । स्त्रीविषयं ह्येतत् ।

(१) वाजिजन्मानुवाद इतिपाठो 'ग' पुस्तके ।

विदुषां पुनः पदवाक्यन्यायोद्गारि मुखं शोभते तेनात्मना मुख्ययैव वृत्त्या शोभते । पुत्रस्य वाजवान्ब्रह्मवर्चसद्वारेण । अथापि गौणता तथापि स्तुतिपरत्वाददोषः ॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥१६॥

संस्कारकर्मत्वान्न फलविधिः । स्तुतेस्त्वालम्बनं निमित्ते नैमित्तिकवदुपचारात् । सर्वकामनिमित्तानां कर्मणां सामान्यसाधनभूतानग्नीनवाप्नोतीत्यर्थः । सूत्रं चैवं योज्यते । सर्वकामनिमित्तैः कर्मभिराहिताग्नित्वादिदानीमधिकृत इति वक्तव्ये सत्याधिकारिकं सर्वत्वं स्तोतुमवाप्तावुपचरितम् । ननु चाकाशगमनसुरकन्यालाभाद्योऽत्यन्तासन्तः सर्वशब्देन वैदिकेषु कर्मसु निमित्तद्वारेणापि न शक्यन्ते ऽनुवदितुमतः पुनः सूत्रमुच्यते । यथैवौदनादिषु सर्वशब्दो ऽधिकृतापेक्षत्वान्न त्रैलोक्यं गृह्णाति तथात्राग्निकर्माधिकृतफलग्राही भविष्यतीत्यदोषः ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥१७॥

तच्चैतत्समानस्वर्गादिफलेष्वग्निहोत्रादिषूपयोच्यतइत्युपन्यस्तं साधनानुरूपत्वात्साध्यानाम् । सर्वे हि कामाः पूर्णाहुत्यावाप्यमानाः स्तोकस्तोकाः प्राप्यन्ते तत्र फलभूमार्थिनः कर्मान्तरविधिरर्थवान् भविष्यतीति स्थिते चोद्यते । युक्तं लोके कृष्यादि फलानां प्रत्यक्षावगतत्वात्साधनानुरूपं जन्म । पूर्णाहुत्यादिषु त्वत्यन्तशास्त्राधीनत्वादविशेषश्रुते फले किंमूला विशेषकल्पना । न ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः कश्चिद्विशेषः श्रूयते । न चानुमानमीदृशे विषये समर्थम् । तदभिधीयते । विधि-

सामर्थ्यादेवेदं सिद्धम्। कथम्। यदि ह्यल्पान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत ततोऽर्के चेन्मधु विन्देतेत्यनेनैव न्यायेनाल्पेन सिद्धे महति न कश्चित्प्रवर्त्तेत। तत्र विधिशक्तिबाधः स्यात्। अविहत-शक्तिस्तु सन् अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति विधिरेव फलाधिक्यमङ्गीकरोति। अतो यथा विश्वजिदादौ फलसद्भावः प्रमाणवानेवमिह तद्विशेष इति। किं च॥

कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरः।
विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदिते॥

यथैव क्रमाम्नातानामङ्गाङ्गिनां प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमिति विनियोगव्यवस्था तथैव कर्मगोचरेऽल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरेऽल्पमेवोपतिष्ठते। मध्यमस्य मध्यमं महतो महदिति स्थानमेव विनियोजकम्। स्मरणमप्येवमेव। चातुर्मास्यसोमेषु च फलार्थवादो यदाग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिन आप्नोत्येकया रात्रियेत्यारभ्य न्यूनाग्निहोत्रदशसंवत्सरप्रयोगादिभिरेकदर्शपूर्णमासादिप्रयोगावाप्तिवचनं कर्माल्पत्वमहत्त्वकृतं फलभेदं दर्शयति॥

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

यथैव वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः प्रकृशावर्थवादः स्याद् इत्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थो न प्रतिषेधमात्रफलः। नान्तरिक्षे न दिवीत्यौचित्येन शुद्धपृथिवीनिषेधसमर्थनायैव यथान्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामिति स्तवनम्। अनित्यसंयोगो गतार्थः। परं तु श्रुतिसामान्यमिति। प्रयोजनं रात्रिसत्त्रे पूर्वपक्षे स्वर्गः फलं स्यादिति सिद्धान्ते त्वर्थवादस्थमेव फलम्॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

एवमानार्थक्योपाख्यानादिप्रतियोगिष्वर्थवादेषु व्याख्यातेषु इदानीं विधिप्रतियोगिनो विचार्यन्ते। कुतः संशयः। पूर्वत्र हि स्वार्थानुपयोगित्वेन दूरलक्षितस्तुतिग्रहणमङ्गीकृतम्। तत्संभवे तु स्तुतिरप्यनर्थकतुल्या ऽऽपद्यते। विध्यंशश्च न कथं च नान्यस्मात्सिद्ध्यति। प्ररोचना पुनः कथं चिद्विध्युद्देशादप्युपपद्यते इत्युक्तं पुरस्तात्। अपि च प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिस्तत्र प्रधानविशेषणसंभविनस्तद्गामित्वमेव युक्तम्। समाप्ते च विध्युद्देशे ऽर्थवादः प्रवर्त्तते तत्प्रक्रमावस्थायामेव तु भावनांशाः सन्निपतन्ति। विशेषेण तु फलं प्राथम्यप्राधान्याभ्यामित्यादि मन्वानो ऽपूर्वत्वादिति वदिति। तदपेक्षया च स्तुतिमात्रमनर्थकं मन्यते। ननु चैवंजातीयकः फलविधिः फलार्थवादविचारश्चतुर्थे ऽपि द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति भविष्यति। अतो नेह प्रस्तोतव्यः। तत्र के चिदाहुः। अनेन गतार्थत्वात् तत्रैवैष पर्यनुयोगो युज्यते न त्विदं पुनरुक्तमिति। सत्यमेवं यदि तु तत्कालप्रतीक्षणात्किं चित्परिहारान्तरं लभ्यते ऽतस्तत्रान्विच्छेम। अथ पुनरिहैव शक्यते वक्तुं तथा सतीदानीमप्युच्यमाने मन्दो दोष इति। अत्रापरे वदन्ति तेन फलविधित्वनिराकरणमात्रमिह त्वर्थवादनाय त्वर्थवादः स्यादिति तत्र वक्ष्यति तद्विधित्वनिराकरणमात्रपरमेव प्रष्टव्यम्। तदयुक्तम्। यतस्तेन फलविधित्वात्प्रच्यावितानामानर्थक्यप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणेनैव स्तुत्यर्थता साधिता। तथा च दर्शितं शोभते ऽस्य मुखमित्यादिषु। के चित्पुनराहुः। युक्तं वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनां

स्तुतित्वम् । ऊर्जोऽवरुध्या इति पुनर्यथा फलविधित्वात्प्रख्याव्यक्ते तथैव विसंवादेन स्तुतित्वादपीति कामं विधिर्भवतु येन कालान्तरभावित्वेन कथं चिद्विसंवादो निवर्त्ततइत्यारम्भः । तदप्ययुक्तम् । अपि च वेदे व्यक्तमसंवाद इति ह्यत्युच्चयहेतुरपुनरुक्तः स्यात् । अधिकरणशरीरं तु तदेव । विसंवादोऽपि च गुणवादस्त्वित्यनेन न कश्चिदपरिहृतः । पुनरपि च तावन्मात्रमेवोत्तरं भविष्यति । तस्माद्विधिर्वा स्यादित्यविशेषोपादानाच्चतुर्थे च फलश्रुतिग्रहणाद्विशेषद्रव्यगुणक्रियादिविधिसरूपास्तत्र फलविधिसरूपा एवोदाहरणमित्यपरे । तथा च विधिस्यानर्थकः कश्चित्प्रकरणे च सम्भवन्निति चाक्षुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसो यो विदग्ध इति चोदाह्रियते । अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तदसंबद्धमेव स्यात् । इहापि तस्य तावद्विशेषविषयत्वादिदमगतार्थं भवेत् । अनेन तु सामान्यतः सर्वविषयावरोधिना तत्पुनरुक्तमेवेति व्यवस्थया केचिदुदाहरन्ति । अत्र द्रव्यादिविधीनेव तत्र फलविधीनेव भाष्यकारोदाहरणमतन्त्रीकृत्योदाहरणान्तरं दातव्यमिति । अत्र वदामः । किमधिकरणद्वयमवश्यारब्धव्यं येनैवमुदाहरणव्यवस्थाश्रीयते न ह्युदाहरणभेदादधिकरणं भिद्यते । मा भूद्यथाव्यवस्थितेऽपि खादिरौदुम्बरत्वभेदादपौनरुक्त्यम् । न्यायविषयत्वेन त्वधिकरणानां तद्भेद एवापौनरुक्त्ये हेतुः । द्रव्यादिविधयोऽपि न सर्वे विचारिताः । केचित्तत्सिद्धिसूत्रे । केचिन्निवीताद्यधिकरणेषु । परकृतिपुराकल्पदारेणान्ये षष्ठे । यदचा स्तुवतइत्यादयोऽर्थैकत्वाद्विकल्प इति नवमे । जर्त्तिल(१)गवीधुकविधिसरूपा दशमे । अतस्त न पुनरु-

(१) वन्यतिलाः ।

क्तता महान्दोष इत्येव वक्तव्यम्। अथ वैकस्यैव न्यायस्य क्व चि-
त्कश्चिदंशः शोध्यत इति पुनरारम्भः। स्पष्टं वा विषयनानात्वमेवं
वर्णनीयम्। सर्वविधिस्वरूपाणां केवलं विधित्वनिराकरणेनार्थ-
वादत्वमिह सिद्धम्। यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भः सो ऽर्थवादकल्पिते
विधौ फलाकाङ्क्षावेलायामन्यार्थोपात्तमपि क्रतुप्रयोगवचना-
त्तदेव संनिहिततरं क्लृप्तसंबन्धस्य च विशेषमात्रं सुकरम्। इत-
रथा संबन्धस्तद्विशेषस्योपकारकत्वं कल्पनीयमिति रात्रिसत्त्र-
प्रतिष्ठादिवत्फलविधित्वमपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः। कथं चित्प्र-
योजनान्तरे लभ्यमाने नैकस्यानेकार्थता युक्ता तस्मादर्थवादत्व-
मेवेति सिद्धान्तः। एतेन निवीतावधिकरणानि व्याख्यातानि।
अथ वौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षं कृत्वा चितास्ताः प्रत्येतव्याः। वि-
धित्वाभ्युपगमेन हि कस्य शेषः क्रतोः पुरुषस्य वेत्यादि विचार्येह
सिद्धेनार्थवादत्वेनोपसंहारः। तथा परकृतिपुराकल्पयोः किं
तद्गोत्राणामुत सर्वपुंसामिति चिन्तितम्। एवमूहबाधप्रसङ्गेन न-
वमदशमगता चिन्ता तत्सिद्धिसूत्रे ऽनुगुणवादनिमित्तमात्रकथ-
नम्। अथ वा फलविधावेव यत्र भेदेन स्तुतिफलपदानि भवन्ति
तद्विहोदाहरणम्। यथा यैवोर्गुदुम्बर ऊर्कपशव इत्येतैरेव स्तु-
तिः। ऊर्जोवरुद्ध्या इत्यनेन फलमिति। यत्र पुनस्तावन्मात्रेणैव
फलं वा स्तुतिर्वा वक्तव्येति भवति ते चतुर्थ इति। अथवा तत्र
परार्थत्वादिति हेतुव्यपदेशात्प्रसिद्धेन च हेतुना व्यवहाराद्ये
विज्ञातपारार्थ्यास्तउदाहरणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूरिति।
अत्र ह्यवश्यं जुह्वनुवादेन पर्णमयीत्वं विधातव्यं स्वातन्त्र्येण फल-
संबन्धाशक्तेः। सर्वत्र हि गुणः फलाय चोद्यमानः कं चिदाश्र-
यमपेक्षते। न च प्रकरणमन्तरेणाश्रयप्राप्तिः। तदिह यदि पर्णम-

र्यीत्वेन फलं भावयेदिति वचनं व्यज्येत किमाश्रितेनेत्यपेक्षायां किं संबध्यताम्। जुह्वरिति चेन्न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। सापि च प्राक्क्रियालाभान्नैव निराकाङ्क्षी भवति। न च क्रियासम्बन्धे प्रमाणमस्ति। तस्मादनिर्वहणादेतद्वचनव्यक्तिपरित्यागेनेतराश्रयणम्। तत्र च जुह्वा जुहोतीत्यस्याः प्रकरणे निर्ज्ञातप्रयोजनात्वादविहितजातिविशेषायास्तदाकाङ्क्षायां सत्यां यावदेवपर्णत्वजातिरूपनीता तावदविज्ञातप्रयोजनावस्थत्वादङ्गतां प्रतिपद्यते। ततश्च निराकाङ्क्षीभूतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं नास्तीति युक्तमर्थवादत्वम्। इह पुनर्वैकृतपशुप्रकरणे श्रूयमाणमौदुम्बरत्वमुदाह्रियते। न च तस्य प्रसिद्धं पारार्थ्यं येन चतुर्थाधिकरणविषयता भवेत्। कथम्। अत्र हि न तावदप्राप्ते यूपे जातिविधानं शक्यम्। तत्प्राप्तिस्तेदवश्यं क्लृप्तोपकारप्रकृतखादिरत्वादिनैव निराकाङ्क्षेण भवितव्यम्। तत्कुतो जात्यन्तरस्य तादर्थ्येन विधिरतः फले विधानम्। यापि चाश्रयापेक्षा सापि प्राकृतकर्मसम्बन्धिचोदकप्राप्तयूपग्रहणान्निवर्त्ततइत्यविघातः। तेन प्रागेव पारार्थ्यात्फलसम्बन्धप्रसक्तिरवश्यं न्यायान्तरेण निराकर्त्तव्येत्येतदधिकरणारम्भः। इदमपरं मतम्। औदुम्बरवाक्यं जुह्वादिवाक्यं चोभयमुभयत्रोदाहरणम्। कथं भावनांशान्तरविचारादपौनरुक्त्यम्। साध्यसाधनसम्बन्धस्तावद्द्वयोरपि योग्यत्वेनोपात्तयोरवकल्पते नान्यथा। तत्र चतुर्थे साधनांशयोग्यविचारमनादृत्याभ्युपेत्य वा केवलसाध्यांशविचारः। किमीदृशेन कामशब्दोपबन्धरहितेन वर्त्तमानफलं सम्बन्धाभिधायिताफलत्वं शक्यते गमयितुं न वेति विचारः। इह पुनः साध्यांशमनादृत्याभ्युपेत्य वा केवलसाधनांशविचारः। किमीदृशेन विधिविभ-

त्तिरहितेन द्रव्यगुणक्रियाः कं चित्प्रति साधनत्वेन प्रतिपाद्य-न्ते नेति । यच्च यदात्मना प्रतिपादितं भवति तत्प्रतियोगिविशे-षापेक्षं सत्पदान्तराद्युपात्तेन तेन सम्बध्यते । तत्र साध्यमित्यव-धृते परिशेषादवशिष्टं साधनं गम्यते । एवं साधनावधारणेपीति द्वावप्यंशौ स्वरूपेण निरूपयितव्यौ । तदिह साधनांशे विचार्य-माणे यो नाम फलांशस्य संस्पर्शः स चतुर्थे सिद्धः प्रसङ्गाद्धेतु-त्वेनेति मन्तव्यः । तथा यस्तत्र साधनांशपरामर्शः स इह सिद्ध-स्तत्र प्रसङ्गादित्यपुनरुक्तम् । नन्वेवं सति विध्युद्देशचिन्तेयमि-त्यर्थवादाधिकरणेन न सम्बध्यते । नैष दोषः । तद्दशेनैवार्थपरि-च्छेदात् । यदि ह्यसौ विधीयमानतया पूर्वेणावगतस्ततोनार्थवा-दत्वमथ स्तुत्यर्थतया ततो ऽर्थवादत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षाभिप्रा-यः । सर्वथा साध्यसंनिधाने यदुच्चरितं तदाकाङ्क्षावशेन तादृप्ये-णानुपात्तमपि साधनं भवति यथैव यागेनेत्यनुदितं सम्बध्यते त-थैवोदुम्बरेणेति । तत्र विधिः किं कुर्यात्पुरुषं प्रवर्त्तयेत् । स च फ-लार्थितयैव प्रवृत्त इति किं विधिना । अथ वा प्रयोगवचनविहि-तस्य फलसम्बन्धमात्रमनेन क्रियते । पञ्चमो वा लकारो विधा-स्यति । अर्थवादैकदेशो वेत्युक्तमेव तस्मादूर्जोवरुध्या इति ता-दर्थ्यचतुर्थ्यैवैवं कामशब्दादपि स्फुटतरं फलमुपात्तमिति तस्मि-न्नौम्बदुरताविधिः । ननु फलस्य विधानमिति ग्रहीतव्यं भावार्था-धिकरणे फलविधिनिषेधात् । ऊगुदुम्बर इत्यतः स्तुतिरित्यवि-रोधः । तस्मान्मुख्यविधिसम्भवे लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्तव्येति ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

लोके तावद्बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषा मात्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुञ्जते तत्र च क्रेतव्येति विहिते बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः ।

प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेनाश्रीयते । न च क्षीरादयः फलविधयः प्रत्यक्षविषयत्वादतः स्तुतिः । एवं वेदेपि । श्रुत्यसंभवाच्च लक्षणापरिग्रह इत्यदोषः ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नायं दृष्टान्तः स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्षत्वाल्लोके तत्संभवादुपपत्तिः । वेदे त्वविदितवादत्वान्न श्रद्दधीरन् । अथ वा लोक एव यद्यविदितं कश्चिद्वदेत्तदा नैव श्रद्दधीरन् । पूर्ववचनाद्विवेति विध्युद्देशादि वा । अथ वा वैधर्म्योपमा । यथाधिगतपूर्ववचने श्रद्दधन्ते नैवमविदितवादे । न चोक्तिमात्रेणैते बकक्षीरादयः प्ररोचयन्ते किं तर्हि विदितत्वादेव । वेदे त्वर्थवादासत्यत्वेन विधौ जाताशङ्को न प्रवर्त्तेत । अथ वा यो विधिमुत्क्रम्यार्थवादं प्रार्थयते नूनमस्य विधावविश्रमः । तत्र चेदनाश्वासो ऽर्थवादे कुतः प्रत्यय इति । अपि च वेदे व्यक्तमसंवादो वर्त्तमानेनोर्जोवरोधनेनेयं स्तुतिर्न च तदस्ति । तच्चाविद्यमानबकक्षीरसङ्कीर्त्तनवदेतत्स्यात् । स्वरूपतस्तावदुदुम्बरे ऽन्नत्वं पक्षधर्मेणाप्रसिद्धं अन्वयाप्रसिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धिः । न हि यद्यदन्नं स स यूप इति लोके वेदे वा प्रसिद्धमित्यसम्बद्धं तस्मादसंवादादवरं विधिरेव किं स्तुत्या संवादापेक्षिण्येति ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

ऊर्गुदुम्बरइत्यादि तावदूर्जोवरुद्ध्या इत्यस्योपपत्तितयैकवाक्यभूतं न विच्छिन्नं स्तावकम् । न ह्यन्नमुदुम्बर इत्युक्ते पुरुषं प्रति प्रशस्तता गम्यते । ऊर्जोवरुद्ध्या इति तु प्ररोचयति । तदुपपत्तिरितरेति सङ्गच्छते । तस्मात्तत्त्वेन फलं प्ररोचना वा । तत्र यद्य-

पि तावल्लिङादिः स्यात् तथापि सुतरामर्थवादतया गृह्णीयात्। किमुत वर्त्तमानापदेशो यो विधिसिद्ध्यर्थमेव। प्रकरणाच्च यागोपकारे प्रयोजने लभ्यमाने किमित्यवाचकात्फलं कल्पयिष्यामः। प्रकरणं वाक्येन बाध्यत इति चेन्न। अविरोधात्। यदि ह्येकांशग्राहित्वेन वाक्यप्रकरणे सन्निपतेतां तथा सति बाधः स्यात्। इह तु प्रकरणमौदुम्बरताविधिं गृह्णाति सोऽप्यूर्गुदुम्बर इत्यादिलभ्यां प्ररोचनां तत्र तद्विशिष्टौदुम्बरत्वग्राहिणः प्रकरणस्य को विरोधः। तस्मात्फलविधिसामर्थ्याभावात्प्रकरणाबाधेन निवेशसम्भवो नातिक्रमितव्यः। प्ररोचनापि च वाक्यशेषादुपपद्यमानार्थापत्त्या विध्युद्देशादेव कल्पिता भविष्यति अन्यत्र विधिरपि हि तावत्तां कल्पयेत्। इह तु स स्वयमेव दुःस्थितः किं प्ररोचनया करिष्यतीति। न च स्तुत्युपयुक्तस्य पुनः फलेपि प्रतिष्ठादाविव व्यापारो युज्यते। रात्रिसत्राणां ह्यनन्यपरत्वाद्गुर्व्यपि कल्पनाश्रीयते। अत्र तु प्रकरणादस्ति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तम्। जातिविशेषस्य च योग्यतयैव काष्ठाङ्गत्वं प्रसिद्धं न फलार्थता। यूपशब्दोऽपि च कर्माविष्टकाष्ठवचन इत्युपनीतमात्रमेव गृह्णाति। अतस्य प्रसिद्धे पारार्थ्येऽर्थवादता। यत्तु यूपे निराकाङ्क्षो जातिं प्रतीति शरवद्बाधो भविष्यति। न चाबाधप्रकारोऽस्ति। काम्यपक्षेऽपि तदभ्युपगमात्। एतावांस्तु विशेषः। तव पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयेण सता कथं चित्प्रसङ्गलभ्यसमानाश्रयत्वेन मम तूभयोः क्रत्वर्थत्वात्समानविषयेणेति। न चात्र जातौ फलाय विधीयमानायां दध्न इव होम आश्रयो मनसि विपरिवर्त्तते। यो हि पशुयागः प्रकृतः स तावदयोग्यः पशुनियोजनं च यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपेनाप्रकृतम्। न चानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति प्रधानादवतीर्य

तदङ्गमाश्रीयते। यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गे ऽपि स्थित उपकरोतीत्येवं कल्प्यते। न त्विह तथा ऽत्र हि प्राधान्यांशभाजा गुणेनाश्रयः प्रार्थ्यते तत्र प्रधानं सन्निहितं तद्यदि न योग्यं ततो वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रीयताम्। न चावतरणं संभवति। न चानेनैव वाक्येनाश्रयो दीयते। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। द्वौ हि सम्बन्धौ तदा स्यातां गुणफलसम्बन्धस्तदाश्रयसम्बन्धश्चेति। युगपच्चौदुम्बरताफलयूपौ प्रत्युपादीयमानोद्दिश्यमाना विरूपा स्यात्। अथोभयोद्देशेन विधीयते तथा ऽपि फलाननुरक्ता यूपेन सम्बध्यते यूपाननुरक्ता च फलेन। यत्तु विनैव विधायकात्स्वेच्छयैव प्रवर्त्तिष्यामहइति स्वच्छन्देन सह नास्ति विधिवादः। पुरुषार्थफलत्वं तु न प्राग्विधेः सिध्यति संनिहिततरौदुम्बरत्वादिसाध्यांशावरोधात्। यत्तु प्रयोगवचनो विधास्यतीति न पुरुषार्थेषु तस्य शक्तिरसंयुक्तं प्रकरणादिति वक्ष्यति। यदि तु तेन विधीयते सिद्धं कर्मार्थत्वम्। पञ्चमलकाररूपं तु वर्त्तमानापदेशेन सन्दिग्धम्। तस्माद्वर्तमानफलाभिधायित्वाच्चतुर्थे चैवंकामशब्दरहितस्य फलविधित्वनिराकरणात्प्रधानफलमेवेदं प्ररोचनायै सङ्कीर्त्यतइति युक्तम्। सर्वत्र च स्तुतिपरत्वात्तदुपायेषु सत्यासत्यान्वेषणं व्यर्थम्। ज्ञानमात्रौपयिकत्वात्। गुणवादेन च संवादात्। साधनत्वे ऽपि च प्रीतिसाधनत्वेन तृप्तिहेतुत्वेन वा संवादः ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २२ ॥

यदि चैवञ्जातीयका विधयो भवेयुस्ततः पूर्वोदाहृताः सर्वएव द्रव्यगुणक्रियाविधयो भवेयुः । वायुः क्षेपिष्ठा देवता कर्त्तव्या अप्सुयोनिरश्वः कर्त्तव्यः । अप्सुजो वेतसो ऽवकाश्च कर्त्तव्याः । आपः शान्ताः ऊर्गुदुम्बर इत्यादि । तत्र यद्यपि के चित्क्रियादिविधयः शक्यन्ते कर्तुम् । एते त्वशक्याः स्वभावसिद्धेः प्रयत्नेनापि चानिष्पत्तेः । वायुवेतसावकादिषु स्वभावसिद्धिः । अश्वोदुम्बरादीनामशक्यता । कीदृशी स्तुतिस्तां दर्शयति । शमयित्रीभिरद्भिरित्यादि । तत्रासङ्गतेरग्रन्थ इति व्याख्यातारः समर्थयन्ते । यस्मादिहावकातत्सम्बन्धयोः शमयितृत्वस्य च नैवोपन्यासः कृतः वेतस उपन्यस्तः सो ऽपि स्तुतिवेलायां न प्रदर्शित इति तत्र त्वियं गमनिका । वेतसोदाहरणेनैव तुल्यत्वादवकादीन्यप्युदाहृतानि । न चायमश्वावकयोः परस्परेण सम्बन्धः कथ्यते । केन तर्ह्यद्भिः । तावता तु न स्तुतिः का चिदुन्मीलितेत्यर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्तां तां दर्शयति । आपो वै शान्ता इति । अनेन हि विधित्वात्प्रच्युतेनापां प्राशस्त्यमुच्यते तत्र कस्य चित्प्रसिद्धाप्सम्बन्धस्य तन्मात्रसङ्कीर्त्तनादेव स्तुतिर्भवति । अन्येषां तु सम्बन्धिसम्बन्धात्सम्बन्धः कीर्त्त्यते । प्रसिद्धशान्तत्वसम्बन्धाभिरद्भिः सम्बन्धाद् अश्वादिरपि शान्तात्मकस्तत्सम्बद्धेन च कर्मणा यजमानस्य कष्टं शाम्यतीत्येवंविधप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एवं क्षिप्रदैवतेन शीघ्रं फलप्राप्तिरन्नमयेन च यूपेनान्नप्राप्तिरिति स्तुतित्वे सिद्धे तत्समानन्यायानामप्येवमात्मकत्वम् ॥

प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

विधिपक्षे चायमपरो दोषो यदि तावद्यथावस्थितवाक्यग्रहणं ततः प्रकरणगतविदग्धोद्देशेन देवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतापकर्षणं स्याद् इयं वा तामप्यकर्षतीत्यपकर्षः । तत्र नैमित्तिकत्वात् अभ्युदितेष्टिवद्बाधोऽपि कल्प्येत यद्यन्यथा न सम्भवेत् सति तु सम्भवे न युक्तमेतत् । अथैतद्दोषभीतैरर्थलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरं व्यवहितकल्पनयाश्रीयेत । यो नैर्ऋतः स विदग्धः कर्त्तव्य इति । ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावाद्यत्रासौ विहितस्तत्र विदग्धता नीयेत तत्र प्रकरणं बाध्येत । न चाबाधसम्भवे तद्युक्तमतो ऽर्थवादत्वादनपकर्ष इति ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

स्तुतित्वेन विधिविभक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनायां वाक्यभेदस्तस्मादर्थवाद एवेति ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

इह ये हेतुवन्निगद्यन्ते हि शब्दादिभिर्न च परमार्थहेतवस्त उदाहरणम् । तत्र यदि तावद्धेतुत्वं विधीयते ततः पूर्वेणैव गतम् । यदिह हेतुत्वं तच्छूर्पहोमसम्बन्धं प्रति, न चाविहितो ऽसावस्तीति कस्य हेतुरुच्यते । अथ भूतानुवादमात्रं, तत्तु वायुक्षेपिष्ठत्ववद्गतमित्यनारभ्यमेतत् । उच्यते । न तावदनेनैव वाक्येन हेतुत्वं विधीयते न च भूतानुवादमात्रं, किं तर्हि, हेतोः प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्सिद्धवदुपदिष्टस्य यावत्यसिद्ध्याशङ्का तत्रार्थापत्तिलभ्याद्वचनात्सिद्धिः । यापि चार्थवादाकाङ्क्षा कस्मादिति साप्यनेनैव हेतुना निवर्त्त्येत इति मन्यते । अथाप्यर्थवादत्वं, तथापि तदन्नानिर्वृत्तिहेतुत्वमेवेति सर्वान्नकरणविषयं विज्ञायते ततस्य हेतुरप्य-

स्विति पूर्वः पक्षः । सम्बन्धस्य च विधेयत्वात्तद्गतमेव हेतुत्वं होमस्येति वदति । नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावइति । केचिदाहुः । कार्यकारणयोरेवानुमानम् । तथा च दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रापि वक्ष्यति । तत्त्वयुक्तम् । कार्यकारणभूतानामपि कृत्तिकादीनामचिरोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । अतो गम्यगमकत्वमेव कार्यकारणभावं मन्यते । ननु सोप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् । सत्यम् । अन्यस्मिन्नेव तु सम्बन्धे सति पश्चात्प्रसिद्ध्यन्तमेनमनुमानव्यवहारोपलक्षणत्वेनोपन्यस्यति । यद्वा भ्रान्त्यभिप्रायं ययोरेव हि व्याप्तिग्रहणकाले गम्यगमकसामर्थ्यात्मना कार्यकारणभावित्वेन सावधृता तत्रैव हेतुता । अथ वोदाहृतविषयहेतुलक्षणमेतत् । अविनाभावो ह्यनेककार्यकारणस्वस्वामिसहचरभावादिप्रभेदभिन्नस्तत्रान्नकरणता होमे हेतुत्वेनोच्यमानसम्बन्धान्तराभावात्कारणत्वेन स्यात् । तच्चाप्रसिद्धं तस्मान्न हेत्वपदेशः । सत्यं लोके हेतुव्यवहारकालात्प्रथमं प्रमाणान्तरेण सम्बन्धप्रसिद्धिरपेक्ष्यते वेदे तु हि शब्दप्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धाभिधायि दृष्टान्तवचनं कल्प्येत यद्यदन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति तेन चोपपन्नं हेतुत्वम् । किं प्रयोजनमिति यदि च हेतुरवतिष्ठेतेत्यनेनाभिप्रायेण । अपरस्त्वाह व्याप्तौ सिद्धायां सर्वान्नसाधनसाधनको होमः सिद्धो भवति । कुत इति । स एव सिद्धान्ताभिप्रायः । अथ वा कुतो दर्विपिठरादेः साधकतमत्वम् । इतरस्त्वाहान्नक्रियायां तावत्तस्यार्थवत्तास्ति तावन्मात्रं वाश्रयिष्यते । शक्यते च तेनापीत्युपपत्तिशब्दस्यार्थः । पूर्वेण तु समानार्थता गम्यते । तेन विवक्षा । भ्रान्त्यभिप्रायमेतत् । यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथं चि-

त्साधकतमत्वेन विवक्षितुम् । अथ वार्थवत्त्वं करणविभक्तिनिर्दे-शालम्बनमुपपत्त्या पुनर्वर्त्तमानान्नक्रियस्य हेतुत्वाभिधानात्ता-दृशस्य होमं प्रत्यनुपपत्त्या शङ्कयोपपत्तिं वदन्ति, शक्यते च तेने-ति । तत्र चोदयति । एतद्धि क्रियतइत्युच्यते तत्कथं शक्यतइ-त्यभिधीयते । वर्त्तमानक्रियस्यासम्भवादित्युत्तरम् । यद्वा स्वय-मेवाशङ्क्य परिहरति । यदि च न दर्विपिठरादीत्युभयोः पराम-र्शः साधकतमत्ववर्त्तमानत्वे चेत्तत्र न विद्येते शूर्पे ऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् । तेन यथा तव स्तुत्यर्थः कथं चिद्विद्यते तथा मम हेत्वर्थ इत्यविशेषः । हेतौ च श्रुतिरित्याद्यसम्बद्धवाक्यसम्बन्धि-दोषादन्ते द्रष्टव्यम् । स्तुतौ लक्षणोत्पन्नकरणत्वेन सर्वजनाभि-मतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते । शूर्पेणेति चास्मिन्पक्षे नित्यानुवादो ऽन्न-करणसामान्येनैव प्राप्तस्य । इत्थं वा सूत्रगमनिका तत्रार्थवत्त्वं तावदर्थवादात्प्रयोजनवत्तरत्वमुपपत्तिरित्यप्रसिद्धं सम्बन्धो ऽपि-कात्पनिकवाक्याश्रयणात् तस्माद्धेतुः ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

शूर्पेणेति तावत्करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धो होमो नानुमा-निकैर्दर्विपिठरादिभिः सह बाधविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते । होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नान्यत्प्रार्थयते । अनुत्थितायामेव च दर्विपिठरादिश्रुतौ शूर्पं प्राप्नुवत् श्रुत्यनुमानं प्रतिबध्नाति । ते-न ब्रवीत्यचोदना च तस्येति । हेत्वपदेशस्य स्तुत्यैवोपपद्यमानः सन्नाश्रुतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति । शूर्पश्रुतिश्च विद्युद्देशपाति-न्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तुं न युज्यते । तस्माद्य-

द्वान्नकरणत्वादित्येष कर्त्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वाल्लक्षणयैतत्प्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अथ वान्तःकरणत्वादिति श्रुतिवृत्तमेव। तत्र यथाश्रुतं विद्युद्देशे हेतुनामप्रतिपद्यमानं तदनन्तराकाङ्क्षितार्थोपश्रुतहेत्वपेक्षप्राशस्त्यहेतुरवधार्यते अन्नकरणत्वात्प्रशस्त इति। कल्पनाद्वये ऽपि च लोकप्रसिद्धदृष्टान्तलाभान्नाश्रुतवाक्यानुमानप्रसङ्गो भविष्यति सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्त्तव्यत्वमन्तःकरणानां च प्रशस्तत्वमिति। अचोदना च तस्येति व्याख्यान्तरम्। तव हि यद्यदन्नकरणं तच्चोद्यते न च दर्विपिठरादीनां करणता साधकतमस्य पाकादेः करणत्वात्। एवं चोत्तरसूत्रमापतति॥

ऽयर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

यत्पुनः शूर्पे ऽप्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥२९॥

अस्मत्पक्षे ऽर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनमन्नकरणत्वं नाम वाक्यशेषो हि भवन्पारतन्त्र्याद्गौणत्वाद्यपि प्रतिपद्यते तदा च विधेयान्तरवशादवश्यमनुवादेन भवितव्यमनुवादस्य यथाविज्ञातस्य भवत्यतः शब्देनैवाभ्यनुज्ञातं यादृशं वयमन्नकरणत्वं शूर्पे पश्यामस्तादृशमिदं सङ्कीर्त्त्यतइति। अनेन वर्त्तमानापदेशो व्याख्यातः। तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियतइत्युच्यते। कथं स्तुतिः सर्वलोकस्य भूतभविष्यदनादरेण वर्त्तमानोपकारानुरागाद् वर्त्तमानालोचनेनैव च कालान्तरे ऽपि तत्र प्रीतिरिति क्रियतएवानेनान्नमित्युच्यते। अथ वान्नक्रिया-

शक्तेर्वर्त्तमानतामन्नक्रियायामेवोपचर्य स्तौति। तत्रापि जनानां शक्त्यतिक्रमेणाभिव्यक्तिप्रियत्वात्क्रियतइत्युक्ते स्तुतिर्भवति। न। शक्त्यभिधानात्। तत्र तु विधिवादित्वान्मुख्यान्नकरणत्ववर्त्तमानत्वयोरग्रहणे दोषः। किं कारणम्। विधानं ह्यत्यन्तानवगतार्थविषयम्। तत्र यथाश्रुतादन्यथाग्रहणं निष्प्रमाणकम्। एतदेवाह। विधौ हि न परशब्दार्थः प्रयोजनमिति परशब्दार्थौ हि लक्षणासु प्रयोजनम्। तदिह भूतभविष्यत्क्रियावाचिनः शक्तिवर्त्तमानतावाचिना वा स्वार्थे वर्त्तमानान्नक्रियावाची शब्दः कल्पनीयः। तन्निमित्तमात्रे शब्दार्थे साधकतमत्ववाचिनी तृतीया। नचैवं भूतत्वं कुतश्चित्सिद्धमित्यप्रमाणकम्। अथ मुख्यार्थपरिग्रहः। तत्रोच्यते। न च वर्त्तमानं साधकतमं वोपदिशन्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात्। न हि वर्त्तमानान्नक्रियेण शूर्पादिना साधकतमेन वा पाकेन होतुं शक्यते। तस्मादुभयथापि विप्रतिषिद्धम्। अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात्परशब्दार्थग्रहणम्। यथा लोके बलवान्देवदत्त इति भूम्न्यतिशायने वा मतुप्प्रवृत्तिर्न च विशेष उपात्तोऽमुष्मात्प्रकृष्टबल इति। तत्र सर्वसत्त्वेभ्यः प्रकर्षे मुख्यः शब्दः न च तथा सम्भवति सिंहादीनां बलवत्तरत्वादिति देवदत्तान्न्यूनतरबलानपेक्ष्यैवमभिधीयते तथात्र विप्रकृष्टतरान्नसाधनलाङ्गलाद्यपेक्षया शूर्पं साधकतममित्युच्यते। नन्वेवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव स्यात् तथा च देवदत्ते बलवच्छब्दप्रवृत्तिं नैव गौणीं मन्यते। सत्यमेवं यदा तावन्न्यूनमात्रापेक्षयैव प्रयुज्यते यदा त्वविशेषप्रवृत्तेस्तदधिकबलेष्वपि बलवद्बुद्धिर्जाता तदा स एव शब्दः कुतश्चिदपि न्यूनबले वर्त्तमानो गौणः सम्पद्यते। तथा यदि विध्युद्देशोपात्ते शूर्पे ऽन्नकरणत्वमनूद्यते ततस्तन्न्यूनमात्रापेक्ष-

या वा मुख्यत्वं न्यूनानुपादानाद्वा सामान्यतः प्रवृत्तस्य सर्वप्रकृष्टगामित्वमबुद्धौ सत्यां गौणता । भवतस्त्वपूर्वविधानादत्यन्तसाधकतमत्ववर्त्तमानत्वयोः क्रियां प्रत्युपादानान्न्यूनापेक्षागौणत्वयोर्निमित्तं नास्तीत्यतिक्रमः स्यादित्यसमानम् ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

अभ्युपेत्य वादो ऽयम् । यद्यपि हेतुविधानं तथापि न दर्विपिठरादेः प्रसङ्गः । कुतः शूर्पं हि विधायान्नकरणं हेतुरुच्यते । सो ऽपि च न लोके प्रसिद्धः शब्दमेव दृष्टान्तवाचिनमनुमाय साधयितव्यः । तदनुमाने च श्रुतहेतुत्वान्यथानुपपत्तिः प्रमाणं सा च यावत्येव हेतुत्वमुपपन्नं ततो ऽधिककल्पनायै न प्रभवति । शूर्पे च होमसम्बन्धित्वेन प्रतिज्ञाते ऽन्यधर्मस्याहेतुत्वादवश्यं तद्गतमेवान्नकरणत्वं वक्तव्यम् । संनिधेश्च तवदच्छिन्नमेव तद्गम्यते । लोके ऽपि च यं धर्मिणं प्रतिज्ञाय यो हेतुरुपदिश्यते स प्रथमं तावत्तद्गतविशेषात्मनैव प्रतीयते । तदात्मकस्य तु साध्यांशानुगमाभावात्सामान्यमात्रं विवक्षितमिति दृष्टान्तप्रयोगवेलायामेवावधार्यते वेदहेतूनां पुनर्न सामान्यात्मना साध्यसम्बन्धो ऽवगतो न विशेषात्मना सो ऽधुनैवार्थापत्त्या कल्पनीयः । तत्र विशेषस्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तस्यासम्भवादुपात्तविशेषमात्रोपसंहृतान्यथानुपपत्तिस्तद्गतमेव दृष्टान्तवचनं कल्पयति । तदकल्पने हि हेतुनिर्देशः श्रुतो विरुध्यते । यदि तु दर्विपिठरादिगतान्नकरणत्वहोमस-

म्बन्धाविनाभावो न कल्प्यते। न किं चिच्छ्रुतं दृष्टं वा नावकल्प-
ते तस्मादीदृशं दृष्टान्तवचनं कल्प्यं यद्यच्छूर्पमन्नकरणं तेन तेन
जुहोतीति। तदेतद्विशेषदृष्टमनुमानम्। लोके ऽपि तृणधूमदर्श-
नात्तृणाग्निरेवानुमीयते नाग्निमात्रम् । यथा च गमनं गोशब्द-
व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोपादीयमानं सास्नादिमत्सामान्यप्रत्ययो-
त्तरकालं तद्गतमेव निमित्तत्वं प्रतिपद्यते न गन्तृमात्रविषयमि-
ति गोशब्दव्यवस्था तथा शूर्पगतान्नकरणहेत्वपदेशान्नान्यग-
तहेतुत्वप्रसङ्गः । तत्रैतावानर्थः स्यात्। यद्यदन्नकरणसमर्थं शूर्पं
तेन तेन होतव्यं न दर्विपिठरादिग्रहणम्। यथा बलवदुपध्माते
ऽग्नौ दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मातो न दहेद्, न तु शष्का-
दयो बलवदुपध्माता दहन्ति। तस्माद्व्यवस्था। यदि पुनः शूर्पग-
तान्नकरणव्यतिरेकेण महासामान्यं विवक्ष्यते ततो यद्गृहीतं
तस्य तस्य का चिदन्ननिमित्तता विद्यतइत्यव्यवस्थितत्वाद्धो-
माश्रितद्रव्यमात्रानुवादः सन्ननर्थको ऽन्नकरणशब्दस्तस्मादन्न-
हेतुत्वेन स्तुतित्वमेव वरमिति ॥

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३२ ॥

इहानर्थक्यश्रवणात्के चिदेवं सन्देहमुपन्यस्यन्ति किमर्थवन्तो
मन्त्रा उतानर्थका इति। तत्त्वयुक्तम्। स्पष्टे शब्दात्प्रतीते ऽर्थे ना-
नर्थक्यं हि शङ्क्यते। अग्नौ दहति दृष्टे वा दग्धृत्वं किं विचार्य-
ते। सर्वत्र हि कार्यदर्शनाच्छब्दानां शक्तयः कल्प्यन्ते। तच्चा-
र्थप्रत्यायनं मन्त्रेष्वप्युच्चार्यमाणेषूपलभ्यते। न चाविशिष्टस्तुवा-
क्यार्थ इत्येवमादिप्रतिज्ञामात्रसाध्योत्तराः पूर्वपक्षा भवन्ति। त-
स्मादयुक्तो ऽयमुपन्यास इति मत्वाह। किं विवक्षितवचना मन्त्रा

उताविवक्षितवचना इति । नन्वनेनैव हेतुनेदमपि न विचारणीयम् । नैष दोषः । अर्थवतामपि वाक्यानां द्वैविध्यदर्शनात् । उच्चारणार्थप्रत्यायने ह्यविनाभूते तत्रान्यतरविवक्षया प्रयुज्यमाने ऽपि किं चिन्नान्तरीयकं भवति । यद्यर्थप्रत्यायनं विवक्ष्यते तदोच्चारणमर्थादथोच्चारणविवक्षा ततो ऽर्थप्रत्यायनमनुषङ्गात् । यथा जपेषु विषविद्यासु चेत्यस्ति विचारावसरः । कथं पुनरस्य प्रमाणलक्षणेन सम्बन्धः । पूर्वमेवोक्तमेतत् । यथाम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्ययमेवात्र पूर्वपक्ष इति तदुत्तरेणैव च निराकाङ्क्षत्वान्न पुनरभिहितम् । एवं हि मन्यते यत्र सो ऽरोदीदित्येवमादेः कथंचित्सम्बन्धापादनं, तत्र मन्त्रेषु कः सन्देहस्तस्मादुपयोगविशेष एव चिन्तनीय इति । तत्र विधिस्तुतित्वे तावत्स्वयमेव निराकरिष्यति अविधिसरूपत्वात् । प्रदेशान्तरविहितस्तुत्यसम्भवाच्चापरिशेषात्स्वरूपप्रयोगे सत्यर्थोच्चारणयोः किं विवक्षितमिति विचार्यते । सामसु तु वाचकत्वाभावादात्मप्रयोगमात्राक्षराभिव्यक्तिपरत्वगतसन्देहः । कथं पुनः पूर्वपक्षवादिनः श्रुत्यसंयुक्तानां केषां चिन्मन्त्राणां प्रयोगसिद्धिः । के चिदाहुः । अप्रयोगार्थमेवासावविवक्षितार्थत्वे यतते । न ह्यनाश्रितार्थान्मन्त्रान् कश्चिदपि प्रयुङ्क्ते । अतो यच्च किमुच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति सिद्धवत्प्रयोगाभिधानं नैतदञ्जसैव द्रष्टव्यम् । अयं हि तत्र दुष्टो ऽभिप्रायः । यदि नामोच्चारणमात्रोपकारं वक्ष्यति । तत्र शक्ष्यास्यस्याप्रयोगं वक्तुमिति । यदपि प्रयोजनकथने बर्हिर्देवसदनं दामीत्ययं बर्हिर्लवनात्प्रच्याव्यते तदनेन प्रकारेण प्रयोगप्रच्यावनमेव द्रष्टव्यम् । अथ वा याज्ञिकदर्शनेनाविगानात्प्रयोगसिद्धिमविचार्येतरो विचारः । किमर्थं तु याज्ञिकप्रसिद्धिरुपेक्षिता य-

तः सैव तावद्युक्तायुक्तत्वेन न विचार्यते। तत्रायमभिप्रायः। सर्वथा तावद् दृढमेषां स्मृतिन्यायेन प्रयोगित्वमवस्थितं तत्र शक्यं बाधितुं तस्यैव त्विदं मूलं निरूप्यते। तद्यदि पूर्वपक्षो भविष्यति ततोऽन्यप्रमाणाभावाद्विनियोजकश्रुत्यनुमानेन मूलं कल्पयिष्यामः। सिद्धान्ते तु लिङ्गप्रकरणयोरेव मूलत्वाध्यवसानम्। अथ वैवं पूर्वपक्षोऽपि प्रयोगः। स्वाध्यायाध्ययनविधिनैव मन्त्राः पुरुषार्थाय नीयन्ते। तथा हि। दर्शपूर्णमासादिभिः क्रमप्रकरणाभ्यां यावत्संस्पृश्यते तत्सर्वमुपकारकत्वेन स्वी क्रियते। प्रयाजादिवाक्यानि मन्त्ररूपमपि च। तत्र प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्ते। मन्त्राः पुनः कर्मानौपयिकार्थाभिधायित्वात्तेनांशेनानपेक्षिताः श्रुतिविधिस्मृतीनां तु प्रकारान्तरेण सिद्धिरिति प्रयोगवचनेनैषां रूपमेवाङ्गीक्रियते। स्वाध्यायाध्ययनचोदनापि प्रत्यासन्नतरमन्त्रस्वरूपमेव समर्प्य चरितार्थत्वान्न विप्रकृष्टमर्थाभिधानं यावद्गच्छति। प्रयाजादिवाक्येष्वपि तावद्रूपग्रहणमेव प्रसक्तमासीत्तत्त्वभिप्रेतार्थदानेन युक्तं न त्विह तथा किं चित्। शब्दे च कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञायते। मन्त्राणां तु शब्दएव सम्भवति। अवश्यं ह्यर्थप्राधान्यपक्षेऽपि पुरुषः शब्दे नियोक्तव्यः। तद्व्यापारोत्तरकालत्वादर्थाभिधानस्य। तस्माद्रूपमेवाङ्गं तथा च तदर्थशाखादीन्युच्यन्ते। परिहारसूत्रक्रमानुरोधेन विपर्यस्तान्युदाहरणान्यभ्यादानात्प्रभृति दातव्यानि। भाष्यकारस्तु यथातथोदाहृतैरपि कार्यसिद्धिं मत्वैवमुपन्यस्तवान्। उरुप्रथा उरुप्रथस्वेत्यादि। यथासाक्ष इति (१) नीलीरोगाद्युपहतेन्द्रियस्य च-

(१) यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयत इति पाठः 'ख'पुस्तके।

क्षुरस्येवेति परैर्दृश्यते, परेण तु नीयमानमुपलभ्य न पश्यतीति ज्ञायते, तथा मन्त्ररूपमालोचयतामर्थप्रकाशनशक्तिबुद्धिर्यद्यपि भवति तथापि परेण विनियोगं दृष्ट्वा स्वयं विनियोजकशक्तिर्नास्तीति गम्यते। ततश्चार्थातन्त्रत्वम्। अन्यथा स्वयमेव विनियुज्येत। नन्वर्थवादार्थमिति लिङ्गप्रकरणानुमितमन्त्रविधिस्तुत्यभिप्रायम्। न ह्येति च्छेदः। विधिनैकवाक्यतया अर्थवादाः स्तुत्यर्थाः कल्पिताः। प्रदेशान्तरस्थस्य तु प्रत्यक्षस्यानुमानिकस्य वा विधेरात्मनः समीपे ऽर्थवादमपश्यतः स्वयं प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेन व्यावृत्तापेक्षत्वान्न दूरस्थया स्तुत्या कार्यम्। तथा ऽभ्यादाने रूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यनर्थकं वचनम्। चतुःसङ्ख्यामपि ब्रुवदेतन्मन्त्रगतामेव ब्रूयान्न क्रियागताम्। न ह्यन्यगुणो ऽन्यगामी भवति। न च निष्क्रियत्वात्कर्माङ्गत्वेनोपदेष्टुं शक्यते। तेनैवं वाक्यं भवेद्य एते चत्वारस्तैरभ्यादानं कुर्यात्ते च प्रागेव वचनाच्चत्वार इत्यानर्थक्यम्। क्रियानङ्गत्वादेव च सङ्ख्यायाः समुच्चयशब्दाभावाच्च प्रत्येकं च सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसज्यमानो न शक्यो वारयितुम्। अस्मत्पक्षे पुनर्वचनगम्यत्वाददृष्टस्य न चतुर्भ्यः प्रागस्तित्वे प्रमाणमिति युक्तः समुच्चयः। उभयोरपि तावद्रशनयोरश्वगर्दभबन्धनार्थमादानमर्थप्राप्तत्वान्न विधीयते। यदि मन्त्रो ऽपि रूपात्प्राप्तो ऽनर्थकं वचनम्। परिसङ्ख्येति। परवर्जनार्थत्वात्तद्विषया बुद्धिरभिधीयते सापि गर्दभरशनाया आदाने वा स्यात् मन्त्रे वा। उभयथा च त्रिदोषो। विधिपरः सन्न गृह्णातइति स्वार्थं जह्यात्। परस्य च वाक्यस्य गर्दभरशनां नेत्यस्यार्थे कल्पेत। प्राप्तं च रूपादर्थाद्वा मन्त्रमादानं वा बाधेत। अदृष्टार्थत्वे त्वस्मन्न्यायेन यत्रैव नीयते

तत्रैव वर्त्तिष्यते। यदि चाश्वाभिधानीमिति सम्बन्धः स्यात्ततः परिसङ्ख्यार्थेनापि। न त्वसावस्ति। कारकाणां क्रियापरिहारेणान्योन्यसम्बन्धाभावात्। तेन वाक्यमपि क्रिययैव सम्बध्नीयात्। एका च सा। प्रकरणापूर्वसंयोगस्याविशिष्टस्तस्मान्न परिसङ्ख्याप्रयोजनं कथयन्ति। अतो न प्रमाणं बर्हिरित्यादि। तदा हि महाप्रयोगवचनेन सर्वे मन्त्राः केवलप्रधानार्थास्तत्प्रयोगावहिर्भाववृत्तयो नाङ्गैः सम्बध्येरन्। पाठक्रमानुरोधात्तु तदापि नैव व्युत्क्रमेण प्रयोगः कर्माण्यनादृत्य सकृदेवानुवाकमध्यायं वा पठित्वा ऽनुष्ठीयते॥

वाक्यनियमात्॥ ३२॥

अग्निर्मूर्द्धेति यो ऽर्थः प्रतीयते स मूर्द्धाग्निरित्यनेनापीत्यनर्थको नियमः। 'यस्य त्वदृष्टार्थता तस्य क्रमान्यत्वे तदुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावात् क्रमान्यत्वं न युक्तमिति नियमार्थवत्ता। अथ नियतप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेवोपपद्यते तदधीनत्वान्नियतप्रतीतेः। यत्तु दृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययसमासेषु नियमो दृश्यते। यथेन्द्राग्नी नीलोत्पलं राजपुरुषश्चित्रगुर्निष्कौशाम्बिरिति। युक्तं तत्र विपर्यये ऽपशब्दार्थान्यत्वानर्थक्यप्रसङ्गात्। अजाद्यदन्तविशेषण(१)त्वादिनिमित्तो हि तत्र नियतः पूर्वनिपातः स्मर्यते। तेनाग्नीन्द्रावित्यसाधुत्वं पुरुषराज इत्यर्थान्यत्वं कौशाम्बिनिरित्यनर्थकत्वम्। यस्त्वग्नीन्द्राविति क्वचित्प्रयोगः स च्छान्दसो गैर्वा ऽभ्यर्हितत्वस्य विवक्षयेति मन्तव्यम्। तुल्यकक्षार्थप्रतीताविन्द्राग्नीपदमेव व्यवस्थितम्। नन्विहापि क्रमान्यत्वाद-

(१) आजाद्यदन्तोपसर्जनेति पाठः 'ख'पुस्तके।

मन्त्रत्वं स्यात्। तदेवार्थपरत्वे सति तदविनाशे तु किं निमित्त-मिति न विद्मः । तेन मन्त्रप्रसिद्धेः वाक्यनियमादित्यपि सूत्रम् । अथ वा ऽस्वप्रकरणाधीतवाक्यनियमात्। न ह्यर्थाभिधाने ऽन्य-दीयस्यात्मीयस्य च विशेषः । अथ वा मन्त्रपौरुषेयवाक्ययोस्तु-ल्ये ऽर्थाभिधानसामर्थ्ये मन्त्रवाक्यनियमो ऽदृष्टार्थः । अथ वा ऽनेकध्यानादिस्मरणोपायप्रसङ्गे वाक्यनियमात् । न हि दृष्टे ऽर्थे मन्त्रस्य ध्यानादेर्वा कश्चिद्विशेष इत्यदृष्टार्थता ॥

बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥

न ह्यविद्वान्विहितो ऽस्तीत्यवश्यं तावदमीधात्मीयाः पदा-र्थाः प्रागेव कर्मप्रक्रमादवगन्तव्याः । तत्र प्रैषः पिष्टपेषणन्या-येनार्थं ज्ञापयितुमशक्नुवन्नदृष्टार्थो भवति । अथ स्मारको म-न्त्र इत्युच्यते । तदपि नास्ति । ब्राह्मणज्ञानाभ्यासपाटवनिमित्तं संस्कारादेव तत्सिद्धेः संस्काराभिव्यक्तिहेतुरपि पूर्वपदार्थसमा-प्तिर्ब्राह्मणमेव वा भविष्यति नार्थो मन्त्रैस्तत्र यदुच्यते संस्का-रविशेषो भविष्यतीति नासावदृष्टादन्यः सम्भवत्यतः पूर्वपक्षाप-त्तिः । यदि हि प्रतीतो ऽप्यर्थो नैव दृष्टं साधयति ततो यत्तद्दूर-मपि गत्वा ऽवश्यं कल्पनीयं तदुच्चारणादेव वरमिति ॥

अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥

न चतुःशृङ्गादि किं चित्कर्म तत्सम्बन्धि वा प्रकृतौ विकृतौ वा विद्यते । यद्यपि च गुणवादेन किं चित्स्यात्तथापि तदनुष्ठा-नाभावान्न तत्स्मृत्या कार्यम् । न च ज्ञायते क्व प्रदेशे प्रयुज्य-तामिति । तत्र मन्त्रपाठक्रमानुरोधेनोच्चारणमापततीति सि-द्धः पूर्वः पक्षः । मा मा हिंसीर्मा मा सन्तापमित्यादीनि वेदिह-

विद्वांनादिविषयत्वादचेतनार्थबन्धनादित्यत्राप्युदाहरणम् । इह त्वप्रसक्तायां हिंसायां प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥

अचेतनार्थबन्धनात्(१) ॥ ३५ ॥

ओषधे त्रायस्व शृणोत ग्रावाण इति च सम्बोधनं कार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थम् । न चाचेतनस्याभिमुख्यं सम्भवति । न च पशुत्राणे प्रातरनुवाकश्रवणे वा प्रैषेण प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यानर्थक्यमर्थविवक्षायाम् ॥

अर्थविप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

द्युत्वमन्तरिक्षत्वं चादितेरेकानेकत्वं चरुद्रव्यस्य विप्रतिषिद्धम् । न चैष विप्रतिषिद्धो ऽर्थः कर्मौपयिकः । कथं वादितिर्देवता अन्तरिक्षं द्यौर्वा भवेत् । न च स्तुत्यर्थतयापि हेतुद्वयं परिहर्त्तुं शक्यं ब्राह्मणे हि विधिशेषभूताः स्तुतयो ऽर्थवन्त्यो भवन्ति । मन्त्रस्तुतिस्त्वप्रयोजनत्वान्नादर्त्तव्या ॥

स्वाध्यायवदवचनात् ॥ ३७ ॥

स्वाध्यायाध्ययनस्य कर्मार्थत्वाद्यत्कर्मण्युपयोच्यते तदभ्यसितव्यं तच्चैवं विद्वांसः सन्तो वृद्धाः शिष्यानक्षरावधारणएव प्रवर्त्तयन्ति सन्निहिते ऽप्यर्थे न तद्वचनाभ्यासे तेनावश्यं तेषामुच्चारणमेवाङ्गत्वेनाभिप्रेतमिति ॥

अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥

केचित्पदार्था ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केषांचित्तु वाक्यार्थ एव न ज्ञायते । न च मन्त्रार्थः सत्तामात्रेणोपकरोति क्रियावेलायाम-

---

(१) अचेतने ऽर्थबन्धनाद् इति पाठः 'ख' 'घ' पुस्तकयोः ।

स्मर्यमाण इति यदेकान्तेनशक्यं कर्त्तुमुच्चारणं तदेव कार्यमित्यवधार्यते ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ३९ ॥

अर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः । केचिच्चानित्यैरकर्माङ्गभूतैस्स्वार्थैरर्थवन्तो मन्त्रा लक्ष्यन्ते । यथा । किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इति (१)। अयं हि दृढेनाध्येतृणां स्मरणेन विश्वामित्रस्यर्षेर्गम्यते । तेन किल कर्मार्थं धनं प्रार्थयमानेनेन्द्रोऽभिहितः । त्रैलोक्याधिपते याः कीकटेषु जनपदेषु गावस्तास्तव किं कुर्वन्ति । ते हि नास्तिकाः किं क्रतुनेति वदन्तो न किं चित्कर्मानुतिष्ठन्ति । अतस्ता ता न क्षरं सोमसंस्कारार्थं दुह्रते न घर्मं तपन्ति । न घर्मतपने पयोदानेन साधनी भवन्ति । तस्मात्प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेर्यद्वेदो धनं तदस्माकं नैचाशाखं नगरमाभर । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भकारः । अथ वा ऽस्मान्प्रति तद्विभृहि धारय पोषय चेत्येतन्नो मघवन् रन्धय साधय अस्माकमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्येतद्विवक्षितं तथा सत्यादिमदर्थाभिधानाद्वेदस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यते । न चान्यो मन्त्रार्थः शक्यते वक्तुमप्रतीतेः । अतोऽर्थसदसद्भावावचनादृत्यास्वरोच्चारणं फलवदाश्रयणीयमिति ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रोच्चारणं तावदक्षरग्रहणेन निराकाङ्क्षीकृतं न साक्षात्क्रत्वङ्गत्वं प्रतिपद्यते । अक्षराणां च द्रव्यवदनितिकर्त्तव्यतात्म-

(१) किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् । आनो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन् रन्धयानः ॥ ऋग्वेदे अष्ट. ३ अ. ३ व. २१ ॥

कत्वात्प्रकरणेनाग्रहणम् । एवं पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थप्रत्ययेन नैराकाङ्क्ष्यादग्रहणम् । वाक्यार्थप्रत्ययस्त्वकृतार्थः प्रकरणे विपरिवर्त्तमानः क्रियात्मकत्वात्प्रयोगवचनाकाङ्क्षितः कर्मसमवेतानुष्ठास्यमानार्थस्मृतिफलत्वेनेतिकर्त्तव्यता भवति । तत्राऽदृष्टकल्पनानिमित्ताभावः समाम्नानान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्येत नोपपन्ने ऽर्थवत्त्वे । यद्यपि च तत्कल्पनावसरो भवेत् तथापि कामं वाक्यार्थप्रत्ययादेव न त्वौपयिकार्थप्रतीतिनिराकाङ्क्षादाक्यात् । अवश्यं च दृष्टादृष्टयोर्विनियुज्यमानस्य प्रमाणमुपन्यसितव्यमिह च प्रकरणाददृष्टार्थता लिङ्गाच्च दृष्टार्थता । न च प्रकरणमशक्ये ऽर्थे विनियोक्तुमर्हतीत्येकान्तेनैतदापतति यच्छक्नुयात्तन्मन्त्रेण कुर्यादिति । न चासावदृष्टं शक्नोतीति लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं विद्यते । तस्मादुभयोर्लिङ्गप्रकरणयोर्दृष्टार्थप्रयोगेणैकवाक्यता । एवं च सति याज्ञिकप्रयोगप्रसिद्धेर्न मून्नान्तरकल्पनाक्लेशो भविष्यति । अतः स्वाभाविकमेवार्थप्राधान्यमवस्थितम् । नैवमिति । न दृष्टो ऽर्थो निर्वृत्त इत्येतावतैव तादर्थ्यमवसीयते । पुरुषार्थानुपयोगेन स्वाध्यायाध्ययनविधेरानर्थक्यात् । न च बुद्धशास्त्राविद्यमानवचनाचेतनार्थबन्धनान्मन्त्रार्थोपयोगः । तत्र यदि दूरे ऽप्यदृष्टकल्पनातो न मुच्यामहे ततो ऽतिक्रमकारणाभावादुच्चारणादेव कल्पनीयम् । उभयवादिसिद्धत्वादुच्चारणकर्त्तव्यतायास्तत्प्रभवत्वाच्चादृष्टकल्पनस्य । तत्रोच्यते । यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति । यद्यपि लोकवत्तैर्न संव्यवहारस्तथापि तत्स्वरूपप्रकाशनमात्रमेवानुष्ठातॄणामुपकरिष्यति । अतश्च यावन्मात्रमेवानौपयिकं सम्बोधनादि कामं तन्न विवक्ष्येत न तु तदंशेन सर्वमेव त्यक्तव्यं न ह्यैकरूप्यं नाम केन

चिन्नियतम् । तस्माद्यथादर्शनाभ्युपगमाद्वर्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादीनां तावदविहतमर्थप्राधान्यम् । तां चतुर्भिरादत्त इत्यत्रापि वदामः ॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ४१ ॥

यद्यपि मन्त्राः प्राप्ताः सामर्थ्येन तथापि चतुःसंख्यामादाने विधास्यति । तत्रारुणैकहायनीन्यायेन परस्परनियमे सति मन्त्रगतचतुःसंख्याविशिष्टमादानं चोदितं समुच्चयादृते कर्त्तुं न शक्यत इत्यर्थात्समुच्चयफलम् । अथ वा यावल्लिङ्गानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमारभ्यन्ते तावदनेन प्रत्यक्षवचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहितास्तेनाप्राप्तविधिरेव वचनम् । तत्र तु विनाप्येतेन मन्त्रेष्वर्थात्प्राप्तवत्सु तत्परत्वे मन्दं फलमित्यनन्यलभ्यचतुःसंख्यार्थं तस्योपदेशः ॥

परिसंख्या ॥ ४२ ॥

यावद्धि मन्त्राम्नानमनवगतप्रयोजनं प्रकरणी चाकृतार्थस्तावद्यत्तत्सिद्ध्यर्थं कल्प्यते तत्सर्वं वैदिकं भवति । नैराकाङ्क्ष्योत्तरकालं तु कल्पितमपि पौरुषेयत्वादप्रमाणं स्यात् । न च श्रुतिमकल्पयित्वा लिङ्गादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वक्ष्यते । तदेतदाह । सति च वाक्ये लिङ्गं वियोजकं तच्चास्य नास्तीति । यदैव हि प्रकरणादनेन यजेत रशनां वा गृह्णीयादिति कल्पयितुमिष्यते तदैवाश्वाभिधानीमित्यनेनापहारो मन्त्रस्य । यदपि नैव संबन्ध इत्यादत्त इति कथं तर्हीत्यश्वाभिधानीमिति तत्कारकसंबन्धासंभवात्क्रिययैव सह न सामान्याभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । तस्मान्नादानमात्रे विधीयते किं तर्ह्यश्वाभिधानीविशिष्टे । अथ वा

फलतः पश्चात्तनकारकसंबन्ध उपन्यस्यते। सर्वथा दर्शयाख्वता नास्ति। यदि हि यदेव मन्त्रवचनात्प्राप्नुयात्तदेव प्रत्यक्षवचनेनो-च्यते ततो वयमुपालभ्येमहि। नन्वेवमप्राप्तविधिरेवायं संजात इति न वक्तव्यं परिसंख्येति फलेनैवमभिधानाददोषः। सर्वत्र हि परिसंख्याशब्दादेवकाराद्वा विना न श्रुत्या परिसंख्यानिय-मो वोच्यते विधिरेव त्वेवं जातीयकस्य फलेनैवं व्यपदेशः। क-स्तर्हि विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः। उच्यते। विधिरत्यन्तम-प्राप्ते नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते। विधिरेव हि केन चिद्विशेषेणैवं भिद्यते। तत्र यो ऽत्य-न्तमप्राप्तो न च प्राप्स्यति प्राग्वचनादित्यवगम्यते तत्र नियोगः शुद्ध एव विधिर्यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति। यत्र तु प्राग्वचनात्पाक्षि-की प्राप्तिः सम्भाव्यते तत्राप्राप्तिपक्षं पूरयन्यो विधिः प्रवर्त्तते स नियन्तृत्वान्नियम इत्युच्यते। यथा व्रीहीनवहन्तीति। तन्दु-लनिष्पत्त्यर्थाक्षेपादेव तत्सिद्धेर्न तत्प्राप्तिमात्रं विधेः फलं किं त-र्ह्यप्राप्तांशपूरणम्। तदप्राप्तिपक्षे च तण्डुलैरुपायान्तराण्याक्षि-प्येरन् पूरणे तु सति या तेषां निवृत्तिरसावर्थान्न वाक्यात्। न च तद्वारणं नियमः। परिसङ्ख्या हि तथा स्यात्। प्रत्यासन्नां वाव-हन्तिनियततामुत्सृज्य नान्यनिवृत्तिफलकल्पनावसरः। तत्प्र-सक्तिद्वारा त्ववहन्तेरनियतिरासीदिति नियमान्तर्गतैवार्था-न्निवृत्तिर्गम्यते। न च प्राप्ते सति विधिरयं प्रवृत्तो येनास्यान्य-वृत्त्यर्थता कल्प्येत। प्रागेव तु प्रवर्त्तमानेनार्थस्य प्रापकशक्ति-निरोधादन्या प्राप्तिः कृता सा चार्थलभ्येति न तयैव व्यपदिश्य-ते। यः पुनः प्राङ्नियोगात्तत्र चान्यत्र च प्राप्नुयादिति सम्भाव्य-ते यत्र वा यच्चान्यच्च सा परिसङ्ख्या। यथा ऽत्रैवोदाहृते। यथा

च गृहमेधीये पञ्चमे पक्षे । अत्रापि च न प्राप्ते सत्येषा प्रवर्त्तते प्रापकस्य शास्त्रस्याननुमितत्वात्कथं तर्हि यद्येतद्वाक्यं नाभविष्यत्तत एनं प्राप्स्यदिति । सर्वस्य प्रत्यक्षस्य वाक्यस्य नानुमानिकवाक्यप्रतिबन्धमात्रं फलमिष्यते । किं हि तेन पठितेन यस्यान्यतोऽप्यर्थः सिध्यति तदर्थं गर्द्दभरशनानिवृत्तिः फलं कल्प्यते । तेनैवं कल्प्यते क्त्वाचिन्तान्यायेन यदि नामैवं वाक्यं न भवेत्ततः कीदृशमनुष्ठानं स्यात् । तत्र मन्त्रप्राप्तिस्तावदेकान्तेन सिध्येदश्वाभिधान्यां तद्वदेव तु गर्द्दभरशनायामपि प्रसज्येत । यदा त्वनेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नैराकाङ्क्ष्यादविशेषविनियोगसमर्थवाक्यानुमानं निषिद्धं तदा केवलाश्वाभिधानीविषयत्वसिद्धिरित्यपौनरुक्त्यादर्थवद्वाक्यम् ॥

अर्थवादो वा ॥ ४२ ॥

यद्यपि प्रदेशान्तरस्थत्वान्मन्त्रविधानं न स्तूयते तथापि प्रथनविधानात्तत्प्ररोचनया च सकलं वाक्यमर्थवत्तस्य ह्येतदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ननु च पुरोडाशान्यथानुपपत्तिप्राप्तत्वात्प्रथनं न विधातव्यम् । नैतन्नियोगतः प्राप्नोति द्रुततरं हि पिष्टमप्रथितमपि प्रथेत । विधाने तु सति तादृशं कर्त्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं चाध्वर्युकर्तृकताऽपि सिध्यति । पठ्यमानं ह्याध्वर्यवसमाख्यां लब्ध्वा कर्तृविशेषं नियच्छति । अर्थप्राप्तं त्वसमाख्यातत्वान्न नियामकं स्यात् । एवमर्थं च यद्यप्येकान्ततोऽर्थात्प्राप्नुयात्तथापि वाक्येनैव प्रापयितव्यम् । तस्मादुपपन्ना प्रथनस्तुतिः । एवमपि यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीत्यनेन स्तुतौ सिद्धायां मन्त्रग्रहणमनर्थकम् । नामन्त्रस्यैव स्तुत्यर्थमुपादानात्प्रथनं क-

र्त्तव्यं, तस्य हि क्रियमाणस्यायं मन्त्रः साधनं भवति तत्र चोद्द्ते यज्ञपतिः प्रथतामिति एतान्यक्षराणि प्रयुज्यन्ते तथा सति यज्ञपतिः प्रथितो भवति इति गुणो लभ्यते। किमेतदेवास्य फलमिति नेत्याह। स्तुत्यर्थमेव तद् द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति न्यायात्। यद्यप्यत्र करणमन्त्राभिहितत्वात्फलं कल्प्यते तथापि ब्राह्मणे तावत्तत्संकीर्त्तनमेकान्तेन स्तावकम्। मन्त्रोऽपि तु लिङ्गविनियोज्यो न फलकल्पनायै प्रभवति। करणविभक्तिविनियुक्तानां हि सकलोपयोगान्यथानुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता लिङ्गानुमिता पुनः श्रुतिराकाङ्क्षावशेन क्रियाप्रकाशनमात्रविनियोगायैव ज्ञायते। तेनैवंजातीयको मन्त्रोऽपि प्रधानफलसङ्कीर्त्तनात्मिका स्तुतिरेवाभ्युपगन्तव्या। कथमसति प्रथनइति कस्यायं प्रश्नः किं विध्युद्देशवर्त्तिनः पुरोडाशप्रथनस्याथार्थवादगतस्य यज्ञपतिप्रथनस्येति। द्विधाऽपि चायुक्तं पुरोडाशप्रथनं तावद्विधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यम्। न च मन्त्राभिधानात्तस्यास्तित्वं किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्युत्तरमप्यसंबद्धम्। अथ पुनरितरार्थवादन्यायेन कथमरुदतीतिवत्प्रश्नः। तथाप्युत्तरमसंबद्धम्। मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशमिति पुरोडाशेन संबध्यते न यजमानेन। तस्मादग्रन्थ इति केचित्। उभयथाऽपि त्विदमदुष्टम्। अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथने। तत्र हि याज्ञिकानां केषांचिदयं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिमर्शने प्रयुज्यते सोयं स्वसिद्धान्तेन पृच्छति कथमसति वृत्ते प्रथने प्रयुज्यमानेनानेन प्रथयतीति। तत्राभ्युपेत्यवादेनोत्तरं मन्त्राभिधानादिति। यद्यपि प्रथनं प्रथमकृतत्वान्नास्ति मन्त्रेण नु सत्तयोच्यतइत्युपपन्नः शब्दार्थः। अथ वा सर्वप्रयोजकव्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वमर्थरू-

पेण स्थितमिति शब्दैरपि तथैव प्रवर्त्तितव्यम् । इह च स्तुतिविषयसिद्ध्यर्थं प्रथयतीत्येतद्विधीयतइत्युक्तम् । तत्राह । नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारो हि प्रतीयमानस्तद्गोचरः स्यात् । स चानुपात्तप्रयोज्यव्यापारत्वान्न प्रतीयते तेन यथा यजेतेत्यनुक्ते याजयतीति नोच्यते तथेह प्रथेतेत्यनुक्ते प्रथयतीति न वाच्यम् । न चेह पुरोडाशः प्रथेत तेन वा प्रथितव्यमित्युपादानमस्ति । तस्मिन्नसति प्रथयतीत्यनुपपन्नम् । तदुपपादयति मन्त्राभिधानादिति प्रतीकगृहीतमन्त्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारं हि ब्राह्मणं प्रथयतीति विधत्ते । यस्य प्रथस्वेति ब्रूतइत्यनेन पुरोडाशकर्तृकां क्रियामध्वर्युः प्रेष्यतीत्येतद्दर्शयति । यद्यपि च संभाव्यमानक्रियाणां प्रयोज्यानामनुपादायापि व्यापारं शब्देनप्रयोजकव्यापारः सिद्ध्यतीत्येतदप्युत्तरं संभवति तथापि तूत्तरविभवादुपादानपूर्वकतैवोक्ता । अथ वाऽस्तु यजमानप्रथने कथमसतीति सर्वस्तुतीनां किं चिच्छब्दगतमर्थगतं वालम्बनमुक्तम् । तदत्र किं निबन्धना स्तुतिरिति । तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रवर्त्तिष्यते । मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं ब्रूतइति न पुरोडाशप्रथनोपादानाभिप्रायं किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीत्युह्यते यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथस्वेत्यपीतिकरणः प्रभृत्यर्थो न शब्दपदार्थतायै यस्य प्रथस्वेति ब्रूतइत्यपि तदाद्यर्थ एवाप्रथतामिति ब्रूतइत्यर्थः । यस्यैवं ब्रूते स प्रथयत्यनेनैव गुणवादात् । अथ वा तदाचष्टइत्येवं मुख्यमेव प्रथयतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनबुद्ध्या सिद्धा स्तुतिः ॥

अविरुद्धं परम् ॥ ४४ ॥

अदृष्टार्थोच्चारणवादिनो ऽपि तन्नियमादपरमवश्यं कल्पनीयमदृष्टं तन्ममापि प्रत्यायननियमाद्भविष्यतीत्यविरोधः । एतेन मन्त्रत्वादिनियमः प्रत्युक्तः । सत्स्वप्युपायान्तरेषु विशिष्टानुपूर्वीकमन्त्रविशेषाम्नानादुपायान्तरनिवृत्तौ नियमादृष्टमात्रकल्पनया सिद्धमर्थाभिधानम् ॥

संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥

येयं संप्रैषे अग्नीदग्नीनित्यत्र बुद्धबोधनासंभवादभिधानकर्मगर्हाभिहिता सा ऽप्यनुपालम्भस्मरणसंस्कारार्थत्वात् । बुद्धीनां हि क्षणिकत्वात्स्वाध्यायकालोत्पन्नानां न प्रयोगकालं यावदवस्थानं तत्रावश्यं केन चिद् ध्यानादिना ऽनुसंधाने कर्त्तव्ये मन्त्रो नियम्यते । अथ वा संस्कारत्वादिति । यदि हि बोध एवावतिष्ठेत ततो ऽनवाकाशत्वं भवेदिह तु तदीयसंस्कारमात्रावस्थानात्तदभिव्यक्तिद्वारेणास्ति ज्ञानोत्पत्त्यवसर इति न मन्त्रानर्थक्यम् ॥

अभिधाने ऽर्थवादः ॥ ४६ ॥

चत्वारि शृङ्गेति रूपकद्वारेण यागस्तुतिः कर्मकालउत्साहं करोति । हौत्रे त्वयं विषुवति होतुराज्ये विनियुक्तः । तस्य चाग्नेयत्वादह्नश्चादित्यदैवतत्वसंस्तवादादित्यरूपेणाग्निस्तुतिरुपवर्ण्यते । तत्र चत्वारि शृङ्गेति दिवसयामानां ग्रहणम् । त्रयो अस्य पादा इति शीतोष्णवर्षकालाः । द्वे शीर्षे इति अयनाभिप्रायम् । सप्त हस्ता इत्यश्वस्तुतिः । त्रिधा बद्ध इति सवनाभिप्रायेण । वृषभ इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुतिः । रोरवीति स्तनयित्नुना । सर्वलोकप्रसि-

द्धर्मद्वान्देवो मर्त्यानाविवेशेत्युत्साहकरणोपकारेण सर्वपुरुष-हृदयानुप्रवेशात् । एवमनेन मर्गेणास्ति तावद्धर्मसाधनस्मृतिः ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरिति । नाऽत्र द्युत्वादीनि विवक्षितानि किं तर्ह्यदितौ प्रकाशयितव्यायामविद्यमानविप्रतिषिद्धधर्मोपादानं स्तुत्यर्थम् । गुणवादेन त्वौदुम्बराधिकरणवत्संवादो योजयितव्यः ॥

विद्याऽवचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

यद्यपि पूर्वपक्षे ऽयमभिप्रायो नोपन्यस्तस्तथापि संभवादुपन्यस्यते । यदि हि स्वाध्यायकाले ऽर्थवचनमुपयुज्येत ततस्तदाश्रीयेत न त्वेवमस्ति कर्मभिरसंयोगात् । तदनभ्यासस्तु प्रोक्षणादिवत्सौकर्यात् ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥

यत्तु परं कारणमविज्ञेयत्वमुक्तं तदयुक्तम् । सत एवार्थस्य पुरुषापराधेनाविज्ञानात् । तत्र चार्थप्रकरणसूक्तदेवतार्षनिगमनिरुक्तव्याकरणज्ञानान्यधिगमोपायाः । तेषां त्वेवमर्थमेव परिपालनम् । यथैव च व्याकरणेन नित्यपदान्वाख्याने क्रियमाणे लोपविकारादीनामुपायत्वेनोपादानमव्युत्पन्नास्तु तैरेव पदोत्पादनमिव मन्यन्ते । तथा ऽत्र नित्यवाक्यार्थप्रतिपत्तावार्षोपाख्यानमनित्यवदाभासमानमुपायत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यथा कश्चिद्ब्राह्मणः पदतदवयवादीनां चेतनत्वमिवाध्यस्य विशेषबाधादिव्यापारं निरूपयत्येतेनैवमुक्तो ऽयमेवं प्रत्याहेति । यथा च पूर्वपक्षोत्तरपक्षवादिनौ व्यवहारार्थं कल्पितावेवमृष्यार्षेयवि-

षया कल्पना । अथ वा परमार्थे नैवेदमृषिभिस्तथोक्तं न तु स मन्त्रस्तैरेव कृतस्तदानीं वा पुरुषान्तरेष्वसन्नेव तेषामाविर्भूतः । किं तर्हि यथा ऽद्यत्वे ऽपि कश्चित्प्रकृतार्थविवक्षायां तदर्थं वाक्यमुपादित्समानस्तदर्थसरूपं मन्त्रं श्लोकं वा ऽन्यदीयं स्मृत्वा स्ववाक्यस्थाने प्रयुङ्क्ते तत्प्रत्ययेन चान्ये तदर्थमवधारयन्त्येवमिहापि वेदार्थविद्भिस्तद्वासितान्तःकरणैर्भृग्वादिभिरात्मीयव्यवहारेषु श्रुतिसामान्यरूपेण विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं मन्त्राः प्रयुक्तास्तद्बलेन चास्मदादीनां तदनुरूपानित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति । प्रत्ययदृढत्वार्थमेव चार्षस्मरणम् । तत्रैवमुपाख्यानं स्मरन्ति । यथा किल भूतांशो नाम कश्चिदृषिर्जरामरणनिराकरणार्थी सृण्येवेत्येवमादिना सूक्तेनाश्विनौ स्तुतवान् । भूतांशो अश्विनोः काममप्रा इति चान्ते संकीर्त्तनात्तस्यार्षमाश्विनं सूक्तमिति च द्योतितम् । तत्र सृणिरङ्कुशः सरणसाधनत्वात्तमर्हन्तौ तत्र वा साधू इति सृण्यावर्थात्कुञ्जरौ । आकारश्छन्दसि द्विवचनादेशः । ताविवात्यर्थं जृम्भमाणावष्टाङ्गप्रहरणव्यापृतौ जर्भरी । तुर्फरी तु हिंसन्तौ । नितोशतिर्वधकर्मा तत्कारिणौ नैतोशौ योद्धारौ ताविव तुर्फरी त्वरमाणौ हिंसकाविति वा । पर्फरीका शोभायुक्तौ । उदन्यतिः पिपासार्थः तत्र जातौ उदन्यजौ प्रावृषिजौ चातकौ । जेमनावुदकवन्तौ जेमशब्दात्पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः । तौ यथोदकलाभेन मत्तौ भवतः तथा यौ मदेरूतौ मे जरायु मरायु जरामरणधर्मकमर्थाच्छरीरमजरममरं च कुरुतामिति वाक्यशेषः । तेनैवं वाक्यार्थः यावङ्कुशचोदिताविव कुञ्जरौ सर्वतो जृम्भमाणौ शत्रूणां निहन्तारौ भवतो हिंसाविव च हिंसनव्यापृतौ दार्ढ्येण च शोभेते चातकाविव

चोदकलाभेन मदात्प्रीयेते तावुभावपि जरामरणयोः क्रुपिताविवाजरत्वस्यामरत्वस्य वा प्रीतावजरममरं मे शरीरं विधत्तामिति । अम्यक् सातद्दत्यगस्त्यार्षं तेन किलेन्द्रो ऽमरत्वं धनं प्रार्थितः तथा चोपरितन्यामृचि त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा इति श्रूयते । तदेवास्यामृच्यनुषङ्गेण द्रष्टव्यम् । इयं च छन्दोमद्वितीये ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे विनियुक्ता । तत्राम्यगिति अमाशब्दो ऽव्ययं साहित्यवाची यतोमात्य इति भवति सहास्त्वतीत्यम्यक्सा ते इन्द्रऋष्टिरायुधविशेषः पाणिक्षेप्यः अस्मे इति अस्माकं सनेमि पुराणम् । अत्वतो ऽयं मरुतो जुनन्ति क्षिपन्ति । अग्निश्चिदित्युपमार्थो हि स्म अतसे शुष्कतृणे शुशुक्वान् दीप्तवान् आप इव द्वीपं दधति प्रयांस्यन्नाद्यानि । वाक्यार्थे तु प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पदानां संबन्धः । तत्र सेत्येतदाक्षिप्तो यच्छब्दस्तृतीयपादे कल्प्यते । शुष्कतृणे दिप्तो ऽग्निरिव या लक्ष्यते तव सहचारिणी नित्यमृष्टिस्तव वल्लभा सा तावत्त्वत्प्रसादेनास्माकमेव । ये ऽप्यमी पुराणं जलं वृष्टिरूपेण विक्षिपन्त आप इव द्वीपमन्नाद्यानि धारयन्ति तव प्रियसखास्ते ऽप्यस्माकमेव सत्त्वमेवं साधारणद्रव्यः सन्नमरत्वं न केवलं देहि एकया प्रतिधा ऽपिबदितीन्द्रस्यैव स्तुतिः । एकेन प्रयत्नेनापिबत्साकं यौगपद्येन सरांसि पात्राणि सोमस्य पूर्णानि इन्द्रः काणुका कामयमानः कामुकशब्दस्य छान्दसो वर्णव्यत्ययः । आकारस्तु विभक्त्यादेशः । अथ वा कान्तकानीत्यादयो निरुक्तोक्ताः काणुकाशब्दविकल्पा योजनीयाः । तदेवं सर्वत्र केन चित्प्रकारेणाभियुक्तानामर्थोत्प्रेक्षोपपत्तेः प्रसिद्धतरार्थाभावे ऽपि वेदस्य तदभ्युपगमात्सिद्धमर्थवत्त्वम् ॥

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । यजमानस्तावत्प्रार्थयिता इन्द्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्वदास्ति। कीकटा नाम यद्यपि जनपदास्तथापि नित्याः। अथ वा सर्वलोकस्थाः कृपणाः कीकटाः प्रमगन्दः कुसीदवृत्तिः स हि प्रभूततरमागमिष्यतीत्येवं ददाति । नीचाशाखः षण्ढस्तदीयं धनं नैचाशाखम् । तच्च सर्वमयज्ञाङ्गभूतं तेषां कर्मण्यप्रवृत्तेस्तदस्माकमाहरेति । शेषं गतार्थम् ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥

आग्नेय्येत्यग्निना देवतया लिङ्गेन तदभिधानसामर्थ्येन वा य उपदेशः स तदर्थार्थतां मन्त्रस्य द्योतयति । देवतातद्धितो ह्येष स्मर्यते यं चार्थप्राधान्येन मन्त्रः प्रकाशयति सा तस्य देवता नाभिधानमात्रेण एकदैवत्ये ऽपि मन्त्रे ऽनेकदेवतान्तरपदप्रयोगे सति तद्दैवत्यव्यपदेशाभावात् । प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोपपद्यते ॥

ऊहः ॥ ५२ ॥

ऊहदर्शनं न माता वर्द्धनइत्यर्थ्यो च पुंस्त्वाद्विवृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्प्रतिषेधासंभवादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति शब्दे विज्ञायते । तत्रापि स्त्रीत्वाद्विवृद्ध्यसंभवादधिकार्थवाचित्वेन द्विवचनबहुवचनयोः प्रतिषेधः स चार्थपरत्वे सर्वपशुविशेषणमात्राद्युपादित्सायां सत्यामवकल्पते। या चान्यपदवृद्धिसद्भावप्रतीतिरियं च। यद्यपि मातृप्रभृतीनां पारार्थ्यात्संबन्धिभेदादेव च भेदसिद्धेरनूह्यत्वं सदेवानुवदति तथापि न्यायावगतानूहसंकीर्त्तनान्न्यायर-

हितेषूहसंप्रत्ययात्प्रकृतौ विवक्षितार्थता विज्ञायते । अन्यथा तु तददृष्टमविकृतैरेव साध्येत । तथा यद्यप्यन्यदैवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येत्यूहप्राप्तिदर्शनमेवमुस्राणां मेषाणामित्येवमादीनां यथार्थमूहितानामेवाम्नानमपि विवक्षितार्थं भविष्यति । इतरथा प्राकृतपदत्यागेऽन्यकल्पने च दृष्टद्वयं कल्प्येत ॥

विधिशब्दश्च ॥ ५३ ॥

विधिरेव च ब्राह्मणाभिधस्तत्र तत्र पर्यायैरवयवान्वाख्याननिर्वचनादिभिस्स्वार्थप्रकाशनपरत्वं दर्शयति ॥ अर्थानाश्रयणे हि सर्वं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्विवक्षितवचना मन्त्रा इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्भट्टकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्त्तिके प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तन्त्रवार्त्तिके ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

एवं तावद्विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोगः साधितः। इदानीं पौरुषेयीषु स्मर्यमाणार्थविधिषु मन्वादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिष्वनिबद्धेषु चाचारेषु चिन्ता। तत्र किं चिदुदाहृत्य विचारः कर्तव्य इत्यष्टकादिस्मरणानि मन्वादिस्थानि। तद्ग्रन्थसमर्पितानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाह्रियन्ते। सन्देहहेतुश्चाभिधीयते ॥

पारतन्त्र्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा ।
अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते ॥

मन्वादिवचनं स्मृत्यपेक्षं स्मृतिश्च मूलप्रमाणापेक्षिणीति नैकस्यापि वेदवन्निरपेक्षप्रामाण्यनिश्चयः। यतस्तु वेदवादिनामेवाविगानेनाविच्छिन्नपारम्पर्यपरिग्रहदार्ढ्यमतो नाप्रामाण्याध्यवसानमिति युक्तः सन्देहस्तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैषां प्रामाण्यमेवापेक्षितव्यमिति। कुतः ॥

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते ।
पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥

सर्वस्मरणानि हि प्रत्यक्षाद्यवगते ऽर्थे तदानुरूप्येणोपजाय-

मानान्यर्थं समर्थयन्ति । तदिहाष्टकादीनां स्वर्गादिसाध्यसाधनभावं प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति साधितम् । शब्दो ऽपि यथाग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैवं मन्वाः ॥

प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे सद्भावकल्पना ।
धर्मास्तित्वप्रमाणाद्धि विप्रकृष्टतरा भवेत् ॥

शब्दस्य तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । स चेत्तेनानवगम्यमानो ऽप्यस्तीत्युच्यते ततो वरं धर्मास्तित्वमेव निष्प्रमाणकमभ्युपगतमिति । न चानुमानमप्यस्मिन्नष्टकाश्रुतिकल्पने । न हि स्मृतिस्तया व्याप्ता दृष्टा ऽन्यदानुमापकम् । यथैव धर्मे सम्बन्धादर्शनान्न किं चिल्लिङ्गं क्रमते तथाष्टकादिश्रुतावपि ॥

न चागमेन तद्बोधो नित्येन कृतकेन वा ।
विस्रम्भः कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥

यद्यप्यैन्द्रियकत्वादष्टकादिश्रुतीनां पौरुषेयागमगम्यत्वं सम्भवति । तथापि विप्रलम्भभूयिष्ठत्वादश्रद्धेयवचनेषु पुरुषेष्वनध्यवसानम् । दृश्यन्ते ह्यनागमिकानप्यर्थानागमिकत्वाध्यारोपेण के चिद्दद्यत्वे ऽप्यभिदधानाः । तेन मन्वादिभिरपि किमष्टकाश्रुतीरुपलभ्य वेदमूलत्वं स्वनिबन्धनानां प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धेयवाक्यत्वार्थमिति दुष्टपरुषाकुलितचेतसां भवति सन्देहः । तावता च प्रामाण्यविघातः । नित्यस्य वचनस्यादिमत्स्मरणमूलप्रतिपादने व्यापार एव नास्ति । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते । विधिशून्यत्वान्न च मूलान्तरं न्यायागतं सूचन्त्यन्यपरत्वात् । न च सर्वेषां स्मृतिप्रणयिनामविगानं येन पौरुषेयागमबलादुपलब्धपूर्वश्रुतिमूलत्वं स्यात् ॥

न च विज्ञायते वाक्यं कीदृशं तैर्निरूपितम् ।

अर्थवादादिरूपाद्धि पश्यामो भ्राम्यतो बहून् ॥

यदि ह्येतदेकान्तेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्येव मन्वादिभिरुपलब्धानीति । ततः क्वापि कल्पना स्यादद्यत्वे ऽप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्यो ऽपि भ्राम्यन्तः पुरुषा दृश्यन्ते । तेन तेष्वप्याशङ्का भवति । मृतसाक्षिकव्यवहारवच्च प्रलीनशाखामूलत्वकल्पनायां यस्मै यद्रोचते स तत्प्रमाणी कुर्य्यात् । तस्मान्नागमेनापि मूलोपलब्धिः ॥

उपमानं त्वदृष्टे ऽर्थे सदृशे चानिरूपिते ।
नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसाधनम् ॥
अर्थापत्त्यापि यत्किं चिन्मूलमित्यवगम्यते ।
तच्चाप्रमाणपक्षे ऽपि भ्रान्त्यादि न विरुध्यते ॥

यदि हि श्रुतिकल्पनेन विना स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सम्यक्कल्पा स्यात् । संभवति तु स्वप्नमूलत्वेन तेनानैकान्त्यादर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य वानवकाशः । तस्मादनुपलब्धिगोचरापन्नायां श्रुतौ सत्स्वपि मूलान्तरेष्वभिप्रेतमूलाभावान्निर्मूलत्वाभिधानम् । ननु ये विदुरेवमितिकर्त्तव्यताक एवंफलकश्चासौ पदार्थः कर्त्तव्य इति । अथ वा ये कर्त्तव्यो ऽसावितीत्थं विदुस्ते तथा विजानन्तस्तादृशाः कथमिवास्मान्विप्रलब्धुं न कर्त्तव्यो ऽसाविति वदेयुः । नन्वन्ये एवं वदन्ति कर्त्तव्य इत्यन्ये न वा कर्त्तव्य इत्याहुः(१) । कथमन्यत्वं यदा तेषामप्येवमयं स्मर्य्यतइति कथिते भवत्येवं प्रतिपत्तिः । अथ वा ये मन्वादयो विदुरकर्त्तव्यो ऽयं पदार्थ इति । कथमिव ते विनापराधेन लोकं वञ्चयितुं वदिष्यन्ति कर्त्तव्य एवायमिति । स्मरणानुपपत्त्येति । ये तावन्मन्वादिभ्यो ऽर्वा-

(१) इत्यप्याहुरिति पाठान्तरम् ।

न्वः पुरुषास्तेषां यज्ज्ञानं तत्तावदनवगतपूर्वार्थत्वान्न स्मृतिः। मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किं चित्प्रमाणं सम्भाव्यते ततः स्मरणं भवेन्नान्यथा। कस्मात्पुनः पुत्रं दुहितरं वातिक्रम्य वन्ध्यादौहित्रोदाहरणं कृतम्। स्थानतुल्यत्वात्। पुत्रादिस्थानीयं हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं दौहित्रस्थानीयं स्मरणमतश्च यथा दुहितुरभावं परामृश्य दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मन्यते तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षाद्यसम्भवपरामर्शादष्टकादिस्मरणं मिथ्येति मन्तव्यम्। यथैव पारम्पर्य्येणाविच्छेदादयं वेद इति वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम्। इतरस्त्वर्थस्यैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनर्निर्म्मूलत्वमाह। वेदः पुनः सविशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र घटादिवदेव पुरुषान्तरस्थमुपलभ्य स्मरन्ति तैरपि स्मृतमुपलभ्यान्येपि स्मरन्तो ऽन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्तीत्यनादिता। सर्वस्य चात्मीयस्मरणात्पूर्वमुपलब्धिः सम्भवतीति न निर्म्मूलता। शब्दसम्बन्धव्युत्पत्तिमात्रमेव चेह वृद्धव्यवहाराधीनम्। प्रागपि हि वेदशब्दादन्यवस्तु विलक्षणं वेदान्तरविलक्षणं वाध्येतृस्थमृग्वेदादिरूपं मन्त्रब्राह्मणादिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते। सर्वेषां चानादयः संज्ञा इति तद्द्वारेणोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्वं साधितम्। नन्वष्टकादिषु पुरुषान्तरस्थेष्वपि कुम्भकारक्रियास्विव किं चिद्विज्ञानमूलमस्ति यदि हि कर्म्मस्वरूपमात्रं स्मर्य्येत ततः पाकादि तदिन्द्रियैरन्यानुतिष्ठतो दृष्ट्वा परे स्मरेयुः। यतस्त्विह स्वर्गादिसाध्यसाधनसम्बन्धः स्मर्य्यते। नासौ पुरुषान्तरेषूत्पद्यमानः कैश्चिद्दृश्यत इत्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रमाणता। सर्वस्यानादिव्यवहारोपन्यासेन वेदवत्प्रसिद्ध्यभिमानो भवत्यतो ऽन्धपरम्परानिदर्शनम्। वेदे हि

प्रामाण्यस्यानादित्वमिवाप्रामाण्यस्य । कथम् ॥

यो यो गृहीता जात्यन्धः स स्वयं नोपलब्धवान् ।
स्वातन्त्र्येणागृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥

तादृशं वाष्टकादिस्मरणम् । न च चोदना मूलभूतोपलभ्यते । न चाननुभूतसम्बन्धा ऽनुमातुं शक्यते । यदि च वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्रवर्त्तिताः स्युः ततोर्थस्मरणवदित उपलभ्यायं मन्वादिभिः प्रणीत इत्यपि पारम्पर्य्येण स्मर्य्येत । स्यादेतद् । अर्थ स्मरणेन कृतार्थानां निष्प्रयोजनं मूलस्मरणमनादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि यत्कृतं प्रामाण्यं तदेव विस्मर्त्तुं युज्यते । अर्थस्मृतेः स्वतः प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुरुषास्तावदेतज्जानन्ति यथा वेदमूलज्ञानादिना प्रामाण्यं न निश्चीयतइति । ते कथमिव तत्रानादरं कुर्य्युः । अपि च ॥

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।
कस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥

यदि हि तैरप्यर्थमात्रमेवान्येभ्यो ऽधिगतं न वेदो दृष्ट इति ततस्तत्पूर्वकेष्वप्ययमेव पर्य्यनुयोग इति निर्म्मूलसंप्रदायत्वप्रसङ्गान्निर्म्मूलत्वान्न मुच्यसे । यदि तु प्रलीनशाखामूलता कल्प्येत ततः सर्वासां बुद्धादिस्मृतीनामपि तद्द्वारं प्रामाण्यं प्रसज्यते । यस्यैव च यदभिप्रेतं स एव तत्प्रलीनशाखामस्तके निक्षिप्य प्रमाणी कुर्य्यात् । अथ विद्यमानशाखागता एवैते ऽर्थास्तथापि मन्वादय इव सर्वे पुरुषास्तत एवोपलप्स्यन्ते । युक्ततरा च स्वाध्यायाध्ययनविधेः साक्षाद्वेदादेव प्रतीतिरिति स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं स्यात् । न च तद्विज्ञायते । कीदृशाद्वाक्यादिदं मन्वादिभिः प्रतिपन्नं किं विधिपरादुतार्थवादरूपादिति । पृष्ठ ॥

महतापि प्रयत्नेन तमिस्रायां परामृशन् ।
कृष्णशुक्लविवेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥

न च मन्वादिवचनाद्वेदमूलत्वं निश्चिनुमः । ते हि निर्मूलमपि विप्रलम्भादिहेतोरुक्त्वा लोकं वञ्चयितुमेवं वदेयुः । तस्मादप्रमाणम् ॥

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥

सर्वथा तावन्मन्वादिप्रणीताः सन्निबन्धनाः स्मृतयः शेषाणि च विद्यास्थानानि स्वार्थं प्रतिपादयन्त्युपलभ्यन्ते । मन्वादीनां चाप्रत्यक्षत्वात्तद्विज्ञानमूलमदृष्टं किं चिदवश्यं कल्पनीयम् । तत्र च ।

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।
दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥

सर्वत्रैव चादृष्टकल्पनायां तादृशं कल्पयितव्यं यद्दृष्टं न विरुणद्धि न वादृष्टान्तरमासञ्जयति । तत्र भ्रान्तौ तावत् । सम्यङ्निबद्धशास्त्रदर्शनविरोधापत्तिः सर्वलोकाभ्युपगतदृढप्रामाण्यबाधश्च । इदानींतनैश्च (१) पुरुषैरपि भ्रान्तिर्मन्वादीनामनुवर्त्तिता । तत्परिहारोपन्यासश्च मन्वादीनामित्यनेकादृष्टकल्पना । अनुभवे ऽपि स एव तावदनुभवः कल्पयितव्यः । पुनश्चेदानींतनसर्वपुरुषजातिविपरीतसामर्थ्यकल्पना मन्वादेस्तच्चैतत् सर्वज्ञवादे निराकृतम् । पुरुषवाक्यपरम्परापि अन्धपरम्परया निराकृता । न हि निष्प्रतिष्ठप्रमाणात्मलाभो दृश्यते । तथा

(१) तदानींतनैश्चेति पाठान्तरम् ।

विप्रलम्भे ऽपि तत्कल्पना। विप्रलिप्साप्रयोजनं लोकस्य च तत्र भ्रान्तिस्तस्यास्त्वेयन्तं कालमनुवृत्तिरित्याद्याश्रयणीयम्। उत्पन्नस्य च दृढस्य प्रत्ययस्य प्रामाण्यनिराकरणाद् दृष्टविरोधः। तस्मात्सर्वेभ्यश्चोदना कल्पनैव ज्यायसी। तत्र हि तन्मात्राददृष्टाभ्युपगमः। शेषास्तु महाजनपरिग्रहादयः सर्वे ऽनुविधीयन्ते। संभाव्यते च मन्वादीनां चोदनापूर्वविज्ञानकारणत्वेन। तदर्थमेवाह तेनोपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानामिति। यानि पुनरनुपपन्नवेदसंभावनानां म्लेच्छादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषां मूलकल्पनावेलायामेव चोदना संभावनापदं नारूढेति मिथ्यात्वहेतुमूलचतुष्टयपारिशेष्याद्प्रमाणत्वम्। संभावितायां पुनश्चोदनायां कारणान्तरनिषेधे कृते निर्मूलत्वासंभवात्पारिशेषसिद्धं चोदनामूलत्वम्। यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्त इति। तत्र के चिदाहुः। नित्यानुमेयास्ता न कदा चिदुच्चार्यन्ते। यथालिङ्गादिकल्पिताः। कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिरिति चेत्। नैष दोषः। पाठाविच्छेदवत्पारम्पर्येण स्मरणात्तत्सिद्धेः यथैव हि ग्रन्थः संप्रदायादविच्छिन्नो ऽस्तित्वं भजते तथैव प्रतिज्ञयानित्यानुमेयश्रुतिसंप्रदायाविच्छेदसिद्धिः। तत्त्वयुक्तम्। अन्धपरम्परान्यायादेव। या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसराभावाद्दुर्लभतरमस्तित्वम्। तथा च स्मृतेरपि सैव वन्ध्यादौहित्रतुल्यता। लिङ्गादीनां तु नित्यत्वान्नित्यमनुच्चरितश्रुत्यनुमानकारणत्वमविरुद्धम्। तेन वरं प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव। न च प्रलयो न संभाव्यते। दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषक्षयाच्चाल्पविषयत्वम्। न चैवं सति यत्किं चित्प्रमाणमापत्स्यते। शिष्टत्रैवर्णिक-

दृढस्मरणान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वाच्छ्रुत्यनुमानस्य । यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते ॥

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥

यत्तु किमर्थं वेदवाक्यान्येव नोपसंगृह्णीतानीति । संप्रदायविनाशभीतेः । विशिष्टानुपूर्व्यव्यवस्थितो हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः श्रूयते । स्मार्त्ताश्चाचाराः के चित् क चित्कस्यां चिच्छाखायाम् । नत्रापि तु के चित्पुरुषमेवाधिकृत्याम्नायन्ते । येन क्रतुप्रकरणाम्नाताः केन चिन्निमित्तेनोत्कृष्यमाणाः पुरुषधर्म्मतां भजन्ते । यथा मलवद्वाससा सह न संवदेत्तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेदित्येवमादयः । तत्र यदि तावत्तान्येव वाक्यान्युद्धृत्याध्यापयेयुस्ततः क्रमान्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोधः स्यात् । अनेन च निर्द्देशेन अन्ये ऽप्यर्थवादोद्धारेण विधिमात्रमधीयोरन् कर्म्मौपयिकमात्रं वा । तत्र वेदप्रलयः प्रसज्येत । न चावश्यं मन्वादयः सर्वशाखाध्यायिनः । ते हि प्रयत्नेन शाखान्तराध्यायिभ्यः श्रुत्वार्थमात्रं स्ववाक्यैरविस्मरणार्थं निबध्नीयुः । न च वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथैव हि स्मृतेर्दृढत्वाद्भ्रान्तिमूलत्वं नास्त्येवमर्थवादमूलत्वमपि । शक्नुवन्ति हि ते विध्यर्थवादौ विवेक्तुम् । तत्र स्मृते (१) र्विध्यात्मकत्वात्प्रकृतितादात्म्यानुमानलब्धास्पदे ऽर्थवादपूर्वकत्वं निष्प्रमाणकम् । अपि च । वेदो ऽखिलो धर्म्ममूलं सर्वो ऽभिहितो वेद इति च स्वयमेव स्मर्तृभिरात्मा बध्वासमर्पितस्तच्चैतन्नियोगतस्तत्कालैः कर्तृभिर्बुद्धिकारित्वादुपलब्धमतः सिद्धं वेदद्वारं प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्यात् स्वत-

(१) तत्र विध्यात्मकत्वादित्यादि पाठः पुस्तकान्तरे ।

त्वमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं वानुमानेन साधयति तस्यार्थकामानुसारिभिर्दृष्टार्थैराचारैरनेकान्तः । श्रूयमाणश्रुत्यधीनप्रामाण्यापत्तेश्च विरुद्धता । तस्मादर्थापत्तिरेवात्राव्यभिचारादुपचारात् पश्चान्मानादनुमानत्वेनोक्ता अस्या एव स्मृतेर्दृढिम्न इति । दृढत्वात्कारणानुमानमथ वा दृढत्वस्य । न हि मनुष्या इहैवेति निःशेषसंस्कारच्छिदा मरणेनान्तरित्वात्कर्मफलसंबन्धानुसन्धानासंभवनोच्यते । स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपन्नो वेदसंयोगस्त्रैवर्णिकानामिति चोदनामूलसंभावनापदलाभार्थं विस्मरणमप्युपपद्यतइति । दृश्यते ह्यद्यत्वे ऽप्यर्थस्मरणं ग्रन्थनाशश्च । यदा तु शाखान्तरेषु विद्यन्तएव ताः श्रुतयस्तदापि कस्यां शाखायां काः पद्यन्तइति अस्यांशस्य विस्मरणम् । वैदिकत्वमात्रं तु प्रामाण्यसिद्धये परिपालयन्ति । तद्विशेषज्ञानं पुनरनौपयिकत्वादनादर्त्तव्यमेव । तथा प्रत्युपस्थितनियमानामित्यागतमागतं निमित्तं प्रति ये नियम्यन्ते वृद्धवयःप्रत्युत्थानादयस्तेषां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमिति । एतदयुक्तम् । कुतः ॥

> धर्म्मं प्रति यतो ऽचेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः ।
> तस्माद्दृष्ट्यादिवत्तेषामुपन्यासो न युज्यते ॥

न हि यावत्किं चिदाचरणं तस्य सर्वस्य मूलमिह प्रमाणी क्रियते । धर्म्मजिज्ञासाधिकारात् । यदि च गुर्वनुगमादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्तत कृष्यादिवद्धर्म्मं प्रत्यप्रामाण्यमवेति नोपन्यसितव्याः । स्यादेतदप्रमाणत्वेनैषामुपन्यास इति । न । तथा सति हेतुदर्शनाच्चेत्यचोदाहर्त्तव्या भवेयुः । तस्माच्छ्रेयांसमिति च दर्शनं निष्फलम् । न च नियोगतः शास्त्रादृते प्राप्तिः ।

शक्यते ह्युपायान्तरेणापि सामदानादिना गुरुरध्यापनादीनि कारयितुम् । तत्रास्ति नियमविधेरवकाशः । सर्वत्र च यथा कथं चिल्लोकपङ्क्तिसहायोपादानात्मरक्षणप्रीत्युत्पादादिका दृष्टार्थता भाष्यकारोक्ता शक्या वक्तुम् । न चावघातादीनां वृष्टिकामयागादीनां च दृष्टार्थानामवैदिकत्वम् । तस्मात् सत्यपि दृष्टार्थत्वे सम्भाव्यते वेदमूलत्वे नियमाददृष्टसिद्धेरनन्यप्रमाणकत्वादतश्च गुर्वनुगमनादेर्नैमित्तिकत्वादक्रियायां प्रत्यवायः करणे च न भवति । दृष्टं च प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीत्येवमादि निष्पद्यते । नियमाच्चाविघ्नसमाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः । एवं चाचाराङ्गृह्यमाणेषु तथा स्यादित्यत्र सकृदसकृद्दानुष्ठानमिति विचारो युक्तः । इतरथा तु दृष्टार्थत्ववशेनैवोदकपानादिवदवधारणं स्यात् । यत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमित्युक्तं तत्पूर्वपक्षवाद्यतिशयार्थमेतदुक्तं भवति । यास्तावददृष्टार्थाः स्मृतयस्ताः कथं चिदप्रमाणी कुर्य्याद्भवानिमाः पुनर्गुर्वनुगमनादिविषयाः कथमिवाप्रमाणं भविष्यन्तीति । सभाप्रपादीनां यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथापि परोपकारश्रुत्यैव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यम् । तस्माच्छ्रेयांसमित्यश्वे गर्द्दभेनानुगन्तव्ये सिद्धवच्छ्रेयसामूनैरनुगमनं दर्शयति । यथा धन्वनि निरुदके कृताः प्रपाः परेषामुपकुर्वन्त्येवं त्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्ये सिद्धवत्प्रपासद्भावः तस्याश्च पारार्थ्यं दृश्यते । गोत्रचिह्नं शिखाकर्म्म तत्राप्याचारनियमस्याददृष्टार्थत्वान्नैव तावन्मात्रमेव प्रयोजनम् । शक्यं ह्युपायान्तरेणापि गोत्रं स्मर्त्तुं तेनान्य एवाभिप्रायः । कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्तपञ्चावत्तादिविभागसिद्ध्यर्थमवश्यं स्मर्त्तव्यं गोत्रम् । अतश्च तच्चिह्नार्थमपि

तावच्छिखाकल्पस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु । तन्नियमादृष्टस्य त्वकान्तेनैवानन्यगतित्वात् पुरुषार्थता सेत्स्यतीति । तेन सर्वस्मृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्यसिद्धिः । तत्र यावद्धर्म्ममोक्षसम्बन्धि तद्वेदप्रभवम् । यत्त्वर्थसुखविषयं तल्लोकव्यवहारपूर्वकमिति विवेक्तव्यम् । एषैवेतिहासपुराणयोरप्युपदेशवाक्यानां गतिः । उपाख्यानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथवीविभागकथनं तद्धर्म्माधर्म्मसाधनफलोपभोगप्रदेशविवेकाय किं चिद्दर्शनपूर्वकं किं चिद्वेदमूलम् । वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मणक्षत्रियजातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनगणितसंप्रदायानुमानपूर्वकं भाविकथनमपि त्वनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभावधर्म्माधर्म्मानुष्ठानफलविपाकवैचित्र्यज्ञानद्वारेण वेदमूलं अङ्गविद्यानामपि क्रत्वर्थपुरुषार्थप्रतिपादनं लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम् । तत्र शिक्षायां तावद्यद्वर्णकरणस्वरकालादिप्रविभागकथनं तत्प्रत्यक्षपूर्वकम् । यत्तु तथा विज्ञानात्प्रयोगे फलविशेषस्मरणम् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति च प्रत्यवायस्मृतिस्तद्वेदमूलम् । एवं कल्पसूत्रेष्वर्थवादादिमिश्रशाखान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहारफलमर्थनिरूपणं तत्तत्प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकव्यवहारपूर्वकाश्च के चिद् ऋत्विगादिव्यवहाराः सुखार्थहेतुत्वेनाश्रिताः व्याकरणे ऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षाद्वृक्षादिविभागवत्प्रत्यक्षनिमित्तम् । साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धिः, अपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम् । छन्दोविचित्यामपि गायत्र्यादिविवेको लोकवेदयोः पूर्ववदेवप्रत्यक्षः । तद्ज्ञानपर्वकप्रयोगात्तु फलमिति श्रौतम् ।

तथा चानिष्टं श्रूयते । यो ह वा विदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वेत्यादि । ज्योतिःशास्त्रे ऽपि युगपरिवर्त्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागेन तिथिनक्षत्रज्ञानमविच्छिन्नसंप्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसैरस्थ्यदौस्थ्यनिमित्तपूर्वकृतशुभाशुभकर्म्मफलविपाकसूचनं तद्गतशान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रवास्तुविद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विधयः सर्वत्रानुमातव्याः । ईदृशे गृहशरीरादिसन्निवेश सत्येतदेतच्च प्रतिपत्तव्यमिति । मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमानादिभिरविच्छिन्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसंहर्त्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरं व्याचक्षीत ॥

विषयो वेदवाक्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते ।
ते च जात्यादिभेदेन संकीर्णा लोकवर्त्मनि ॥
स्वलक्षणविविक्तैस्तैः प्रत्यक्षादिभिरञ्जसा ।
परीक्षकार्पितैः शक्याः प्रविवेक्तुं न तु स्वतः ॥
वेदो ऽपि विप्रकीर्णात्मा प्रत्यक्षाद्यवधारितः ।
स्वार्थं साधयतीत्येवं ज्ञेयास्ते न्यायविस्तरात् ॥

तथा च मानवे ऽप्यभिहितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥
तथा । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इत्यादिभिस्तर्कविशुद्धिराश्रिता । प्रायेण च मनुष्याणामधर्म्मभूयिष्ठत्वात्तज्ज्ञानप्रतिबद्धाः प्रतिभास्तेषु तेषु कुमार्गेषु प्रवर्त्तन्ते । तत्र लोकार्थवादोपनिषत्प्रसृतैस्तर्कशास्त्रैः सर्वविप्र-

तिपत्तिमुखप्रदर्शनम् । तदुपपत्तयस्तद्बलाबलपूर्वकं च निश्चय-द्वारं कथ्यते । अन्यथा पुनः ॥

प्रतिभान्त्यः स्वयं पुंसामपूर्वा ह्युपपत्तयः ।
भ्रान्तिं बहुमताः सत्यः कुर्युरज्ञानबोधनात् ।

सर्वासु तु प्रदर्शितासु स्वातन्त्र्येण विशोधयन्तः काश्चिदुत्सृज्यान्याः प्रमाणीकरिष्यन्ति । यदपि च नित्यानित्यपृथक्त्वैकत्वसामान्यविशेषव्यतिरेकाद्येकान्तप्रतिपादनं तदपि पक्षपाताहते ऽन्यतरांशनिरूपणाशक्तेः । अवश्यं च सर्वात्मकवस्तुयुगपद्ग्रहणासम्भवात् तद्भागोपनिपातिपदविषयविवेकार्थमेकैकनिरूपणमादरेण कर्त्तव्यम् । अन्यथा येनवाप्तसामान्यविशेषाद्युपपत्तयः पुरुषास्ते पदप्रतिपाद्यं निष्कृष्टं वस्तुभागं लोकमात्रालोचनेन नैवाध्यवस्येयुः । मन्त्रार्थवादोपात्ताश्च स्तुतिनिन्दास्तत्तन्नित्यानित्यैकपृथक्त्वैकान्तमाश्रित्य तत्र तत्र विधिप्रषेधाङ्गत्वेन प्रवर्त्तमानाः पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधर्मवैचित्र्याहते निरालम्बनाः स्युः । याश्चैताः प्रधानपुरुषेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण प्रतीतास्ताः सर्वा मन्त्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिविकारभावदर्शनेन च द्रष्टव्याः । प्रयोजनं च स्वर्गयागाद्युत्पाद्योत्पादकविभागज्ञानम् (१) । सर्गप्रलयोपवर्णनमपि दैवपुरुषकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वत्र हि तद्बलेन प्रवर्त्तते तदुपरमे चोपरमतीति विज्ञानमात्रक्षणभङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषत्प्रभवत्वं (२) विषयेष्वात्यन्तिकं रागं निवर्त्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्य-

(१) त्पादकज्ञानमिति पुस्तकान्तरे ।
(२) पनिषदर्थवादप्रभवत्वमिति पुस्तकान्तरे ।

म् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलत्वादिदानीमनुभावासम्भवस्तत्र श्रुतिमूलता । सांदृष्टिकफले तु वृश्चिकविद्यादौ पुरुषान्तरे व्यवहारदर्शनादेव प्रामाण्यमिति विवेकसिद्धिः ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टं प्रसक्तं सर्वगोचरम् ।
सति वेदविरुद्धत्वे तदिदानीमपोद्यते ॥
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमीयते ।
विरोधे वेदवाक्येन तेन चार्थे ऽनधिष्ठिते ॥

यावती स्मृतिः प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धा तां सर्वामुदाहृत्य संप्रधार्यते । किं पुनस्तादृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेनावधार्य्यते । किं वा पर्य्युदस्यतइति । कुतः संशय इति चेदुच्यते ॥

विरोधपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलतः ।
अबाधो वा भवेदस्या बाधो वा तद्विपर्ययात् ॥

एकविषये विरुद्धार्थोपसंहारिणी विज्ञाने विरुध्येते बलवदबलवत्त्वनिर्णयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते तद्यदि शङ्कितविरोधयोरपि श्रुतिस्मृत्योः केन चित्प्रकारेण भिन्नविषयत्वेन व्यवस्था सिद्ध्येत् । विधेयप्रतिषेध्ययोर्वा विरोधाभावादेकस्मिन्नपि विषये समुच्चयसम्भवादेकप्रयोगगतत्वासम्भवाद्वोभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेन प्रयोगान्तरे चोभयानुग्रहः स्यादित्येवं विकल्पाश्रयणे ऽप्यत्यन्तविरोधाभावात्प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च वैदिकत्वाविशेषे तुल्यबलत्वकल्पनादुभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते । ततो यथोपन्यस्तविषये ऽपि स्मृतिप्रामा-

ण्यमपेक्षितव्यम् । अथ तु प्रयत्नेनान्विष्यमाणे ऽपि न विषयान्तरकृता व्यवस्था, नापि प्रमेयान्तराविरोधा(१)त्समुच्चयो, नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः, किं तर्ह्युभयपीडनादत्यन्तविरोध एव । प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्रत्यक्षानुमानवन्महान्बलविशेषस्तदा गत्यन्तराभावादुभयानुग्रहासम्भवे अतिबलीयस्त्वेन स्मृतिप्रामाण्यमपेक्षणीयं भविष्यतीति ॥

किं तावत्प्राप्नुयादत्र विरोधे ऽपि प्रमाणता ।
अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्य्यादातिक्रमो भवेत् ॥

अनाशङ्कितविप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूला ह्यव्याहत (२) वेदमूलत्वावधारणाः स्मृतयो निर्व्याजप्रामाण्याः शक्यन्ते धर्म्मव्यवहाराङ्गत्वेन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविरुद्धत्वहेतुदर्शनपरस्परविगामादिना केन चिदपि च्छलेनासामप्रामाण्यं कल्प्यते । तदा बहुशाखाखिलप्रकरणादिभेदभिन्नेषु वेदेषु श्रुतिलिङ्गाद्यात्मकोपदेशनामादिद्वारातिदेशात्मकविचित्रप्रमाणभागेषु को जानाति का स्मृतिः कीदृशेन वेदभागेन विरुध्यमाना कदानुमास्यतइति । अतश्चैवंजाताशङ्कैर्नैव क्व चिदपि विश्वस्येत । अविश्वासाच्चात्यन्तमेव प्रामाण्यं प्रतिहन्येत । तथा हि ॥

कदा चिच्छ्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलता ।
स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कस्तामिन्द्रो ऽपि वारयेत् ॥
एकमूलव्यवस्थायां मूलान्तरनिराक्रिया ।
अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदुपेक्षणे ॥

किं च ।

(१) प्रमेयाविरोधादिति पाठः पुस्तकान्तरे ।
(२) ह्यङ्गीकृतेति पाठान्तरम् ।

परस्परविरुद्धत्वं श्रुतीनां न भवेद्यदि ॥
स्मृतेः श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तरं भवेत् ॥

यदा तूदितानुदिताग्निहोत्रहोमविधिवदतिरात्रगतषोडशिग्रहणवच्च सहस्रशः श्रुतयो ऽप्यसम्भवद्युगपदनुष्ठानार्थतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते । तदा यदि नाम कासांचित्स्मृतीनां स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थवेदशाखान्तर(१)वचनमूलानामधीतविरोधो(२) दृश्यते ऽतस्तावतैव सर्वशाखाप्रत्ययकर्म्मव्यवहारिणां स्वयमश्रुतानधीतत्वमात्रेण दृढस्मरणोपस्थापिततत्पुरुषान्तरस्य(३)श्रुतिनिराकरणं न शोभते । न वैकं प्रति शिष्यत इति हि सर्वश्रुतीनां सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्याद् अध्ययनवच्च स्मृतेरपि श्रुतिधारणसामर्थ्यात् ॥

तस्माद्यथा विरोधे ऽपि पठ्यमानप्रमाणता ।
पठितस्मर्य्यमाणानां तथैवेत्यवधार्य्यताम् ॥
किं च ।
अविरोधे श्रुतिर्म्मूलं न मूलान्तरसम्भवः ।
विरोधे त्वन्यमूलत्वमिति स्याद‍र्द्धवैशसम् ॥
मूलान्तरं निरस्तं च सामान्येनैव यत्पुरा ।
तदनुप्राप्यते पश्चाद्विरोधे नेत्यतिक्रिया ॥
तेनासां श्रुतिमूलत्वं सर्वदैव व्यवस्थितम् ।
मूलान्तरप्रवेशे वा किं तत्प्रामाण्यतृष्णया ॥
किं च भ्रान्त्यादिमूलानां सम्भवासम्भवाश्रयः ।
स्मृतीः प्रति विरुद्धो ऽयं बाधपक्षो न युज्यते ॥

(१) अर्थशास्त्रान्तरेति पाठान्तरम् ।

(२) अधीतवाक्याविरोध इति पाठान्तरम् ।

(३) उपस्थापितपुरुषान्तरस्येति पाठान्तरम् ।

तत्रासां यदि वा नैव क्व चिदस्ति प्रमाणता ।
सर्वत्राव्याहता वा स्यान्न त्वर्द्धजरतीयता ॥
विरुद्धत्वं च जानन्ति स्मर्त्तारस्ताः स्मरन्ति यत् ।
वेदमूलबलं त्यक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम् ॥
गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्यद्युच्येताप्रमाणता ।
उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते ॥
रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।
क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥
अदुष्टेन हि चित्तेन सुलभा साधुमूलता ।
दुष्टमूलत्वलाभस्तु भवत्याशयदोषतः ॥
का वा धर्म्मक्रिया यस्यां दृष्टो हेतुर्न्न युज्यते ।
कथं चिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिः सह ॥
लोकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म्म विद्यते ।
यावत्किं चिददृष्टार्थं तद्दृष्टार्थं हि कुर्वते ॥
वैदिकान्यपि कर्म्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति च ॥
तेभ्यस्तत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसकैः क्व चित् ।
न च कं चन मुञ्चेयुर्द्धर्म्ममार्गं हि ते तदा ॥
प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्व चन मर्क्कटाः ।
नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥
क्व चिद्दत्ते ऽवकाशे हि स्वोत्प्रेक्षालब्धधामभिः ।
जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गपतितः स्वयम् ॥
तस्माल्लोकायतस्थानां धर्म्मनाशनशालिनाम् ।
एवं मीमांसकैः कार्य्यं न मनोरथपूरणम् ॥

यच्चादौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितम् ।
आज्ञासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिचतुष्टयम् ॥
तत्तथैवानुमन्तव्यं कर्त्तव्यं नान्तरा श्लथम् ।
सर्वं श्लथयतः सीदेद् दुर्नद्धशकटादिवत् ॥
पश्चो योऽङ्गीकृतो येन तमत्रस्यन् स निर्वहेत् ।
हारयेदन्तरा त्रस्यन् भीतोपद्रवकारिभिः ॥
वेदस्य यदि दृष्टार्थं श्रूयमाणविरोधि वा ।
न विदध्यात्ततस्तादृक् स्मृतिस्तन्मूलतां त्यजेत् ॥
यदा तु हन्तिपिष्यादिकर्म्म दृष्टं सहस्रशः ।
दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शनैः ॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं तानूनप्त्रादिकर्म्म च ।
यदृत्विग्यजमानानां दृष्टार्थं सर्वमिष्यते ॥
तद्यद्यवैदिकं तादृक् स्यात्ततोऽन्यदवैदिकम् ।
यदा चैवंविधान्येव वेदे कर्म्माणि सन्ति नः ॥
तदा किं नाम दृष्टार्थं बुद्ध्या सिद्ध्येदवैदिकम् ।
तेनादावेव या क्लृप्ता स्मार्त्तानां वेदमूलता ॥
निर्वोढव्येह सैकान्तात्किमिदं खिद्यतेऽधुना ॥
तस्माद्वेदविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः ।
स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विहन्तव्यं मनागपि ॥
अवशिष्टं प्रमाणत्वं सर्वासां प्राप्तमीदृशम् ।
विरोधेऽप्यधुना युक्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्प्रामाण्यं स्मृतिबन्धनम् ।
अविरोधे हि वेदेन तन्मूलमनुमीयते ॥
या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः का चन दृश्यते ।

सा तु स्याद्भ्रान्तिमूलैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका ॥
स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावन्न सम्मतम् ।
वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥
वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्त्तते ।
तदर्थविषयं यावत्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥
प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम ।
न हि हस्तिनि दृष्टे ऽपि तत्पदेनानुमिष्यते ॥
स्मृतीनां श्रुतिलिङ्गत्वमस्ति हस्तिपदादिवत् ।
तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्वदेव निवार्य्यते ॥
तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः ।
यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥
कृत्तमूलाः स्फुरन्त्योपि स्मृतयो न चिरायुषः ।
निराधारत्वदोषेण शाखा इव वनस्पतेः ॥
न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते ।
नान्यमूलं यतस्तत्स्यात्तत्तु मूलं न विद्यते ॥
प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमातॄणामनुमानं न लभ्यते ॥
प्रमेयं यत्परिच्छेद्यं भवेत्केन चिदात्मना ।
तस्य स्यात्तत्परिच्छेदात्मावकाशप्रमाणता ॥
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने तद्विपर्य्ययतो ऽपि वा ।
भूयस्तस्मिन्प्रमेये हि न प्रमाणं प्रवर्त्तते ॥
भिन्नकक्षागते ये च प्रमाणे तत्र धावतः ।
तयोः शीघ्रेण निर्णीते मन्थरं न प्रवर्त्तते ॥
तद्धि दूरमपि प्राप्तमेकमप्यगतं पदम् ।

इतरेण गतेनाद्यावेकान्तेनैव जीयते ॥
यत्र शीघ्रतरं नास्ति तस्यार्थस्यापहारकम् ।
चिरेणापि व्रजेत्तत्र दुर्बलं न निवार्यते ॥
न हि येन प्रमाणत्वं लब्धपूर्वं कदा चन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याज्ञापयतीश्वरः ॥
सर्वमुत्पद्यमानं हि यद्यन्येन विरोधिना ।
न रुध्यते ततस्तस्य सिद्धिः कालेन लभ्यते ॥
यस्य तूत्पद्यमानस्य मूलमेव निकृन्त्यते ।
मुखं वा रुध्यते तस्य नात्मलाभः कदा चन ॥
न च यद्वल्लवद्रुद्धमात्मानं नैव विन्दति ।
अविरोधे ऽपि तेनात्मा न लब्धव्यः कथं चन ॥
न चापि बाधकाभावाल्लब्ध आत्मेति सर्वदा ।
लब्धव्यः स विरोधे ऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥
उत्सर्गस्यापवादस्य सर्वत्रैवोपलभ्यते ।
तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावरुध्यते ॥
अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः क्व चित् ।
तस्मात्सर्वत्र बाध्यो ऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥
विषयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादयोः ।
बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥
यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीषति ।
तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णाजलैरपि ॥
बाधितां मृगतृष्णां वा दृष्ट्वा ह्रदगतो ऽप्यसौ ।
विप्रलम्भभयादेव न स्नानादि समाचरेत् ॥
तावदेव हि तोयादिज्ञानस्येष्टा प्रमाणता ।

न तोयं मृगतृष्णेयमिति यावन्न बुध्यते ॥
अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेषु जायते ।
रुध्यते विषयो यावन्नास्य प्रत्यक्षजन्मना ॥
एवं स्मृतिप्रमाणत्वे तावच्छ्रुत्यनुमानजम् ।
यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावरुध्यते ॥
अतः क्व चित्प्रमाणत्वं क्व चिदप्यप्रमाणताम् ।
व्यवस्थापयतां न्यायैर्न भवेदर्द्धवैशसम् ॥
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णयोः ।
यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयोः ॥
तस्मादेवं न वक्तव्यं सर्वासां वा प्रमाणता ।
अथ वा सा न कस्यांश्चिद्यदि क्व चिदनाश्रिता ॥
तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता ।
रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यतः ॥
विकल्पः किं पुनस्तासां नेष्यते श्रुतिभिः सह ॥

उच्यते ॥

विकल्पस्याष्टदोषत्वान्न तावत्स्वभ्युपेयता ।
पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकराः ॥

तुल्यबलविकल्पो हि तावदष्टदोषत्वादगतिकगतिन्यायेन क्व चिदेवाश्रीयते । किमुत कक्षान्तरितप्रामाण्यविषमशिष्टविकल्पः । तथा हि ॥

प्रमाणपदवीं यावन्नारोहत्येव हि स्मृतिः ।
बाध्यते तावदत्यन्तं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया ॥
स्मृतेर्द्धर्म्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते ।
तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदवीं व्रजेत् ॥

पराधीनप्रमाणत्वान्न प्रमाणपदे स्थिता ।
श्रुत्या बाधितमात्रासौ पुनर्नोज्जीवितुं क्षमा ॥
तुल्यकक्षविकल्पो ऽपि नाप्रामाण्येस्य कल्पिते ।
प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषभाक् ॥
प्रमाणत्वं प्रतीतं यदुज्झन्नस्तदपह्नुतम् ।
एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्य्ययात् ॥
तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाख्यकम् ।
भावे सत्यथ भावेन विनैव परिकल्प्यते ॥
सो ऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्य्ययात् ।
अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥
प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्द्दोषद्वयं भवेत् ।
यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥
सम्प्रत्यपह्नुवानस्य दोष एको हि जायते ।
प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तान्निराकृतम् ॥
एष जायेत दोषो ऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः ।
एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः ॥
एतएव प्रसज्येरन्द्वितीये ऽपि प्रकल्पिते ।
एवमेषो ऽष्टदोषो ऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ॥
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।
व्रीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यवशास्त्रेण कृष्यते ॥
श्रोता तत्र प्रवृत्तो ऽपि व्रीहिशास्त्रेण कृष्यते ।
द्वाभ्यामश्वमुखीवच्च श्रुतिभ्यामभितः समम् ॥
श्रोतुराकृष्यमाणस्य बलाबलमपश्यतः ।
एकस्मिन्नुपसंहर्त्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः ॥

उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते ।
तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥
तदनन्यगतित्वेन तथाप्यभ्युपगम्यते ।
सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥
एकस्य वा प्रमाणत्वं परिहर्तुं न शक्यते ।
तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥
सिद्धो लोकप्रवादोऽयमेकानेकविनाशिनाम् ।
सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्द्धं त्यजति पण्डितः ॥
स चायमुभयोर्नाश उभयार्थापरिग्रहात् ।
मिश्रैर्वा यजमानस्य मिश्राणां विध्यदर्शनात् ॥
नियमार्थे ह्युभे शास्त्रे यवव्रीह्योर्विधायिनी ।
प्राप्ते चान्यनिवृत्त्यंशः फलमर्थात्प्रतीयते ॥
व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् ।
यवाश्चैवमतस्तेषां मिश्रत्वं नावकल्पते ॥
नैव व्रीहिभिरिष्टं स्याद्यवैर्न च यथाश्रुतैः ।
मिश्रैरिज्येत चेत्तत्र भवेदुभयबाधनम् ॥
एवमप्रतिपत्त्यैव तुल्यैषा मिश्रतामतिः ।
तेनोभयाप्रमाणत्वाद्युक्तैकैकाप्रमाणता ॥
सयमत्यन्तमन्याय्या द्वयोरप्यनवस्थितिः ।
अव्यवस्था न युक्ता हि व्यवस्था यत्र लभ्यते ॥
सर्वत्रैव ह्येकरूपत्वावधारणेन निरूपितरूपं व्यवहर्त्तुं शक्यम् ॥
तेन यस्य प्रमाणत्वं प्रमाणं सर्वदास्तु तत् ।
यस्यापि त्वप्रमाणत्वमप्रमाणं तदुच्यताम् ॥
तदेव तु कदा चित्प्रमाणं कदा चिदप्रमाणमिति न कथं

चिदपि विश्रम्भः स्यात्तदेतद्व्रीहियवश्रुत्योरत्यन्तापरिहार्य्यत्वादवश्यमापतितम् ॥

न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किं चिद्व्यवस्थितम् ।
येनैकत्र प्रमाणत्वं स्यादन्यत्राप्रमाणता ॥
श्रुतिस्मृत्योः पुनः स्पष्टं व्यवस्थाकारणद्वयम् ।
येन श्रुतेः प्रमाणत्वं स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणता ॥
स्वरूपेण तयोस्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते ।
ततो ऽन्यापेक्षया स्यातामप्रामाण्यप्रमाणते ॥

यो यस्य स्वरूपाश्रयो धर्म्मः प्राप्तः स बलवता कारणान्तरेण विपर्य्ययं प्रतिपद्यते ॥

न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो बाधकत्वं प्रतिपद्यते॥

स्मार्त्तस्य बाधकः श्रौतो बलवत्त्वात्प्रतीयते ।
प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्व्यवधारितम् ॥
श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यवस्थितबलाबले ।
सन्निकृष्टविकृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥
स्मृत्या प्रतीयते यावच्छ्रुत्या तावत्प्रमीयते ।
विरुद्धधर्म्मतामेको न च धर्म्मः प्रतीच्छति ॥
न च शीघ्रहृते ऽर्थे ऽस्ति चिरादागच्छतो गतिः ।
अश्वैरपहृतं को हि गर्दभैः प्राप्तुमर्हति ॥
स्मृत्या चार्थं परामृश्य यावत्तद्विषयां श्रुतिम् ।
अनुमातुं प्रवर्तेत तावत्सो ऽर्थो ऽन्यतो गतः ॥
किं कर्त्तव्यमितीदं च कर्त्ता यावदपेक्षते ।
प्रमाणं क्रमते तावत्प्रमिते तत्र जायते ॥
युगपत्प्रमिमीयातां यदि चार्थं श्रुतिस्मृती ।

अगृहीतविशेषत्वात्स्यातां तुल्यबले ततः ॥
यदा यावच्छ्रुतेरर्थः साक्षादेव प्रतीयते ।
तस्मिन्नेव क्षणे मूलं कल्पयेत्स्वं स्मृतिः श्रुतिम् ॥
ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि प्रमाणत्वेन तुल्यता ।
भवेदेव श्रुतिस्मृत्योरर्थः श्रुतिपरिग्रहात् ॥
यतः स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिकल्पना ॥
जायते क्लृप्तया तस्मात्सा बाध्येताप्रतिष्ठिता ।
स्मृतिमूलानपेक्षा हि स्मृतित्वादेव हीयते ।
तदपेक्षा पुनः श्रुत्या बाध्यते मूलवर्जिता ॥

एष तावद्विकल्पपदमनारूढाया एव स्मृतेरेको बाधप्रकारः ॥

द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदवीं गता ।
आपन्ना पाक्षिकं बाधमत्यन्तं बाध्यते स्मृतिः ॥

तद्दर्शयति । विकल्पं तु वदन्पक्षे तावच्छ्रुतिप्रामाण्यमभ्युपैतीति । तदा च स्मृत्यप्रामाण्यमवश्यंभावि तस्याश्चाप्रामाण्यकल्पनायां न श्रुतेरिव तदध्यारोपः ॥

किं तु तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितम् ।
यतस्तस्मादतन्मूला तदानीं सावधार्य्यते ॥

श्रुतिमूलत्वविच्छेदोत्तरकालं च प्राङ्निराकृतमूलान्तरोपप्लवादविगानस्मृतपुरुषप्रणीतत्वनिर्णयाच्च नित्यत्वद्वारनिर्मूलत्वासंभवादवश्यंभावि विप्रलम्भाभिप्रायादि किं चिदेकं मूलमापद्यते ॥

श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूलं स्मृतेरन्यत्प्रकल्प्यते ।
तेनैवास्याः प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्यते ॥

व्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्यारोपितम् । तत्प्रयोगान्तरवेलायां तुल्यसाम्प्रदायिकाम्नायमान-

त्वेन सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादिविशेषाभावेन च पुनः सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते ॥

न तु स्मृतेः प्रमाणत्वं पुनरुज्जीवितुं क्षमम् ।
विच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्ग्रस्तं भ्रान्त्यादिहेतुभिः ॥

न ह्येकस्या एव स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थापरिग्रहकाले ऽनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परिग्रहाश्रयणे तु भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणावकल्पते । आह । सत्यं यदि प्रथममेव विकल्पकारी श्रुत्यर्थं परिगृह्य द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यर्थपरिग्रहणायोपतिष्ठेत ॥

ततस्त्वदुक्तमार्गेण प्रतिहन्येत सर्वदा ।
न त्वेतस्य प्रसङ्गो ऽस्ति स्मृतेः पूर्वपरिग्रहे ॥

या हि श्रुतिं प्रथममश्रुत्वा स्मृतिमेवैकां पश्यति तस्याप्रतिहतश्रुत्यनुमाने वृत्ते ॥

न पश्चाच्छ्रूयमाणापि श्रुतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।
गर्दभेनापनीतं हि हरेन्नाश्वस्विराङ्गतः ॥

न चैष नियमो ऽस्ति जिज्ञासुभिः स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथमं श्रोतव्येति ।

बहुजिज्ञासमानानां कदा चित्किंचिदापतेत् ।
पूर्वपश्चादिभागेन न तद्धेतुबलाबलम् ॥

आद्ये प्रपाठके येन व्रीहिशास्त्रं प्रतीयते ।
द्वितीये यवशास्त्रं च न तत्तत्प्रति दुर्बलम् ॥

स्वशाखाविहितैश्चापि शाखान्तरगतान्विधीन् ।
कल्पकारा निबध्नन्ति सर्व एव विकल्पितान् ॥

सर्वशाखोपसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः ।
न तु पूर्वावबुद्धो ऽर्थो बाधेतैवोत्तरं विधिम् ॥

तस्मात्पौर्वापर्य्यश्रवणमनाश्रित्य न चैकं प्रति शिष्यतइत्यनेन न्यायेन सर्वपुरुषान्प्रति नित्यावस्थितसमस्तपठ्यमानस्मर्यमाणवेदशाखायत्तज्ञानैर्ज्जिज्ञासुभिरात्मीयाशक्तिमात्रकारितपूर्वापरग्रहणविभागैरेकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदवद्बलाबलमनपेक्ष्य मातापितृप्रणीतोपदेशवन्निर्विचिकित्समेव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा हि ॥

पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम्।
प्रसज्यमानिकामेवं को ऽध्यवस्येत्सचेतनः ॥
इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वप्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः।
अविरोधे ऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्ल्लभं भवेत् ॥
सर्वैव श्रुतिमूलातः सर्वा वा भ्रान्तिमूलिका।
स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकरः ॥

उच्यते। यद्यपि पूर्वोपलब्धया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिबन्धरहितश्रुत्यनुमानं क्रियेत तथापि कालान्तरे श्रुतिं श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षस्मृते(१) र्बाधाध्यवसानादवश्यंभाविश्रुतिमूलत्वविच्छेदवशेन मूलान्तरसंचरणम् ॥

ततश्च पूर्वविज्ञानं मिथ्यैतदिति चिन्तयन्।
आदावेवाप्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥

यो हि कूटकार्षापणेन कं चित्कालमज्ञो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञानजनितव्युत्पत्तिनापि तथैव व्यवहर्तव्यम्। न चास्य तदानीन्तनज्ञानमात्रबाधबुद्धिर्भवति ॥

समानविषयत्वाद्धि पूर्वेषामपि बाधनम्।
न हि तेषाममिथ्यात्वे मिथ्येदानीन्तनं भवेत् ॥

---

(१) तत्परिग्रहपक्षे स्मृतेरिति पाठान्तरम् ॥

ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्यैवानुमीयते।
सैवेदानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः॥

नैतदेवम्। प्रतिप्रयोगं प्रमाणपर्य्यालोचनात्। यदि ह्येकप्रयोगगता(१)लोचनेनैव प्रयोगान्तराण्यप्यनुतिष्ठेयुस्ततो येन व्रीहिशास्त्रमप्रमाणीकृत्य यवाः परिगृह्येरन्स यावज्जीवं तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्यां विकल्प्यमानाभ्यां व्यवहारः सिद्ध्येत्। तेन यावत्प्रयोगभाविप्रमाणालोचनवशात्पूर्वानुमितां श्रुतिं क्वचिदप्यदृष्ट्वैवं पुनरपि स्मृतिमेवोपलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव श्रुतिमनुमिमानः प्रत्यक्षया श्रुत्याक्षिप्तचित्ततया तत्प्रामाण्येनान्यथानुपपद्यमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वावधारितमूलव्यत्ययमेव प्रतिपद्यते, न पूर्वक्लृप्तमूलस्याप्रामाण्याध्यारोपम्। अपद्यमानतयैवास्य मूलभावज्ञानत्वात्।

यच्चैतदनवस्थानं त्वया मां प्रति चोद्यते।
भवतोऽपि तदस्त्येव तेनाचोद्यत्वमेकतः॥
यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्नान्यानुमीयते।
तदान्यमूलतापत्तेरेकान्तेनैव बाध्यते॥
कालान्तरेऽपि यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्य्यते।
यत्तेनाप्यप्रमाणत्वं कृतं तन्न निवर्त्त्यते॥

पूर्वस्मृतिग्राहिणां च स्वयं बाधमचेतयमानानामपि पुरुषान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्यबलेन बाधसंतानोऽनुवर्त्तत एव॥

पुरुषान्तरबाधोऽपि नैवाल्पं भ्रान्तिकारणम्।
न हि द्विचन्द्रदिङ्मोहौ न बाध्येते नरान्तरैः॥

ननु यवश्रुतेरपि तर्हि प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणायाः पुरुषा-

---

(१) प्रयोगमात्रेति पाठान्तरम्॥

न्तरबाधस्तदानी(१)मस्तीति मिथ्यात्वप्रसङ्गः ॥

उच्यते पध्यमानत्वादुन्मज्जननिमज्जने।
सर्वान्प्रति तयोस्तुल्ये विशेषो ऽन्यो न गृह्यते ॥
स्मृतिस्तु यावता पुंसां प्रथमं गोचरो भवेत्।
तावता सर्वदा ऽभावान्नाप्रामाण्येन मुच्यते ॥
अप्रामाण्यपदं चैकमस्त्येव प्रथमं स्मृतेः।
तावता लब्धमिथ्यात्वान्न श्रुतिं बाधितुं क्षमा ॥
अध्यारोप्येत मिथ्यात्वमुज्ज्वलायाः श्रुतेः पुनः।
लब्धमेव स्मृतौ तच्चेत्किमर्थं कल्प्यते श्रुतेः ॥

विरुद्धयोर्हि श्रुतिस्मृत्योर्विकल्पप्रसङ्गेनावश्यं कल्पनीये ऽन्यतरस्याप्रमाणत्वे यावच्छ्रुतौ पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते तावत्स्मृतौ स्वरूपाश्रयं क्लृप्तमेवोपलभ्य संशयच्छेदे जाते न कदाचिदप्यभूताप्रामाण्याध्यारोपकल्पनोपपत्तिः ॥

ननु श्रुत्यविरुद्धायाः श्रुतिमूलत्वनिश्चयः।
अनुमानादपि प्राप्स्यन् केन चित्प्रतिबध्यते ॥
तस्मात्कारणवैषम्यान्नोभयत्रैकरूपता।
सिद्ध्येन्मूलव्यवस्था हि प्रतिपत्त्यनुसारिणी ॥
ततश्चार्द्धवैशसप्रसङ्गनिवृत्तिः।

यथा ॥

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे लिङ्गादीनां व्यवस्थिते।
पूर्वैः सह विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिबन्धने ॥
तथेहापि व्यवस्थेष्टा न परस्परसङ्करः।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां श्रुत्या नास्त्येकरूपता ॥

---

(१) इदानीमिति पाठान्तरम् ॥

यद्यप्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनं धर्मशास्त्राध्येतस्मृतिविलक्षणप्रत्यक्ष-श्रुत्यर्थोपसंहारपरसूत्रकारोपनिबद्धं तथाप्युपरिष्टाद्वक्ष्यमाणा-रूपान्तरत्वाभिप्रायेण पुरुषोपदिष्टत्वाविशेषाच्च स्मृतिवदेवोदा-हृतम् । क्रीतराजकभोज्यान्नत्ववचनं यद्यप्यथर्ववेदे (१)ऽस्ति त-थापि तस्याहवनीयसंबद्धयज्ञकर्मोपकाराभावात्तदधिकृतत्रयी-प्रतिपादिताग्नीषोमीयसंस्थावधिभोजनप्रतिषेधविरोधात्प्रकरण-विशेषादिकृतौ विरोधि स्यादित्यनेन न्यायेनाधिकृतानधिकृत-बलाबलविशेषाभिप्रायेण स्मृतिपक्षनिःक्षेपाङ्गाण्यकारेणोदाह्रि-यते । कृष्णकेशत्वं च यद्यप्यनवस्थितवयोवस्थाकालविशेषं जात-पुत्रत्वपक्षे संदिग्धसमावेशं च तथापि युवैव धर्ममन्विच्छेदित्येव-मादिस्मरणाप्रकाशितार्थं यौवनावस्थापरिग्रहाद्दन्ततो वा वयो-ह्रीनतिक्रमाश्रयणादष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यप्रागुपनयनसम्बद्ध-कालस्य च वयसः सातिरेकद्विपञ्चाशच्चतुष्पञ्चाशन्मात्रसंवत्स-रपरिमितत्वेनापरिहार्य्यवयोह्रीतिक्रमावश्यंभावित्वाद्युक्त एव विरोधो दृश्यते । ननु च पूर्वकृतसर्ववेष्टनोत्तरकालविहित वेष्टितायाया एव स्पर्शनं सम्भवतीत्यविरोधः । कथमविरोधो यदा स्पर्शनं नाम त्वगिन्द्रियद्वारं स्पृश्यसंवेदनम् । न च वस्त्रान्तरिता-या उदुम्बर्याः स्पर्शो गृह्यते । न च वस्त्रे स्पृश्यमाने औदुम्बरी स्पृष्टा भवति । वस्त्रौदुम्बरोजातिव्यक्तिस्पर्शनामत्यन्तभेदात् ॥

अथ सम्बन्धिसंस्पर्शात्स्पृष्टैवेत्यभिधीयते ।
भूमिस्पर्शेन तत्सिद्धेर्वृथा स्पर्शविधिर्भवेत् ॥

ननु भूमावौदुम्बरीबुद्ध्यभावाद्वस्त्रान्तरितायां च तद्बुद्ध्यतिरे-काद्दृष्टान्तवैषम्यम् । तथाहि ॥

(१) वेदे ऽप्यस्तीति पाठान्तरम् ।

वस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्शे ऽप्यापतिते क्वचित् ।
साक्षात्स्पृष्टवदेवेष्टा सचैलस्नानशुद्धता ॥
सत्यं तत्रेष्यते स्नानं तद्वस्त्रस्पर्शकारितम् ।
अशुद्धकारणं तद्धि चण्डालस्पर्शवन्मतम् ॥
तथा च तद्वियुक्ते ऽपि वस्त्रे तत्स्पर्शदूषिते ।
स्पृश्यमाने भवत्येव दोषः संयुक्तवस्त्रवत् ॥

कथं पुनरयं धर्मशास्त्रेष्वनुपनिबद्धो ऽपि चण्डालस्पृष्टवस्त्रस्पर्शननिमित्तो दोषो ऽध्यवसीयते ।

कथं वा नेष्यते दोषः काष्ठलोष्टतृणादिषु ।
तत्स्पृष्टस्पृश्यमानेषु न क्रमन्ते ऽत्र युक्तयः ॥

तदुच्यते ॥

यथा काष्ठतृणादीनां मारुतादेव शुद्धता ।
स्मर्यते वाससो नैवं तोयप्रक्षालनादिना ॥
नन्वमेध्येन लिप्तस्य सा शुद्धिरभिधीयते ।
न लिप्तग्रहणं तत्र पाठे ऽस्ति तु चिरन्तने ॥

अमेध्यस्यैवं यस्मात्पठन्ति । चण्डालस्पृष्टवाससस्तस्यैवामेध्यता । तस्मादस्ति सलिलादिशुद्धिः । ननु च मनुष्यस्यैव चण्डालस्पर्शनिमित्तप्रायश्चित्तविधानादशुद्धिरूपममेध्यत्वं गम्यते न द्रव्यान्तरस्य गवाश्वादेः । ततश्च वस्त्रं किं गवाश्वादिवददुष्टमुत पुरुषवद् दुष्टमिति सन्देहे गवाश्वादितुल्यमेवावधारयितुं युक्तम् ॥

उच्यते ॥

पुरुषस्य सचैलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।
तस्मात्पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतम् ॥

यद्यपि हि शुद्धेनैव हस्तादिना चण्डालः स्पृश्यते गवादी-

नां तु चण्डालादिस्पृष्टानां स्नानप्रक्षालनविध्यभावाच्छुद्धिर्विज्ञायतइति न तन्मध्यपातित्वम्। अतश्च नानेन प्रकारेणौदुम्बरीसम्बद्धवस्त्रस्पर्शनात्तत्स्पर्शनज्ञानोपपत्तिः । यदा तु तयैवोद्गाता स्पृष्ट उद्गायेदिति विधिस्तदावश्यमेवौदुम्बरीत्वचोद्गातृशरीरं प्राप्तव्यम् । अपाश्रयणाभ्युपगमपक्षेऽपि च स्पृष्टत्वापरित्यागेनैव स्थित इति न समस्ताच्छादितायामवकल्पते । पराश्रितमपि च वस्त्रमुद्गातुराश्रयत्वं प्रतिपद्यते। तेनैवोदुम्बर्य्याश्रितेनोद्गायेत् । तस्मादस्ति सर्ववेष्टनस्पर्शनयोर्विरोध इति युक्तं बाध्यबाधकव्यवस्थापनम्। अथ किमर्थं नेमौ। विधी विकल्प्येते इति स्मृतेरविधायकत्वात्स्वयमतुल्यबलत्वाच्च तदनुमितशाखान्तरपठितविधिपरिग्रहाभिप्रायेणोक्तम्। नासति व्यामोहविज्ञानइति ॥

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण व्यामोहैकान्तकल्पनाम् ।
विकल्पे ऽवश्यमापन्नां स्मृतावेव नियच्छति ॥

व्यामोहविज्ञानं च ज्ञानान्तरगतव्यामोहत्वावधारणं तद्विज्ञानगतव्यामोहरूपं वा विवक्ष्यते । तेन षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा योज्यः । विकल्पं तु वदन्निति कदा चित्स्मृतिमूलश्रुतिविच्छेदाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वमापादयति। तादृश्या च सकृदपि श्रौतं विज्ञानमनुज्ञातमध्यारोप्यमाणव्यामोहाविषयत्वाद् न कदा चित्प्रामाण्यं त्यजतीत्यपाक्षिकत्वाभिधानम्। एवं केवलाप्रमाणत्वपक्षग्रहस्तस्य पुनर्ज्जीवनासम्भवादपाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणमित्याह। पाक्षिकं चेति वा। विकल्पवादिसंमतपाक्षिकत्ववशादेव श्रुतिप्रामाण्यपक्षे स्मार्त्तश्रुतिकल्पनायामक्रतायां मूलान्तरसंक्रान्तेः सर्वकालाप्रमाणत्वप्रसङ्गः । एकदापि च लब्धप्रामाण्यावकाशा श्रुतिर्दुर्बलप्रतिपक्षतया न कदा चिदपि

व्यामोहीभविष्यतीति समर्थयमानो यदेव हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलमित्याह ॥

नहि प्रमादपाठत्वं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः ।
दुःश्रुतस्वप्नविज्ञानमूला त्वापद्यते स्मृतिः ॥

तेन नैतत्पक्षे विज्ञानमिति प्रमाणविज्ञानमभिप्रेत्योक्तं व्यामोहात्पक्षान्तरमिति । व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभावपक्षान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यद्वा । स्मार्त्तज्ञानमेव पूर्वावधारितव्यामोहात्प्रामाण्यपक्षान्तरं न संक्रान्तमिति दुःश्रुतस्वप्नादिमूलत्वेन श्रुतिविरोधं दर्शयति तुल्यकारणत्वादिति । बलीयः प्रतिपक्षनिराकृतत्वात्सर्वदैव श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धान्न स्मृतेः प्रामाण्यपक्षसंक्रान्तिः । अपि चेतरेतराश्रये ऽन्यतः परिच्छेदादित्युपरिष्टादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधमेवेतरेतराश्रयमाह ॥

परस्परविरुद्धे हि विरुद्धाव्यभिचारिवत् ।
प्रमाणे यत्र दृश्येते तत्रान्येनैव निर्णयः ॥

प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन भाषोत्पन्नल्युडन्तत्वेन वा नपुंसकलिङ्गत्वाद्वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमितिवत्प्रमाणे स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोह इति भवितव्यम् । करणविशेषविवक्षायां वाभिधेयलिङ्गवचनानुवृत्तौ ल्युडन्तात्टिड्ढाणञिति ङीपि प्राप्ते प्रामाण्यं स्मृताविति प्रयोक्तव्यम् । तमिममुभयभ्रष्टं भाष्यकारप्रयोगं समर्थयमानैरेवमनुगमः कर्त्तव्यः ॥

प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः ।
क्विबन्तादयतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥
तत्र यद्यपि नित्यत्वात् क्विब्लोपः प्रथमं भवेत् ।
यलोपो ऽपि भवेदेव वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥

न च वर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति ।
व्योर्वलीति यलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रयः ॥
यद्वा योगविभागेन वेर्य्यवस्य च लुप्यते ।
वकारस्य यकारस्येत्येवं लोपो भविष्यति ॥
यलोपे च कृते ऽकारो यः शुद्धः परिशिष्यते ।
तदन्तावधिकात्पश्चादतष्टाप् क्रियते स्त्रियाम् ॥
अकः सवर्णदीर्घत्वं परयोरन्तरङ्गतः ।
सर्वेणापि ततः कृत्वा प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥

तदेतदितराश्रयं भवतीत्युक्तम् ।

यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्स्मृतेः प्रामाण्यमिष्यते ।
सिद्धाच्च तत्प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥
तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनम् ।
तदप्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः ॥

तदिदं विकल्पवादिन उभयत्रेतरेतराश्रयत्वम् एकान्तवादिनस्त्वन्यतरत्र ॥

तत्रान्यतः परिच्छेदाद्वाच्यं हेत्वन्तरं स्फुटम् ।
भाष्यकारस्त्विहोक्तैवं तयोरेकैकमुक्तवान् ॥
तत्र स्पर्शनस्य क्लृप्तं मूलं कल्प्यं स्मृतेरिति ॥

नैवात्यन्ताप्रकृतहेत्वन्तराभिप्रायेणान्यतः परिच्छेदो ऽभिहितः प्रकृतयोरपि च यत्कृतमितरेतराश्रयत्वं तद्व्यतिरिक्तधर्मदर्शनान्निश्चीयमाने भवत्येवान्यतः परिच्छेदः ॥

स्वतः स्थितात्प्रमाणत्वाच्छ्रुतेः स्यात् क्लृप्तमूलता ।
स्मृतेः श्रुत्यनुमापकप्रामाण्यात्कल्प्यमूलता ॥

ततश्च प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनायत्तं स्मृतेः प्रामाण्यं तद्व-

त्वेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतराश्रयत्वमपरिहार्यम् ॥

न चाध्यारोप्यमाणापि श्रुतेः स्यादप्रमाणता ।
न च तस्यामसिद्धायां स्मृतिप्रामाण्यसम्भवः ॥
बलवन्तं पराजित्य यः प्रतिष्ठातुमिच्छति ।
हस्तिना पादयोर्धीव सन्तिष्ठेताचिरादसौ ॥

एवं तावत्स्मृतिप्रामाण्यं कल्पयन्नेव तद्वादी पराजीयते । यदा तु श्रुतिप्रामाण्यगतमितरेतराश्रयत्वमालोच्यते तदा तत्रापि प्रतिपक्षभूतस्मृत्यप्रामाण्यापेक्षया निरपवादप्रामाण्यावधारणसिद्धेः पराधीनत्वात्पूर्वसिद्धस्मृत्यप्रामाण्यनिष्ठायाम् ॥

सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वरूपाश्रयमादितः ।
क्षणमात्रमपि प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ॥

तेन यत्तदाद्ये पदके ऽननुमितावस्थायां श्रुतौ आपातक्षणमात्रे स्मृतेरप्रामाण्यं दृश्यते तावतैव लब्धप्रमाणत्वा श्रुतिः सर्वदा निरपवादप्रामाण्या भवतीत्यन्यतः परिच्छेदः ॥

तेनैकत्र श्रुतेराद्यात्प्रामाण्यादवसीयते ।
स्मृत्यप्रामाण्यतो ऽन्यत्र क्षणमात्रावधारितात् ॥
कृत्वैकमवधिं तस्मात्सिद्धमाद्ये क्षणे दृढम् ।
आनुपूर्व्या व्रजेत्तावद्यावत्सिद्धो ऽपरः स्फुटः ॥

तदेकेनमार्गेण दर्शयति । कल्प्यमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवक्लृप्तमित्यादि यावत्स्मार्त्तश्रुतिकल्पनमनुपपन्नं प्रमाणाभावादिति । द्वितीयमार्गे ऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनादारभ्य तावन्नेतव्यं यावत्तदेव निरपवादं सिद्धमिति । व्रीहियवबृहद्रथन्तरविधीनां त्वनन्यगतिकत्वात्कक्षान्तरितपदका इव स्थानभेदाभावात्तुल्यबलतयानवस्थितविकल्पाश्रयणं प्रागुपदिष्टमेव योज्य-

म् । अतो नापेक्ष्यं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमिति ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न प्रमाणत्वं मूलहेत्वन्तरेक्षणात् ।
व्यभिचारे हि नोत्पत्तिरर्थापत्त्यनुमानयोः ॥

श्रुतिविरोधभग्नप्रसरायां हि स्मृतौ पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धादाकाङ्क्षितमूलान्तरावश्यकल्पयितव्यत्वाच्च ॥

क्व चिद्भ्रान्तिः क्व चिल्लोभः क्व चिद्युक्तिविकल्पनम् ।
प्रतिभाकारणत्वेन निराकर्त्तुं न शक्यते ॥

स्मृतेश्च श्रुतिभग्नायाः कारणान्तरसम्भवः ।
न तु श्रुतेरतः सैव तद्विरोधे हि बाध्यते ॥

यथैव वेदमूलत्वमनेकान्तान्न लभ्यते ।
तथान्यमूलतापीति तदाशङ्क्येदमुच्यते ॥

उपपन्नतरं चैतद्वेदवाक्यानुमानतः ।
दृष्टे हि सत्यदृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणिका ॥

अधिकरणान्तरं वेति ॥

सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमेव प्रयोजनम् ।
पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥

अपरितोषस्तावत् प्रथमेनैव श्रुतिविरुद्धत्वहेतुना बलवता सिद्धे बाधे नान्वाचयहेतुरतीव प्रयोजनवान् । अधिकरणान्तरे पुनः पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्षः पर्याप्त एवैकस्मृतिबाधनायेति स्वतन्त्रत्वेन प्रदर्शनम् । विरोधेन च न व्याप्तायाः स्मृतेरप्रमाणताप्राप्तौ नापवादान्तरोद्भवः । सर्ज्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीत्यग्नीषोमप्रणयनार्थं विसर्ज्जनहोमकालसंबन्धियजमानाच्छादनं वासोऽध्वर्य्युर्हरति मुक्तकमेतदावरणानुमितं

स्मरणम्। एवं यूपहस्तिनो दानमाचरन्तीति यूपपरिव्याणभ्राटकं यूपहस्तिशब्देन निर्दिश्याध्वर्युहर्त्तव्यतयाचारानुमितयैव स्मृत्या प्रतिपादयन्ति॥

तत्रापि वेदमूलत्वकल्पना नोपपद्यते।
कर्टसामान्यतः प्राप्ता लोभसंभवपूर्वकात्॥

ऋत्विजो हि प्रयोगमध्यपतितं यजमानं प्रक्रान्तकर्म्मावश्यसमापनीयत्वनिबद्धसमाप्त्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्यं च विदित्वा कार्य्यवत्तावेलायामेव स्वनुगतप्राधान्यविभागव्यावृत्तभृतकवत्त्वयमुत्पाद्योत्पाद्य तानि तान्यादेयकानि श्रद्धाजनकार्थवादपुरःसरं याचन्ते। प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेयान्तरनिदर्शनव्यामोहितस्य यजमानः श्रद्दधानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादित्याशङ्कायां वेदमूलत्वं नानुमीयते। पूर्ववच्च लोभपूर्वकत्वकल्पनमेवोपपन्नमिति निर्णयात्संदेहनिवृत्तिः। इदं च भाष्यकारेण प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात् पूर्वत्रापि प्रदर्शितमेवेति योजयितव्यम्। एतावच्चिवद्वाधिकरणद्वयेपि वक्तव्यम्॥

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे दृढे पूर्वं निरूपिते।
विरोधे सत्यपि ज्ञातुं शक्यं मूलान्तरं कथम्॥

शाखान्तरविप्रकीर्णानि हि पुरुषान्तरप्रत्यक्षाण्येव वेदवाक्यानि पुरुषधर्म्मानुष्ठानक्रमेणापठितानि वेदसमाम्नायविनाशभयात्स्वरूपेणानुपन्यस्यार्थोपनिबन्धनद्वारलभ्यानि विशिष्टध्वनिस्थानीयेन तेनैव परोक्षाण्यपि व्यज्यमानानि पिण्डीकृत्य स्मर्यन्ते। तत्र यथैवाप्तप्रत्ययादिदमिह पद्यतइति कथितमुच्चारितमनुच्चारितं वा शिष्याः प्रतिपद्यन्ते तथैव सूत्रकारवचनान्यध्या-

एकवचनस्थानीयानि स्वानरूपवेदवाक्यसमर्पणमात्रं कृत्वा निवृत्तव्यापाराणीति न ताल्वादिध्वनिप्रेरणवत्पौरुषेयत्वेन परिभवितव्यानि ॥

वेदो ऽयमीदृश एवायं पुरुषैर्यः प्रकाश्यते ।
स पठद्भिः प्रकाश्येत स्मरद्भिर्वेति तुल्यभाक् ॥
अनुच्चारणकाले च संस्कारैरेव केवलैः ।
तत्कृतस्मरणैर्वायं वेदो ऽध्येतृषु तिष्ठति ॥
तेनार्थं कथयद्भिर्या स्मृतार्था कथ्यते श्रुतिः ।
पठिताभिः समानासौ केन न्यायेन बाध्यते ॥
स्मृतिमात्रं च यद्येकं भवेत्कृत्स्नमवैदिकम् ।
तन्मुक्त्वैकं ततो ऽन्यानि व्यवहाराङ्गतामियुः ॥
कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिकाः ।
दृश्यन्ते स्मृतयः सर्वा मन्त्रोपनयनादिषु ॥
तदा तन्मध्यपात्येकं वाक्यं किं चिदपस्मृतिः ।
मूलान्तरोद्भवं वक्तुं जिह्वा नो न प्रवर्त्तते ॥
बाधिता च स्मृतिर्भूत्वा का चिन्न्यायविदा यदा ।
श्रूयते न चिरादेव शाखान्तरगता श्रुतिः ॥
तदा का ते मुखच्छाया स्यान्नैय्यायिकमानिनः ।
बाधाबाधानवस्थानं ध्रुवमेवं प्रसज्यते ॥

यश्चैतत्सर्ववेष्टनस्मरणं स्पर्शनश्रुतिविरुद्धत्वेनोदाह्रियते । एतज्जैमिनिनैव छान्दोग्यामुपदे शाट्यायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वेनौदुम्बरीप्रकरणे च शाट्यायनिना तामूर्द्ध्वदशेनोभयत्र वाससी दर्शयतीति वेष्टितं वै वासः श्रीर्वै वासः श्रीः सामेति दर्शिते तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससो ऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवा-

न्याख्यातम् ॥

ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्बाध्योदाहरणं न तत् ।
विकल्प एव हि न्याय्यस्तुल्यकक्षप्रमाणतः ॥
विरुद्धत्वे च बाधः स्यान्न चेहास्ति विरुद्धता ।
नहि वेष्टनमात्रं नः स्पर्शश्रुत्या विरुध्यते ॥
यदि द्वित्राङ्गुलं मध्ये विमुच्योत्तरभागतः ।
वेष्ट्यतौदुम्बरी तत्र किं नाम न कृतं भवेत् ॥
सर्वा वेष्टयितव्येति नह्येवं सूत्रकृद्वचः ।
नह्यस्याः क्रियते कैश्चित्कर्णमूलेषु वेष्टनम् ॥
परिशब्दो ऽपि यस्तत्र सर्वतो वेष्टनं वदेत् ।
तद्वर्जितसमन्तत्वे सो ऽर्थवानेव जायते ॥
लोभमूलं च यत्तस्याः कल्प्यते सर्ववेष्टनम् ।
तल्लोभः सुतरां सिद्ध्येन्मूलाग्रपरिधानयोः ॥
अन्तरीयोत्तरीये हि योषितामिव वाससी ।
स्मरेत्कौशेयजातीये नोद्गातैकं गुणैर्विना ॥
प्राक् च लोभादिह स्पर्शः कुशैरेवान्तरीयते ।
वेष्टितैषा कुशैः पूर्वं वाससा परिवेष्ट्यते ॥
कुशवेष्टनवाक्ये च न किंचिद्धेतुदर्शनम् ।
नियमे ऽपि च तद्दृष्टं नैवोर्ध्वदशवाससः ॥
क्रीतराजकभोज्यान्नवाक्यं चाथर्ववैदिकम् ।
न च तस्याप्रमाणत्वे किंचिदप्यस्ति कारणम् ॥
यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्याथर्वणश्रुतेः ।
अर्थान्तरप्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥
शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था ह्येकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः ।

क्रियास्तया प्रमीयन्ते ऽत्राप्येवात्मीयगोचराः ॥
न चायमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादिशास्त्रवत् ।
अतो ऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थेन वार्यते ॥
नह्येतद्यजमानस्य नर्त्विजामुपदिश्यते ।
सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यो हि भोज्यान्नत्वमिदं श्रुतम् ॥
वाक्यान्तरैर्निषिद्धं यद्दीक्षितान्नस्य भोजनम् ।
तस्यैव श्रूयते पश्चादभ्यनुज्ञाविधिद्वयम् ॥
अग्नीषोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि ।
सोयं कालविकल्पः स्यादाशौचच्छेदकालवत् ॥
ननु चाशौचकालो ऽपि धर्म्मपीडाद्यपेक्षया ।
अतः समविकल्पत्वं नैव तस्यापि संमतम् ॥
यस्य ह्यल्पेन कालेन शुद्धिर्भोज्यान्नतापि वा ।
स कस्मात्तावता शुद्धो दीर्घकालत्वमाश्रयेत् ॥
एकरात्रे त्रिरात्रे वा शुद्धस्य ब्राह्मणस्य च ।
अशुद्धिरनुवर्त्तेत दशरात्रं कथं पुनः ॥
पापक्षयो हि शुद्धत्वं धर्म्मायोग्यत्वमेव वा ।
प्राग्दशाहात्कथं तस्य सदसद्भावकल्पना ॥
एवं प्राक् पशुसंस्थानाद्दीक्षितान्नविशुद्धता ।
अस्ति नास्तीति चेत्येवं सघते नावधारणम् ॥
स्यादेतद्येन यः कालः पुरस्तात्परिगृह्यते ।
तस्यासावेव होमस्य प्रागूर्ध्वोदयकालवत् ॥
युक्तं समविकल्पत्वमुदितानुदितत्वयोः ।
न काचिदत्र पूर्वोक्ता सदसत्त्वविरोधिता ॥
न चानुदितहोमोक्तावुदितोक्तिरनर्थिका ।

क्लेशस्वाध्यायव्ययादीनां नातिरेको ऽत्र कश्चन॥
इह त्वल्पेन कालेन शुद्धेर्या दीर्घकालता।
न वर्द्धयेदघाहानि स्नानेनापि निवार्यते॥
क्लेशप्रायं च तं पक्षं नाश्रयेतैव कश्चन।
ततो ऽनङ्गीकृते तस्मिन् स्यात्तद्वाक्यमनर्थकम्॥
तेनर्त्ते विषयान्यत्वान्न विकल्पो ऽवकल्पते।
स चोक्तो धर्म्मपीडाख्यस्तत्र चाक्रामवर्द्धनम्॥
दन्तजातानुजातान्यकृतचूडेषु च क्रमात्।
चितिक्रिया त्र्यहैकाहास्तत्र चाक्रामवर्द्धनम्॥

तथा गौतमेनाप्युक्तम्। राज्ञां च कार्य्याविघातार्थं ब्राह्मणानां च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमिति॥

अथ वान्तर्यदाशौचनिमित्तं किंचिदापतेत्।
तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषो ऽयं भविष्यति॥
न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि।
पूर्वस्यैव हि कालस्य प्रसङ्गेन तदङ्गता॥
प्रवृत्तो ऽनपवृत्तस्य दशरात्रादिको ऽवधिः।
अन्तः पतितमाशौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया॥
वितत्य दश संख्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता।
शक्नोत्येव परिच्छेत्तुमन्तराशौचमागतम्॥
शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति।
नन्वेवं भोजनस्यास्ति विषयावधिकारणम्॥
तत्र दीर्घावधिर्व्यर्थः स्यादल्पावध्यनुग्रहात्।
तस्मादिहापि वैषम्यहेतुर्वाच्यो ऽवधिद्वये॥
अत्राप्यसम्भवे तस्य दीक्षिते वा ददत्यपि।

तन्नियुक्तकदत्तान्नं भोज्यं सोमक्रये कृते ॥
आपद्धर्म्मा यथैवान्ये मुख्यासम्भवहेतुकाः ।
तथैव प्राणपीडायां क्रीतराजकभोजनम् ॥
इत्येवमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रकारकम् ।
जग्धवानापदि ह्यार्त्तो विश्वामित्त्रः श्वजाघनीम् ॥

उच्यते ॥

एकं विनाप्यनुज्ञानात् क्रियते गत्यसम्भवात् ।
क्रियतेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च तयोर्महान् ॥
सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
विशेषोऽत्यन्तनिर्द्दोषस्तोकदोषेतरक्रिया ॥
तथा च मनुनाप्युक्तमापद्धर्म्मगतं प्रति ।
तत्रत्यपापशेषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥
कर्म्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्म्ममाचरेदिति ॥
धर्म्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

यत्तु क्रीतराजकभोज्यान्नत्ववचनं तद्गत्यन्तरासम्भवे निर्द्दोषत्वज्ञापनार्थमेव ज्ञायते । तत्रापि तु ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
सनाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥

इति निन्दितत्वाद् न सम्भवद्भोज्यान्तरेणापि लोकयात्रादिवशेन भोक्तव्यम् ॥

यदि वा कालवैषम्याद्सत्समविकल्पयोः ।
अर्थभेदव्यवस्थानादविरोधोऽवधार्य्यते ॥

दीक्षितान्नमभोज्यं स्यादक्रीते राजनि ध्रुवम् ।
क्रीते त्वभोजनं नाम मनःकर्म्म नियम्यते ॥
यथैवाश्राद्धभोजित्वं यथा वाऽमांसभक्षणम् ।
श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥
श्राद्धमन्त्यर्द्धमासं हि नियोगेन निषिध्यते ।
एकोद्दिष्टं सदैकेषां न तु पित्र्यं कदाचन ॥

तत्राश्राद्धभोजित्वनियमः स्वर्ग्यायेति विज्ञायते । तथा षष्ठ्यष्टमीचतुर्द्दशीपञ्चदशीषु मांसभक्षणमैथुनादिक्रियाप्रतिषेधाद्गृहस्थस्यान्यत्र कामचारे प्राप्ते तदकरणनियमः श्रेयसे विहितो यथाह ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति ॥

ननु च वाक्यद्वयदर्शनात्तत्र संयोगपृथक्त्वं युक्तमिह त्वेकमेव दीक्षितान्नभोजनप्रतिषेधवाक्यं कथं प्राक्क्रयात्प्रतिषेधति तदुत्तरकालं च प्रागग्नीषोमीयसमाप्तेः निश्श्रेयसेन नियच्छतीति ॥

तदुच्यते ॥

स्याद्वाक्यद्वयमेवैतद्दवधिद्वयकल्पितम् ।
यः पूर्वः प्रतिषेधोऽत्र संस्थितः क्रीतराजके ॥
परोऽवधिः पुनस्तस्य नैकत्वादवकल्पते ।
द्वितीयान्नादनानुज्ञादर्शनात्तेन गम्यते ॥
अभोजनविधिर्नूनमस्त्यन्योऽप्यन्तरालिकः ।
नहि पूर्वमनुज्ञाते स्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥
वरणादभ्यनुज्ञाते निर्वापे किमनुज्ञया ॥

यथाध्वर्य्योर्व्वरणवेलायामेव सर्वं यजमानेन यज्ञोपयोगि

स्वयमनुज्ञातमेवेति निर्वापमन्त्रे प्रसवशब्देन तदानींतनयजमानानुज्ञाप्रकाशनं न क्रियते तथेह क्रीतराजकावस्थानुज्ञातभोजनानुज्ञावचनमग्नीषोमीयसमाप्तौ पुनरुक्तमित्यवश्यनियमेन प्रतिषेधान्तरेण वा वारितस्यानुज्ञानार्थमित्यवगम्यते ॥

प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दूष्यते ।
पर्य्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ॥

दीक्षितान्नविशिष्टाभोजननियमो हि श्रेयोऽर्थिभ्यो विधीयते। पाश्चात्यभोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते ॥

अदृष्टार्थप्रसङ्गित्वान्न विधिस्त्वायमिष्यते ।
एवं विषयनानात्वादविरोधादबाधनम् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवेदब्रह्मचर्य्याचरणस्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनादाश्रमान्तरविषयत्वसम्भवाद्वा विरोधाभावः । तथाहि ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यैतदुच्यते ॥

गौतमेनापि द्वादशवर्षाण्येकवेदब्रह्मचर्य्यं चरेदिति प्रथमकल्पमाप्नुगार्हस्थ्यप्रतिपत्त्यर्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादशप्रतिवेदं वा सर्वेष्वित्यष्टाचत्वारिंशत्परिग्रहः कृतः ॥

तत्रैवं शक्यते वक्तुं ये ऽन्धपङ्ग्वादयो नराः ।
गृहस्थत्वं न शक्ष्यन्ति कर्त्तुं तेषामयं विधिः ॥
नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यं वा परिव्राजकतापि वा ।
तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते ॥
उपकुर्वाणकेनैव याप्यः कालो बहुस्ततः ।
संप्राप्य ज्ञानभूयस्त्वं पवित्रैः क्षीणकल्मषः ॥

सर्वाश्रमातिरिक्तेन स्वाध्यायेनैव शोधितः ।
स्तोकैरप्याश्रमाचारैर्गतिमिष्टां गमिष्यति ॥

द्वैपायनादयस्त्वाहुः ॥

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानऋक्सामयजुर्ब्राह्मणकल्पव्याख्यानादिब्रह्मयज्ञनिमित्तानि फलानि क्रत्वधिकृतपुरुषेभ्यो ऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्ब्रावृत्तानि जपध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारिपरिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते, तान्यपि स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्य्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेधावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथोपपत्तिकालं तदर्थज्ञानाभियोगमपरित्यजन् ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्थो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टाचत्वारिंशद्वर्षपक्षावनेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृताविति नातीव श्रुतिविरुद्धत्वेनोदाहर्त्तव्यौ ॥

तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधो ऽतीव दृश्यते ।
श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क चिद्वा नैव विद्यते ॥
तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगो ऽयं निरूप्यते ।
यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं बाह्यं स्मृतेः प्रति ॥

एतद्धि जैमिनिनात्यन्तं हितोपदेशिना जिज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते ।

यावदेकं श्रुतौ कर्म्म स्मृतौ वान्यत्प्रतीयते ।
तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥

व्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु यदि कश्चिद्यावज्जीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेन्न स कदा चिदप्युपालम्भास्पदं गच्छेत् ॥

ततश्च तुल्यकक्षापि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।
तथापि नैव दोषो ऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥

यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्यापाराणि तेषु श्रुत्यनुमानव्याजसापेक्षप्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सुतरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरार्थं विज्ञायते । सूत्रार्थो ऽप्येवं योजयितव्यः । श्रौतस्मार्त्तविज्ञानविरोधे यदनपेक्षमपेक्षावर्ज्जितं यस्य वापेक्षणीयमन्यन्नास्तीत्येवं पाठद्वये ऽपि पूर्वसूत्रात्प्रमाणशब्दमनुषङ्गेण संबन्ध्य यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानींतनव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते । ततश्च न तावच्छाखान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशङ्कायां सत्यामेवात्यन्तनिराकरणपक्षः परिग्रहीष्यते । न च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठानहानिः । यदा तु क्व चिच्छाखान्तरे स्मरणमूलं श्रुतिरपि प्रत्यक्षी भविष्यति तदोभयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पो भविष्यत्येव । नन्वनेनैव न्यायेन स्वशाखाविहितविरुद्धं शाखान्तरगतमप्यग्राह्यं स्यात् । सत्यम् ॥

वार्त्तामात्रेण तद्यावत्तावन्नैव ग्रहीष्यते ।
यदा तु श्रवणं प्राप्तं तदास्मान्न विशिष्यते ॥
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योर्विशेषो ऽनेन दर्श्यते ।
नात्यन्तमेव बाध्यत्वं न चाप्यत्यन्ततुल्यता ॥

यद्वा यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानि किं चित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापतितानि लोकोपसङ्ग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विषचि-

कित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधिका-दाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रु-तिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थगन्धवासितजीविकाप्रायार्थान्तरोपदे-शीनि यानि च बाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनि-बन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते। न चैतत्क्वचिदधिकरणान्तरे निरूपितं न चावक्त-व्यमेव गाव्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवदतिप्रसिद्धत्वात् ॥

यदि ह्यनादरेणैषां न कल्प्येताप्रमाणता ।
अशक्यैवेति मत्वान्ये भवेयुः समदृष्टयः ॥
शोभासौकर्यहेतुत्वात्कलिकालवशेन वा ।
यज्ञोक्तपशुहिंसादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयुः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियप्रणीतत्वाविशेषेण वा मानवादिवदेव श्रुतिमू-लत्वमाश्रित्य सचेतसोऽपि श्रुतिविहितैः सह विकल्पमेव प्रति-पद्येरन् ॥

तेन यद्यपि लभ्येत स्मृतिः काचिद्विरोधिनी ।
मन्त्राद्युक्ता तथाप्यस्मिन्नेतदेवोपयुज्यते ॥
त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तविरोधिनः ।
अनिराकृत्य तान् सर्वान्धर्मशुद्धिर्न लभ्यते ॥
महाजनगृहीतत्वं पित्राद्यनुगमादि च ।
तेऽपि द्वीपान्तरापेक्षं वदन्त्येव स्वदर्शने ॥

ननु श्रद्धामात्रमेवैकं व्यवस्थानिमित्तं सर्वेषां स्वपितृपिता-महादिचरितानुयायित्वात्। यैश्च मानवादिस्मृतीनामप्युत्सन्न-वच्छाखामूलत्वमभ्युपगतं तान्प्रति सुतरां शाक्यादिभिरपि श-क्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम्। को हि शक्नुयादुत्सन्नानां वाक्यविषये

यत्ता नियमं कर्त्तुम् । ततश्च यावत्किं चित्कियन्तमपि कालं कै-श्चिदाद्रियमाणं प्रसिद्धिं गतं तत्प्रत्यक्षशाखाविसंवादे ऽप्युत्सन्न-शाखामूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभायात् । अत आह, विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादिति । पारतन्त्र्यं तावदेषां स्मर्य्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वात्तैरेव प्रतिपन्नं शब्दकृतकत्वादिप्रतिपादनादराच्च पार्श्वस्थैरपि ज्ञायते । वेदमूलत्वं पुनस्ते तुल्यकक्ष-मूलत्वाश्रमयैव लज्जया च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवन्नाभ्युपग-च्छन्ति । अन्यच्च स्मृतिवाक्यमेकमेकेन श्रुतिवचनेन विरुध्येत । शाक्यादिवचनानि तु कतिपयदमदानादिवचनवर्ज्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि । त्रयीबाह्येभ्यश्चतुर्थवर्णनिरवसित-प्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन संभाव्य-न्ते । स्वधर्म्मातिक्रमेण च येन क्षत्रियेण सता प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहौ प्र-तिपन्नौ । स धर्म्ममविप्लुतमुपदेक्ष्यतीति कः समाश्वासः । उक्तं च ॥

परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरतस्त्यजेत् ।
आत्मानं यो ऽतिसंधत्ते सो ऽन्यस्मै स्यात्कथं हित इति ॥

बुद्धादेः पुनरयमेव व्यतिक्रमो ऽलङ्कारबुद्धौ स्थितः । येनैवमाह ।

कलिकलुषकृतानि यानि लोके
मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोक इति ।

स किल लोकहितार्थं क्षत्रियधर्म्ममतिक्रम्य ब्राह्मणवृत्तं प्र-वक्तृत्वं प्रतिपद्य प्रतिषेधातिक्रमासमर्थैर्ब्राह्मणैरननुशिष्टं धर्म्मं बाह्यजनाननुशासद्धर्म्मपीडामप्यात्मनो ऽङ्गीकृत्य परानुग्रहं कृ-तवानिति, एवंविधैरेव गुणैः स्तूयते तदनु शिष्टानुसारिणश्च सर्वएव श्रुतिस्मृतिविहितधर्म्मातिक्रमेण व्यवहरन्तो विरुद्धा-

चारत्वेन ज्ञायन्ते ॥

तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम् ।
अशौचाचरितृणां च ग्रन्थप्रामाण्यबाधनम् ॥

न ह्येषां पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुतिप्रतिबद्धानां स्वमूलश्रुत्यनुमानसामर्थ्यमस्ति ॥

न च शाखान्तरोच्छेदः कदा चिदपि विद्यते ।
शागुक्तादेदनित्यत्वान्न चैषां दृष्टमूलता ॥

न हि यथोपनयनादिस्मृतीनां शाखान्तरदृष्टश्रुतिसंवादः । एवं चैत्यकरणतद्वन्दनशूद्रसंप्रदानकदानादीनां संवादः सम्भवति मूलान्तरकल्पनं च प्रागेव प्रत्याख्यातम् ॥

लोभादिकारणं चात्र बह्वेवान्यत्प्रतीयते ।
यस्मिन् सन्निहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुमा ॥

शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।
हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदा चन कुर्वते ॥

न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।
हेतवश्चाभिधीयन्ते ये धर्म्मा दूरतः स्थिताः ॥

एतएव च ते येषां वाङ्मात्रेणापि नार्च्चनम् ।
पाखण्डिनो विकर्मस्था हैतुकाश्चैतएव हि ॥

एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्य्यत्वेनोक्ताः ।

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

तस्माद्धर्मं प्रति त्रयीबाह्यमेवंजातीयकं प्रामाण्येनानपेक्ष्यं स्यादिति सिद्धम् ॥

शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥

एवं तावत्पुरुषार्थस्मृतीनामविरोधे विरोधे च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे निरूपिते संप्रति तु क्रत्वर्थानां यज्ञोपवीतोदकाचमनदक्षिणहस्ताचरणस्मृतीनां बहुश्रुत्यर्थमध्यपातिनीनां विरोधाविरोधमात्रमेव विचार्य्यते। तन्निर्णये तु कृते पूर्वाधिकरणाभ्यां प्रमाणत्वाप्रमाणत्वसिद्धिः ॥

कथं पुनर्विरुद्धत्वं कथं वा न विरुद्धता ।
श्रुत्यर्थविगुणत्वेन तदभावेन चेष्यते ॥

यदि यज्ञोपवीतादीनि क्रतुमनुप्रवेक्ष्यमाणानि चोदकप्रयोगवचनाभ्यां न परिगृह्यन्ते निराक्रियन्ते वा ततो विरोधः। यदि पुनरानुगुण्यात्प्रकरणादिपठितवत्स्मृत्यनुमितवाक्यसंयोगेन क्रतुमनुप्रविशन्ति न च पूर्वगृहीतं किं चिद्बाधन्ते ततो न विरुद्धानीति। अन्यत्तु दर्शनं सत्यपि विरोधे प्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादात्संदेहः। तथा हि।

श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे ज्ञातमेव बलाबलम् ।
धर्मधर्मिविरोधे च धर्मिणो बलवत्तराः ॥

वक्ष्यति ह्यङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति। न चेह साक्षात्कस्य चिदपि श्रौतस्य पदार्थस्य बाध आशङ्क्यते क्रमकालपरिमाणानि तु समस्तपदार्थधर्मत्वेन निश्चितानि। तत्र यदि प्रमाणबलाबलं बलीयस्ततो बलवच्छ्रुतिप्रमेयत्वाद्दुर्बलस्वभावैरपि क्रमादिभिराचमनादीनां बाधः प्रमेयबलाबलबलीयस्त्वे तु पदार्थधर्मेभ्यः क्रमादिभ्यः पदार्थत्वेनाचमनादयो बलीयांस इति सत्यपि स्मृत्याख्यप्रमाणे दुर्बलत्वे बलवदाश्रयानपि स्वरूपेण दु-

बलान् क्रमादीनेव बाधिष्यन्ते ॥

किं युक्तमविरुद्धत्वं क्रत्वर्थाङ्गस्मृतेरपि ।
न तदर्थक्रियायां हि श्रुतं किं च न हीयते ॥

यथैव विज्ञानबलाबलैरपि श्रुत्यादिभिः समाख्यापर्य्यन्तैर्य्यावन्तः शेषाः प्रमीयन्ते ते सर्वे शेषिकथंभावेन प्रार्थिता इत्थंभावेन सहानारभ्यवादाधीतैर्गृह्यन्ते ॥

स्मृत्या तथैव सप्तम्या शिष्टाचारेण चार्प्पिताः ।
गृह्यन्ते भावनाभाव्यैरपूर्वैः साधनांशवत् ॥

कथंभावापेक्षितापूर्वोपकारस्याज्ञातपरिमाणाङ्गसाध्यत्वाद् यावत्किं चिद्येन केन चिदपि प्रमाणेन न प्राप्नोति तत्सर्वमङ्गं भवति । तस्मादाचमनादीन्यपि यज्ञप्रयोगाङ्गानीत्युपन्यस्तेऽभिधीयते ॥

"न शास्त्रपरिमाणत्वात्" ॥ ६ ॥ पदार्थोऽभ्यधिको भवेत् ।
शास्त्रितं परिमाणं हि कोऽतिक्रमितुमर्हति ॥
शास्त्रेण हि पदार्थानां परिमाणं त्रिधागतम् ।
क्रमेयत्ताशुनिर्म्माणरूपं तदिह बाध्यते ॥
द्वाभ्यां श्रुत्यादिषट्काभ्यां कालेयत्ताक्रमात्स्थितान् ।
पदार्थाः प्रविशन्तो हि बाधेरन् स्मार्त्तलौकिकाः ॥

सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालान्न विप्रकृष्टव्या इति प्रयोगवचनेन प्रतिपादितं तत्र स्मार्त्तशिष्टलोकाचारप्रमाणकपदार्थानुष्ठानविक्षेपाद्दक्षिणैकहस्ताधीनविलम्बितानुष्ठानाच्च प्रधानप्रत्यासत्तिबाधप्रसङ्गः ॥

समस्तप्रयोगकालाश्च पूर्वाह्णमध्यन्दिनादयोऽतिक्रम्येरन् । क्रमश्च यः श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिवत्क्रमैरवगतः स च

वैदिकपदार्थोद्धततया विज्ञाताश्रयप्रमाणपरिमाणः सन्नन्यथात्वं क्षुतादिनिमित्ताचमनव्यवधानात्प्रतिपाद्येत । एवमाचामस्रस्तोपवीतपुनःकरणव्यवधाने ऽपि योजनीयम् ॥

यो ऽह्यसावन्तस्मार्त्तः पदार्थः क्रियते तदा ।
तस्य क्रमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते ॥

उक्तपरिमाणस्य क्रमस्य नान्यदपि किं चित्प्रमाणमवकल्पते । तथा श्रुत्याद्यवगतप्रचयशिष्टपदार्थपरिमाणमवश्यमध्वर्य्वादिभिरविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्म्माणायावधारणीयम् । ततश्च प्रथमापरिकल्पितपश्चादागतस्मार्त्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रंशात् समस्तकृताकृतानिरूपणादनिवृत्तवैगुण्याशङ्कस्य सम्यक्कृतत्वदार्ढ्यनिमित्तसंस्कारपाटवाभावादपूर्वदौर्बल्येन न्यूनफललाभप्रसङ्गः ॥

तच्चातिशयवत्सर्वं सार्थवादाद्विधेर्गतम् ।
न्यूनत्वाश्रमयावश्यं विरुद्धां बाधते स्मृतिम् ॥

परिमितश्रुत्याद्युपदेशातिदेशात्मकाङ्गशास्त्रपरिमाणत्वाद्वा न तद्व्यतिरिक्ताङ्गशास्त्रावकाशः । सद्यःकर्त्तव्यापगतेषु च पदार्थेषु सर्वात्मना त्वरमाणस्य यावानेवात्यन्ताशक्त्या कालविप्रकर्षो भवति तावन्मात्रमेव प्रयोगवचनो ऽनुमन्यते । शक्तस्तु क्षणमात्रमपि यदि विक्षेपं कुर्य्यात् तदस्य प्रयोगवचनविधिर्न्न सहेत । तस्मात्त्रिविधस्यापि शास्त्रपरिमाणस्यान्यथा करणान्नाचमनादिरुद्धमिति । उच्यते ॥

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति ॥ ७ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति वा समाप्तिः । अनन्तरसूत्रे विप्रतिपत्त्युपात्तविरोधाभावोक्तेरनुपयुज्यमानत्वादिह च प्रक्रान्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वात् । उपयोगसद्भावेऽपि च काकाक्षिवदनुषङ्गेण तन्त्रेण चोभयसम्बन्धात् ॥

अपि वा कारणं दृष्टं यस्मादेषु न गृह्यते ।
तस्मान्नाचमनादीनां क्रतुश्रुतिविरुद्धता ॥

विरोधत्याजितश्रुतिविरुद्धता । विरोधत्याजितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य यस्य मूलान्तरमिदं नामेत्येवं संभवदुत्प्रेक्षामात्रेण उपप्लवते तत्राल्पेनैव प्रयासेन निराशङ्कमप्रमाणत्वं निश्चीयते ॥

यत्र तूत्प्रेक्षया ऽप्यन्यत्कारणं नावलम्ब्यते ।
अत्यन्तानन्यमूलत्वाच्छ्रुतितस्तत्प्रमाणता ॥

न वाऽऽचमनादिस्मृतेः कामक्रोधलोभद्वेषमानलज्जादिकारणं किं चित्सम्भाव्यते यन्मूलत्वेन श्रुतिमूलत्वमपह्नुयेत ॥

अनन्यमूलिकायां च श्रुतौ मूले ऽवधारिते ।
विरोधे ऽपि प्रमाणत्वं स्मृतेः श्रुत्या न वार्य्यते ॥
इयत्ताक्रमकालास्तु श्रौतत्वाद्बलवत्तराः ।
पदार्थधर्मभावात्तु दुर्बलत्वादबाधकाः ॥

ननु पूर्वभावित्वात्प्रमाणबलाबलमेव प्रमेयबलाबलाज्ज्यायस्त्वेन प्रतिभाति ॥

उच्यते ।

नैव तावच्छ्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता ।
बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिका हि सा ॥
प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति ।
तद्यस्यामेव वेलायां विरोधो दृश्यते तयोः ।

प्रमेययोः स्वरूपस्थं तस्यामेव बलाबलम् ॥
येषां पदार्थधर्मत्वाद्दौर्बल्यं पूर्वनिश्चितम् ।
न तेषां श्रुत्यवष्टम्भात् सत्यस्वादपगच्छति ॥
पदार्थत्वेन येषां च बलीयस्त्वं निरूपितम् ।
न स्मृतेर्हेतुदौर्बल्येन पुनस्तदपनीयते ॥
नित्यमेवाप्रमाणं यत्तदेवं बाधमर्हति ।
आपेक्षिकाप्रमाणं तु स्यात्प्रमाणमपेक्षया ॥
न च प्रमेयदौर्बल्यबलीयस्त्वनिबन्धनम् ।
प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणस्थेन बाध्यते ॥
न च प्रमेयदौर्बल्ये सत्यपि श्रुतिबाधनम् ।
तावता मन्दतेजस्त्वात्स्मृतिस्तां नैव बाधते ॥
एतदेव श्रुतेः पार्श्वाद्वक्ष्ये यत्र स्मृतिर्वृथा ।
महास्मृत्यापि या काचिन्न शक्या बाधितुं श्रुतिः ॥
युगपत्प्राप्तिहेतुस्तु विरोधस्तुल्यकार्य्ययोः ।
इह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाविरुद्धता ॥
कालेयत्ताक्रमाणां हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।
सुजघन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमश्नुते ॥
प्राप्तेषु हि पदार्थेषु क्रमः पश्चादपेक्षते ।
यदा प्राप्तेष्वसौ क्लृप्तः केन पश्चाद्विरुध्यते ॥
परिमाणमपि त्वार्थमविस्मरणसिद्धये ।
स्वयमालोच्यते प्राज्ञैः स्मार्त्तैः सच तदिष्यते ॥

न केन चित्प्रमाणेन पदार्थेयत्ता परिच्छिद्यते । तत्र यदि तेन विना ऽन्ये समस्तपदार्थस्मृतिहेतवो न स्युस्तत एतदप्येकं कारणमिति परिमाणमपि स्थाप्येत । तस्यामपि त्ववस्थायां यथा श्रौ-

तमात्रपरिमाणमसमाप्य समाख्यापर्य्यन्तप्रापितपदार्थगतपरि-
माणावधारणमाश्रीयते। तथा स्मृत्याचारपर्य्यन्तावगतपरिमाण-
माश्रयिष्यतइति निर्द्दोषम् ॥

कालो ऽपि च प्रयोगाङ्गं सर्वान्ते सोपि गृह्यते ।
स्मार्त्तैः सह समाहित्यमाप्नुत्वं वा प्रपद्यते ॥
कालो ह्ययं प्रधानस्य सर्वाङ्गसहितस्य यः ।
अङ्गैरविप्रकृष्टत्वमीदृशस्यैव चोद्यते ॥

तस्माद्यत्किंचनप्रमाणकसर्वपदार्थप्राप्त्युत्तरकालापेक्षितस-
म्बन्धः कालो ऽपि नैव सर्वोपसंहारविरोधीति तेषु क्रमका-
लपरिमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्युच्यते । यद्वा । तेष्वाचमनादिषु
क्रियमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थयोजना । अपि च ॥

शौचयज्ञोपवीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थता ।
सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम् ॥

अतदङ्गेन हि तुल्यकक्षेण व्यवधानं भवति न सर्वप्राणतेन ॥

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वा ऽऽचामति श्रुते ।
वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥
वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणा भवेत् ।
तामेव सगुणां कर्त्तुं शुद्ध्या न व्यवधास्यते ॥

इममेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं न चैवञ्जातीयका अर्थाः
पदार्थानां व्यवधातारो भवन्तीति । इतरथा ह्यङ्गप्रधानार्थत्वे
ऽनाश्रीयमाणे शून्यहृदयवचनमेवैतत्स्यात् ॥

तस्मादाचमनादीनां क्रतुभिः सङ्गते सति ।
पश्चात्प्राप्तक्रमेयत्ताकालशास्त्राविरोधिता ॥

नन्विह यज्ञोपवीतमुदाहर्त्तव्यं दर्शपूर्णमासादिषूपव्यक्ते

देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति क्त्वङ्गप्रत्ययत्वविधानात् । तथा काठके चानारभ्यवादविधिना सर्वयज्ञगतयजनयाजनसम्बन्धोध्यापनाध्ययनसम्बन्धश्च श्रूयते । प्रसृतेन वै यज्ञेन देवाः स्वर्गं लोकमायन्नप्रसृतेनासुरान्पराभावयन् । प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञो ऽप्रसृतो ऽनुपवीतिनो यद्दै किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजतएव तत्तस्माद् यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या इति । तथा ऽऽचमनविधिरपि दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य दर्भाणां महदुपस्तीर्य्य उपस्थं (१) कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीतेति, यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथापि वेदोच्चारणसम्बन्धात्तदङ्गत्वेनापि तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रवत्प्रयोगित्वात् तदङ्गं भवति । तथा च न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति प्राप्ताचमनप्रतिषेधार्थमेवावधार्य्यते । दक्षिणाचारत्वं तु ॥

यत्राहत्य विधानेन स्यात्सव्याञ्जलिचोदना ।
तस्मादेव निवर्त्तेत नान्यत्राशङ्क्यते ऽपि तत् ॥

यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देवयजनमिति प्रागुदक्प्रवणविधिपरे वाक्ये देवयजनवद्यज्ञाङ्गत्वैाचित्यादुपमानमवकल्पते तेन नात्रैकमपि विरोधबाधाशङ्कायोग्यमित्यनुदाहरणानि । तस्मान्नैवैतदधिकरणान्तरम् । सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणाक्षेपपरिहारसूत्रत्वेनैव व्याख्यातव्यानि । यत्तर्हि वेदविहितं न बाधते शिष्टान्वा वेदविदो न कोपयन्ति विहारारामपण्डलकरणवैराग्यध्यानाभ्यासाहिंसासत्यवचनदमदानदयादितद्वद्वादिभा-

(१) उपस्थं जानु ।

षितं प्रमाणेनाविरुद्धमिति चेन्न । शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥

परिमितान्येव हि चतुर्द्दशाष्टादश वा विद्यास्थानानि धर्म्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः परिगृहीतानि वेदोपवेदाङ्गोपाङ्गाष्टादशधर्म्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षादण्डनीति संज्ञकानि न च तेषां मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्थाः स्मृता गृहीता वा ॥

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।
यदन्यत्क्रीयते तस्य धर्म्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकविकृतं वा श्लोकं सूत्रं वोच्चार्य्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यान्न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत ॥

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता ।
नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥
तेषां विपरिवर्त्तेषु कुर्वतां धर्म्मसंहिताः ।
वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

तथा च मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्तीत्यस्य विधेर्वाक्यशेषे श्रूयते । मनुर्वै यत्किं चिदवदत्तद्भेषजं भेषजताया इति प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापव्याधेर्भेषजम् ॥

न चैतच्छ्रुतिसामान्यमात्रं नित्ये ऽपि संभवात् ।
यज्ञे ऽध्वर्युरिव ह्यस्ति मनुर्म्मन्वन्तरे सदा ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैवं स्मृतिरन्या विधीयते ।
स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्द्दश ॥
तेन तद्वाक्यचेष्टानां सर्वदैवास्ति संभवः ।
तदुक्तिज्ञापनाद्वेदो नानित्यो ऽतो भविष्यति ॥
प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये सर्वदा षोडशर्त्विजः ।

आदिमत्त्वं च वेदस्य न तच्चरितबन्धनात् ॥

उक्तं च ।

यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भाति युगादिष्विति ॥
इतिहासपुराणं च कृत्रिमत्वेन निश्चितं ।
तथाप्यकृत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन सम्मतम् ॥

एवं ह्युपनिषत्सूक्तम् । ऋग्वेदं भगवो ऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चममिति । तेन प्रतिकल्पमन्वन्तरयुगनियतनित्यऋषिनामाभिधेयकृत्रिमविद्यास्थानकारा ये वेदे ऽपि मन्त्रार्थवादेषु श्रूयन्ते तत्प्रणीतान्येव विद्यास्थानानि धर्म्मज्ञानाङ्गत्वेन संमतानि । तथा च ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभ्रेषप्रायश्चित्तविशेषानभिधाय यद्यविज्ञातइति प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोद्देशेनैव विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि प्रत्यक्षवेदविहितं सर्वं विज्ञातमूलविशेषत्वाद् अविज्ञातमूलत्वेनानभिधेयमेव स्यात् । यदि च स्मर्य्यमाणवेदमूलग्रन्थनिबन्धनानामविज्ञातवेदविशेषपूर्वकत्वेनापि स्थितानां प्रामाण्यं नाश्रीयेत तथा सति नैवाविज्ञातमूलं किं चिद्यज्ञे क्रियतइति तद्विनष्टप्रायश्चित्तविधिर्नैवोपपद्येत ॥

तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात् ।
अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्म्मः फलप्रदः ॥
यथैवान्यायविज्ञाताद्वेदाल्लेख्यादिपूर्वकात् ।
शूद्रेणाधिगताद्वापि धर्मज्ञानं न संमतम् ॥
तथातिक्रान्तवेदोक्तमर्यादा व्यवहारिणाम् ।
संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुना ॥

स्मर्य्यन्ते च पुराणेषु धर्म्मविप्लुतिहेतवः ।
कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥
यथा कृतककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते ।
यद्बीजं तदपि व्यक्तमग्राह्यत्वात्प्रतीयते ॥

तेन कर्म्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थापत्तिबलात्तदभिप्रायकल्पितधर्म्माभासमध्यपतितं सन्मूलमप्यहिंसादिश्वदृति(१)निक्षिप्तक्षीरवद् अनुपयोग्यविश्रम्भणीयञ्च तन्मात्रोपलब्धं भवतीत्यवश्यं यावत्परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवति ॥

यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टो ऽवधार्य्यते ।
तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत्स्यादनर्थकम् ॥

तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तद्धर्म्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यमिति । यत्त्वेतदपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति सूत्रम् । अत्र सदाचारानुदाहृत्य त्रिवर्गसिद्ध्यर्थं विचार्य्यते । तद्विपरीतसङ्कीर्णव्यवहारिषु शिष्टेष्वपथ्यकारिवैद्यातुरवद्विश्रम्भणीयचरितत्वात्सम्भाव्यमानवेदमूलत्वाच्च धर्म्मसंशयं दर्शयित्वा धर्म्मस्य शब्दमूलत्वाद् अशब्दमनपेक्ष्यमिति पूर्वः पक्षः क्व चिच्च विरोधे त्वनपेक्ष्यमित्येतन्न्यायानुसारे ण । सदाचारेषु हि दृष्टो धर्म्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्मधृतराष्ट्रवासुदेवार्ज्जुनप्रभृतीनां बहूनामद्यतनानां च । प्रजापतेस्तावत् । प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितरमिति अगम्यागमनरूपादधर्म्माचरणाद्धर्म्मव्यतिक्रमः । इन्द्रस्यापि । तत्पदस्थस्य

(१) श्वचर्म ।

च नहुषस्य परदाराभियोगाद्धर्म्मव्यतिक्रमः । तथा वसिष्ठस्य पुत्रशोकार्त्तस्य जलप्रवेशात्मत्यागसाहसम् । विश्वामित्त्रस्य चाण्डालयाजनम् । वसिष्ठवत्पुरूरवसः प्रयोगः । कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्य्यस्य विचित्रवीर्य्यदारेष्वपत्योत्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च सर्वाश्रमधर्म्मव्यतिरेकेणावस्थानम् । अपत्नीकस्यच रामवत् क्रतुप्रयोगः । तथान्धस्य धृतराष्ट्रस्येज्या पाण्डवार्ज्जितैर्द्धनैरित्यनधिकृतक्रिया । तथा युधिष्ठिरस्य कनीयोऽर्ज्जितभ्रातृजायापरिणयनमाचार्य्यब्राह्मणवधार्थमनृतभाषणं च । वासुदेवार्ज्जुनयोः प्रतिषिद्धमातुलदुहितृरुक्मिणीसुभद्रापरिणयनमुभौ मध्वासवक्षीबाविति सुरापानाचरणम् । आद्यत्वेऽप्यहिच्छत्रमथुरानिवासिब्राह्मणीनां सुरापानम् । केसर्य्यश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहारभार्य्यापत्यमित्रसहभोजनाद्युदीच्यानाम् । मातुलदुहितृदाहासन्दीस्थभोजनादीनि दाक्षिणात्यानाम् । मित्त्रस्वजनोच्छिष्टस्पृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनतद्वसनानाचमननिर्णेजकधौतगर्द्दभारूढ़वस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातककार्य्यपरिहरणादीन्युभयेषाम् । अतिस्थूलानि प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितसूक्ष्मस्वधर्म्मव्यतिक्रमणानि त्वनन्तभेदानि सर्वत्र विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव सम्भवन्तीति नैवञ्जातीयकमिश्रसदाचारधर्मत्वाध्यवसानसम्भवः । किं च ॥

के शिष्टा ये सदाचाराः सदाचारास्तु तत्कृताः ।
इतीतरेतराधीननिर्णयत्वादनिर्णयः ॥

ननु ।

सदाचारप्रमाणत्वं मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।

आत्मतुष्टिः स्मृता ऽन्या तैर्द्धर्मे सा चानवस्थिता ॥

यथाभ्यासं ह्याशयवैचित्र्येण शुभाशुभोभयहीनक्रियानुष्ठायिनामात्मतुष्टिरपि विचित्रैव भवति । तथा हि ॥

कस्य चिज्जायते तुष्टिरशुभे ऽपि हि कर्म्मणि ।
शाक्यस्येव कुहेतूक्तिर्वेदब्राह्मणदूषणे ॥

तथा हि ॥

पशुहिंसादिसम्बन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः ।
तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः शाक्याः क्रुश्यन्ति पीडिताः ॥

तथा ॥

शूद्रान्नभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः ।
स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥
अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तच्च कुर्वते ।

ततश्चानवस्थितत्वाद्यथैवात्मनस्तुष्टिरेव चेत्येतन्मनुवचनं कथमप्यन्यथा नेतव्यमेवमाचारश्चैव साधूनामित्येतदपीति ॥

स्वयमज्ञातमूलांश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् ।
वदन्तो ऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततो ऽधिकाः ॥

स्मृतिकारवचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वायान्यथा हि तदनपेक्षाः स्वातन्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः ॥

न च तेषां श्रुतिर्म्मूलं व्यवहारस्य दृश्यते ।
यदि च स्यात्परोक्षापि स्मर्येतैव ह्यसौ ध्रुवम् ॥

तस्मान्निर्म्मूलत्वादनपेक्षाणि शिष्टाचरणानीति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

"अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति"
दृष्टकारणहीनानि यानि कर्म्माणि साधुभिः ।

प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्धर्म्मत्वेनेह तान्यपि ॥
शरीरस्थितये यानि सुखार्थं वा प्रयुञ्जते ।
अर्थार्थं वा न तेष्वस्ति शिष्टानामेव धर्म्मधीः ॥
धर्म्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु कानि चित् ।
वैदिकैः कर्तृसामान्यात्तेषां धर्म्मत्वमिष्यते ॥
प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा ।
शक्रध्वजमहोयात्रा देवतायतनेषु च ॥
कन्यकानां च सर्वासां चतुर्थ्याद्युपवासकाः ।
प्रदीपप्रतिपद्दानमोदकापूपपायसाः ॥

अनग्निपक्कमाघसप्तमीपौर्णमासीफाल्गुनीप्रतिपद्वसन्तोत्सवादीनां नियमक्रियाप्रमाणं न शास्त्रादृते किं चिदस्ति । स्मृतिकाराश्चाचारश्चैव साधूनां देशजातिकुलधर्म्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । तथानध्यायाधिकारे ऊर्ध्वं भोजनादुत्सव इति देशनगरोत्सवप्रामाण्याश्रयणम् । वेदे ऽपि च महाव्रते प्रेङ्खमारुह्य होता शंसतीत्येतद्वाक्यशेषे श्रूयते, यदा वै प्रजा मह आविशन्ति प्रेङ्खं तर्ह्यारोहन्तीति महःशब्दवाच्योत्सवप्रसिद्धिरनूदिता । यत्तु परिमितशास्त्रप्रमेयत्वाद् धर्म्माधर्म्मयोरिह च तदसम्भवादित्युक्तं तद्वेदमूलत्वानुमानात् पूर्ववदेव प्रत्याख्येयम् । न च स्मृतिर्निर्म्मूला विस्तरवचनानामपि प्रपाठकमात्रेणोपसंहारात्किमुत संक्षेपवचनस्य । शक्यं च स्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुम् । तथाहि ॥

शिष्टैराचार्यमाणानां सतां गोदोहनादिवत् ।
फलसंबन्धमप्राप्तं बोधयच्छास्त्रमर्थवत् ॥

न हि तदेवैकं शास्त्रप्रमाणकं यस्य स्वरूपमपि तत एवावगन्तव्यम्। अनेकाकारस्य हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाकारः केन चित्प्रमाणेन प्रमीयते। तत्र प्रत्यक्षाद्यवगतेऽप्याचारस्वरूपे दधिगोदोहनादिवत् फलसंबन्धः शास्त्रेणावगम्यते। यागादिष्वपि च नैव स्वरूपज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम्। फलसंबन्धमात्रस्यैवातीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात्। अतो न नामोपलक्षणान्तरेण शास्त्रं प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टाः प्रवृत्ताः सर्वकालं तु शिष्टव्यवहारशास्त्रयोरवियोगाद् व्यवहारादेवापोद्धृत्य के चित्स्वर्गादिसाधनत्वेन नियम्यमानाः कादाचित्कत्वपरित्यागेन नित्यप्रयोज्या विज्ञायन्ते। तेषां चार्य्यावर्त्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्वमेवोपलक्षणं वेदेनापि सरस्वतीविनशनप्लक्षप्रस्रवणादिवदुपात्तमिति शक्यमनुमातुम्॥

ननु शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्वं गम्यते यदा।
शिष्टत्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत्॥
नैव तेषां सदाचारनिमित्ता शिष्टता मता।
साक्षाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः॥

प्रत्यक्षवेदविहितधर्मक्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशाः यत्परम्पराप्राप्तमन्यदपि धर्मबुद्ध्या कुर्वन्ति तदपि स्वर्ग्यत्वाद्धर्मरूपमेव॥

तद्यथा शुश्रुवान् विद्वाननूचानश्च वैदिकः।
पुनस्तल्लक्षितो वेदे तेनैवाध्ययनादिषु॥

तेनाहोरात्रपौर्वापर्य्यवदनादित्वात्तेदतदर्थानामितरेतराश्रयत्वाप्रसङ्गः। स्मृतिरप्याचारं वेदवचनं वोपलभ्याभ्यनुज्ञानायैव प्रवृत्तेत्यदोषः॥

यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा वेदमूलनिवारणम्।

प्रत्यक्षवेदमूलेऽपि तद्दृष्टेस्तदकारणम् ॥

वेदेऽपि हि बहून्येव दृष्टार्थगन्धस्पृष्टानि विधीयन्तइति न तावता वेदमूलत्वाभावः ॥

यानि तु म्लेच्छादिसमानानि नियतानियतक्रियाण्यर्थसुखसाधनकृषिसेवावाणिज्यादीनि मिष्टान्नपानमृदुशयनासनरमणीयगृहोद्यानालेख्यगीतनृत्यगन्धपुष्पादिकर्माणि प्रसिद्धानि तेषु नैव कस्य चिद्धर्मत्वाशङ्कास्तीति न तत्सामान्यतो दृष्टेनेतरनिराक्रियोपपत्तिः केषां चिद्वा धर्मत्वाभ्युपगमान्न सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गः । किं तु ॥

देवब्राह्मणपूजादि यत्तेषामपि किं चन ।
तत्रेष्टमेव धर्मत्वं शिष्टाचारमतं हि तत् ॥
लोके हि कश्चिदाचारः शिष्टत्वेन विशिष्यते ।
कश्चित्तु प्राणिसामान्यप्राप्तस्तैरपि सङ्गतः ॥
तत्र यः कार्य्यरूपेण शिष्टानेवानुवर्त्तते ।
स एव केवलो धर्मो नेतरः प्राणिमात्रगः ॥
एतेन वैदिकानन्तधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।
आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥

तथैव बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्थज्ञानाहितसंस्काराणां वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिभानां नोन्मार्गेण प्रतिभानं सम्भवतीत्याश्रित्योच्यते । यदेव किं चनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवतीति । वैदिकवासनाजनितत्वाद्वेद एव स भवति ॥

तथाहि ॥

यथा रुमायां लवणाकरेषु मेरौ यथा वोज्ज्वलरुक्मभूमौ ।
यज्जायते तन्मयमेव तत्स्यात् तथा भवेद्वेदविदात्मतुष्टिः ॥

एवं च विद्वद्वचनादिनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय इति ॥

बहुदिनाभ्यस्तधर्मव्याप्तात्मनो हि न कथं चिद्धर्मकरणाद्रूपात्मतुष्टिरन्यत्र सम्भवतीति धर्मत्वेनाभ्यनुज्ञायते ॥

यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता ।
पुण्यकृज्ज्ञानवत्तस्मादाचारेष्वपि सा तथा ॥
यथा वा वरदानादौ देवताराधनोद्भवे ।
यद्वक्ष्यसि स मन्त्रस्ते विषघ्न इति मन्त्रिते ॥
लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषापहरणादिषु ।
यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो यां किलौषधिम् ॥
दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् ॥
यथा वा यां भुवं कश्चिदध्यावसति पुण्यकृत् ।
तत्संपर्कपवित्रत्वात्सेव्यते पुण्यकारणम् ॥
तथाचारात्मतुष्ट्यादिधर्म्यं धर्ममयात्मनाम् ।
वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मबुभुत्सुभिरिति ॥

यत्तु प्रजापतिरुषसमभ्यैत्स्वां दुहितरमहल्यायां मैत्रेय्यां इन्द्रो जार आसीदित्येवमादिदर्शनादितिहासदर्शनाच्च शिष्टाचारेषु धर्मातिक्रमं पश्यद्भिः शिष्टाचारप्रामाण्यं दुरध्यवसानमिति । तत्रोच्यते ॥

श्रुतिसामान्यमात्राद्वा न दोषोऽत्र भविष्यति ।
मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा ॥
यथा वा न विरुद्धत्वं तथा तद्गमयिष्यति ॥

प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत् सा तदागमनादेवोपजा-

यतइति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते तस्यां चारुणकिरणाख्यबी-
जनिक्षेपात्स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः । एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्य्य-
निमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्या-
शब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनैवोदितै-
नेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात् । न-
हुषेण पुनः परस्त्रीप्रार्थनमित्रानन्तरकालाजगरत्वप्राप्त्यैवात्म-
नो दुराचारत्वं प्रख्यापितम् । शच्याश्च पतिभक्तिनिमित्तपुण्या-
तिशयजनिततन्निराकरणावाप्तप्रभावलाभः ख्यात एव ॥

वसिष्ठस्यापि यत्पुत्रशोकव्यामोहचेष्टितम् ।
तस्याप्यान्यनिमित्तत्वान्नैव धर्मत्वसंशयः ॥

यो हि सदाचारः पुण्यबुद्ध्या क्रियते स धर्म्मादर्शत्वं प्रतिप-
द्येत यस्तु कामक्रोधलोभमोहशोकादिहेतुत्वेनोपलभ्यते स
यथाविधिप्रतिषेधं वर्त्तिष्यते । तेन विश्वामित्रस्यापि यद्रागद्वेष-
पूर्वकमपि तपोबलारूढस्य चरितं तत्सर्वं बलवतः पथ्यमित्यने-
न न्यायेन महान्ति च तपांसि कृत्वा तानि क्षयं नयत उत्तर-
कालं वा पापविशुद्धिं प्रायश्चित्तैः प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यत्यपि ।
मन्दतपसां गजैरिव महावटकाष्ठादिभक्षणमात्मविनाशायैव
स्यात् । द्वैपायनस्यापि गुरुनियोगादपतिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरु-
प्रेरिताद्दतुमतीयादित्येवमागमान्मातृसंबन्धभ्रातृजायापुत्रजन-
नं प्राकृतपश्चात्करिष्यमाणतपोबलेन नातिदुष्करम् । अन्यो
ऽपि यस्तादृक्तपोबलो निर्वहेत्स कुर्य्यादेव । रामभीष्मयोस्तु
स्नेहपितृभक्तिवशात् । विद्यमानधर्ममात्रार्थदारयोरेव साक्षा-
द्भवहितापत्यकृतपित्रानृण्ययोर्य्यागसिद्धिः हिरण्मयसीताकर-
णं च लोकापवादभिया त्यक्तसीतागतानृशंस्याभावाशङ्कानि-

वृत्त्यर्थम् । भीष्मस्य ॥

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपितृनृणत्वः केवलयज्ञार्थपत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्थापत्त्यानुक्तमपि गम्यते ॥

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञाते ऽपि न दत्तवान् ।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाक्यसौ कथम् ॥

धृतराष्ट्रो ऽपि । व्यासानुग्रहादाश्चर्यपर्वणि पुत्रदर्शनवत्क्रतुकाले ऽपि दृष्टवानेव । शापानुग्रहसमर्था महर्षयः श्रूयन्ते । तद्यथैव तद्वचनादसावन्धो जातो विज्ञायते तथा यज्ञानुष्ठानवचनात्तावति काले दृष्टवानित्यर्थापत्त्या सुज्ञानम् । यद्वा, यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेष्विति दानार्थ एवायं यजिर्भविष्यति । क्रतुफलसमानि च दानतपश्चरणादीन्यपि श्रूयन्ते तत्कारणात्क्रतुक्रियोपचारः ॥

या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता ।
सापि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥
यौवनस्थैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥

अत एव चोक्तम् ।

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषः ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गते ऽहनीति ॥

न हि मानुषीष्वेवमुपपद्यते । तेनातीतमानुषमित्युक्तम् । अ-

त एव वासुदेवेन कर्ण उक्तः "षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदीपर्य्युपस्थास्यती"ति । इतरथा हि कथं प्रमाणभूतः सन्नेवं वदेत् । अथ वा बह्व्य एव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते ॥

यद्वा, नार्य्यर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति ।
साधारणा प्रसिद्धिस्तु निश्छिद्रत्वाय दर्शिता ॥

यथा युधिष्ठिरोपदेशात्सभामध्यमानीयमाना सहसैव रजस्वलावेषं सपुत्रकस्य धृतराष्ट्रस्यायश उत्पादयितुमात्मानं प्रख्यापयितुं द्रौपदी कृतवती तथैव केवलार्जुनभार्य्याया एव सत्याः स्त्रीत्वं च जनेनाविदितं परस्परं संघाताविशयं च भेदप्रयोगानवकाशार्थं दर्शयितुं साधारण्यप्रख्यापनमित्येवमादिविकल्पैः सुपरिहरत्वाद्रागलोभकृतव्यवहारस्य च शिष्टैरेव धर्म्मत्वेनापरिग्रहस्योक्तत्वादनुपालम्भः ॥

तथा च द्रोणवधाङ्गभूतानृतवादप्रायश्चित्तं कामकृतेप्येकइत्येवमन्तेप्यश्वमेधः प्रायश्चित्तत्वेन कृत एवेति न तस्य सदाचारत्वाभ्युपगमः । यत्तु वासुदेवार्ज्जुनयोर्म्मद्यपानमातुलदुहितृपरिणयनं स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्य तत्रान्नविकारसुरामात्रस्य त्रैवर्णिकानां प्रतिषेधः ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति ॥

मधुसीध्वोस्तु क्षत्रियवैश्ययोर्नैव प्रतिषेधः केवलब्राह्मणविषयत्वा"न्मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्ये"ति वचनात् ॥

यदप्येतद्,

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिरिति ॥

एतदपि ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारित्वनिमित्तत्वात् प्रवचनाश्रयणेन सूत्रवदनयोरेकार्थत्वात् प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामिति नियमाद्यस्यैव प्रवचनं स एव तच्छीलस्तद्धर्मा स्तत्साधुकारी वा भवति तस्माद्ब्राह्मणा एव ब्रह्मवादिनः। तथा च मद्यसामान्यप्रतिषेधाङ्गनिन्दार्थवादे ऽभिहितम् ॥

अकार्य्यमन्यत्कुर्य्याद्धि ब्राह्मणो मदमोहित इति ॥

तस्मादेतदुक्तं भवति यथैवैकान्नसुरा त्रयाणामप्यपेया तथा सर्वा ब्रह्मवादिभिरपेयेति। इतरथा यथैवैकेति च ब्रह्मवादिभिरिति चोभयमप्यनर्थकमेव स्यात्। श्लोकान्तरनिर्देशेनैव वर्णत्रयसंबन्धलाभात्। तेनोभौ मध्वासवक्षीबावित्यविरुद्धम्। तथा चान्यार्थदर्शनमभ्यनुज्ञानवचनम्। यन्मात्यमासीत्तत्पश्चात्यैंद्धत सुरा वै मात्यं ततो राजन्यमसृजत तस्माज्ज्यायांश्च स्नुषा च श्वशुरश्च सुरां पीत्वा विलपन्तश्चासते पाप्मा वै मात्यं तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत् पाप्मना न संसृज्यादिति तदेतदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मणं ब्रूयान्नैनं सुरा पीता हिनस्ति य एवं विद्वान्सुरां पिबतीति। मधुसीधुविवक्षयैतत्। यत्तु मातुलदुहितृपरिणयनं तयोस्तन्मातृस्वस्रीयादिसंबन्धव्यवधाने ऽपि भ्रात्रादिव्यवहारादविरुद्धम्। यद्यपि वासुदेवस्वसेति सुभद्राख्याता तथाप्युत्पत्तौ बलदेववासुदेवयोरेकानंशायास्स निजत्वान्चाख्यानान्मातृस्वस्रीया वा सुभद्रा तस्य मातृपितृस्वस्रीया दुहिता वेति परिणयनाभ्यनुज्ञानाद्विज्ञायते ॥

वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यते।
न तु व्यवेतसंबन्धप्रभवे तद्विरुद्धता ॥

येन ह्यन्यत्रैवमुक्तम् ॥

मम वर्त्मानुवर्त्तेरन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्त्तत इति ॥

स कथं सर्वलोकादर्शभूतः सन् विरुद्धाचारं प्रवर्तयिष्यत्येतेन रुक्मिणीपरिणयनं व्याख्यातम् । यत्त्वद्यतनानामहिच्छत्रकमाथुरब्राह्मणीनां सुरापानादि दाक्षिणात्यानां मातुलदुहितृविवाहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तम् । तत्र के चित्तावदाहुः । स्मृत्याचारयोरितरेतरनिरपेक्षवेदमूलत्वेन तुल्यबलत्वाद्विहितप्रतिषिद्धविकल्पानुष्ठानाश्रयणाददोष इति तत्तु वक्ष्यमाणबलाबलविभागादयुक्तम् । अन्ये त्वेवमाहुः ॥

सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया ।
आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टत्वमाश्रितम् ॥
येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।
तएव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे पुनः ॥

तथा मनुनाप्युक्तम् ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

येषां तु यः पित्रादिभिरेवार्थो नाचरितः स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य ते तं परिहरन्त्येव । अपरिहरन्तो वा स्वजनादिभिः परिह्रियन्ते । ननु गौतमेनाम्नायविरुद्धानामाचाराणामप्रामाण्यमुक्तम् । आह ॥

यदि वेदविरोधः स्यादिष्यतेवाप्रमाणता ।
स्मृतिराम्नायशब्देन न त वेदवदुच्यते ॥

न त्वेतदपि युक्तं स्मृतिग्रन्थे ऽप्याम्नायशब्दप्रयोगात्। स्मार्त्तधर्म्माधिकारे हि । शङ्खलिखिताभ्यामुक्तमाम्नायः स्मृतिधारक इति। ग्रन्थकारगतायाः स्मृतेस्तत्कृतग्रन्थाम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तस्ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम्। आपस्तम्बवचनं तु बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदुष्टाचारोदाहरणान्येव प्रयच्छता निराकृतम्। स्पष्टकामादिहेत्वन्तरदर्शनान्न विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः। आह। केन वा ब्राह्मणीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम्॥

उच्यते॥

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदित्यनेन॥

ननु पुंलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीणां न प्रतिषिध्यते।
सुरापानमतो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता॥

उच्यते॥

हननप्रतिषेधेपि भवेत्पुंस्त्वं विवक्षितम्।
तथा पुंस्त्ववदेकत्वविवक्षापि प्रसज्यते॥
अहत्वा कं चिदेवैकं ततश्च स्यात् कृतार्थता।
एकेन च सुरापानेऽवर्जिते पूर्ववद्भवेत्॥
आह यत्तावदेकत्वविवक्षागतमुच्यते।
प्रत्येकव्यक्तिसंबन्धाज्जातेर्वा तन्न दुष्यति॥

एकैकस्या एव हि ब्राह्मणव्यक्तेर्यथाप्रसक्तवधपानयोः प्रतिषेधात्। विवक्ष्यमाणमपि तावदनूद्यमानत्वाद् न क्रियाविशेषणं वा संभवति किमुत यदा जातिगतैकत्वानुवाद एवायं विज्ञायते। आह। हननप्रतिषेधे कर्मभूतस्य ब्राह्मणस्योद्दिश्यमा-

नत्वात्सुरापाने च कर्त्तृत्वेनोपादीयमानत्वात्स्वर्गकामौदुम्बरीसंमानार्थयजमानवत्तुल्यविवक्षाविवक्षयोरप्रसङ्गाद्दृष्टान्तवैषम्यम् । तथाहि ॥

यो ब्राह्मण इति ह्युक्तो हननप्रतिषेधतः ।
ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्गं नान्यद्विधीयते ॥

प्रतिषेधविधिपरो हि विधायकः शुद्धवधप्रतिषेधासंभवाद्ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्टवधप्रतिषेधं विधाय निवृत्तव्यापारो यदि लिङ्गमपरं ब्राह्मणे वधे प्रतिषेधं वा विदध्यात् ततः प्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गः । येषां तु विधिप्रतिषेधौ नामात्यन्तभिन्नौ वेदवाक्यार्थौ तेषां प्रत्ययसम्बन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्राभिधानाद् अभ्यधिकलब्धव्यापारो नञ्विध्यर्थमपि द्वेषाद्यर्थप्राप्तं पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननविशिष्टं चानूदितं प्रतिषिध्य चरितार्थो न लिङ्गमपरं ब्राह्मणवधविधिषु शक्नोत्यनावर्तमानः प्रतिषेद्धुमिति श्रूयमाणमपि लिङ्गप्रतिषेधं प्रत्यनुपयुज्यमानत्वादविवक्षितं भवति । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्यत् क्रोधादिवशेन ब्राह्मणं हन्याद् ब्राह्मणो वा हन्तव्यस्तन्नेति । विध्येकत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना यद् ब्राह्मणहननं तन्न कुर्य्यादिति यो वा ब्राह्मणस्तं न हन्याद् इति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधविधिः शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रतिषेधविधिर्वेति ॥

सर्वथा ब्राह्मणोद्देशाद् नेह मुच्यामहे वयम् ।
न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसंख्ये विवक्षितुम् ॥

ब्राह्मणः सुरां न पिबेत् न पेया ब्रह्मवादिभिरिति निमित्तदेशकालफलसंस्कार्यानुपादेयपञ्चकव्यतिरेकादेकत्राख्यातप्र-

त्ययोपात्तगुणाभूतोपादीयमानसंख्यापरिच्छेद्यत्वयोग्यसाध-नांशविशेषणत्वेनोपादानादितरत्र च तृतीयाविभक्तिश्रुतिवचनं विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधकमिति दर्शयितव्यम् ॥

अतस्त्वप्रतिषिद्धत्वान्नैव स्त्रीणां विरुध्यते ।
सुरापाणमहिच्छन्नब्राह्मण्यस्तेन कुर्वते ॥
नैतदेवमिहाप्येतत्पुंस्त्वं नैव विवक्ष्यते ।
ब्राह्मणस्यानुवाद्यत्वात्तद्वधप्रतिषेधवत् ॥
नोपादेयत्वमेवैकं कारणत्वेन संमतम् ।
विशेषणविवक्षायाः कारणं हि महद्विधिः ॥
अनूद्यमानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनूद्यते ।
तत्रानाकाङ्क्षितं नान्यद्विधेयेभ्यो विधीयते ॥

यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमवान्तरवाक्यार्थः प्राक्प्र-तिषेधसम्बन्धाद्विधिबुद्धिमवस्थापयेत्ततो गुणत्वोपादेयत्वविधि-समवायान्न ब्राह्मणपदे किं चिदविवक्षितं नाम स्यात् ॥

यतस्तु रागमोहादेः सुरापाणं प्रसज्यते ।
ब्राह्मणादेरतस्तस्मिन्न कश्चिद्विधिसंभवः ॥
प्रतिषेधोपसंहारिमहावाक्यतिरस्कृता ।
नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथं च न ॥

तेनेहापि यत्सुरां ब्राह्मणः पिबेत्तन्नेति वा वचनं व्यज्यते यो ब्राह्मणः स न सुरां पिबेदिति वा सुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन प्रतिषेधविधिना वा प्रत्यवायव्यावृत्त्या ब्राह्मणोऽनुगृह्यतइति नास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रतिविधेयत्वोपपत्तिः ॥

लोके चैतद्यथाप्राप्तं पानं स्त्रीपुंसकर्तृकम् ।
प्रतिषेधपरे वाक्ये तदवस्थमनूद्यते ॥

न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदित स च पुमानिति विधिव्यापाराद्विना लिङ्गविवक्षा ऽवकल्पते ॥

न चास्य लिङ्गसंबन्धः केवलः सन्निधीयते ।
न पानप्रतिषेधाद्धि विधिरन्यत्र गच्छति ॥

ततस्तोभयत्राप्यविवक्षितलिङ्गसंख्यत्वं सिद्धम् । नन्वेवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधे ऽपि पुंब्राह्मणवधवद्ब्रह्महत्यास्तीति यदात्रेय्यामेव केवलायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानं तन्नोपपद्यते ॥

उच्यते ॥

ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा ब्रह्महत्यां निषेधति ।
प्रायश्चित्तान्तरे तस्याः स्त्रीत्वमात्रनिबन्धनम् ॥

न च प्रायश्चित्ताल्पत्वेन निमित्तस्य ब्रह्महत्यात्वमपनीयते पुंवधे ऽपि लघुतरप्रायश्चित्तविधिदर्शनेन ब्रह्महत्यादोषाभावप्रसङ्गात्तस्मान्न वाचनिकप्रायश्चित्ताल्पत्वेन ब्राह्मणीवधप्रतिषेध एव नास्तीत्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने पुनः प्रायश्चित्तविशेषो ऽपि न कश्चिदाम्नात इति दूरादपाकृतत्वादस्त्येवास्य स्मृत्या सह विरोधः । यापि चापस्तम्बस्मृतिवचनात्तुल्यबलत्वाशङ्का भवेत् सापि तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबतीत्येतेन प्रत्यक्षश्रुतिविधिना निराकृतेति नैवंविधाचारप्रामाण्यमाशङ्कितव्यम् । अथ वा सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रद्वयेनाप्येतदेकमधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इह यावन्ति कृष्णमृगसञ्चरणोपलक्षितार्य्यावर्त्तनिवासिचातुर्वर्ण्याचरणानि तान्युदाहृत्य चिन्त्यते ॥

धर्म्मबुद्ध्या यदार्य्याणां चरित्रमुपलभ्यते ।
किं तथैव प्रमाणं तदथ वा निष्प्रमाणकमिति ॥

कुतः संशयः ॥

उच्यते ॥

स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्प्रमाणत्वेन गम्यते ।
अनिबन्धनतायास्तु भवेदप्यप्रमाणकम् ॥

ननु च स्मृतिकारैरेवैतत्प्रामाण्यमभ्युपगतं तद्विदां च स्मृतिशीले आचारश्चैव साधूनां यस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार उच्यते । अतश्च तत्प्रामाण्यादेव सिद्धम् । नामूलाभावाद्धेतुदर्शनातिरेकात् । शाखान्तरगतवेदवाक्यदर्शनमूलानि हि स्मरणोपनिबन्धनानि प्रमाणत्वेनाधिगतानि । ननु सदाचारदर्शनात्तन्मूलमात्रप्रवृत्तस्मरणानां मूलान्तरानुमानसंभवः ॥

यथैव च वयं तेषां द्रष्टारः केवलं तथा ।
स्मृतिकारास्ततो नैषां गम्यते मूलदर्शनम् ॥

यदि हि तैर्मूलान्यश्रोष्यन्त ततो यथैवान्यानि स्मरणानि निबद्धानि तथैवैतान्यपि निबन्धान्येवाभविष्यन्यतस्तु स्वयमुपलब्धानुरूपमनिबद्ध्य परप्रत्ययेनैव सदाचाराः प्रमाणमित्याहुः । अतो न दृष्टमूलत्वेनाध्यवसातुं शक्यमिति विचार्यते । तत्र पूर्वाधिकरणद्वयबलेन प्रामाण्यं प्रतिज्ञायते कर्तृसामान्याद्विधिस्मृतिविरोधरहितत्वाच्च ॥

नहि केचित्सदाचाराः श्रौतस्मार्त्तविरोधिनः ।
अतस्तत्तुल्यकारित्वात्प्रामाण्येनावधारिताः ॥
स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानं महदन्यच्च कारणम् ।
तेषामज्ञातमूलानां नह्यनुज्ञोपपद्यतइति ॥

तदपाकुर्वन्नाह ।

न शास्त्रपरिमाणत्वाद्धर्माधर्मास्थितेरमी ।
शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्ज्जिताः ॥

शास्त्रपरिमेयत्वं तावत्परिमाणशब्दवाच्यं धर्म्माधर्म्मयोरव-स्थितं परिमितानि च शास्त्राणि वेदोपवेदादीनि न च तेषां मध्ये सदाचारशास्त्रं किं चिदस्ति। न च सदाचारः स्वयमेव शास्त्रं नापि तद्दर्शनमनुष्ठानं वात्यन्तपरायत्तत्वात्प्रमेयत्वाच्च। स्मृते-स्त्वेतद्विषयाया निर्म्मूलत्वमुक्तमेव ॥

किं च मूलं भवेदेकमनेकमिति चिन्तिते।
नैव द्विविधमित्येतदनुमातुं हि शक्यते ॥

न तावद्देशजातिकुलभेदाद्भिन्नानामपरिमितस्वरूपाणामेकश्रु-तिमूलत्वम् ॥

न ह्येदृशी श्रुतिर्य्यैतान् सर्वाचारान् ग्रहीष्यति।
शब्दाभिधेययोस्तेषां व्यक्त्याकृत्योरसम्भवात् ॥

यावदाचारं हि वेदवाक्यानि कल्पयतां वेद एवैकः कल्पयि-तव्यः। एकस्य तु वाक्यस्य नैकस्य चिदपरिमिताचारविधायित्व-मवकल्पते यत आचाराः प्रवर्त्तेरन्न च धर्म्मसूत्रकारैस्तदेव दृष्ट्वा ऽऽचारप्रामाण्यमुपनिबद्धम्। शेषधर्म्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिबन्धनप्र-सङ्गान्न चाचारदर्शनोत्तरकालप्रवृत्ता स्मृतिस्तेषां मूलं भवति मूलमूलिवत्त्वावन्तविपर्य्ययप्रसङ्गात् ॥

अतः परिमितं शास्त्रमनुमातुं यतोऽर्हति।
नाचाराणां च तन्मूलं बहूनामित्यमूलता ॥
न च स्मृतिमरूपापि श्रुतिरन्यानुमीयते।
आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गात्स्वविपर्य्ययात् ॥

शिष्टाचारः प्रमाणमिति हि श्रुतावनुमीयमानायामाचारः प्र-थमं सिद्धो भवेत्तत्पूर्विका श्रुतिः ॥

न त्वाचारस्य सा मूलमिति निर्म्मूलता पुनः।

शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा परिमिते ह्यर्थे शास्त्रं प्रवर्त्तेताऽपरिमितत्वाद् आचाराणामुच्छास्त्रत्वमिति । परिमितार्थविषयत्वाद्वा शास्त्रस्य, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति ॥

दृश्यमानान्यहेतुत्वान्नात्र शास्त्रप्रमाणता ।
तस्मादर्थसुखाङ्गत्वान्नाचारेष्वस्ति धर्म्मता ॥
वैश्यानां सेवकानां वा वैद्यानां नगरेषु वा ।
चरित्राणां यथा चार्थ(१)सुखाङ्गत्वं तथास्विह ॥
तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।
शीलाचारात्मतुष्टीनां गोष्ठीचास्यादितुल्यता ॥

यद्वा सूत्रत्रयेणापि एतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इहार्य्यावर्त्तनिवासिशिष्टाचारानेवोदाहृत्य पूर्ववत्प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहे शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति सिद्धान्तस्तावदुपक्रम्यते । तथाहि ॥

शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योस्तेन यन्न विरुध्यते ।
तच्छिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते ॥
यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता ।
तदकोपात्तु नाचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥

समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्येवमुपक्रमं वा सूत्रम् । शब्दार्थविषयप्रयोगशिष्टाचारविप्रतिपत्तौ संदेहः ॥

एकशब्दमनेकार्थं शिष्टैराचर्य्यते यदा ।
विगानेन तदा तत्र कोऽर्थः स्यात्पारमार्थिकः ॥

यववराहवेतसशब्दाः प्रियङ्गुवायसजम्बूष्वपि किल कापि दे-

(१) यथैवार्थेति पाठान्तरम् ।

शान्तरे प्रयुज्यन्ते ॥

तेन तद्वचनत्वे हि सन्देह उपजायते ।
अनिरूपिततत्त्वानां यावद्दृष्टानुसारिणाम् ॥
तत्राह नैव संदेहः कर्त्तव्यो ऽत्र मनागपि ।
प्रयोगं प्रति तुल्यत्वात्सर्वलोकप्रयोगिणाम् ॥
यत्र देशे हि यः शब्दो यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ।
शक्तिस्तद्गोचरा तस्य वाचिकाख्या प्रमीयते ॥
तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात्प्रमीयते ।
नैकेषामेव सा ह्यस्ति केषांचिद्वा न विद्यते ॥
ज्ञाताज्ञातविभागस्तु ज्ञातभेदे ऽवकल्पते ।
तस्माद्यैरपि न ज्ञाता यच्छब्दार्थस्य वाच्यता ॥
तैरप्यभ्युपगन्तव्या स्वप्रसिद्धिसमा हि सा ॥
न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोक्तॄणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावो ऽयमश्वपादादिशब्दवत् ॥
बिभीतके ऽक्षशब्दो हि यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाक्षवत् ॥

तथा चोक्तं शवतिगतिकर्म्मा कम्बोजेष्वेव दृष्टो विकारापन्नमार्याः प्रयुञ्जते शवमिति मृतशरीराभिधानादित्यादि बहव एव हि धातवो नामशब्दाश्च प्रतिदेशमर्थभेदेषु व्यवस्थिता दृश्यन्ते तस्मात्समेयमभिधाने विप्रतिपत्तिः स्यादेवं च विकृतिषु केषांचिदर्थानां साधारणशब्दवाच्यत्वात्प्रकृताविवाविकृतप्रयोगादार्षं चोदको ऽनुग्रहीष्यते । नेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्यत्रैव चैतद्व्याख्येयम् । इतरत्र विप्रतिपत्त्यविरोधयोरघटमानत्वात् । तस्मादाचारविप्रतिपत्तेः समत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि नीयते ॥
नानाविप्रतिपत्तौ हि न लोकस्येह सत्यता ।
या शास्त्रानुगुणा सैव प्रामाण्येनावधार्य्यते ॥
लौकिकत्वे समाने ऽपि शास्त्रेणाभ्यधिका हि सा ।
शास्त्रस्थाः पुरुषा ये वा प्रतिपत्तिस्तदाश्रया ॥
प्रमाणत्वेन मन्तव्या सुप्रत्ययतरा हि ते ।
शास्त्रार्थेष्वभियुक्तानां पुरुषाणां हि सर्वदा ॥
स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्फलो भवेत् ।
लौकिकस्त्वन्यथात्वे ऽपि नार्थो ऽतीव विरुध्यते ॥
रसवीर्य्यविपाकानां भेदाद्वैद्यैर्यवादयः ।
निर्द्धार्याः स्वार्थतत्त्वेन धर्म्मसिद्ध्यैव याज्ञिकैः ॥
तस्माद्ये याज्ञिकैर्य्येषां वैद्यैर्वार्था निरूपिताः ।
तेषां तएव शब्दानामर्था मुख्या हि नेतरे ॥
अनवस्थितशब्दार्थसंबन्धः सति संभवे ।
विकल्पस्याष्टदोषत्वान्न कथं चन युज्यते ॥
अविप्लुतस्य शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते ।
तत्रत्यनिर्णयात्तस्माल्लोके भवति निर्णयः ॥

यवमतीभिरद्भिरौदुम्बर्य्याः प्रोक्षणे विधीयमाने वाक्यशेषो ऽयं यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते ऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्तीति बह्वीषु शाखासु श्रूयते । भाष्यकारेण वारुणप्राघासिकयवमय-करम्भपात्रवाक्यशेषत्वेनोपलब्धो यः स मन्दप्रयोजनत्वात् तथा नामास्तु ॥

फाल्गुने ऽन्यौषधीनां तु जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥
प्रियङ्गवः शरत्पक्कास्तावद्गच्छन्ति हि क्षयम् ।
यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग्जाताः प्रियङ्गवः ॥
तदा नान्यौषधिम्लानिः सर्वासामेव मोदनात् ॥

एवं वराहवेतसशब्दा अपि शास्त्रस्थप्रयोगादेव निश्चीयन्ते॥

नन्वेतान्युदाहरणानि लोकप्रसिद्धेरेव व्यवस्थितत्वादयुक्तानि॥

तथाहि ॥

नैवोच्यन्ते क्वचिद्देशे यवशब्देन प्रियङ्गवः ।
जम्बूं न वेतसं प्राहुर्वराहं नापि वायसम् ॥
अध्यारोप्य विचारेण किं मुधा खिद्यते मनः ।
संदिग्धेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्णयम् ॥
वक्ष्यत्येव न तेनापि पृथक्कार्य्या विचारणा ।

यद्यपि तत्राभिधेयसन्देहमनुदाहृत्योपादानसंदेहनिर्णयोपायव्याख्यानं करिष्यति यावद्वाक्यशेषमेव च स निर्णयो नान्यत्रायं त्वभिधेयनिर्णय एकत्र च कृतः सर्वत्र च कृत एव भविष्यतीत्येवमपुनरुक्तत्वमापद्यते ॥

तथापि न्यायतुल्यत्वाद्यथा धृतपरिग्रहः ।
वाक्यशेषात्तथैव स्याद्यवाद्यर्थविनिर्णयः ॥

तत्सिद्धिसूत्रे च सादृश्यादीनां गौणवृत्तिनिमित्तानामनुक्रमणाद्वेतससदृशजम्बूप्रत्ययसिद्धिरशब्दार्थत्वे ऽपि विज्ञायतएवेति नेहोदाहृतेन कार्य्यम् ॥

तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यमिदमीदृशम् ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगजा ॥
तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव बलीयसी ।

समा विप्रतिपत्तिः स्याद्दृष्टार्थव्यवहारिणाम् ॥
आर्य्यास्तावद्विशिष्येरन् अदृष्टार्थेषु कर्म्मसु ।
दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्य्यम्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥

सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते, अर्थश्च संव्यवहारप्रसिध्यर्थमभिधीयते ॥

तत्र यस्य विशिष्टस्य म्लेच्छेष्वर्थान्तराभिधा ।
तत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥
यथैव ह्यार्यगम्येऽर्थे संबन्धानादिता मतिः ।
म्लेच्छगम्ये तथैव स्यादविशिष्टं हि कारणम् ॥
न प्रयोगावधिस्तस्य म्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।
अनाद्योरर्थशब्दयोश्च विशेषो गम्यतां कथम् ॥
यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमोऽग्नेरवबोधकः ।
एवं स्वार्थे प्रयोगात्तैरिष्टः शब्दोऽपि वाचकः ॥
तस्मात्पील्वादिशब्दानां वृक्षहस्त्यादिबोधने ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादार्यम्लेच्छप्रयोगतः ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते । शास्त्रस्था वेति पूर्ववदेव सकलसूत्रव्याख्या योजनीया । किं च ।

यथा साध्वनुरूपत्वात्प्रमादाशक्तिजेष्वपि ।
जायते वाचकभ्रान्तिस्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥

शब्दापभ्रंशवदेव गौणभ्रान्त्यादिप्रयोगनिमित्ता अर्थापभ्रंशा भवन्ति ते शास्त्रस्थैरेवाविप्लुतार्थक्रियानिमित्तपुण्यार्थिभिः शक्यन्ते साध्वसाधुकार्षापणमध्यादिव तत्परीक्षिभिर्विवेक्तुमभियुक्तानभियुक्तज्ञानयोश्चाभियुक्तज्ञानं बलवदितरस्य सुलभापवादत्वात् ॥

अतः शास्त्राभियुक्तत्वादार्य्यावर्त्तनिवासिनाम् ।
या मतिः सैव धर्म्माङ्गं शब्दार्थत्वप्रमा(१) मता ॥
एतेनार्य्यावर्त्तनिवासिमध्ये ऽपि ।
अभियुक्तनरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः ।
ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत् ॥
स्मृत्याचारविरोधे वा साम्यवैषम्यसंशये ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यान्मूलसाम्याद्द्वयोरपि ॥
यथैव श्रुतिमूलत्वात्स्मरणानां प्रमाणता ।
आचाराणां तथैवेति न विशेषो बलाबले ॥
यद्वाचारबलीयस्त्वं फलस्थत्वात्प्रतीयते ।
फलाद्वियुज्यमानं हि प्रमाणं दुर्बलो भवेत् ॥
श्रुतिराचारमूलं या फलस्था सोपलभ्यते ।
यावद्धि स्मरणं दृष्ट्वा श्रुतिरन्यानुमास्यते ॥
तावल्लब्धात्मकः पूर्वमाचारः प्रतितिष्ठति ।
प्रतिष्ठितस्य बाधस्य कीदृशः परिकल्प्यताम् ॥
तेनाचारबलीयस्त्वं समत्वं वेह युज्यते ।
स्मृतीनां वा बलीयस्त्वं शास्त्रस्था वेति वर्ण्यते ॥
उभयोः श्रुतिमूलत्वं न स्मृत्याचारयोः समम् ।
सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना ॥
तथा श्रुत्यनुमानं हि निर्विघ्नमुपजायते ।
आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा श्रुतिर्विज्ञायते ततः ॥
तेन ह्यन्तरितं तस्य प्रामाण्यं विप्रकृष्यते ।
न ह्येकैव श्रुतिः काचिदाचाराणां प्रवर्तिका ॥

(१) धर्माङ्गशब्दार्थत्वप्रमेति पाठान्तरम् ।

भिन्नाभिर्विप्रकीर्णत्वान्नास्मृताभिः प्रवर्त्तनम् ।
नैकप्रपाठकेनैव ह्याचाराणां विधिस्थितिः ॥
क्व चित्प्रकरणे कश्चित् कथं चिदुपलभ्यते ।

तद्यथा ऽग्निप्रकरणे यत्सप्तद्शवतीमुपदधात्यन्नमेवोभयतो दधाति तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषो ऽन्नमत्तीति सत्यपि हेतुवन्निगदत्वे प्रसिद्धिरहिते हेत्वसंभवात्। विधास्यते तु वेदे वचनेनेत्यनेन न्यायेन विध्यनुमानं न चैतन्नियोगतो ऽर्थतः प्राप्तं येन तस्मात्प्रजा दश मासान् गर्भं धृत्वा एकादशमनु प्रजायन्ते तस्माद्दश्वतर्य्यो प्रजा इति वत् स्वभावप्राप्तत्वेनार्थप्राप्तत्वेन वा तस्मादुत्तरे वयसि पुत्रान् पितोपजीवतीतिवदनूद्यतेत्यन्यार्थो(१)त्पुरुषधर्म्मविधिः । एवमन्नमेव तद्दक्षिणतो दधाति तस्माद्दक्षिणेन हस्तेन पुरुषोन्नमत्तीति तथा दीक्षितो नयनं दक्षिणं प्रथममङ्क्ते सव्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जते विधृत्यादिति, तथा यूपैकादशिन्यां द्वे द्वे रशने यूपमृच्छतस्तस्मात् स्त्रियः पुंसोऽतिरिक्तास्तस्मादुनैको बह्वीर्ज्जाया विन्दते नैका बहून् पतीनिति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ऽग्नीषोमीयविधिसंबन्धलङ्घनेन त्वाष्ट्रवधनिमित्तेन्द्रगतब्रह्महत्यातुरीयविभागप्रतिग्रहप्रस्तावागतरजस्वलाव्रतानां भूमिशयनास्नानामांसभक्षणानभ्यञ्जानञ्जनाविलेखनाकर्त्तनादन्तधावनानखच्छेदनारज्जुसंसर्ज्जनादीनां स्त्रिरात्रविषयाणां प्रकरणातिरिक्तस्त्रीधर्म्मत्वावधारणम् ॥

एवं च विप्रकीर्णानामशक्यैकत्र संहृतिः ।
स्मृतिमेव दृढां मुक्त्वा तस्मादस्त्यन्तरा स्मृतिः ॥
तेनाचारः स्मृतिं यावदनुमातुं प्रवर्तते ।

(१) अनूद्यतेत्यतो न्यायादिति पाठान्तरम् ।

स्मृतिर्निबन्धश्रुतिस्तावद्धर्ममेवावधारयेत् ॥

तस्मादाचारेभ्यः स्मृतिर्बलीयसी सन्निबन्धनेति ॥

त्रिवृच्चर्वश्ववालादेर्लोके ऽन्यो ऽर्थः प्रतीयते ।
वेदे तदभियुक्तैश्च तस्मादन्यो विलक्षणः ॥
तत्र किं तुल्यकल्पत्वात्पदार्थे लोकवेदयोः ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यादथ वैका बलीयसी ॥
लोके तावत्त्रिवृच्छब्दस्त्रिगुणत्वस्य वाचकः ।
त्रिसृत्रज्जुस्त्रिवृद्ग्रन्थिर्वेदे तु नवके स्थितः ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा त्यृचत्रयमनुक्रान्तमिति स्तोत्रीयनवकवचन एव त्रिवृच्छब्दो विज्ञायते ॥

तथायं चरुशब्दो ऽपि लोके स्थालीनिबन्धनः ।
याज्ञिकानां च वेदे च प्रसिद्धस्त्वोदनं प्रति ॥

अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदनवचनो हि याज्ञिकानां चरुशब्दः प्रसिद्धस्तथा वेदेऽप्यादित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विहिते पश्चादुक्तमदितिमोदनेनेति वचनाच्चौदनवचनत्वं ज्ञातमेवमाश्ववालः प्रस्तर इति अश्वजातीयवालमयः प्रस्तरो लोकप्रसिद्ध्या विज्ञायते। वैदिकवाक्यशेषात्तु काशेष्वश्ववालप्रसिद्धिः। एवं हि श्रूयते यज्ञो वै देवेभ्यो ऽश्वो भूत्वा ऽपाक्रामत्सो ऽपः प्राविशत्।

स वालधौ गृहीतः स(१) वालान्मुक्त्वा विवेश ह ।
ते वालाः काशतां प्राप्ताः कार्यो ऽतः प्रस्तरस्तु तैः ॥
ऐक्षव्यौ विधृती ये च ते इक्ष्ववयवात्मिके ।
लोके सिद्धे तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥
एवमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविपर्यये ।

---

(१) सन्निति पाठान्तरम् ।

प्रतिपत्तेः समानत्वाद्विकल्पो हि प्रसज्यते ॥

ननु च लोकप्रसिद्धेर्द्वेमं प्रत्यनङ्गत्वाद्वेदप्रसिद्धिरेव ज्यायसी ॥

नैतदेवं पदार्थेषु न हि वेदो विशिष्यते ।

अदृष्टहेतुवाक्यार्थे लोकात्स ह्यतिरिच्यते ॥

तस्मादुभय्यपि त्वेषा प्रतिपत्तिः समा भवेत् ।

यदि वा पूर्वभावित्वाल्लौकिक्येव बलीयसी ॥

वेदनिरपेक्षा हि लोकप्रसिद्धिरात्मानं लभते वैदिकी पुनः ।
लोकप्रसिद्धपदान्तरसामानाधिकरण्येन सिद्ध्येत् ॥

तत्र लोकाविरुद्धा या वैदिकी सैव गृह्यते ।

लोकसिद्धिं व्यतिक्रम्य सात्मानं नैव विन्दति ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति च तेषु लौकिकेषु पदार्थेषु अदर्शनाद्विरोधस्यार्थवादानां चान्यपरत्वेन गुणवादप्रायत्वात् । आदित्ययूपयजमानप्रस्तरस्वर्गाहवनीयादिवचनवत्कथमपि प्ररोचनाशेषत्वात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धकरणव्युत्पादनव्यापाररहितत्वाच्च न पदार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वमध्यवसीयते तदाश्रयणे च विधिविरोधप्रसङ्गात्तेष्वेव वादर्शनाद्विरोधस्येत्यभिप्रायः । तथा शास्त्रमन्वादिप्रसिद्धिरप्यस्मत्पक्षानुगुणैव । यथाह ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेनेति ॥

तस्मात्समापि तावद्भवत्विति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या सैवात्र ज्यायसी भवेत् ।

धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्ससाधनफलात्मनः ॥

अर्थवादकृताप्यर्थप्रतिपत्तिर्बलीयसी ।

तदङ्गत्वाद्दते नान्यत्तस्या ह्यस्ति प्रयोजनम् ॥

गौणो वा यदि वा मुख्यो वेदेनाश्रीयते हि यः ।
स धर्मसाधनत्वेन पदार्थो ऽध्यवसीयते ॥
त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो यस्तोत्रीयानवकं प्रति ।
कस्तं शक्तस्ततो ऽन्यत्र नेतुं जन्मशतैरपि ॥

तेन यत्र त्रिवृदग्निष्टोम इति श्रूयते तत्र तेनैवार्थेन भवितव्यमेवं स्तोमशब्दो यद्यपि ब्राह्मणस्तोम इत्यादिषु समुदायमात्रवचनत्वेन प्रसिद्धस्तथापि त्रिवृदेव स्तोमो भवति पञ्चदश स्तोमो भवतीति वेदे श्रवणात् । स्तुतेश्च मानं स्तोम इति याज्ञिकस्मरणात्तथा स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ इति व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धेः । अवश्यमेव त्रिवृदादिषु लोकप्रसिद्धिरतिक्रमणीया । यत्तु मनुवचनं तदुभयाश्रयत्वात् समत्वेनापि युज्यते । यद्वा तत्रापि नवतन्तुकमेव त्रिवृच्छब्दात्प्रत्येष्यते तथा रशनात्रिवृत्त्वमपीति । यद्वा यथैवायं नवके दृष्टस्तथायं स्तोत्रीयागते ऽपीति यत्रैव तत्संभवस्तत्रैव तत्प्रसिद्ध्यनुपाती भवति । यत्र तु संख्येयान्तरविषयत्वं तत्र वैदिको ऽर्थो गौणो गृह्यतां लौकिको वा मुख्य इति तादृशे विषये मुख्यार्थत्वाल्लौकिकप्रसिद्धिरेव ग्रहीतव्येत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । चोदितं तु प्रतीयेताविरोधादिति । तथा चरुशब्दोऽप्यन्याय्यानेकार्थाभिधानप्रतिबद्धशक्तित्वाद् एकत्र नियम्यमानो याज्ञिकवेदप्रसिद्धिभ्यामोदनविषय एव भवति । आश्ववालैत्तवीशब्दौ तु यदि तावद्वैदिकप्रयोगलब्धसमुदायप्रसिद्धित्वेन लौकिकीमवयवप्रसिद्धिं जहीतः । ततः सिद्धमेव शास्त्रस्थप्रतिपत्तिबलीयस्त्वम् । अथापि श्येनजात्युपमितप्रसिद्धश्येनयागे गौणत्वद्वारा वा ऽऽप्तप्रसिद्धिः (१) समानमितरच्छ्येनेनेत्यादि-

(१) प्रसिद्धेरिति पठान्तरम् ॥

ष्टिवाश्रीयते । तथापि शास्त्रकल्पितत्वाद्धर्मं प्रति बलीयस्त्वम् ॥

अथापि शब्दगौणत्वं तथापि बलवत्तरम् ।
स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य दृष्टं चेन्न निवार्यते ॥
गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

न चात्र सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादित्येतेन तुल्यार्थत्वं, प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसन्दिग्धत्वात् ॥

लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वार्थे निःसंशया स्थिता ।
वैदिक्यपि तथा स्वार्थे बाधते ऽतो विपर्ययात् ॥
तस्माच्छास्त्रस्थितैवैका प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
न समा मुक्तकाचारैर्विप्रकृष्टैः ससङ्करैरिति ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधा-त्प्रमाणेन ॥ ९ ॥

ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्युरार्यावर्त्तनिवासिनाम् ।
तेषां म्लेच्छप्रसिद्धो ऽर्थो ग्राह्यो नेति विचिन्त्यते ॥

तथा ॥

निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रसिद्धिः किं बलीयसी ।
समुदायप्रसिद्धिर्वा म्लेच्छस्यैवाथ वा भवेत् ॥

म्लेच्छप्रसिद्धिव्यवहर्तृदौर्बल्ये ऽपि समुदायरूढिबलेन स्वरूपगतेन ज्यायसी प्रतिभाति ॥

तत्र प्रयोक्तृदौर्बल्यस्वरूपबलवत्तयोः ।
किं तु न्याय्यतरं युक्तं ज्ञातुमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा ॥

निरुक्तव्याक्रियाद्वारा किं शास्त्रस्था बलीयसी ।
किं वावयवविक्षेपजननात्सैव दुर्बला ॥
एवं नानोपपत्तित्वात् संदेहे तावदुच्यते ।
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥
शास्त्रस्था वेत्यनेनासौ कल्प्यापि हि बलीयसी ।
सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि वरं श्रितम् ॥
न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेण हि दूषितम् ।
कथं वेदगतैः शब्दैर्म्लेच्छस्थो ऽर्थः प्रतीयते ॥
येषां दर्शनमात्रे ऽपि वेद एव न पश्यते ।
सम्भाषापि च न म्लेच्छैः सदार्यावर्त्तवासिनाम् ॥
तत्र तेषु प्रसिद्धो ऽर्थः कथमार्यैः प्रतीयताम् ।
एवं च सति यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ॥
तस्यापि म्लेच्छदेशेषु सर्वेष्वन्वेष्यतां व्रजेत् ।
ततश्च निगमादीनां न कश्चिद्विषयो भवेत् ॥
अनन्तम्लेच्छदेशांश्च कः सर्वो ऽनुपलप्स्यते (१) ।
य एव स्यादनन्विष्टस्तत्र शङ्का प्रसज्यते ॥
अनन्तेषु हि देशेषु कः सिद्धः केति गम्यताम् ।
निगमादिवशाच्चाद्य धातुतो ऽर्थः प्रकल्पितः ॥
हित्रेष्वहःसु बाध्येत प्रयोगान्म्लेच्छचोदितात् ।
म्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमथ त्वध्यवसीयते ॥
आर्यावर्त्ते ततः शक्या प्रसिद्ध्यन्वेषणक्रिया ।
तस्याश्चाल्पेन कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
ततश्च निगमादीनां सुज्ञातः स्वार्थगोचरः ।

(१) सर्वानुपलप्स्यतइति युक्तः पाठः ॥

तस्मात्तदर्थवत्त्वाय म्लेच्छाचाराप्रमाणता ॥
धर्मे चानादरात् तेषां भ्रश्येतार्थोऽपि शब्दवत् ।
न चास्ति संस्कृतः शब्दः कश्चिन् म्लेच्छापभाषणे ॥
संस्कृतप्रतिरूपा हि तद्भाषार्थान्तरे स्थिता ।
न चावाचकरूपाणां वाचकत्वं कथं च न ॥
आर्य्याश्च म्लेच्छभाषाभ्यः कल्पयन्तः स्वकं पदम् ।
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्ति कदा च न ॥
न्यूनाक्षरं कदा चिच्च प्रक्षिपन्त्यधिकाक्षरम् ।

तद्यथा द्राविडादिभाषायामेव तावद्व्यञ्जनान्तभाषापदेषु स्वरान्तविभक्तिस्त्रीप्रत्ययादिकल्पनाभिः स्वभाषानुरूपानर्थान्प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तद्यथोदनं चोरित्युक्ते चोरपदवाच्यं कल्पयन्ति । पन्थानमतरित्युक्ते अतर इति कल्पयित्वाहुः । सत्यं दुस्तरत्वादतर एव पन्था इति । तथा पाप्शब्दं पकारान्तं सर्पवचनं अकारान्तं कल्पयित्वा सत्यं पाप एवासाविति वदन्ति । एवं माल्शब्दं स्त्रीवचनं मालेति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः । वैर्शब्दं च रैफान्तं उदरवचनवैरिशब्देन प्रत्याम्नायं वदन्ति । सत्यं सर्वस्य क्षुधितस्याकार्ये प्रवर्तनादुदरं वैरिकार्ये प्रवर्तत इति । तद्यदा द्रविडादिभाषायामीदृशी स्वच्छन्दकल्पना तदा-पारसीबर्बरयवनरौमकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्तइति न विद्मः ॥

तस्मान् म्लेच्छप्रसिद्धं यत्पदमार्यैर्विकल्प्यते ।
न कश्चित्तत्र विश्वासो युक्तः पदपदार्थयोः ॥
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा यस्त्वर्थः परिगम्यते ।
पिकनेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यतीति प्राप्तम् ॥

एवं प्राप्ते वदामोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।
विज्ञायेताविनष्टं यत्तत्तदर्थं भविष्यति ॥

देशभाषापभ्रंशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम् ॥

यत्तु वेदे तदङ्गेषु पदं दृष्टमविप्लुतम् ।
म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थे क्व च न चोदितम् ॥
तत् तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाविरोधतः ।
पिकनेमादि तच्चैवं निपुणैरवधारितम् ॥
चोदितं ह्युपदिष्टं वा प्रयुक्तं वा क्रियागतम् ।
म्लेच्छैरवधृतं पश्चादार्यैर्द्वैभाषिकैः क्व चित् ॥
तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।
न तद्धर्मप्रमाणेन वेदाख्येन विरुध्यते ॥

अपि च ॥

पदार्थपदसंबन्धज्ञानापेक्षप्रवर्तनात् ।
प्रसिद्धिर्यत्र तत्रस्था वाक्यार्थायानुगम्यते ॥
पिकादिशब्दवाच्यं वा म्लेच्छैर्यदवधारितम् ।
अविरोधात्प्रमाणेन तद्विद्याद्वेदनोदितम् ॥
चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य सङ्गतिः ।
आर्यैः सदाविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

यथैव लोमादयः पश्ववयवा वेदे चोदिताः सन्तोऽध्वर्य्वादिभिः स्वयमज्ञायमानार्थत्वाद्यो नित्यं प्राणिवधाभियुक्तास्तेभ्य एवावधार्य विनियुज्यन्ते । यथा च निषादेष्ट्यां कूटं दक्षिणेति विहिते य एवैते न व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्वं ज्ञात्वा दीयते । तथेह पिकनेमतामरसादिचोदितं सद्वेदादार्यावर्त्तनिवासिभ्य-

स्याप्रतीयमानं म्लेच्छेभ्योऽपि प्रतीयेत लोकावगम्यनित्यशब्दार्थाभ्युपगमाविरोधात् स्वेनैव प्रमाणेन प्रतीयेतेति । यत्तु शास्त्रबलीयस्त्वादेतदग्रहणमिति । तन्न । अविरोधे दुर्बलस्यापि ग्राह्यत्वाद्यदेवात्यन्तं प्रमाणाभासमेव मृगतृष्णाज्ञानवद्भवति तत्सर्वदैव परिहर्त्तव्यं, यत्पुनर्बलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणं भवति तद्विरोधाभावात्तत्प्रमाणमेवेत्यवधारणीयम् । न चैवमादि विरुध्यते । विपरीतार्थप्रसिद्ध्यन्तराभावात् । अत एव वैदिकवाक्यार्थस्वविषयप्रयुक्तपदार्थमात्राभियुक्ततरार्यप्रसिद्धिबलीयस्त्वाश्रयणम् ॥

प्रसिद्धौ विद्यमानायां तद्बलीयस्त्वमिष्यते ।
असत्यां तु बलीयस्त्वं वन्ध्यासुतबलोपमम् ॥

अष्टकादिषु ह्यदृष्टार्थेषु समूलकेषु स्मर्य्यमाणेषु गवादिपदस्वरूपतदर्थज्ञानेषु च सत्यमार्य्याणामाप्ततरत्वाभियुक्ततरत्वे विद्येते। पिकादिषु त्वार्य्यबलेनैवावगतस्वरूपमात्रवाचकत्वेषु वाच्यविशेषज्ञानरहितत्वेनार्य्येषु निर्व्यापारीभूतेषु पदवदृष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थानादिशब्दप्रयोगलब्धसंबन्धप्रसिद्धिम्लेच्छप्रयोगेभ्योऽर्थनिर्णये सति न किं चिद्विरुद्धमाकाङ्क्षितपदार्थज्ञानं च सेत्स्यति । निगमनिरुक्तव्याकरणैरपि न चैवमादीनामर्थान्तरं किं चिदुदाहृतं यत्प्राप्य कृतार्थाः सन्त इतरेषां प्रसिद्धिं परित्यजेम ॥

काल्पनिक्याः प्रसिद्धेस्तु या क्लृप्ता सा बलीयसी ।
तस्यां सत्यं हि नात्मानमितरा लब्धुमर्हति ॥
आश्रयाणां च दौर्बल्यं धर्म्मं प्रति निरूपितम् ।
दृष्टार्थव्यवहारेषु कृष्यादाविव तुल्यताम् ॥
तस्माद्यथैव सेवादौ गृहादिषु च कौशलम् ।

म्लेच्छानामधिकं तद्वदभिधेयार्थनिर्णये ॥

शब्दस्वरूपं तावत्तेनाभियुक्तत्वात् चिरविनष्टाविनष्टत्वेन न विविञ्चीरन् यस्तु कथमप्यविनष्ट एव शब्दस्तेषामपि प्रयोगविषयमापन्नस्तस्य चार्य्यवदेवानादिवृद्धव्यवहारपरंपरयार्थं जानन्ति तत्किं तेषां निराकर्त्तुं शक्यते ॥

पत्रोर्ण(१)वारवाणादि (२)यच्च तद्देशसम्भवम् ।
तैरेवाकथितं नाम तच्च को वेदितुं क्षमः ॥

तस्मान्न तेषां व्यवहारप्रसिद्धौ दौर्बल्यम् ।

निरुक्तादेश्च सिद्धेऽर्थे तन्निमित्तादिमात्रके ।
व्यापारो न च पूर्वार्थप्रतिपत्तौ स्वरूपतः ॥

निरुक्ते न तावल्लोकव्यवहारप्रसिद्धान्येव पदानि तद्गतक्रियानिमित्तशब्दप्रयोगभाक्त्वेन निरुच्यते । व्याकरणेनापि प्रसिद्धार्थानामेवाविनष्टस्वरूपान्वाख्यानमात्रं क्रियते तत्र प्रासङ्गिकमेव कियदप्यर्थनिरूपणम् तानि स्वविषयादन्यत्र दुर्बलानामपि न बाधकानि ॥

यस्य चान्विष्यमाणापि प्रसिद्धिर्न भविष्यति ।
कामं प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्पाश्रयिष्यते ॥
विक्षिप्ता बहुरूपा च या सन्देहप्रदायिनी ।
अनन्योपायतामात्रे क्वचिदेव ग्रहीष्यते ॥
न चार्थप्रत्ययानङ्गनिरुक्ताद्यप्यनर्थकम् ।
षडङ्गवेदविज्ञानपूर्वकर्म्मक्रियाफलात् ॥

यथा महाभारतनिर्वचनान्वाख्याने द्वैपायनेनोक्तम् ।

---

(१) पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनमित्यमरः ॥

(२) कञ्चुको वारवाणोऽस्त्रीत्यमरः ॥

महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्येवं निरुक्तव्याकरणाद्यङ्गानुगृहीतवेदाध्ययनजनितकर्मावबोधपूर्वकानुष्ठानायत्तत्वात् स्वर्गादिसिद्ध्यर्थापूर्वसिद्धेरव्युत्पन्नरूपे च ज्ञाते ऽपि निरुक्तावगतधात्वर्थपूर्वकनामार्थज्ञानद्वारवाक्यार्थप्रतिपत्तिपूर्वकानुष्ठानादेवादृष्टसिद्धिरिति म्लेच्छसिद्धपिकाद्यर्थग्रहणे ऽपि निरुक्तादीनामर्थवत्ता सिद्धेति ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ १० ॥

कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते ।
किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवेत् ॥
किं वा वेदत्वमेवैषां मन्त्रब्राह्मणवन्मतम् ।
वैदिकार्थप्रबन्धाद्धि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥
आह । के पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति उच्यते ।
सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ॥
ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ।
कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पो ऽनुष्ठानसाधनम् ॥
सूत्रं तु सूचनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम् ।
कल्पाः पठितसिद्धा हि प्रयोगाणां प्रतिक्रतु ॥
बौधायनीयवाराहमाशकादिप्रबन्धवत् ।
स्वसंज्ञापरिभाषाभिर्यदुत्सर्गापवादनम् ॥
हेतुदृष्टान्तवत्सूत्रं तन्नच्यव्यापि लक्षणम् ।
आश्वलायनकं सूत्रं बैजवापिकृतं तथा ॥
द्राह्यायणीयलाटीयकात्यायनकृतानि च ।

तत्र सकलप्रत्यक्षवदप्रतिपाद्यक्रतुप्रयोगोपनिबन्धनादन्तर्हितविप्रकीर्णानुमेयप्रायश्रुतिमूलस्मृतिबन्धनेभ्यो महानेव कल्पसूत्राणां विशेषो ऽस्तीति न तत्तद्गतन्यायं व्यवस्थाप्य प्रामाण्यानि विज्ञायन्ते ॥

अप्रामाण्यं स्मृतीनां च यदशब्दतयोदितम् ।
पूर्वपक्षे न तद्वक्तुं कल्पसूत्रेषु शक्यते ॥
प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात्तदुक्ता नापशब्दता ।
न ह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्वपक्षिणा ॥

स्मृत्यधिकरणे चाप्रमाणत्वं मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षे ऽभिधाय सिद्धान्ते ऽनुमितश्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यं स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदाहृतानि पूर्वपक्षहेत्वसंभवात् । न चैषामिह प्रामाण्याप्रतिपादनमतिरिक्तप्रामाण्यापवादप्रतिपादनार्हत्वादधिकरणस्य ॥

यद्वा भवतु नामैषां तस्मिन्नपि विचारणा ।
तेषां चात्रापि सर्वेषामिति प्रामाण्यवारणा ॥

यदि धर्म्मं प्रति स्मृतीनां प्रामाण्यमभ्युपगम्यते । तथा सति ।

तासामपि हि वेदत्वे तैर्वा तुल्यप्रमाणता ।
स्वातन्त्र्याच्छक्यते वक्तुं न तु मूलानुमानतः ॥
यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वमङ्गानामभिधीयते ।
वेदत्वं वा षडङ्गे ऽपि वेदत्वस्मृतिरस्ति हि ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयं षडङ्गमेकइति । अङ्गान्यपि वेदशब्दवाच्यानि स्मर्यन्ते ॥

तस्मात्तान्यपि वेदो वा प्रमाणानि स्वतो ऽथ वा ।
प्रतिभान्तीति कर्त्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥
यद्वा शाक्यादिशास्त्राणां स्मृतिशास्त्रत्ववारणात् ।

वेदशाखासमानत्वमाशङ्क्येह निवार्य्यते ॥

शाक्यादयो ऽपि ह्येवं वदन्त्येव । यथोत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवेयं धर्म्मनित्यतेति ॥

ततश्च वेदवन्नित्यास्तेपि चेदागमा मताः ।
चोदनालक्षणो धर्म्मस्तदुक्तो ऽपि प्रसज्यते ॥

कामं न प्रविशेद्ग्रामं वारितो दण्डपाणिभिः ।
स्रष्टं महापथेनैव सम्प्रति प्रविविक्षति ॥

एवमेतानि चत्वार्य्यपि विचारस्थानान्येकमार्गपतितानि कल्पसूत्रविचारेणैव गतप्रायाणि भविष्यन्तीति मन्वानेन तदुपन्यासमात्रमेव क्रियते ॥

का गतिः कल्पसूत्राणामित्यस्मिन् संशये सति ।
प्रयोगशास्त्रतां तावत् प्राह स्म त्यक्तसंशयम् ॥

वेदत्वं कल्पसूत्राणां न मोक्तव्यं मनागपि ।
यदि वा वेदतुल्यत्वं स्वतन्त्राणां प्रतीयताम् ॥

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता धर्म्मे तेषां प्रमाणता ।
वेदत्वमेव वा सिद्धं संवादादिप्रमाणकम् ॥

ननु च पौरुषेयत्वादेषामेतदुभयमप्यनुपपन्नम् ।

नैतेषां पौरुषेयत्वं भविष्यति हि वेदवत् ।
माशकादिसमाख्या हि प्रोक्तत्वात्काठकादिवत् ॥

यथैव कठादिप्रोक्ताः शाखाः काठकादिसमाख्ययाभिधीयन्तइत्यकृत्रिमास्थापितास्तथैव वेदसमाम्नातमशकादिसमाख्यातग्रन्थनियतापि प्रत्येतव्या । यथा सामसूक्तानामिदमस्यार्षमिदमस्येति सत्यामपि तन्निमित्तायां समाख्यायां न नित्यत्वप्रतीघातः एवं प्रख्यातर्षिप्रकल्पसूत्रग्रन्थानामपि । तथाहि ॥

न तावदनृषिः कश्चित्स्मर्यते कल्पसूत्रकृत् ।
कर्तृत्वं यदृषीणां तु तत्सर्वं मन्त्रकृत्समम् ॥

यथा शैशवं भवति शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीदित्यत्र मन्त्रकृच्छब्दः प्रयोक्तरि प्रयुक्त एवं तस्य तस्य कल्पस्य सूत्रस्य वा प्रयोक्तारस्तत्कारित्वेन व्यपदिश्यन्ते। ब्रह्मयज्ञविधाने च एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीतइत्युक्त्वा तत्प्रपञ्चे यदृचो ऽधीते यद्यजूंषि यत्सामानि यद्ब्राह्मणानि यदितिहासपुराणानि यत्कल्पानिति तज्जप्यमानत्वेन विधानादार्षत्वमेव विज्ञायते। पुरुषकृतानां जपनिमित्तधर्म्महेतुत्वेन नित्यविधिविषयत्वासंभवात्। अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य च कल्परूपत्वात्सर्वयाज्ञिकैश्च स्वशाखाधीतव्यतिरिक्तकल्पसूत्रकारोपन्यस्तपक्षतुल्यत्वत्वाध्यवसानात्कल्पजमन्त्राणां चेतरसमाम्नायाधीतवत् क्रतुविनियोगाश्रयणात् तुल्यत्वम् ॥

आर्षेयवचनं नित्यपर्यायत्वेन गम्यते ।
आर्षेयत्वप्रसिद्धिश्च कल्पसूत्रेष्ववस्थिता ॥

लाटद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च दृढकल्पप्रामाण्यापेक्षयेदं माशकमपेक्ष्य तत्प्रत्यक्षविहितं चार्षकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यतइति ब्राह्मणविहितादप्यार्षकल्पविहितगरीयस्त्वमङ्गीकृत्योक्तम्। कात्यायनेन च कृतश्रौतसूत्रप्रणयनप्रक्रमे ऽभिहितं यज्ञविषयब्राह्मणगतस्तोत्रविधिवाक्यशेषे यथा माशकं तत्प्रामाण्यात्करिष्यते न तन्निरपेक्षश्रुतब्राह्मणप्रामाण्यादिति। तथा च प्रायणीयाग्निष्टोमसाम्नियज्ञायज्ञीयेन सह वैकल्पिकं जरायबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्य्यमिति पञ्चविंशब्राह्मणे ऽभिहितमपि माशकानुवृत्त्याकात्यायनेनार्भवीयगायत्रतृतीयत्वेनज

रासादिति लक्षितम् । आर्भवीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसाम्नो हि तेन समिति संज्ञा कृता तस्माच्च परत्वेन पदैकदेशप्रयोगेण जराबोधीयमुक्तं ढशब्देन च ज्योतिष्टोमिकाग्निष्टोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञायज्ञीयमेवाग्निष्टोमसामत्वेन नियतम् । यदि च कल्पाद्ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्यायनोऽमंस्यत ततः प्रत्यक्षब्राह्मणदृष्टं विकल्पमेवावक्ष्यत् ॥

बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत् ।
कात्यायनो न तद्वाच्यमन्याय्यमिति मादृशैः ॥
आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुतौ ।
अङ्गानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः ॥
यथा च सर्वशाखानां संवादात्तुल्यकल्पता ।
तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥

यान्यप्रत्ययितपुरुषवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि भवन्ति तान्यपि सत्यत्वेनावधार्यन्ते किमङ्ग पुनः सत्यवाचां वचनानि ॥

सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च ।
ज्ञातसत्यानि तान्येवं कोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥

अपि च ॥

वेदादृते ऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः ।
न तु कल्पैर्विना केचित् मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकं स्वाध्यायाध्ययनविधिवचनं प्राग्दर्शितं कल्पग्रहणात् ॥

अथ वा रुक्मदातृणामध्येतृणां च यादृशः ।
मन्त्रब्राह्मणयोरर्थः कल्पसूत्रेषु तादृशः ॥

अनुयोगेषु वेदानां घटिका मार्गवृत्तिषु ।
न कल्पसूत्रहीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ॥
तस्मात्कर्मप्रयोगाणां शास्त्रमेतदतिस्फुटम् ।
वेदो वा वेदतुल्यं वा कल्पसूत्राद्यसंशयम् ॥
एतेन धर्मशास्त्राणामङ्गानां चापि देवता ।
तत्तुल्यतापि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः ॥
धर्मशास्त्रपदं येषु सर्वकालं प्रयुज्यते ।
प्रयोगशास्त्रतां तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति ॥
अपि चाङ्गानि वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् ।
विद्यास्थानानि गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः ॥

किं च ॥

कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्त्राः प्रकाशकाः ।
अष्टकापार्वणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव हि ॥
तथावकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा ।
वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत्कथं कथमवैदिकम् ॥
सिद्धवह्निशिखत्वादि यच्च मन्त्रैरनूद्यते ।
चौलोपनयनप्राप्तं तत् स्यात कथमवैदिकम् ॥
एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते ।
सम्भवत्येव वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे ॥
वेदं हि कल्पयित्वैभ्यः पुनस्तस्यापि नित्यता ।
वक्तव्यैव वरं तेन सा तेष्वेवावधारिता ॥
सिद्धानां नित्यतैवैका सुबोधा वेदतापि वा ।
असंशयितवेदार्थविषयत्वात् प्रकल्प्यते ॥
तस्माद्वर्षसहस्रे ऽपि यस्य न ज्ञायते ऽवधिः ।

न तत्कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलताम् ॥
यान्येव धर्मशास्त्राणां मूलवाक्यानि मन्यसे ।
तान्येवैतानि पश्यन्त्वित्येतत्कल्पितं वरम् ॥
मन्वादिभिरवश्यं च स्वग्रन्थप्रतिपादने ।
तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेदवादिनाम् ॥
तेन तान्येव तैरेभ्यः समग्रत्तानीति गम्यते ।
के चित् तेषूपलब्धेषु गृह्णीयुः प्रतिकञ्चुकान् ॥
यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्चुकाः ।
ग्राह्यास्तथा पुराप्यासन्न वेदप्रतिकञ्चुकाः ॥
सम्प्रदायविनाशाच्चेद्दीनैस्तदसमर्प्पणम् ।
मन्वादिष्वनुमीयेत स्वग्रन्थाकरणं तथा ॥
वेदवाक्यार्प्पणं येषां खण्डशो नाभिसंमतम् ।
स्वग्रन्थकरणं तेषां वेदस्थाने कथं भवेत् ॥
वेदादेव च विज्ञातो वेदार्थः साधयेत्फलम् ।
नान्यस्मात्पुरुषग्रन्थान्मन्त्राभासात् स्मृतो यथा ॥
कृता मन्वादिभिर्यद्वन्न मन्त्रप्रतिकञ्चुकाः ।
न ह्येतेन स्मृतं कर्म सिद्ध्यतीत्यवधारणात् ॥
तथैव तैर्न्न कर्तव्या ब्राह्मणप्रतिकञ्चुकाः ।
नावेदविहितं कर्म फलतीति हि निश्चितम् ॥
न चैभिर्भिन्नदेशस्थवेदवाक्यसमुच्चयः ।
कृत इत्यवगन्तव्यमीदृक् ग्रन्थावधारणात् ॥
ईदृगेवं क्रमश्चायं वेदग्रन्थ इतीदृशो ।
युज्यते हि मतिः कर्त्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥
तेन प्रयोगशास्त्रत्वं तदैवापतितं बलात् ।

धर्मं प्रत्यप्रमाणत्वं यद्दैवेषां न संमतम् ॥
चोदनालक्षणे धर्मे पूर्वमेवावधारिते ।
अवेदस्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणस्यापि नेष्यते ॥
तेनैषां धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोपयोगिता ।
वेदता वा ऽभ्युपेतव्या गतिर्नास्त्यान्तरालिकी ॥
वदन्ति धर्ममेतानि चोदनां गमयन्ति च ।
अशक्यमीदृशं वक्तुं यावदुक्तप्रमाणकैः ॥
उक्तमर्थं परित्यज्य यदनुक्तं प्रतीयते ।
अनुक्तेन च सो ऽप्यर्थ इति किं नोपपद्यते ॥
तस्माद्धर्मप्रयोगस्य साक्षादुक्तस्य तत्त्वयम् ।
प्रमाणं धर्मशास्त्रं स्यान्न वेदव्यवधानवत् (१) ॥
शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासे निराकृते ।
धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदमिहोच्यते ॥
येनैवाकृतकत्वं हि वेदस्य प्रतिपाद्यते ।
न्यायेन तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि भविष्यति ॥
बोधकत्वात् प्रमाणत्वं स्वतस्तस्यापि लभ्यते ।
न च सन्दिह्यते बुद्धिर्न विपर्ययते क चित् ॥
अकर्तृकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति ।
वेदवद्बुद्धवाक्यादिकर्तृस्मरणवर्ज्जनात् ॥
बुद्धवाक्यसमाख्यापि प्रवक्तृत्वनिबन्धना ।
तद्दृष्टत्वनिमित्ता वा काठकाङ्गिरसादिवत् ॥
यावद्वेदोदितं किं चिद्वेदप्रामाण्यसिद्धये ।
तत्सर्वं बुद्धवाक्यानामतिदेशेन गम्यते ॥

(१) व्यवधानत इति पा० ॥

तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य संमतम् ।
तथैव बुद्धशास्त्रादेर्वक्तुं मीमांसको ऽर्हतीति ॥
एवं प्राप्ते वदामो ऽत्र तत्रासंनियमादिति ।
असंनिबन्धनं ह्येतत्पूर्वोक्तं सर्वमीच्यते ॥
इहैका परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते ।
अन्या भ्रान्तिरजातापि त्वन्या जातापि दृश्यते ॥
परेण सह केषां चिद्वादो वाक्यानि जल्पताम् ।
उक्तयः प्रातिभासिक्यो जायन्ते परवाक्यतः ॥
स्वसंवेद्यं च सिद्धान्तमात्मीयमपि जानताम् ।
छायां तथापि रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥
यथा मीमांसकत्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः ।
नित्य एवागमो ऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनम् ॥
प्रद्वेषाद्वेदपूर्वत्वमनिच्छन्तः कथं चन ।
तन्मात्रे ऽपि च भूयिष्ठामिच्छन्तः सत्यवादिताम् ।
भूयसां वेदबाह्यत्वाद्बुद्धादिवचसाममी ॥
अहिंसाद्यप्यतत्पूर्वमित्याहुस्तर्कमानिनः ।
ततश्च पौरुषेयत्वादप्रामाण्यमतीन्द्रिये ॥
प्रागुक्तैर्वेदनित्यत्ववागाभासैर्विमोह्यते ॥

यादृशतादृशमीमांसकैरप्यतीन्द्रियविषयपुरुषवचनप्रामाण्यनिराकरणादपौरुषेयत्वाध्यवसायनिराकृतकारणदोषाशङ्कनिरपवादप्रामाण्यसिद्धिं प्रतिहन्तुमशक्यां मन्यमाना निरुत्तरीभूता बालानुकरणवाक्यसदृशैः स्ववाक्यैर्व्यवलिख्यमानहृदयाः सन्तोपि प्रक्षीणकुहेतुवचनजालाः कन्यावरणार्थागतमूर्खवरगोत्रप्रश्नोत्तरवत् ॥

यदेव भवतां गोत्रं तदस्माकमपीतिवत् ।
आहुः स्वागमनित्यत्वं परवाक्यानुकारिणः ॥
अस्मदीयमिदं वाक्यं भवतामिति चोदिताः ।
जल्पन्त्यस्माकमेवैतच्छ्रुत्वा मीमांसकैर्हृतम् ॥
त्यक्तलज्जं ब्रुवाणो हि वाचोयुक्तिमनर्थिकाम् ।
कुर्वन् परातिसंधानमश्रान्तः को ऽव सीदति ॥
तत्र शाक्यैः प्रसिद्धा ऽपि सर्वक्षणिकवादिता ।
त्यज्यते वेदसिद्धान्ताज्जल्पद्भिर्नित्यमागमम् ॥
धर्म्मस्तेनोपदिष्टो ऽयमनित्यं सर्वसंस्कृतम् ।
क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ॥
बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं च तत् ।

तथा शब्दे ऽपि बुद्धेर्न्नियमान्नाभिव्यक्तिर्द्वेधापि दोषादित्येवमादिभिः सर्वदा पदार्थसम्बन्धानित्यत्वप्रतिपादनात्तद्विपरीतमागमनित्यत्वमभ्युपगम्यमानं लोकोपहासास्पदमात्रमेव भवेत् ॥

तथाहि ।

यस्तन्तूननुपादाय तुरीमात्रपरिग्रहात् ।
पटं कर्त्तुं समीहेत स हन्याद्व्योम मुष्टिभिः ॥
यावदागमनित्यत्ववेश्मदारूपकल्पिते ।
हेत्वाभासाग्निनिर्द्दग्धे तस्मिन्तद्वेश्म दुष्करम् ॥

व्यवहारनित्यताशब्दस्य क्रियानित्यत्वपर्य्यायः तद्यस्य शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वं तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्वं किमाधारं भविष्यतीत्यतिदुःसंपादम् ॥

न च शब्दार्थसंबन्धकूटस्थत्वमनिच्छताम् ।

नित्यता व्यवहारस्य निराधारावकल्पते ॥
शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहारः क्व वर्त्तताम् ।
स्थितैषा धर्म्मतेत्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥
एषेत्यपि न निर्द्देष्टुं शक्या क्षणविनाशिनी ।
किमुत स्थितया साकं एषेत्यस्यैकवाक्यता ॥
तेनानित्यशब्दवादिनामागमनित्यत्वानुपपत्तेः ।

अतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोगशास्त्रत्वाभावान्नासन्नि-यमादित्युच्यते ॥

असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः ।
असन्निबन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥

मागधदाक्षिणात्यतदपभ्रंशप्राया साधुशब्दनिबन्धना हि ते। मम विहिभिक्खवे कम्मवच्च इसी सवे । तथा उक्खित्ते लोडम्मि उव्वे अत्थि कारणं पडणे णत्थि कारणम् । अणुभवे कारणं इमे संकडाधर्म्मा संभवन्ति सकारणा अकारणा विणसन्ति ॥

अणुप्पत्तिकारणमित्येवमादयः ॥
ततश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता ।
दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥

वेदे हि तावदेव पदवाक्यसंघातात्मकत्वादिहेत्वाभासैः कृतकत्वभ्रान्तिर्भवति ॥

या तद्बहिरवस्थानाद्वेदरूपं न दृश्यते ।
ऋक्सामादिस्वरूपे तु दृष्टेभ्रान्तिर्न्निवर्त्तते ॥
आदिमात्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता ।
न शक्याध्यवसातुं हि मनागपि सचेतनैः ॥

दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ।
पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते ॥
प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥
अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातममित्येतन्नृवचः कथम् ॥
किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा वाक्प्रतिच्छन्दमीदृशम् ।
रचयेत्पुरुषो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयोजनम् ॥
अग्नेः पुरोहितत्वं च क्व दृष्टं येन कीर्त्त्यते ।
इत्लेशब्दप्रयोगस्य क्व दृष्टस्तोत्रगोचरः ॥
देवत्वं चास्य यज्ञस्य विहितं क्वोपलक्षितम् ।
विधिनैव हि देवत्वं प्रतिकर्म्मावधार्य्यते ॥
न जात्या देवतात्वं हि क्व चिदस्ति व्यवस्थितम् ।
होतृत्वमपि यत्तस्य देवताज्ञानहेतुकम् ॥
रत्नधायितमत्वं च तन्नरैर्ज्ञायते कथम् ।
अविज्ञातगुणानां च कल्पते स्तवनं न तु ॥
स्वतन्त्रो वेद एवैतत्केवलो वक्तुमर्हति ।
इषे त्वेत्ययमप्यर्थः पुरुषेणोच्यतां कथम् ॥
शाखाच्छेदोपयोगस्य पुंभिरुत्प्रेक्ष्यतां कुतः ।
एवमूर्जेत्ययं मन्त्रः केन शाखानुमार्ज्जने ॥
वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वककारिणा ।
वायवः स्थेत्ययं मन्त्रो वत्सापाकरणं प्रति ॥
एकशो विनियोक्तव्य इति कः कथयिष्यति ।
वायुशब्देन बहुवचनान्तेन मातुर्वियोज्यमान एकैको वत्सो

ऽभिधीयतइति । नैतद्बुद्धिपूर्वकारिणा चिन्तितुं शक्यम् ॥

सामवेदे यदोग्नाई्प्रभृतीनां प्रयुज्यते ।
रूपं तत्रापि पौंस्नत्वे नाभिप्रायो ऽस्ति कश्चन ॥

को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरुषो ऽर्थाभिधानपराणामृगक्षराणां लोकव्याकरणादिष्वनवगतपूर्वमग्नइत्यस्य पदस्याकारमोङ्कारेण प्लुतेन विकुर्य्यात् ॥

तथा वीतय इत्यस्मिन्नीकारस्यापि विक्रियाम् ।
तशब्दस्य च तोशब्दं येशब्दस्यापि रूपताम् ॥
को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात्कल्पयिष्यति ।
तेन वेदस्वतन्त्रत्वं रूपादेवावगम्यते ॥
किं चिदेव तु तद्वाक्यं सदृशं लौकिकेन यत् ।
तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

एवं च यदाध्येतारो ऽध्यापयितारः पार्श्वस्था वा वेदपदवाक्यतदर्थरूपाण्यालोचयन्ति तदा स्वसंवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवस्यन्ति ॥

तावता तु बाह्यतार्किकाणां प्रतीतिभावना नोत्पद्यतइति तत्प्रतिपादनक्षमवेदोत्थापितन्यायोपनिबन्धनान्मीमांसकैः केवलं यत्न एव पीतम् ॥

शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्य्यदपि किं चित्साधुशब्दाभिप्रायेणाविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तत्रापि प्रज्ञप्तिविज्ञप्तिपश्यतातिष्ठतादिप्रायप्रयोगात्किं चिदेवाविप्लुतं लभ्यते ॥

किमुत यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषाभ्यो ऽपि अपभ्रष्टतराणि भिक्खवे इत्येवमादीनि द्वितीयाबहुवचनस्थाने ह्येकारान्तं प्राकृतं पदं दृष्टं न प्रथमाबहुवचने संबोधने ऽपि संस्कृतशब्दस्थाने

चककारद्वयसंयोगो ऽनुस्वारलोपः ऋवर्णाकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रंशेषु दृष्टं न डकारापत्तिरपि। सो ऽयं संस्कृता धर्म्मा इत्यस्य सर्वकालं स्वयमेव प्रतिषिद्धो ऽपि विनाशः कृत इति असाधुशब्दनिबन्धनत्वादित्यन्तेन हेतुना वेदत्वाकृतकशास्त्रान्तरशङ्कानिवृत्तिः । यावांश्चाकृतको विनष्टः शब्दराशिस्तस्य व्याकरणमेवैकमुपलक्षणं तदुपलक्षितरूपाणि च ॥

वेदे यथोपलभ्यन्ते नैवं शाक्यादिभाषिते ।
प्रयोगनियमाभावादतोप्यस्य न शास्त्रता ॥

असंनियमादिति च व्याकरणोक्तनियमाभावादित्यर्थः ॥

क्षणिकत्वनिराकृतनित्वत्यसिद्धानित्यत्वात्यन्ताविद्यमानग्रन्थनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण वा ऽसंनियमादित्युक्तम् ॥

असतां वा क्षणभङ्गशून्यवादानात्मकत्वादीनामसद्धेतुभिर्वा प्रतिपादाननियमात्तदेकर्त्तृकधर्म्मवचनानामप्यप्रामाण्यम् ॥

कर्त्तृस्मरणदार्ढ्याच्च नैषामकृतता मता ।
तेनाकृतकगम्ये ऽर्थे स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणता ॥
एवं समस्तवेदाङ्गधर्म्मशास्त्रेष्वपीदृशात् ।
कर्त्तृस्मृतिदृढिम्नः स्यान्न स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥
अनेन कल्पसूत्राणां प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता ।
कर्त्तृस्मृत्या दृढं ज्ञाता तेषामप्यसतां क्रिया ॥
येन न्यायेन वेदानां साधितानादिता पुरा ।
दृढकर्त्तृस्मृतेस्तस्य कल्पसूत्रेषु बाधनम् ॥

यथैव हि कल्पसूत्रग्रन्थानितराङ्गस्मृतिनिबन्धनानि चाध्येत्रध्यापयितारः स्मरन्ति तथाश्वलायनबौधायनापस्तम्बकात्यायनप्रभृतीन् ग्रन्थकारत्वेन ॥

ततश्च प्रागवस्थायामसतामेव बन्धनात् ।
कुतः प्रयोगशाखात्वं वेदवद्वेदनैव वा ॥
न चैषां समाख्यामात्रबलादेव कर्तृत्वमुच्यते ।
येनाख्या प्रवचनादित्युत्तरमुच्यते ॥

पुरुषपरंपरयैव हि स्मृतेषु कर्तृषु समाख्याभ्युच्चयहेतुत्वेन ज्ञायते यथा च कठादिचरणैरनादिभिः प्रोच्यमानानां अनादिवेदशाखानामनादिसमाख्यासम्भवो नैवं नित्यावस्थितमाशकादिगोत्रचरणप्रवचननिमित्तसमाख्योपपत्तिः । माशकबौधायनापस्तम्बादिशब्दा ह्यादिमदेकद्रव्योपदेशिन इति न तेभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यो ऽनादिग्रन्थविषयसमाख्याव्युत्पादनसंभवः । अतश्च माशकादिसमाख्याप्यविद्यमानग्रन्थनियमनादेव प्रवृत्तेत्यपि हेत्वर्थयोजना । वेदरूपनियमाविद्यमानत्वादिति वात्र हेतुव्याख्या । कामं तु वेदाङ्गानिति अनध्यायनियमाभावादिति वा योज्यम् । यत्तु भाष्यकारेण स्वराभावादित्यन्तं नियमार्थं व्याख्यानं कृतम् ॥

तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्वं कल्पाधीनेषु साधयेत् ।
तथा गृह्योपदिष्टेषु छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥
ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ सरहस्यान्यधीयते ।
छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतस्वरः ॥
तेन तेष्वप्यवेदत्वं स्वराभावात्प्रसज्यते ।
तस्मादुक्तस्वसंवेद्यरूपाभावो ऽत्रकारणम् ॥
स्वरो ऽपि त्वस्ति रूपांशे नत्वसावेव केवलः ।
अतश्च वाक्यशेषो ऽपि तस्मिन्नेवोपयुज्यते ॥
बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेष्वसंभवः ।

अबुद्धिपूर्वतासिद्धिस्तेन वेदस्य तैरपि ॥

बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायदिन्द्रो वृत्रमहन्प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिदत् । गावो वा एतत्सत्रमासत तासां दशसु मास्सु शृङ्गाण्यजायन्तेत्यादयः कथमिव बुद्धिपूर्वकारिणार्थवादाः प्रणीयेरन् ॥

नित्यत्वे सति येषां हि क्लेशेन विधियोजना ।
तान् कृत्वाध्यापयन् कर्त्ता सुसमत्वं व्रजेज्जडैः ॥

न च तादृशवाक्यशेषमुद्रापि कल्पसूत्रादिग्रन्थेषु काचिदस्ति यद्बलेनाकृतकत्वमेषामवसीयेत ॥

विधिशून्यतया चैषां विहिताख्यानरूपता ।
गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादनशक्तता ॥
वर्त्तमानापदेशो ऽपि त्वर्थवादप्ररोचितः ।
विधित्वं लभते ऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥
पञ्चमेन लकारेण विधिर्यश्छन्दसि स्मृतः ।
मन्त्रब्राह्मणभिन्नत्वात्सो ऽप्येतेषु न युज्यते ॥
यद्यपि षडङ्गमेक इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्वं भवेत् ।
तथापि तर्कवत्तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरेव छान्दसा विधयः स्थिताः ॥

यथैव विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेद इत्येतस्मिन्दर्शने सति समवैदिकतर्कोपसंहारात्मिका मीमांसापि वेदशब्दवाच्या भवति तत्त्वमन्त्रब्राह्मणरूपत्वाच्छन्दोनिबन्धनानि कार्य्याणि लभते तथा कल्पसूत्राण्यपीति विधिपर्य्यायप्रयोगशाबत्वाभावः ॥

इतिहासपुराणाभ्यां सा त्वनैकान्तिकी स्मृता ।
या त्वेषां ब्रह्मयज्ञे ऽपि विधानान्नित्यतोदिता ॥

इतिहासपुराणानि कल्पानिति हि सा श्रुतिः ।
तस्मात्कृत्रिममप्यत्र विद्यास्थानं ग्रहीष्यते ॥

वेदार्थोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वादवश्यं च यावद्वेदं यावत्कर्मप्रयोगं च क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाशून्यतार्थं कैरपि कल्पसूत्रैर्भवितव्यम् ॥

वेदार्थकल्पनात्कल्पो नित्ययैवाख्ययोच्यते ।
जपे च नित्यकर्त्तव्ये नित्यमेव विधीयते ॥
कर्म्माभ्यासाभिसंधानं विध्यर्थस्तत्र गम्यते ।
सचार्थोनित्य एवेति नापतेद्ग्रन्थनित्यता ॥
यः पुनर्वेदसंवादः स तत्पूर्वतयेष्यते ।
तदर्थानुगमाच्चैषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥
वेदशब्दाभिधेयत्वं नैषामध्येतृषु स्थितम् ।
षडङ्गमेकइत्येतन्न च सिद्धान्तभाषितम् ॥
संवादत्वानुवादत्वमेकस्यैकान्तनिश्चितम् ।
ऐकान्तिकविधित्वाच्च ब्राह्मणे तन्न युज्यते ॥
कल्पादावनुवादत्वमापन्नं परिशेषतः ।
न च शाखान्तरन्यायस्तुल्याध्येतृकतावशात् ॥
सर्वशाखाविधित्वं हि सिद्धमध्येतृभेदतः ।
प्रतिशाखं तु ये कल्पास्तदर्थप्रतिपादकाः ॥
समानाध्येतृकत्वात्ते न कदा चिद्विधिक्षमाः ।
विप्रलम्भास्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितैः ॥
कल्पकारास्ततोऽप्येषां नैव ब्राह्मणतुल्यता ।
अन्यार्थैर्ब्राह्मणैस्तान्याज्ञापयन्त्यर्थनिर्णयान् ॥
तस्मादपि स्वतन्त्रत्वं कल्पानां नोपपद्यते ।

अर्थैकत्वेन केषांचिदक्षराणां च साम्यतः ॥
सादृश्याद्ब्राह्मणभ्रान्तिर्ज्ञातैवमपनीयते ।
आचार्य्यवचसां यच्च प्रमाणत्वं श्रुतौ श्रुतम् ॥
श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्तस्याप्यन्यार्थतोदिता ।
व्याचक्षाणस्य वेदार्थान्वेदांश्च वदतः स्वयम् ॥
शिष्याः प्रत्ययप्रभावात्स्यादाचार्य्योक्तिप्रमाणता ॥
आचार्य्यशब्दस्यार्थो मन्वादिभिरेवं व्याख्यातः ॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षतइति ॥

वेदसंप्रदानकाले च शिष्यास्तद्वचस्सु कथं नाम श्रद्दधीरन् इत्येवमर्थमाचार्य्यवचनं प्रमाणमित्युक्तं न कल्पसूत्रकारवचनविषयम् ॥

न च पुंवचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते ।
वागिह श्रूयते यस्मात्प्रायादनृतवादिनी ॥

तथान्यत्राप्युक्तम् । तस्माद् द्वयं वाचा वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धेति ॥

वेदादेवानृतत्वं च तद्वाचामवगम्यते ।
विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्न्याये न च दृश्यते ॥
सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्श्यते ।
सन्निधानाच्च शाखस्य विसंवादः स्फुटः स्फुटः ॥

तत्र यद्वृत्तिकारेणोदाहरणं पार्वणस्थालीपाकविषयगृह्यकारवचनश्रवणाद्दर्शपूर्णमासचरककल्पसूत्रकारवचनाध्यारोपेण दत्तं तदत्यन्ताध्यारोपाभिभवाभिप्रायप्रयुक्तमित्यनादृतम् । गृह्यकारवचनं ह्येतदस्तहोमे तावदासायमाहुतेः प्रातराहुति

न्नोत्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिरित्यतस्य यथैवेतदग्निहोत्र-विषयत्वेन न कल्प्यते तथैवैतदपि आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति आमावास्यायाः पौर्णमासीत्येतदपि दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यदुदाहार्यम् ॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १२ ॥

देशधर्म्मानुदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्य्यते ॥
किं व्यवस्थितमूलास्ते किं वैषां सर्वधर्म्मता ।
विध्यर्थप्रतिषेधार्थाः क्रियावर्जनचिह्निताः ॥
इह सर्व उदाहार्य्याः विचार्य्याश्च विभागशः ।
प्राच्या याननुतिष्ठन्ति वर्ज्जयन्ति च साधवः ॥
तेषामेवोपदिष्टास्ते सर्वेषां वेति चिन्त्यते ।
एवं ये दाक्षिणात्यानां प्रतीच्यानां च के चन ॥
उदीच्यानां तथाचारा विचार्य्याः सर्वएव ते ।
आद्यं सूत्रद्वयं यावदिदमप्यत्र चिन्त्यताम् ।
गृह्यगौतमसूत्रादिव्यवस्थासर्वगामिते ॥

पुराणमानवेतिहासव्यतिरिक्तगौतमवशिष्ठशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बबौधायनादिप्रणीतधर्म्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशाख्यलक्षणवत्प्रतिचरणं पाठव्यवस्थोपलभ्यते । तद्यथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव च परिगृहीते । वासिष्ठं बह्वृचैरेव शङ्खलिखितोक्तं च वाजसनेयिभिः । आपस्तम्बीयबौधायनीये तैत्तिरीयैरेव प्रतिपन्ने इत्येवं तत्र तत्र गृह्यव्यवस्थाभ्युपगमाद्दर्शयित्वा विचारयितव्यम् । किं तानि तेषामेव प्रमाणान्युत स-

र्णाणि सर्वेषामिति ॥

किं तावत्प्रतिपत्तव्यं व्यवस्थैवेति पाठतः ।
न ह्यन्यत्र स्थितास्लिङ्गाल्लिङ्ग्यन्यत्रानुमीयते ॥

अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गमेवोच्यते ॥

तच्च व्यवस्थितं दृष्ट्वा लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् ।
विधिर्वा प्रतिषेधो वा न हि सो ऽन्यत्र लिङ्ग्यते ॥

तत्र ग्रन्थात्मकादाचारात्मकाद्वा लिङ्गाल्लिङ्गिनौ विधिप्रतिषेधौ अनुमीयमानौ तद्विषयावेवानुमातुं शक्येते नान्यगतौ । कुतः॥

अन्यवेश्मस्थिताद्धूमान्न वेश्मान्तरमग्निमत् ।
प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ॥

यथोपनयनं येषामाधानं च विधीयते ।
तेषामेवाग्निहोत्रादिविधिरप्यवगम्यते ॥

यथा च जातितद्भेदकुलधर्मा व्यवस्थिताः ।
तथैव देशधर्मादिव्यवस्थापि भविष्यति ॥

यदि स्यात्सर्वगामित्वं विधानप्रतिषेधयोः ।
आचारो ऽपि तथैव स्याद्व्यवस्थाहेत्वसंभवात् ॥

सर्वविषयशास्त्रप्रणीतो ह्याचारः सर्वदेशगतशक्तिमत्पुरुषैरग्निहोत्रवद्देवानुष्ठीयेत ॥

यस्तु तं विनियोगेन कुरुते तद्व्यवस्थितम् ।
तेन नूनं श्रुतिः कापि तेषामेवं विधायिका ॥

अन्यथानुपपत्त्या च श्रुतिरत्र प्रतीयते ।
तन्मात्रानुपपत्त्या च सा तत्रैवावधार्यते ॥

यस्मादयं देशाचारो ऽयं वा गृह्यादिग्रन्थो ऽन्यथा नोपपद्यते यदि श्रुतिमूलकत्वं नास्तीत्यनयोपपत्त्या मूलकल्पना तस्माद्व्-

वस्थितविषयैव साध्यवसातव्या । तथा चोक्तम् । यदि च हेतु-रवतिष्ठेत निर्देशादिति ॥

यद्यन्नकरणं हेतुः शूर्पहोमे विधीयते ।
तन्मात्रगतमेवासौ दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥
यदन्नकरणं शूर्पं तेन तेनैव हूयते ।
ततश्चातिप्रसङ्गः स्यान्न दर्विपिठरादिषु ॥
एवं व्यवस्थितान् दृष्ट्वा देशाचारान् समंततः ।
तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलश्रुतिकल्पना ॥
अनुमानव्यवस्थानाद्देशादिनियमादतः ।
तत्संयुक्तं प्रमाणं स्याद्यद्वाक्यमनुमीयते ॥
अपि वा सर्वधर्मं स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते ।
तन्न्यायत्वाद्विधानस्य शक्तमात्राधिकारिणः ॥

इह स्मृतीराचारांश्चोपलभ्य मूलश्रुतिष्वनुमीयमानासु कारणानुविधायिकार्यन्यायेनावश्यमुपलभ्यमानकार्य्यानुरूपकारणानुमानैर्भवितव्यमिति भावनानामविशेषव्यवच्छिन्नयागदानहोमोपवासादिधात्वर्थविशेषस्वर्गादिफलकारकेतिकर्तव्यताविषयस्तावदनुमातव्याः एवं वर्ज्जनीयेष्वपि देहेन्द्रियमनोद्वारव्यवहारेषु प्रतिषेध्यक्रियाकारकं नरकाद्यनिष्टफलप्रतिषेधकशब्दानुमानमवश्यंभाविनावता च योग्यत्वमात्रविषयत्वान्न दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृविशेषाधिकारनियतप्रतिपत्तिलाभः कुतः ॥

त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियम् ।
योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपदान्वयैः ॥

तदिह विहितानुष्ठानयोग्यता तावत्समस्तार्य्यावर्त्तनिवासिवर्णाश्रमाणां अन्धवधिरजडमूकादिवर्ज्जमविशिष्टा । वर्ज्जनीय-

योग्यत्वमपि यथोपलभ्यमानं द्वित्रिचतुर्वर्णाश्रममात्रसंबद्धं वा तदभ्यधिकदर्शनानुमितसमस्तम्लेच्छादिविषयं वा विज्ञायते ॥

न त्वत्रोपपदं किं चिद्यथाचारानुसारि यत् ।
अनुमीयेत देशस्थदृष्टकर्तृविशेषणम् ॥
ये ऽपि च प्रतिषिध्येरन्देशान्तरनिवासिनः ।
तद्वाच्यपि पदं किं चिदनुमातुं न शक्यते ॥

योग्यत्वेनाविशेषप्रवृत्तो ऽप्यधिकारः केनचित्कर्तृविशेषणपदेन राजा राजसूयेन वैश्यो वैश्यस्तोमेनेत्यादिवद्विशेष्येत न चात्र दृश्यमानाचरितृवाचि किं चिदेकमनेकं संभावयितुं शक्यम् । कुतः ॥

सर्वं नामपदं तावज्जात्याकृतिनिबन्धनम् ।
यद्यदेवानुमीयेत नैकार्थमपि तद्भवेत् ॥

न तावत्प्राच्यत्वदाक्षिणात्यत्वादिजातिः प्रतीच्योदीच्यादिव्यक्तिव्यावृत्ता सर्वप्राच्यादिव्यक्तिष्वनुगता का चिदुपपद्यते । यद्वचनमुपपदं होलाकाद्यधिकारं विशिंष्यात् । यास्तु मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिजातयस्तेषु विद्यन्ते ताः सर्वदेशवासिव्यक्तिष्वविशिष्टा इति नाचारानुरूपविशेषणसमर्थत्वेन ज्ञायन्ते ॥

व्यक्तिवाचितु यन्नाम तदेकत्रैव वर्त्तते ।
देवदत्तादिवत्तेन न सिध्येत् कर्त्रनेकता ॥

न ह्यनन्तभेदानां प्राच्यादिपुरुषव्यक्तीनां व्यस्तसमस्तानां सबन्धानुभवासंभवादेकमभिधानमवकल्प्यते । एतेन गुणक्रियाजातिविशिष्टपुरुषव्यक्तिवचनत्वं प्रत्युक्तम् । न हि कश्चिदपि गुणक्रियाजातिव्यक्तयः प्रतिदेशव्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणायो-

गयाः संभाव्यन्ते । सर्वत्र तत्रापि व्यावृत्त्य(१)विशेषात् ॥

व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते ।
यमाश्रित्यप्रवृत्तं स्यादधिकारिविशेषणम् ॥

एतदेव प्रतिपादयन् भाष्यकार आह । शक्तमात्रपुरुषाधिकारप्रवृत्तविधानविशेषणं येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते न तस्याकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । न ह्येते होलाकाद्याचाराः कां चिदाकृतिमनुविधीयन्ते न व्यक्तिं न हि यावत्सु पुरुषेष्वेते अवस्थितास्तावतामेकेनापि व्यपदेशेनोपसंग्रहः संभवति । केषांचित्तस्याकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति ग्रन्थस्तेषामभिप्रायः । यथैव जातिं तु बादरायणोऽविशेषादिति सूत्रकारः स्वर्गकामपदं यौगिकमप्युद्दिश्यमानपुंस्त्वविशेषणासंभवात्फलार्थिमात्रमनुष्यजातिविषयोपपत्तेश्च सामर्थ्याच्छिन्नजातिमात्राधिकारं वक्ष्यति ॥

तथेहापि फलार्थित्वकर्तृशक्त्यावबोधनात् ।
देशधर्म्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥

कश्चित्पुनराख्यातशब्दार्थमुपवर्णयन्निमं ग्रन्थपाठं दूषयित्वापूर्वमेव समर्थयमानः सूत्रगतयावत्कृतविधानशब्दजनितभ्रान्तिर्विधिभावनयोश्च भेदमपश्यन्नुभयस्वरूपनिरूपणपर्य्यनुयोगत्रासाद्भावार्थाधिकरणसिद्धान्तं विनाशयन्नेवमाह भाव इति वानाख्येयः स्वधर्म्मेणान्यदतः शब्दज्ञानात्कारकवदिति ॥

तेन यः कश्चिदाख्यातप्रत्ययार्थतत्त्वं जिज्ञासमानः पृच्छति कः पुनरयं भावो भावना चेति तं प्रत्यनन्यशब्दाख्येयत्वात् केवलप्रत्ययप्रयोगदर्शनाभावाच्च सर्वधात्वर्थसामान्यवचनकरो-

(१) व्यावृत्य व्यावृत्त्येति पा० ।

तिपरलिङाद्युच्चारणमात्रेणैवोत्तरं दास्यते कुर्य्याच्छब्द इत्यर्थः सर्वस्याख्यायमानो ऽर्थ आकृतिरूपेण वाख्यायेत व्यक्त्याकृतिगोचरातिक्रान्तिश्च किलाख्यातशब्देनोपायरहितत्वादनाख्येयो ऽस्यार्थ इति । तदेव किलानेनापि ग्रन्थेनोक्तं भाष्यकारेण। न तस्याकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । विधानशब्दो हि सूत्रे पूर्वं प्रकृतस्तमेव तच्छब्देन निर्दिश्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वादपनयति ॥

कुर्य्यादित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।
न विधेर्भावना या वा सामान्यव्यक्तिरूपताम् ॥

तदिदमसंबद्धमेवानुपपत्तिकं च श्रुतिसामान्यमात्रेणान्यार्थमेव सच्चतुःशृङ्गादिमन्त्रवद्भाष्यकाराभिप्रेतार्थत्यागेन स्वप्रज्ञाविलसितं प्रकाशयतान्यस्मिन्नेवार्थे योजितम् ॥

देशाचारसर्वधर्मोपपत्तिविचारणार्थो ऽयं ग्रन्थ स यदि पूर्वकृतया व्याख्यया उपपदनिराकरणविषयत्वेन वर्ण्यते तत एतत्सूत्रव्याख्यानेन संबध्यते यथोक्तन्यायमार्गेण यदि तु तत्परित्यागेनाख्यातप्रत्ययार्थानामनाख्येयत्वापत्तिमेव व्यक्त्याकृतिरहितार्थत्वेन वर्णयेत् ततोत्यन्तासंबन्धानुपयुज्यमाननिरुपपत्तिकार्थत्वेन हेय एव स्यात् ॥

तथाहि ॥

यस्मादाख्यातशब्दस्य न व्यक्त्याकृतिवाचिता ।
तस्मात्तद्विहितं कर्म्म सर्वार्थमिति विस्मयः ॥

यदि नाम लिङ्गादिप्रत्ययो भावनायाः विधेर्वा व्यक्तिमाकृतिं वा वदेत्ततो होलाकादयः प्रतिनियतदेशधर्म्माणो भवेयुः यतस्तु व्यक्त्याकृतिविनिर्म्मुक्तो ऽव्यपदेश्यो ऽर्थस्तस्मात्तद्विहितधा-

त्वर्थविषयः सर्वपुरुषधर्म्म इत्येवं नीयमानमसंबद्धोदाहरणे ज्येष्ठमेव स्यात् ॥

अनाख्येयत्वमुक्त्वा च पर्य्यायैः स्वविकल्पितैः ।
अन्वाख्यानं कृतं तच्च पूर्वोक्तेन विरुध्यते ॥

विध्युपदेशकर्त्तव्यताभावनाशब्दानां ह्यत्यन्ताभूतमेव बहुभाषित्वप्रख्यापनापरपर्यायत्वमध्यारोप्याचक्षाणेन स्वयमनाख्येयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदाख्यातप्रत्ययः कर्तृशक्तितदाधारद्रव्यमात्रं वा वदेत्तथापि ब्राह्मणो यजमान इतिवदुपपदाधीनविशेषावस्थानत्वात्तदधीनजात्यादिवृत्तित्वमनुरुध्यमानो न स्वगतव्यक्त्याकृतिवचनत्वविचाराधीनाधिकारित्वनिर्णयः स्यात्किमुत यदा कर्त्रभिधाननिरपेक्षविधिर्भावनादिमात्रवाचित्वमेवावस्थास्यते । यदि चैतावन्मात्रमेव सर्वधर्म्मत्वकारणं भवेत् । ततो राजसूयाश्वमेधवैश्यस्तोमादीनामप्येवमात्मकाख्यातप्रत्ययविधेयत्वाविशेषात्सर्वधर्म्मत्वप्रसङ्गः । अथ तेषामनिर्द्देश्यार्थप्रत्ययविहितानामपि राजाद्युपपदवशादसर्वधर्म्मत्वम् । एवं तत्राप्यसर्वधर्म्मत्ववादिना तदेवोपन्यसनीयम् । सर्वधर्म्मत्ववादिना च निराकर्त्तव्यम् । तच्चाचारानुरूपव्यक्त्याकृतिवचनत्वासंभवात्सामर्थ्यलभ्यमनुष्याकृतिमात्राधिकारप्रतिपत्तेर्वा निराकृतमेव । तद्यथा चोत्तरसूत्राणि लिङ्गाभावाच्च नित्यस्याख्या हि देशसंयोगादित्येवमादीनि उपपदोपन्यासप्रत्याख्यानार्थानि सङ्क्ष्यन्ते । तस्मात्सर्वाधिकारन्यायत्वाद्विधानस्य व्यवस्थितदेशाचारगृह्यधर्म्मसूत्रनिबद्धधर्म्माणामपि सर्वधर्म्मत्वम् ॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ २२ ॥

यस्तु जातिकुलगोत्रधर्म्मवद्व्यवस्थितविध्यनुमानमिति ॥

तत्रैकशब्दवाच्यानां जात्यादीनां व्यवस्थया ।
दर्शनादिनियोगः स्यात्पञ्चावत्तादिधर्म्मवत् ॥

यथैव पञ्चावत्तं तु भृगूणां वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वकाण्वसंकृतिराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः तनूनपादन्येषामिति अन्वयतो व्यतिरेकतश्चोपलक्षणसंभवाद्व्यवस्थितविध्यवसानं तथैव प्रतिजातिगोत्रनियतत्रिशिखैकशिखादिकल्पव्यवस्थितविधिविशेषानुमानोपपत्तिरस्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् ॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १३ ॥

व्यक्त्याकृत्यभिधेये ऽर्थे प्रत्याख्याते विशेषणे ।
लोहिताश्वादिचिह्नानामधुनान्या निराक्रिया ॥

जातिव्यक्तिवाच्युपपदाभावे ऽपि कर्तृगतसंस्थानवर्णादिगुणविशेषोपलक्षणेन कृष्णकेशाधानवदधिकारनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराक्रियते ॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य नास्ति कर्त्तुर्विशेषणम् ।
नियतेन हि लिङ्गेन नित्यः कर्त्तोपलक्ष्यते ॥
यच्चिह्नं दाक्षिणात्यानां लोहिताश्वादि कल्प्यते ।
अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतामपि ॥
दृष्टमाचरणं चैतत्तच्चिह्नरहितेष्वपि ।
तस्माद्व्यवस्थितैश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥

यस्तु लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मन्यते तस्योपसर्ज्जनीभूतलिङ्गसापेक्षत्वादसमर्थसमासप्रसङ्गः । ननु लिङ्गशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्स्वार्थाक्षिप्तसंबन्ध्यन्तरत्वेन सामर्थ्यविघाताभावाद्भवितव्य-

मेवेह समासेन देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा ॥

नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेक्षान्तरसङ्गतेः ।
नित्यं नापेक्षते लिङ्गं देवदत्तं यथा गुरुः ॥

गुरुशब्दस्य हि शिष्यापेक्ष एवात्मलाभ इति देवदत्तशब्दोपात्तशिष्यसंबन्धानतिरेकात्तर्णीनस्वार्थत्वान्नाभ्यधिकापेक्षाकृतसामर्थ्यप्रतिबन्धप्रसङ्गः ॥

इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्ग्यपेक्षया ।
न च लिङ्ग्यभिधाय्येतन्नित्यस्येति पदं मतम् ॥

यद्यपि चैष गम्यगमकसंबन्धे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्त्तते तथापि गुरुशिष्यपितापुत्रादिसंबन्धवन्नास्य तदपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धिशब्दत्वप्रसिद्धिः ॥

लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते ।
लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं मुक्त्वा नान्यदपेक्षते ॥

लिङ्ग्यतेऽनेनेति हि क्रियायोगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न संबन्धिशब्दत्वेनोच्यते तथापि तु क्रियागतकारकान्तरापेक्षां न मुञ्चतीति कामं लिङ्गिनो लिङ्गदर्शनमित्यादौ भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लब्धस्वार्थलिङ्गापेक्षितं तद्धर्मतया षष्ठ्योपनीयतइति तत्संबन्धापेक्षायामपरिहार्यो ऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्नित्यस्येति नियतचिह्नोपलक्ष्यकर्तृविशेषणमेवाधिकारविशेषणं वा नियतस्य कर्त्तुर्नित्यस्याधिकारस्य वा न प्रतिपादकं किंचिच्चिह्नमस्तीति न तदभिधाय्युपपदविशेषितव्यवस्थितदोलाकादिविधानोपपत्तिः ॥

आख्या हि देशसंयोगात् ॥ २४ ॥

इदानीं तु यदाचारमत्यन्तमनुवर्त्तते ।
तत्प्राच्यादिसमाख्याख्यमुपन्यस्तं विशेषणम् ॥

सर्वे हि देशाचाराः प्राच्यदाक्षिणात्यादिसमाख्यातैः पुरुषैः क्रियन्ते समाख्यावर्ज्जितेषु च नोपलभ्यन्ते । तस्मात्समाख्याविशिष्टविध्यनुमानात्तत्संयुक्तप्रमाणपक्ष एव ज्यायानिति । तत्र समाधिः ॥

आख्या हि देशसंयोगाद्यस्मात्कर्तृषु वर्त्तते ।
आचाराणामतः प्राप्तो विधिर्देशविशेषणः ॥
देशश्च दिग्विशिष्टः स्याद्दिग्रूपं चानवस्थितम् ।
न च तद्देशसंबन्धादनाचारोऽनुवर्त्तते ॥
निर्गतेष्वपि दृष्टत्वात्तद्गतेष्वप्यदर्शनात् ।

समाख्यायास्तावन्न देशादन्यन्निमित्तमस्ति तद्विशिष्टविधिविहिताश्चाचाराः केवलमेव तद्देशसंबन्धमनुवर्त्तेरन् । उभयथापि तु व्यभिचारान्न देशनिमित्तसमाख्या विशिष्टविधानकल्पना घटते । अपरस्त्वनयैवोपपत्त्या लब्धात्मीयपक्षोपपत्तिः प्रत्यवतिष्ठमान आह ॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेदिति ॥२५॥

यदि देशनिमित्तत्वात्समाख्या दूषिता त्वया ।
शक्यमन्यनिमित्तत्वं वक्तुमस्या मया पुनः ॥
सति देशनिमित्तत्वे न स्याद्देशान्तरेष्वियम् ।
तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निबन्धनम् ॥
अस्तु वा निर्न्निमित्तैव विशेष्यति तथापि तु ।
लब्धाचारनिमित्तानां किन्निमित्तान्तरेण नः ॥

तस्मादनिमित्तया समाख्ययैवाधिकारविशेषसिद्धेर्न व्यभिचारिदेशनिमित्तत्वमस्याः कल्पयितव्यमित्युक्ते ऽभिधीयते ॥

स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ २६ ॥

संबन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्त्तते ।
निवासभवजातत्वतदागमनहेतुभिः ॥

सो ऽस्य निवासस्तत्र भवस्तत्र जातस्तत आगत इति एवमादिनिमित्तपरित्यागेन न कदाचित्प्राच्यादिसमाख्या वर्त्तते न चैषा देशसंयोगं व्यभिचरति न चैनामाचारो ऽनुवर्त्तते तन्निवासिनामपि केषां चिदनाचरणाच्चिरनिर्णीतपुत्रपौत्रादीनां च देशान्तरेष्वप्याचरणादिति न समाख्यया नियतविधिसिद्धिः । यत्तु मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति भाष्यकारेणोक्तं तत्तद्गच्छति पथि दूतयोरिति वा दूतविषयं कल्पयितव्यमप्रत्ययितोक्तत्वाद्वोपेक्षितव्यम् । सर्वस्मिन्नपि प्रस्थिते तद्धितस्मरणाभावात् । इदानीं कर्त्तृविशेषविशिष्टविध्यनुमानात्प्रतिहतः कर्म्माङ्गभूतप्राग्देशादिविध्यनुमानसंभवं मन्यमान आह ॥

कर्म्मधर्म्मो वा प्रवणवदिति ॥ २७ ॥

प्रागुदक्प्रवणो यद्वत्प्राचीनप्रवणो ऽपि वा ।
देशो भवति कर्म्माङ्गं प्राग्देशादिस्तथा भवेदिति ॥
तुल्यं तु कर्तृधर्म्मेण तच्चिह्नमनवस्थितम् ।
दिक्कृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृतिव्यभिचारतः ॥
प्राग्देशो यो हि केषां चित्सो ऽन्येषां दक्षिणापथः ।
तथोदक्प्रत्यगित्येवं नैकरूप्येण गम्यते ॥

मृत्तिकाद्यपि यच्चिह्नं तच्चान्यत्र च तत्समम् ।
होलाकादिविधिस्तस्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥
पुरुषापेक्षयाचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।
अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशो ऽप्यकारणमिति ॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादिति ॥१८॥

एकस्मात्पदात्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिभाने सति विकल्पदोषभयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुख्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते लौकिकप्रयोगबाधाद्व्यवहारादिशब्दानामर्थनिर्णयः प्रतिपादितः । एवं पुनरेकस्मिन् गवादावर्थे गोगाव्यादयो बहवः शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवायिवाचकशक्तिभेदोपपत्तेः शास्त्रस्थसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्व्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न्न पदगतसाध्वसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथाहि ॥

लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशं शास्त्रं प्रवर्त्तते ।
अतो न लौकिकेष्वस्मात्साध्वसाधुत्वनिर्णयः ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचारविरोधदर्शनाद्बलाबलमानुपूर्व्येणावधृतमिह तु न विपरीतक्रमत्वात् ॥

लोकादेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता ।
वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥
ध्वनिमात्राण्यसाधूनि वर्णा वा केवलात्मनाम् ।
संघातो ऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत् ॥

तेन भेरीशङ्खादिशब्दा गकारककारादयः प्रत्येकं तद्वर्गा वा

ऽनर्थकत्वादपशब्दा इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते। गाव्यादयः पुनर्गवादिवदेव साधयन्त्यर्थं तेभ्यो ऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येकविषयानेकशब्दत्वे हस्तकरपाण्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते ॥

तत्रश्चावाचकत्वेन यद्यसाधुत्वमुच्यते ।
तस्य लोकविरुद्धत्वान्नग्राह्यत्वं प्रतीयते ॥
अदृष्टविषया चेत्स्यादेतेषां साध्वसाधुता ।
वेदवाक्यैरनिर्दिष्टा न सास्त्यन्यप्रमाणिका ॥

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते। न तद्गते तत्समुदायगते वा साधुत्वासाधुत्वे। न वाननुभूतसंबन्धादनुमीयेते । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपुरुषवचननिराक्रियापि सिद्धा वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वाख्यानपरं विधिप्रतिषेधानपेक्षं नैव किंचित्प्रमाणत्वेन संभवति। साधुत्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्मकत्वाद्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अभिधाभावनाकरणभूतयोर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेन्न। प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकल्पनानुपपत्तेः ॥

यो हि प्रतिपदं पाठं साधूनां नाध्यवस्यति ।
विधिवाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥
अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।
न कलञ्जादिवत्तेषां प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

व्रीह्यादीनि हि कलञ्जादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वाद्विधिप्रतिषेधगोचरीभवन्ति न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण वा विधिप्रतिषेधा-

वुपपद्येते । न तावत्साध्वसाधुत्वे जातिगुणाद्यात्मकसामान्यरूपेण सर्वव्यक्त्यनुगते विज्ञायेते यदालम्बनौ द्वावेव विधिप्रतिषेधावनुमीयेयातां साधुभिर्भाषेत नासाधुभिरिति ॥

अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।
न त्ववान्तरसामान्ये केचिद्वर्गद्वयस्थिते ॥

तेन यद्येकैका व्यक्तिर्विधीयेत प्रतिषेधेत वा ततो यावत्पदं वाक्यान्यनुमिमानः त्रैलोक्यपूरणादप्यधिकानि स्मृतिमूलभूतानि वेदवाक्यान्यनुमिमीते । न च तावतां कोटिशतभागोऽप्याम्नातुं शक्यते । न चानाम्नातस्य स्मृतिमूलत्वं नित्यानुमेयश्रुतिमूलप्रतिषेधात् । न च वाचकत्वावाचकत्वनिबन्धनौ विधिप्रतिषेधौ संभवतः । सर्वेषां वाचकत्वात् ॥

वाचकैर्भाषितव्यं हि प्राप्तत्वान्न विधीयते ।
अवाचकनिषेधस्य नाप्राप्तेरवकल्पते ॥

न ह्युदकं पिबेदग्निं न पिबेदिति च विधिप्रतिषेधौ संभवतः । अवश्यं च व्याकरणस्मृतिमूलभूतसाधुविधिश्रुतिरसाधुप्रतिषेधश्रुतिरुभयं वा संयोगपृथक्त्वात् कल्पनीयम् । त्रिष्वपि च पक्षेषु साध्वनुशासनमात्रमेव सौकर्य्यादाश्रितम् । यदि ह्यपशब्दप्रतिषेधमूलं व्याकरणं ततस्तेषां बहुत्वादव्यवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूपमवगन्तुं शक्यतइति पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति स्मृतिन्यायेनानुगतविपरीतभाषणप्रतिषेधोऽर्थापत्तिसिद्धः स्मर्य्यते । साधुविधिपक्षे तु तएव स्मर्त्तव्याः । उभयपक्षे तु तदनुगमादेवेतरसिद्धेः प्रतिषेधविषयज्ञानोपपत्तिः । स एष व्याकरणस्य पक्षत्रयेप्येकानुगमनिबन्धनत्वात्कथं चित्संक्षेपोऽवकल्पते । ननु प्रतिशब्दं विधिप्रतिषेधावक्लृप्तिः । अनन्तवाक्यपाठासंभवादिष्टासंभ-

वप्रदर्शनार्थमेव होलाकाधिकरणे ऽभिहितम् । न तस्याकृति-वचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति । तस्मादसंभवन्मूलत्वादप-स्मृतिः ॥

अथ प्राप्तश्च योऽर्थः स्यान्न स शास्त्रस्य गोचरः ।
सिद्धः शब्दप्रयोगश्च लोकादेवार्थलक्षणः ॥

अथार्थलक्षणत्वेपि शास्त्रेण धर्माय प्रयोगनियमात्प्रयोगोत्प-त्तिशास्त्रत्वं स्यादिति । तदनुपपन्नम् । नियम (१) विषयासंभ-वात् ।

यस्य ह्यनियता प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते ।
नित्यप्राप्तप्रयोगस्तु न शब्दो नियमास्पदम् ॥
यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिस्ततो ऽन्यो न नियम्यते ।
तव चात्यन्तमप्राप्तिर्गाव्यादेः प्राप्तता मम ॥

तेन पक्षद्वयेपि नियमानुपपत्तिः । कीदृशश्चात्र नियमः क-ल्प्येत । किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत साधुभिर्भाषितव्यमेवे-ति ।

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।
नियतं भाषितव्यं चेत् मौने दोषः प्रसज्यते ॥

यदि ह्येकार्थाः साध्वसाधवो विकल्पेन प्राप्नुयुस्ततः साधु नियमावकाशः स्यात् । त्वन्मते तु पुनः ।

अत्यन्तावाचकत्वात्तु नैवासाधुः प्रसज्यते ।
यस्मिन्वृत्तिफलः साधोर्नियमो ऽत्रार्थवान्भवेत् ॥

अथ प्रमादाशक्तिभूत (२) प्रसङ्गनिवृत्तिर्न्नियमं प्रयुञ्जीत ।

---

(१) प्रयोगनियमेति पा० ॥
(२) शक्तिकृतेति पाठान्तरम् ॥

तदसत् ।

नहि शास्त्रशतेनापि प्रमादाशक्तिकारिताम् ।
निवर्त्यन्ते प्रयोक्तारः प्रयोगादिति दृश्यते ॥

दृष्टोपशब्दानामर्थाभिधाने प्रयोग इति चेत् । उच्यते ।

अन्योप्यच्छिनिकोचादेः प्रयोगो ऽर्थेषु दृश्यते ।
तन्निवृत्तिफलः कश्चिन्नियमो न च दृश्यते ॥

न च नियमानां प्रतिपक्षनिवृत्तिः प्रयोजनम् । परिसंख्या-प्रयोजनत्वान्न चायं परिसंख्याविषयो युज्यते । युगपत्प्राप्त्य-भावात् ॥

न वा दृष्टार्थतैवास्य प्रयोगस्योपपद्यते ।
नहि दृष्टनिराकाङ्क्षादृष्टमपि गम्यते ॥

नहि तादृशेषवदृष्टकल्पनायामर्थापत्तिः प्रभवति । परार्थत्वा-च्च फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । न चासति फले शक्यमपूर्वं कल्प-यितुम् ॥

न चेदं नियमापूर्वमाश्रितं क्वेति गम्यते ।
शब्दार्थश्रोतृवद्धिवक्तुच्चारणगोचरे ॥

शब्दस्य तावदत्यन्तपरार्थदृष्टार्थत्वात् नापूर्वेण कश्चिदुप-कारः । सत्यपि चाभिधानकर्म्मत्वेनार्थस्य प्राधान्ये दृष्टार्थेषु लो-कव्यवहारेषु विनाप्यपूर्वेणाङ्गभावात् । अपूर्वोपकारानुपयोगः । श्रोतुः पुनर्न्नियमविधिसंस्पर्शानन्तर्गतत्वादेवासंस्कार्य्यत्वम् । बुद्धोश्च क्षणिकत्वान्न कालान्तरावस्थाय्यपूर्वाधारत्वोपपत्तिः ।

वक्ता कुभाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।
न तस्य नियमापूर्वसंस्कार्य्यत्वनिरूपणम् ॥
न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गकामवत् ।

न च षष्ठ्युक्तसंबन्धात्स्वामित्वेन प्रधानता ॥
यत्तु दिङ्नियमापूर्वं भोजनादिषु कल्पितम् ।
पुरुषार्थक्रियाद्वारं तदर्थं तत्प्रतीयते ॥

न चेदोच्चारणमुच्चारयितव्यर्थं येन भोजनादिसमत्वं प्रतिपद्येत । स्वरूपेण पुनर्भङ्गित्वाद्बुद्धिवदेवासंस्कारार्हम् ॥

एवं चावेदमूलत्वान्न धर्मनियमार्थता ।
युक्ता शब्दस्मृतेर्वक्तुं न चास्याः शास्त्रता स्वयम् ॥

तदुक्तं प्रयोगशास्त्रमिति चेन्नासंनियमादिति ।

नहि व्याकरणादीनां वेदत्वेन स्वतन्त्रता ।
पुरुषाधीनवृत्तेश्च सापेक्षस्याप्रमाणता ॥

सर्वत्र हि पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययस्तेन कर्त्रभिप्रायप्रकाशनमात्रोपयुक्तत्वाद्व्याकरणान्नैव शब्दगतसाध्वसाधुविभागः प्रतीयते ॥

न च स्मृत्यन्तरं किं चिद्दृष्टं तत्कार्य्यगोचरम् ।
दृढं श्रुत्यनुमानं स्याद्येनोपनयनादिवत् ॥

प्रायेण मनुगौतमवसिष्ठादिप्रणीताः समानेष्वर्थेषु धर्मसंहिता वर्तन्ते । तेनाविगानात्ताभ्य एव श्रुतयः स्वनुमानाः । न च व्याकरणस्य ताभिः समानार्थत्वम् ।

परस्परेण चाचार्य्या विगीतवचनाः स्थिताः ।
सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु किं तत्राध्यवसीयताम् ॥
न तावत्सूत्रकारेण किं चिदुक्तं प्रयोजनम् ।
कथं चैतावति ग्रन्थे स्यात्प्रयोजनविस्मृतिः ॥

येष्वपि तद्ग्रन्थेषु विस्पष्टान्यादित एवारभ्य प्रयोजनानि ज्ञायन्ते । न चैषां श्रवणग्रहणधारणेषु महान्खेदस्तेष्वपि जि-

ज्ञासूत्रमाद्यार्थं पूर्वं प्रयोजनान्येव निबध्नन्ते, धर्मं व्याख्यास्यामो, यज्ञं व्याख्यास्याम, इत्येवमादिभिरिह पुनरत्यन्तकष्टं व्याकरणं प्रणयता सूत्रकारेण धर्म्मार्थकाममोक्षाणां न कस्यचित्प्रयोजनत्वमाश्रितम् । न च सर्वप्रधाने वस्तुन्यनादरो युक्तः । सुज्ञातत्वं पुनरीदृशं येनाद्यापि विवदन्ते ॥

धर्म्मश्च फलसम्बद्धं कर्म्म यागादि वर्ण्यते ।
न च व्याकरणे किं चित्ताद्दक्कर्म्मोपदिश्यते ॥
धर्म्मत्वं यच्च विज्ञानशास्त्रपूर्वप्रयोगयोः ।
यथेष्टं वर्णितं तच्च न शास्त्रसदृशं मतम् ॥

शास्त्रार्थो हि निरूपितरूपो भवति । इह च ज्ञानधर्म्मत्वमुपन्यस्य अधर्म्मप्रसङ्गभीतेन शास्त्रपूर्वप्रयोगे ऽभ्युदय इति वार्त्तिककारेणोक्तम् । भाष्यकार आह । अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म्म इति न चैवमनियमेन धर्मत्वावधारणमुक्तम् ॥

सम्बद्धयोश्च धर्म्मत्वं यदैकस्यावधार्य्यते ।
तदेतरत्तदर्थत्वान्न धर्म्मत्वेन गम्यते ॥

तदिह यदि तावज्ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितम् । ततो लोकप्रसिद्धस्यैव प्रयोगस्य ज्ञानात्तु निष्पादितत्वेन सत्यामप्युपकारनिर्वृत्तौ वाजिनादिवत्प्रयोजकत्वाभावः । शास्त्रपूर्वकप्रयोगपक्षे तु ज्ञानस्य तदङ्गत्वेन निराकाङ्क्षभूतत्वात् । असत्यां प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायां यद्यपि का चित्फले श्रुतिर्भवेत्सापि द्रव्यसंस्कारकर्म्मस्वित्यनेन न्यायेनार्थवादतया ज्ञायते । न हि समानाध्वनोः परस्मिन्फलवति ज्ञाते पूर्वस्यापि फलवत्ता ज्ञायतइति वर्णितमेतत् । "यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद"-इति । किं च ।

आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वं नैव ज्ञातप्रयोगयोः ।
न हि व्याकरणापेक्षा वर्त्तते वैदिकी श्रुतिः ॥

यन्नाम ज्ञानं नित्येन वेदेनैव क्रियते तच्च तत्पूर्वकप्रयोगविधानं फलायोपपद्यते । व्याकरणज्ञानं तु पौरुषेयं ग्रन्थाधीनत्वान्मन्त्रार्थवादगता नित्यसंयोगपरिहारन्यायेनानादिवेदविषयत्वेन नावधार्यते ॥

न च व्याकरणं नित्यं कथं चिदवगम्यते ।
कर्तृस्मृतिदृढिम्ना हि नित्यपक्षनिराक्रिया ॥

अथापि व्यवहारनित्यतान्यायेन पौरुषेयव्याकरणपरंपरानादिः कल्प्येत, तथाप्युक्तन्तुशब्दपूर्वत्वमित्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् । अनेकपुरुषकृतमपि सत् व्याकरणं वेदालम्बनत्वं न प्रतिपद्यते ॥

न च व्याकरणत्वाख्या जातिः का चिद्व्यवस्थिता ।
अनित्ये वाक्यसंघाते सा जातिः क्वावतिष्ठताम् ॥

अथ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति सत्यपि लक्षणांशकृत्रिमत्वे लक्ष्यांशेन नित्येन नित्यो विधिरुपपत्स्यतइति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

अत्यन्तभिन्नरूपत्वाल्लक्ष्याणां लक्षणादिना ।
नैकमालम्बनं किं चिद्विधेरस्तीत्युदाहृतम् ॥

ननु वेदे एव व्याकरणनित्यत्वं दृश्यते । यथाह तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यतइति । नैतदस्ति ।

व्याकृता संप्रदायेन वाणी नित्यैव वैदिकी ।
अनूदितोच्यमानेयं कर्मस्वाध्यायकालयोः ॥

अव्याकृताया हि लौकिक्या वाचः शिष्याचार्यसम्बन्धेन स-

रवर्णमात्राक्रमैरविप्लुतरूपैर्निरूपिताकारैरेव वैदिकी व्याकृतेत्युच्यते । तस्याश्च मन्त्रब्राह्मणात्मिकायाः कर्मस्तु ज्ञाने प्रयोगे च धर्मो ऽस्त्येव । यदपि चैकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । तदपि स्वाध्यायप्रशंसाशेषभूतमेव । अहरहः स्वध्यायमधीतइत्यत्र अप्येकामृचं यजुः साम वेत्येतदवश्यकर्तव्यतानियमार्थमुक्तम् ॥

यो ऽपि मन्त्रं समस्तं हि नाधीयीताप्यशक्तितः ।
तस्य शास्त्रान्वितः शब्द एको ऽपि स्वर्गकामधुक् ॥

शास्त्रान्वित इति च यथा स्वाध्यायमनुगत इत्यर्थः । सम्यक्प्रयुक्त इति चोपनयनोपसदनगुरुशुश्रूषादर्भपवित्रपाणित्वादीतिकर्त्तव्यतोपपन्नत्वाश्रयणेनोक्तम् । यदपि च "तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै" "नापभाषितवा"इति "म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द" इति, तत्संप्रदायागतवैदिकशब्दविनाशप्रतिषेधार्थमेव । वैदिकाच्चापेतत्वाल्लौकिकस्यापशब्दत्वं सम्भवति । सुज्ञानं च । न च लौकिकादप्यपेतो ऽपशब्दो नाम कश्चिदस्ति । गाव्यादीनामपि शब्दानां श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दशब्दवाच्यत्वशब्दबुद्धिग्राह्यत्वशब्दत्वानुगमदर्शनात् । अथाप्यवश्यं लौकिकादप्यपेतो ऽपशब्द आश्रयणीयः । तथापि "न म्लेच्छभाषां शिक्षेते"त्येवमादिस्मृत्यनुसरणेन हिमवद्विन्ध्यान्तरालकृष्णमृगसंचरणाद्युपलक्षितधर्माधिकृतार्यावर्त्तनिवासिव्यतिरिक्तबर्बरादिभाषागतस्य म्लेच्छितत्वसमानाधिकरणापशब्दत्वज्ञानात्तेन भाषणं प्रतिषिध्यते । युक्तं च तस्याशेषतदीयाचरणवत्परिहरणीयत्वं नत्वार्य्यावर्त्तनिवासिप्रयुक्तेषु गाव्यादिषु म्लेच्छतिधात्वर्थानुगमः कश्चित् । येन तदनाचारितत्वेनापवृत्तवदपशब्दत्वं निरूप्यते ।

यदपि वा "हिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदि"ति तदप्यनृतवादवैदिकशब्दविनाशम्लेच्छभाषाप्रयोगाश्रयमेव वेदितव्यं न तु व्याकरणानुगतव्यतिरिक्तशब्दप्रयोगविषयम् । तथाहि ।

कथं नामेष्टशात्काय्यौत्सर्वैरेवाहिताग्नयः ।
प्रव्यक्तेरन्कथं चान्यैर्न निन्द्येरन्नशिष्टवत् ॥

प्रायेण हि शिष्टानां धर्म्माचारप्रणिहितचेतसां कश्चिदेव प्रमादादल्पो ऽनाचारो भवति । गाव्यादिशब्दप्रयोगेषु पुनर्न केषांचिदप्यनाचारबुद्धिः । न च कलञ्जादिभक्षणवच्चिकित्सा गर्हा वा दृश्यते । न चाहिताग्निसहस्रे ऽप्येकस्त्वदभिमतसाधुशब्दैरेव व्यवहरमाणो दृश्यते ॥

कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसागृह्यकारिणः ।
शिष्टा दृष्टाः प्रयुञ्जाना अपशब्दाननेकशः ॥

समानमितरच्छ्येनेनेत्यादितकारान्तप्रथमान्तनपुंसकप्रयोगेषु मशकेन तत्र तत्र प्रयुक्तं, "समानमितरं ज्योतिष्टोमेन" "समानमितरं गवा ऐकाहिकेनेति" सूत्रकारेणाप्यभिहितम् । "अहीने बहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्नि"ति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवर्ज्जिते ऽपि त्यृत्विक्कर्तृके स्तवने "यजन्ति याजका" इतिवत्परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथाश्वलायनेन "प्रत्यसित्वा प्रायश्चित्तं जुहुयुरि"ति समासे ऽपि ल्यबन्न प्रयुक्तः । आज्येनाक्षिणी आज्येत्यसमासे ऽपि प्रयुक्तः । तथा शिक्षायां नारदेन "प्रत्यूषे ब्रह्म चिन्तयेदि"ति गाव्यादिशब्दतुल्य एव प्रयुक्तः । तथा मनुनापि "ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्के"त्यत्र सन्ति मइत्युक्केति वक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्यैव

संहिता कृता । तथा मीमांसायामपि गव्यस्य च तदादिष्विति गोर्विकारावयवविषयसाधुप्रयोगयोग्यः शब्दो ऽन्यत्रैव गवामयने प्रयुक्तः । तथा द्यावोस्तथेति चेदिति द्यावापृथिव्योरिति वक्तव्ये लक्षणहीनमेव बहु प्रयुक्तम् । तथा गृह्यकारेण मूर्धन्यभिघ्राणमिति वक्तव्ये मूर्धन्यभिजिघ्राणमित्यविषये जिघ्रादेशः प्रयुक्तः । कात्स्न्यें ऽपि व्याकरणस्यापि निरुक्ते हीनलक्षणाः प्रयोगो बहवो यद्ब्राह्मणो ब्रवणादिति । संवत्सरं शयाना इत्येतन्मन्त्रगतमण्डूकविषयब्राह्मणशब्दनिर्वचने क्रियमाणे वचनशीलत्वनिमित्ततां दर्शयता ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशमकृत्वैव ब्रवणादिति प्रयुक्तम् ॥

अतो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः ।
तथोभाभ्यो द्विरूपाणां हस्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥

युगपदुभाभ्यां दन्ताभ्यां यः प्रहारः स उभाभ्य इति सर्वैः पालकाप्यराजपुत्रादिभिर्व्याकरणानपेक्षमेव प्रयुक्तम् ॥

वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयांसो ऽध्येतृसंमताः ।
सामान्यं छान्दसं वापि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

न हि ते सुप्तिङुपग्रहादिव्यत्ययेन नापि कतिपयाधिकारदृष्टेन बहुलं छन्दसीत्यनेन सिध्यन्ति । तद्यथा मध्ये आपस्य तिष्ठति । नीचीनवारं वरुणः कबन्धमिति । न ह्यपामित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनविषयव्यञ्जनान्तप्रातिपदिकपरषष्ठ्यान्वाख्यानादापस्येत्येतद्रूपं लक्षणानुगतं दृश्यते । नापि द्वारशब्दस्य स्थाने लाटभाषातो ऽन्यत्र वारशब्दः सम्भवति । तेनानारभ्य एवायं विषयव्याप्त्यसंभवात् ।

शब्दानुगमरूपो ऽर्थो यत्र व्याकरणं कृतम् ।

ये ऽपि व्याकरणस्यैव परे पारे प्रतिष्ठिताः ।
सुतरां ते ऽपि गाव्यादितुल्यानेव प्रयुञ्जते ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु दृश्यते चापशब्दनम् ।
अश्वारूढाः कथं चाश्वान्विस्मरेयुः सचेतनाः ॥

सूत्रे तावज्जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यत्र हि द्वावपशब्दौ। जनिशब्देन श्तीक्श्तिपौ धातुनिर्देशइत्यनेन लक्षणेनान्वितो धातुरेव निर्दिश्यते। न च जनिकर्त्तुः प्रकृतिरित्यत्र हि (१) कर्त्तुः प्रकृतेरपादानसंज्ञेष्यते। जायमानस्य पुनरर्थस्य जनिशब्दो वाचकतया नैव लक्षणेनानुगतः। तेनायं दरिद्र इवाश्वशब्दो जनिमात्रवाचित्वात्तदर्थं प्रत्ययसाधुरेव विज्ञायते। तथा तृजकाभ्यां कर्त्तरि चेति प्रतिषिद्धषष्ठीसमासप्रयोगाद्व्याकरणफलपरित्यागः। एवं तत्प्रयोजकइति प्रतिषिद्ध एव समासः। तथा वार्त्तिके ऽपि दृम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति। तथा आन्यभाव्यं तुकालशब्दव्यवायादिति। अत्र क्लेशेन समासं कल्पयित्वा ततः समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञायां बाधितायां (२) गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति लक्षणेनासंस्पृष्ट एव ष्यञ्प्रयुक्तः। भाष्ये ऽप्यविरविकन्यायेनेति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे पूर्वसमासपूर्वपदस्थायाः सुपः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति प्रत्यक्षोपदिष्टो ऽपि लुङ् कृतः। तथान्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार इति। अन्यथैवं कथमित्यन्वाख्यातसाधुत्वो ऽपि णमुल् न प्रयुक्तः। न चैषां निपातनैः साधुत्वसिद्धिः। कुतः॥

येषामनुगमो नास्ति ते सिद्ध्येयुर्निपातनैः ।

(१) नचेत्यादिहीत्यन्तस्य स्थाने "न च तस्य" इति पुस्तकान्तरे ।
(२) बाधितायामिति पुस्तकान्तरे नास्ति स पाठो ऽयुक्त इति भाति ।

अन्यथानुगतानां तु प्रयोगं बाधते स्मृतिः ॥

स्मृत्याचारविरोधे हि स्मृतिरेव बलीयसी ।
प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्च जनिकर्त्राद्यसाधुता ॥

प्रत्यक्षस्मृतिविरोधे तु लक्षणरहितस्यापि प्रयोगादेव शिष्टाचारभूतादवयवानुगमस्मृतिमनुमाय निपातनात्साधुत्वसिद्धिः । न च लक्षणशब्दानां स्वात्मनि क्रियाविरोधादात्मार्थत्वाभावाद्वा लक्षणानुगतिरनादरणीया ॥

प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते ।
देशान्तरस्थितः शब्दो लक्ष्यभूतो ऽन्यशब्दवत् ॥

तथा च कुत्वं कस्मान्न भवति विधिरिति । कोयं शब्द इत्यादिषु लक्षणानुगमादरः सर्वत्राश्रितः । यदि च लक्षणशब्देषु लक्षणं न प्रवर्त्तेत, ततः सर्वं व्याकरणमपशब्दैरेव निबद्धं स्यात् । अर्द्धवैशसदर्शनात्तु प्रमाणत्वहानिः । अथोच्येत यज्ञप्रयोगविषय एव साधुभाषणनियमो न सूत्रकारव्याख्यानादिक्रियास्विति । तदसत् । स्वर्गे लोके कामधुगिति फलवत्त्वोपन्यासात् । सारस्वतीविधावाहिताग्निग्रहणार्थवत्त्वाद् । इतरथा ह्याहिताग्निरेव यज्ञेष्वधिक्रियतइति तद्गोचरे ऽपशब्दप्रयोगे निःप्रयोजनमेवाहिताग्निग्रहणं भवेत् । यो ऽपि च ज्योतिष्टोमप्रकरणे वाजसनेयिनां "तस्माद्ब्राह्मणो न म्लेच्छे"दिति प्रतिषेधः कर्म्माङ्गत्वेन ज्ञायते सो ऽपि गुरुसंप्रदायक्रमागतमन्त्रप्रयोगविनाशविषय एव, म्लेच्छभाषाप्रतिषेधार्थो वेति पूर्ववदेव नेतव्यः । यदपि च केषां शब्दानामिति प्रश्नानन्तरं लौकिकानां वैदिकानां चेति विवेककथनं तदपि बहूनां तावत्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाल्लोकवेदयोरभेदे सति स्तोकप्रविभागापेक्षं नैवेदमत्यन्तभेदाश्रय-

सदृशमभिधीयमानं शोभते। न च लौकिकमध्ये गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्येवमादयः सर्वे वेदसाधारणा वेदादेव वोद्धृत्य लोकेन प्रयुक्ता उदाहर्त्तुं न्याय्याः । यएव हि भाषायामित्येव स्मर्य्यन्ते, न च क्व चिदपि वेदे दृष्टपूर्वा इत्येवं संभावयितुं शक्यन्ते तएवो-दाहर्त्तव्याः। वैदिकोदाहरणेष्वपि च लोकप्रसिद्धा एव शमा-दय उदाहृताः। न च वाक्योदाहरणेन लौकिकेभ्यो भिद्यन्ते। वाक्यानां व्याकरणेनानन्वाख्यानात्। अतश्छान्दसान्येव कानि चित् "गृभ्णामि" "दत्वा याथे"त्येवमादीन्युदाहर्त्तुं योग्यानि न "शन्नो देवी"रित्येवमादीनि । छान्दसोदाहरणं च कुतः सिद्धे लोकत इत्यनेन प्रत्यासन्नेनैव व्याहन्येत । यदि च लौ-किकानामन्वाख्यानं क्रियेत, ततः सुतरां गाव्यादय एवान्वाख्ये-यास्तेषां व्यवस्थितं लौकिकत्वं वेदेष्वप्रयोगात्। गवादयः पुन-रध्येतृभिर्वेदादेवोद्धृत्योद्धृत्य प्रयुक्ता इति शक्यं वक्तुम्। तथा च मनुनाप्युक्तम्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्था विनिर्म्ममे-इति। दृश्यन्ते चाद्यत्वेऽपि श्रोत्रिया लौकिकेऽप्यर्थे विवक्षिते तद्भाषासमानार्थान्सकलमन्त्रानप्युदाहरतः किमङ्ग पुनः पादा-न्पदानि वा । न चाश्रितप्रतिपदपाठानां वैदिकानां लक्षणेन कार्य्यम्। न चैषां गुरुमुखात्साधीयो लक्षणमस्ति दृष्टानुवि-धित्वाच्छन्दस इति स्वयमेव लक्षणस्याम्नानाधीनत्वेन मन्दप्र-योजनत्वमुक्तम् ॥

यथैव लोकसिद्धत्वात्कृष्यादेर्लक्षणं वृथा ।
तथैव वेदसिद्धानां शब्दानां लक्षणं वृथा ॥
रक्षाद्यपि यदन्नोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनम् ।
न तदप्यन्यतः सिद्धेरल्पसिद्धेस्ततोऽपि वा ॥

शिष्याचार्य्यसंबन्धो हि महान्वेदरक्षाहेतुर्व्याकरणानधीन-स्यापि वेदक्रमस्याध्ययनेनैव रक्ष्यमाणत्वात् । तद्विनाशे ऽपि च विशिष्टतरदोषप्रसङ्गात् । उक्तं च ।

निराकाङ्क्षी भवेल्लक्ष्यं येन तन्नाम लक्षणम् ।
शताशमात्रसिद्धौ तु तेन मन्दं प्रयोजनम् ॥
समाम्नायप्रसिद्धे ऽपि सामवेदे ऽस्ति लक्षणम् ।
तद्युक्तं कृत्स्नसिद्धित्वात्कर्त्तव्यार्थेन चार्थवत् ॥

औक्थिक्ये हि सर्वाणि सामपर्वाणि यथाक्रमं लक्षणेनानुगतानि ततश्च समस्तसामरूपसिद्धेः निराकाङ्क्षत्वं भवति । ब्राह्मणविधिवशेन च ऋगन्तरसंचारणायां प्रस्तावादिपञ्चधाविभागेन लक्षणोपयोगः । पदानुगममात्रनिवृत्तव्यापारेण तु व्याकरणेन विशिष्टपदरचनात्मकवाक्यसंघातरूपाणामसंभवत्कर्तव्यपदवाक्यानां मन्दमिव रक्षितव्यं दृश्यते ॥

लक्षयेद्यः समाम्नायात्पदवाक्यक्रमान् बहून् ।
स लक्षयेत्तरामल्पं प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥

किं च ॥

यदि व्याकरणाद्रक्षा मन्त्रीरन्वेदवादिनः ।
वैयाकरणगेहेषु किन्त्युस्ते वेदसंशयान् ॥
कक्षावलम्बिनं नित्यं को नाम करकं वहन् ।
तमनादृत्य शौचार्थमन्यतः कर्त्तुमर्हति ॥
लोके यस्य यदर्थत्वमाप्ता वा यत्र ये मताः ।
तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु यथावदवगम्यते ॥
आयुर्वेदं चिकित्सास्तु प्रायेण विनियुज्यते ।
व्याधितत्त्वौषधज्ञानं वैद्येभ्यश्चोपलभ्यते ॥

न तु वेदाध्यायिनां कदा चिदप्यभियुक्ततरस्वाध्यायिव्यतिरेकेण वेदवर्णपदवाक्याज्ञानसंदेहविपर्ययव्यावृत्तौ व्याकरणं वैयाकरणा वोपयुज्यन्ते ॥

सदाध्यायिभिरेवातो वेदः कार्त्स्न्येन रक्ष्यते ।
स्वराक्षरविनष्टो ऽपि द्वेषादन्यैर्न मृष्यते ॥
तस्मात्प्रीतैरुपाध्यायैर्दिष्टैः कारुणिकादिभिः ।
न विनाशयितुं वेदो लभ्यते तेन रक्ष्यते ॥

तस्माद्वेदरक्षार्थं तावन्नाध्येयं व्याकरणम् ॥

लोके तु सर्वभाषाभिरर्था व्याकरणादृते ।
सिध्यन्ति व्यवहारेण काव्यादिष्वप्यसंशयम् ॥

यदि तु संव्यवहारवाक्येष्वनुपयुज्यमानमपि काव्यनाटकलक्षणप्राकृतव्याकरणद्विपदीरासकादिलक्षणन्यायेन संस्कृतकाव्योपयोगार्थं व्याकरणमाश्रियेत, तथापि काव्यप्रयोगनियमोत्पत्त्यभावत्वाद्यथेष्टभाषाभिः प्रबन्धकरणसंभवाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यादित्युच्यते ॥

काव्यशोभास्वपि त्वेतन्नैवातीवोपयुज्यते ।
वैय्याकरणदोषाद्धि कष्टाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते ॥
न च लक्षणमस्तीति प्रयोक्तव्यमलौकिकम् ।
लोकसिद्धप्रयोगे तु लक्षणं स्यादनर्थकम् ॥

तेन लोके ऽपि न कदा चिद्व्याकरणेन शब्दरक्षा ॥

ऊहार्थमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् ।
ऊहस्याप्यन्यतः सिद्धेरूह्यानूह्यविभागवत् ॥

तथा च ॥

मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थतादिभिः ।

प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्य्यातिदेशतः ॥
विकारे ऽथ निषिद्धोहाः कार्यापन्नेषु पञ्चधा ।
अर्थान्तरेष्वपूर्वार्थद्वारेणोहं व्रजन्ति नः ॥
एतावत्यन्यतो यस्य विना व्याकरणान्मतिः ।
जायेत स कथं तत्र पदं योग्यं न लप्स्यते ॥
वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।
शब्दानां तत उद्धृत्य प्रयोगः संभविष्यति ॥
अथ वा यो ऽपि गाव्यादिर्लोकेनार्थे प्रयुज्यते ।
सो ऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगः केन वार्य्यते ॥

देवतापदानि तावद्विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादित्येतेन न्यायेन सर्वानेव साध्वसाधुत्वसंमतान्पर्यायान्परित्यज्य विधिगतप्रयोगानुसरणेनैव तद्वाक्यशेषवाक्यान्तराधिगतार्थाभिधानरूपेण प्रयुज्यन्ते तेषु ह्यस्त्येव कर्माभिधानार्थमेव प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वम् । यानि तु द्रव्यतद्गुणादिपदानि सन्निहितार्थपर्य्युपस्थापितसमस्तरूपाणि प्रयोगवचनगोचरमागच्छन्ति, तेष्वसन्निहितार्थपदनिवृत्तिन्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यनिराकाङ्क्षीकरणाय स्मृते ऽप्यर्थे प्रयुज्यमानेषु प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात् न व्यवस्था स्यादित्युच्यते । प्रकृतौ हि मन्त्राणां प्रयोगोत्पत्तिः शास्त्रवती विकृतौ पुनरर्थवशाङ्कवन्ती न व्याकरणानुगतेष्वेवावतिष्ठते । व्याकरणस्याप्यसंभाव्यमानमूलशास्त्रस्य कृतकाविधायकेष्व्युपसंख्यानाद्यावापसूत्रप्रत्याख्यानानवस्थितप्रमाणत्वस्य यथारुचिविकल्पितप्रकृतिप्रत्ययपरिमाणादिदोषग्रस्तस्य निश्चितस्मर्य्यमाणपाणिन्यादिमतसापेक्षस्य नैवानादियज्ञगतशब्दप्रयोगनियमोत्पत्तिशास्त्रत्वमवकल्पते ॥

तेनोहे कर्म्मकर्म्माङ्गवाक्यार्थज्ञानकौशलैः ।
लोकवेदप्रयोगाच्च सिद्धे व्याकरणेन किम् ॥

अपि च व्याकरणेनोहकरणमशक्यमेवेति मन्वानैष्टीकारैरप्युक्तम् ॥

अङ्गानि जातिनामान्युपमा चेन्द्रियाणि च ।
एतानि नोहं गच्छन्ति अद्रिगोविषमं हि तद् ॥
आगमो यस्तु निर्द्दिष्टः प्रयोजनविवक्षया ।
कर्म्मणां नोच्यते तच्च किं वेदाध्ययनं फलम् ॥

सर्वस्य हि ह्यनुष्ठातव्यस्यागमो मूलत्वेनाम्नायते न प्रयोजनत्वेन ॥

अथैतेनैव युक्तं स्यादागमोक्तं प्रयोजनम् ।
तदप्यसदनाम्नानान्निष्कारणतयापि च ॥

निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनोपन्यासेन हि सुतरां व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमुक्तम् ॥

आगमो वेदवाक्याच्च नान्यः कश्चन विद्यते ।
कथं चादिमतां सिद्ध्येद्वेदेनानादिना विधिः ॥

तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्येतत्केवलवेदाध्ययनविधानं शतपथादिषु दृष्ट,मुपपन्नं च नित्यार्थालम्बनत्वात् । व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनविधानं पुनर्न कस्यां चिच् शाखायां श्रूयते । न चादिमदर्थविषयं सदनादित्वाधीनं वेदत्वं प्रमाणत्वं वा लभते ॥

न च वेदाङ्गभावो ऽपि कश्चिद्व्याकरणं प्रति ।
तादर्थ्यावयवाभावाद्बुद्धादिवचनेष्विव ॥
श्रुतिलिङ्गादिभिस्तावत्तादर्थ्यं नास्य गम्यते ।
अकृत्रिमस्य वा कश्चित्कृत्रिमो ऽवयवः कथम् ॥

तस्मादवयवविषयमेवैतदेवं वर्णयितव्यम् ॥

षडङ्गो वेद इत्युक्तं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षया ।

तैः षड्भिः प्रविभक्तः सन्स हि कर्म्मविबोधनः ॥

ननु बाह्याङ्गानपेक्षत्वे वेदस्वरूपान्तर्गतश्रुत्याद्यपेक्षया विशेषणमनर्थकं प्रसज्यते । तथाहि ॥

संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणसंभवः ।

श्रुत्याद्यव्यभिचारात्तु तैरङ्गैः किं विशेष्यते ॥

उच्यते ॥

यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथक् ।

ज्ञात्वाधीते स एवास्य विधेरर्थं करोति नः ॥

अधिगन्तव्य इत्येतदध्येय इति चोच्यते ।

तेन श्रुत्यादिमान्वेदो वेदितव्यो विधेरतः ॥

ध्यायतेरेव वा रूपं ध्येय इत्येतदाश्रितम् ।

श्रुत्याद्यर्पितसर्वार्थः स ध्यातव्यः सदा द्विजैः ॥

ततश्च मीमांसाद्वारा वेदार्थानुचिन्तनविधिरेवायमिति ज्ञायते न व्याकारणाध्ययनविधिः ॥

वेदे व्याकरणादीनि सन्त्येवाभ्यन्तराणि नः ।

भवेद्वा तदभिप्राया षडङ्गाध्ययनस्मृतिः ॥

"तद्भ्रो दधित्व"मित्येवमादीनि हि वैदिकार्थवादान्तर्गतान्येव हि निरुक्तव्याकरणादीनि तैः सह विधायको वेदोऽध्येतव्य इति स्मृत्यर्थो भवेत् ॥

प्रातिशाख्यानि वा यानि स्वाध्यायवदधीयते ।

गृह्यमाणतदर्थत्वादङ्गत्वं तेषु वा स्थितम् ॥

यानि हि वेदव्यापारपराण्येव तेषु लिङ्गेन शक्यमङ्गत्वमध्य-

वसातुम् । ननु कतिपयस्पृष्टवेदवाक्योदाहरणच्छद्ममात्रेषु पाणिनिप्रभृतिप्रणीतेषु प्रातिशाख्यानीव प्रयोगशास्त्राणीति चेत् । न । तेषां पदस्वरूपेष्वेव व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूपवर्ज्जितानि पदान्येव संस्कृत्य संस्कृत्योत्सृज्यन्ते । प्रातिशाख्यैः पुनर्वेदसंहिताध्ययनानुगतस्वरसन्धिप्रयतिविवृतिपूर्वाङ्गपराङ्गाद्यनुसरणाद्वेदाङ्गत्वमाविष्कृतम् ॥

पूर्वोक्तेनानुसंध्यानमागमस्य च नास्ति ते ।
आगमो ऽध्ययनप्रायः प्राक्च शब्दानुशासनम् ॥

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येय इति विहिते ज्ञाने धर्म्मः शास्त्रपूर्वप्रयोगे ऽभ्युदय इति च व्याहताभिधानम् । यदपि च शब्दापशब्दज्ञानलाघवं प्रयोजनत्वेनोपदिष्टं तन्निराकृतप्रयोजनान्तरस्य लाघवमात्रमेवावशिष्यतइति सत्यमेवोक्तम् ॥

यदि वा गौरवस्यैव लघुत्वमुपचर्य्यते ।
विपर्य्ययापदेशेन शूरे कातरशब्दवत् ॥

लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानामत्यन्तविषमधातुगणोणादिसूत्रादिभिरलौकिकसंज्ञापरिभाषानिबद्धप्रक्रियैरनवस्थितस्थापनाक्षेपसिद्धान्तविचारैः क्लेशेनान्तं गत्वा यथावस्थितानुवादमात्रमेव क्रियते, तत्रापि चोदाहरणव्यतिरिक्तेषु कस्य चिदेव लक्षणयोजनसामर्थ्यं दृश्यते । तेनात्यन्तगुरुः सन्नयमुपायस्तुत्यर्थमेव लघुरित्युपचरितः । यदपि केन चिदुक्तम् ॥

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृतइति,
तद्रूपरसगन्धस्पर्शेष्वपि वक्तव्यमासीत् ॥
को हि प्रत्यक्षगम्ये ऽर्थे शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् ।

शास्त्रलोकस्वभावज्ञ ईदृशं वक्तुमर्हति ॥

अत एव श्लोकस्योत्तरार्द्धं वक्तव्यम् ॥

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृतइति ॥

न ह्यत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बधिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ॥

असंदेहश्च वेदार्थे यदप्युक्तं प्रयोजनम् ।

तदप्यसद्यतो नास्मात्पदवाक्यार्थनिर्णयौ ॥

यतः पदार्थसंदेहास्तावद्बहवो वृद्धव्यवहारादेव निवर्त्तन्ते। शेषाश्च निगमनिरुक्तकल्पसूत्रतर्काभियुक्तेभ्यः, सर्वेषामर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनरतन्त्रीकृत्यार्थं पदस्वरूपमात्रेऽन्वाख्यायमाने दूरादपेतमेवार्थज्ञानम् । तथाहि ॥

धातुभ्यः कल्पिते नाम्नि क्रियायोगोऽनुगम्यते ।

न चाभिधानवेलायां तत्प्रतीतिर्म्मनागपि ॥

गमेर्डो इत्येतद्व्युत्पत्त्यनुसारी हि गन्तृमात्रमेव गोशब्दवाच्यमध्यवस्येत् । जातिशब्दश्चायं वृद्धव्यवहारेऽवस्थितो यत्र प्रसिद्धस्तत्रान्वाख्यातव्यः । तथा च ॥

कुशलो दारशब्दादेर्यावत्यनुगमस्थितः ।

न तावत्येव शब्दार्थप्रसिद्धिर्व्यवतिष्ठते ॥

अश्वकर्णाजकर्णादौ समासानुगमे सति ।

अपेतावयवार्थोऽर्थो दृश्यते वृत्तशब्दवत् ॥

एवं राजन्यशब्दादेरयतत्वाद्यनादरः ।

व्याक्रियाविपरीतोऽपि स्थितो लोकप्रसिद्धितः ॥

तथा वेदविरुद्धेऽर्थे दृष्टं शब्दानुशासनम् ।

तत्तथा यदि गृह्णीत वेदाङ्गत्वं विरुध्यते ॥

कल्पेर्ढक् वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति कल्पिवामदेवदृष्टसामाभि-

धानप्रतिपत्तिर्वैयाकरणस्य भवति । वेदे तु "ततो वसु वामं समभवत् तस्माद्वामदेव्यं" "यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वमि"त्याद्यर्थव्युत्पत्तिदर्शनं व्याकरणानुसारिणीं प्रतिपत्तिं बाधते। तथा कल्पसूत्रकारैः कृष्णशं वासः कृष्णवलक्षे अजिने इत्येवमादिषु कृष्णदशादिविवरणाश्रयणाद्व्याकरणशतेनाप्यनवगता अर्था वेदार्थवित्परंपराप्राप्ता वेदवाक्यपौर्वापर्यावगतयूपादिशब्दार्थाश्च व्याख्यायन्ते । यथा चैवमादिषु व्याकरणानपेक्षाणामेव निःसंशयार्थप्रतिपत्तिस्तथा स्थूलपृषत्यादिशब्दार्थेष्वपि व्याख्यातृपरंपरैव निर्णयक्षमेति न व्याकरणमपेक्षितव्यम् । किं च ॥

> वाक्यार्थेषु च संदेहा जायन्ते ये सहस्रशः ।
> नैषां व्याकरणात्कश्चित्पूर्वपक्षो ऽपि गम्यते ॥

यदि वेदार्थासंदेहप्रयोजनं व्याकरणं भवेत्ततः किमर्थवादाः स्वतन्त्राः कं चिदर्थं प्रतिपादयन्त्यथ विधिशेषभूतास्तथा किमूर्गवरोधनमौदुम्बरत्वस्य फलमुत प्रसंशार्थमुपात्तमिति तथा हेतुविधिहेत्वर्थवादमन्त्रप्रयोगदृष्टादृष्टार्थत्वादिषु ग्रहैकत्वविवक्षादिषु च संदेहानपनयेत्। अथैवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्व्याकरणे ऽनुपन्यासः ततः कल्पसूत्रकारवचनसिद्धकतिपयस्थूलपृषत्याद्यर्थनिर्णयप्रयोजनता सुतरां नाश्रयणीया । अपि च ॥

> लक्षणोत्थे ऽपि संदेहे व्याख्यानादेव निर्णयः ।
> वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निवार्यते ॥

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरित्यनयैव परिभाषया न हि संदेहादलक्षणमिति वत् न हि संदेहादवेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् ॥

न चागृहीतशब्दार्थैः कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् ।
व्याख्यातुं शक्यते वेदो यतः स्यात्तेन निश्चयः ॥
यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्यापि सर्वदा ।
अतः स्थूलपृषत्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥
न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वरः ।
व्यवहाराद्बहिर्भूतात्स्वरान्नातोऽर्थनिश्चयः ॥

वृद्धव्यवहाराधीनं शब्दार्थावधारणं तत्र च समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिप्रयोगविभागाभावान्न तत्कृतार्थविशेषव्यवस्था ॥

यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानं वेदवाक्येष्वविश्रुतम् ।
तत्र नैव पदार्थानामवधारणसंभवः ॥
तत्रापि निर्णयो यः स्यादर्थप्रकरणादिभिः ।
तत्र तैरेव सिद्धत्वान्न स्वरस्याभिधा गता ॥
तेनादृष्टार्थ एवायं स्वरपाठोऽवगम्यते ।
सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञजपेषु च ॥

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कथंचित्तदुपयोगार्थ एव भवेत् न तु लौकिकप्रयोगार्थः । अत्यन्ताप्रयुक्तत्वात् ॥

न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णयः ।
शब्दानुशासनं ह्येतद् दृष्टं नार्थानुशासनम् ॥

तस्मादसंदेहार्थमपि नाध्येयं व्याकरणम् । न ह्येतदर्थनिश्चयाङ्गभूतस्वरविशेषप्रयोगोत्पत्तिशास्त्रम् । यान्यपि चेमानि भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीत्येवमुपन्यस्तानि तेषामपि कानिचित्प्रयोजनत्वयोग्यान्येव न संभवन्ति, कानिचित्प्रयोजनाभासानि, कानिचिदप्रमाणकानि । अपि च ॥

अर्थवत्त्वं न चेज्ज्ञातं मुख्यैरर्थस्य प्रयोजनैः ।
तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा कुशकाशावलम्बिनी ॥

तत्र यस्तावत्ते ऽसुरा इत्याद्यसुरपुराकल्पार्थवादप्रक्रमे ऽपशब्दप्रतिषेधः प्रयोजनत्वेनोपन्यस्तः स यथावस्थितस्तथोक्तं प्राक् । दुष्टः शब्द इत्यत्रापि बह्वजनप्रसिद्धशिक्षाकारपठितमन्त्रपदोद्धारेण शब्दपदं प्रक्षिपता स्वपक्षानुरागो दर्शितः । दुष्टमन्त्रप्रयोगे त्विष्यतएव यजमानस्य प्रत्यवायः । "यद्धोता जह्याति वाग्धि तद्यजमानं जह्याती"ति एवमादिभिः सर्वर्त्विक्प्रयोज्यमन्त्रविनाशेषु यजमानगामिदोषदर्शनात् । तथा चेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिमन्त्रप्रयोगविनाशदोष एवोदाहृतः । यत्तु निरुक्ते "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यत"इति उक्तं, तदस्माभिः प्रथमसूत्रएवार्थशब्दं व्याचक्षाणैः स्नानस्मृत्यतिक्रमकारणत्वेनोपवर्णितम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकं कल्पयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनमिति । ततश्चाव्याख्यातेन वेदेनार्थप्रकाशनाकरणान्न तज्ज्वलति तर्हि चिदिति । सत्यमेवैतत् । न तु व्याकरणस्य तत्रोपयोगः । कर्म्मप्रयोगोत्पत्तिं प्रत्यशास्त्रत्वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेत्तेष्वप्यपूर्वोक्तेन निर्म्मूलत्वेन न व्यवस्था स्यात् । तस्मात्कल्पसूत्रनिरुक्तमीमांसानामेवाधीतमन्त्रब्राह्मणार्थविज्ञानोपयोगक्षमत्वादेतत्प्रयोजनं युक्तं, न तु व्याकरणस्य । यस्तु प्रयुङ्क्तइत्येतदपि मन्त्रब्राह्मणशब्दस्य सम्यक्प्रयोगप्रयोजनमेव विज्ञायते । "यथासमाम्नातादन्यथाकरणाच्च दुष्यति चापशब्दैरि"ति । स्वाध्यायाध्ययनाध्यापनयजनयाजनगतवेदशब्दविनाशे ऽपि यद्वृत्तौ यज्ञआर्त्तिमियादिति । एतद्वचनादवगतदोषानुवादो ऽपीत्यवगम्यते । वाग्योगविदिति

च वृद्धलोकव्यवहारदर्शनादिदिनपदपदार्थसंबन्धः पुमान् ब्राह्मणवाक्येषु चोद्दिश्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिनिरूपणावधृतवचनव्यक्तिविशेषो मन्त्रेषु चावगतचोदिताचोदितस्वार्थपरार्थप्रकाशनार्हत्वानर्हत्वविदेव च वाग्योगविदित्युच्यते, न वैयाकरणो, वैयाकरणस्यैवंविधप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्। यदप्यविद्वांस इति प्रत्यभिवादे नामान्त्यस्वरप्लुतानभिज्ञनिन्दावचनं, तत्प्लुतस्य त्रिमात्रस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् मन्वाद्युपदिष्टनामान्त्यप्रयोगसिद्धौ लब्धायां तत्प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम्। न च तावता मन्वादिभिरनेन चोदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण शब्दापशब्दविवेकज्ञानं (१) तदुपयोगो वाश्रीयते। यच्च प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्या इति तद्याज्ञिकोपदेशसिद्धत्वाद् ब्राह्मणे च षडहविभक्तयः "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्"। "अग्निं वो वृत्रहन्तमम्" अग्निनाग्निः समिध्यतइत्येवमादिविभक्तविभक्तिप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याकरणं वैभक्तिकमात्रलोचनेनापि वा सविभक्तिकप्रयाजप्रयोगसिद्धे,रशास्त्रं व्याकरणम्। "यो वा इमां पदशः स्वरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवती"ति सम्यग्वेदाध्यायस्यैवमभिधीयते। तथा "चत्वारि वाक्परिमितापदानी"ति यानि तावदोंकारमहाव्याहृत्यादिचतुष्टयबाहुल्यप्रयोजनानुसरणेन नैरुक्तैरप्यक्षरवर्णसाम्यान्निर्ब्रूयादितिवत्प्रपञ्चितानि, न तत्र व्याकरणस्य कश्चिदधिकारः। यत्तु नामाख्यातोपसर्गनिपातचतुष्टयानुगतं वैयाकरणमतमाश्रितं तदपि चतुष्टयस्य लोकसिद्धत्वादेव नातीव व्याकरणापेक्षम्। एतद्विषयत्वे च वर्ण्यमाने "तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ती"त्यसंबद्धमेव

(१) शब्दविवेकज्ञानमिति पा०।

स्यात्। चतुर्णामपि पदजातानां मनुष्यैरुच्यमानत्वात्। तस्मादयमस्य मन्त्रस्यार्थः पौर्वापर्यसंगतो वर्ण्यते। "चत्वारि वाक्परिमितापदानी"ति यैर्वाक्पद्यते गम्यते तानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्याख्यानि प्रमाणान्यभिधीयन्ते। तत्र यानि प्रतीकविधिप्राकृतवैकृतवाक्यसारूप्यदृष्टानुपपद्यमानादिप्रभवैरनुमानोपमानार्थापत्त्याख्यैस्त्रिभिर्गम्यन्ते, तानि तत्सिद्धत्वादेव नेङ्गयन्ति नोच्चारयन्ति। यस्तु भागस्तैरशक्यः प्रतिपादयितुं तं तुरीयं प्रत्यक्षसमधिगम्यमध्येतारो मनुष्या वदन्ति समामनन्तीत्यर्थः। षट्प्रमाणीमध्याच्च प्रमाणद्वयं वाक्पदत्वादपोद्धृतम्। अभावस्तावदभावविषयत्वादेव वाक्पदं न भवति। आगमस्य पुनर्वागात्मकत्वात्पद्यमानवागाश्रितस्य पदत्वाश्रयणमनुपपन्नम्। प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तत्वात्पृथक्त्वेनानिर्देशः। चत्वारि शृङ्गेत्यस्य तु विषुवति होतुराज्ये प्रयुक्तस्य यो ऽर्थः स मन्त्राधिकरणे व्याख्यातः। न चात्र का चिद्व्याकरणापेक्षा। यत्तु चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणीत्येवमादिसंख्यासामान्यमात्रेण कर्मविनियोगानपेक्षमर्थान्तरं वर्ण्यते, तद्व्याकरणकृतवाक्यैःशक्तमात्रम्। तादृशं च वैशेषिकादिष्वपि तदभियुक्तैः शक्यं योजयितुमित्यनादरणीयम्। "उतत्वः पश्यन्नि"त्यपि लोकनिरुक्तकल्पसूत्रमीमांसाश्रयोत्पन्नपदार्थवाक्यार्थज्ञानप्रशंसार्थ एव मन्त्रो विज्ञायमानो न व्याकरणमाद्रियते। एवं "सक्तुमिव तितउने"ति एषो ऽपि अविप्लुतस्वाध्यायाध्ययननिर्मलवेदाक्षरार्थज्ञानप्रशंसार्थं पूर्ववदेव वर्णनीयः। "आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्ये"ति, व्याख्यानमेवैतत्। यदपि नामकरणे घोषवदाद्यन्तरं

तस्य (१) द्विचतुरादिवर्णक्रदन्तपरिग्रहतद्धितवर्ज्जनवचनं, तत्कृत्तद्धितसंज्ञयोर्व्याकरणे ऽपि पूर्वप्रसिद्धयोरेवोपादानाद्वर्णपरिमाणस्य च प्रत्यक्षपूर्वकस्मृत्यधीनत्वाद् घोषवत्त्वादीनां च शिक्षाप्रातिशाख्येष्वनुक्रमणात्सर्वैश्च श्रोत्रियैरक्लेशेन नामकरणान्न व्याकरणं नाम प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वेनापेक्षणीयम्। "सुदेवो ऽसि वरुण"त्यत्र यद्यपि तावत्सप्तविभक्तय एव सप्तसिन्धव इति व्याख्यायन्ते, तथापि तासां विभक्तिसंज्ञामात्रं व्याकरणेन क्रियते प्रसिद्धमेव वा गृह्यते । यानि तु प्रयोगरूपाणि तानि लोके वेद च विभागशः प्रत्यक्षाण्येवेति न व्याकरणापेक्षयैवमभिधीयते। यदा पुनः सप्तसिन्धवो ऽनद्य एव यज्ञर्त्विग्यजमानप्रशंसापत्ते वा सप्त होत्रागता वाचः सप्त सामस्वरगतास्तद्भक्तिगता वा परिगृह्यन्ते, तदैतिहासिकयाज्ञिकगोचरापन्नत्वाद् अविषय एव व्याकरणस्य ॥

संस्कृतानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।
वक्तव्यः कस्य संस्कारः कथं वा क्रियते पुनः ॥

व्याकरणेन शब्देषु संस्क्रियमाणेषु न ज्ञायते किं वस्तु संस्क्रियते को वा संस्कार उत्पत्तिप्राप्तिविकारापूर्वसाधनसामर्थ्याधानानां क्रियतइति ॥

न तावदस्ति शब्दत्ववर्णत्वव्यक्तिसंस्क्रिया ।
सर्वत्रातिप्रसङ्गेन न व्यवस्था हि सिध्यति ॥
शब्दत्वे संस्कृते स्याद्धि ध्वनीनामपि साधुता ।
वर्णत्वे ऽप्येकवर्णानां गाव्यादीनां च तुल्यता ॥

एतेन वर्णव्यक्तिसंस्कारः प्रत्युक्तः ॥

---

(१) तस्थइति पा० ।

गवादिषु गकारादिर्यः सकृत्संस्कृतः क्वचित्।
गाव्यादिषु स एवेति साधुरेव प्रसज्यते॥
एवं प्रत्येकसंस्कारे न कस्य चिदसाधुता।
समुदायस्तु नैवास्ति तेषामयुगपच्छ्रुतेः॥

येषां तावद्वर्णव्यक्तयः प्रध्वंसिन्य एव तेषां विनष्टानुत्पन्नानां संस्कारायोग्यत्वमेव॥

वर्त्तमानापि संस्कारक्षणं नैवावतिष्ठते।
तावदेव विनश्येत्सा यावत्संस्कर्त्तुमिष्यते॥
न च तां संस्कृतां भूयः कश्चन द्रक्ष्यति क्वचित्।
सक्तूनामिव संस्कारो होमेनैष प्रसज्यते॥

यथैव होमसंस्कृतानां भस्मसाद्भावात्सक्तूनां पुनर्दर्शनविनियोगासंभवाद्द्वितीयाप्रतिपादितसंस्कार्य्यत्वपरिग्रहे सक्तवो होमस्तद्भावनाविधिरिति सर्वेषामनर्थकत्वं प्रसज्यतइति संस्कारानाश्रयणं, तथैव क्षणिकशब्दव्यक्तिसंस्कारपक्षे सर्वानर्थकत्वप्रसङ्गः। ततश्च योऽप्ययमनियमोऽभिहितो यद्येवं नित्यः शब्दोऽथापि कार्य उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्त्यमिति स एवमेव न्यायनिरूपणभयमात्राविष्करणार्थः, शिष्यव्यामोहनार्थो वेति न युक्तः परिग्रहीतुम्॥

अदूरविप्रकृष्टे च वस्तुन्यनियमो भवेत्।
शीतोष्णानियमं ब्रूयात्को ऽनु वह्नेः सचेतनः॥
उत्पादस्यैव संस्कारः कार्य्यपक्षे भवेदयम्।
ततश्च सुतरां प्राप्ता प्रयोगोत्पत्त्यशाश्वता॥

व्याकरणप्रक्रियानुगृहीतेन वैयाकरणेनोत्पाद्यमानेषु साधुशब्देषु नित्यवेदमूलत्ववेदाङ्गत्वनिराकरणं स्वयमेवापादितम्॥

अथ व्याकरणोत्पन्नैः शब्दैर्वेदो ऽपि निर्म्मितः ।
ततो व्याकरणस्येव वेदस्याप्यप्रमाणता ॥
शब्दस्योत्पाद्यमानत्वे क्षणान्न स्यात्क्षणान्तरे ।
तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥
तस्मादनियमं मुक्त्वा नित्यः संस्क्रियते यदि ।
विक्रियाख्यो ऽपि संस्कारस्ततो नैवास्य संभवेत् ॥
विना व्याकरणादाप्तिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया ।
अदृष्टार्थस्तु संस्कारो विध्यभावान्न गम्यते ॥
दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् ।
न ह्रीष्टं भोजनार्थानां व्रीहीणां प्रोक्षणात्फलम् ॥
कर्म्मप्रकरणाम्नाता न च व्याकरणक्रिया ।
येनापूर्वप्रयुक्तानां शब्दानां संस्कृतिर्भवेत् ॥
छन्त्यादिविधिवन्नापि संभवी व्याक्रियाविधिः ।
पौरुषेयं कथं वस्तु विदध्याच्छाश्वतो विधिः ॥
तेनानारभ्य वादे ऽपि विधिर्नैवास्ति तादृशः ।
अनारभ्य विधित्वे च न कर्म्मार्थत्वसंभवः ॥
ऐकान्तिकं हि संस्कार्य्यं यत्क्रतौ स्यात्स्रुवादिवत् ।
तद्द्वारेण क्रतुप्राप्तिर्न्न लोकव्यभिचारिणः ॥
लोकवेदगतत्वाच्च शब्दानां व्यभिचारिता ।
अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापितं क्रतुम् ॥
आकाशे ऽवस्थितः शब्दः संस्कर्त्तुं शक्यते कथम् ।
नित्यत्वान्मूर्त्त्यभावाच्च व्योमाश्रितविभुत्ववत् ॥
वर्णसंस्कारमात्रं च यदि व्याकरणाद् भवेत् ।
प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्न्नोत्तरेण प्रयोजनम् ॥

समुदायस्त्ववस्तुत्वान्नैव संस्कारमर्हति ।
प्रत्येकं च भवद्यद्वदग्निधर्म्मैः प्रतीष्टकम् ॥
न च स्थलवदारम्भो वर्णैः शब्दस्य कस्य चित् ।
येन तत्संस्कृतिः सिद्ध्येत्स हि पूर्वं निराकृतः ॥
स्फोटगोशब्दताङ्गत्वप्रभृतौ पदकल्पना ।
गकारादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥
सर्ववर्णसमूहो ऽपि न संस्कार्य्यः कथं चन ।
न तस्यार्थप्रयुक्तत्वमस्ति ह्यनभिधानतः ॥
अथ त्रिचतुरा वर्णाः संस्क्रियन्ते पदे पदे ।
संख्यामात्रस्य साधुत्वं तच्च स्यादितरेष्वपि ॥
संस्क्रियेतानुपूर्वी चेत् शब्दधर्म्मो न सेष्यते ।
ग्रहणोच्चारणस्थत्वाद्व्याख्यादिषु च संभवात् ॥
ग्रहणोच्चारणे एव संस्कार्य्ये यदि मन्यसे ।
कर्म्मणः कर्म्मसाध्यत्वमुपरिष्टान्निषेत्स्यते ॥
वक्ष्यति हि ॥
कर्तृगुणे तु कर्म्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यादिति ॥
ताल्वादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवेत् ।
वैद्योपदिष्टसंस्कारसंस्कार्य्यत्वावधारणात् ॥
मनो वा पुरुषो वाथ संस्कारास्पदमिष्यते ।
शब्दानुशासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥
शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते ।
शब्दस्याननुशास्यत्वाद्व्यर्थं तदनुशासनम् ॥
स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरां नोपपद्यते ।
असत्त्वात्तत्र हि स्यातां प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥

वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः ।
नामाख्याता हि संस्कार्यं तेषां शशविषाणवत् ॥
अपोद्धारेण संस्कारो यद्यत्राभ्युपगम्यते ।
शृङ्गं शशादपोद्धृत्य किन्न संस्क्रियते मनाक् ॥
अन्यावयवसारूप्यादपोद्धारो यदीष्यते ।
खरशृङ्गेण सारूप्याच्छशशृङ्गस्य किं न सः ॥
गवयादिषु नाङ्गानां सादृश्यं यन्निदर्शितम् ।
सत्यावयवसामान्यात्तदिहापीष्यते तथा ॥
वाक्याधिकरणे चैतद्विस्तरेण निराकृतम् ।
तेनापोद्धारसंस्कारकल्पनापि न युज्यते ॥
अन्वाचक्षीत शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्धृतान् ।
एतेनैवाप्रमाणत्वमस्य माहेन्द्रजालवत् ॥
अशिष्यत्वादशास्त्रत्वमेवं तावत्पदं प्रति ।
वाक्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥
अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता ।
वाक्यमेवंविधं चेष्टं न पदान्यर्थवर्जनात् ॥
ब्राह्मणार्थी यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।
देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥

इति बहुप्रपञ्चमुक्त्वा केवलस्य चाप्रयोगादर्थप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्यान्वाख्यानार्थमेव व्याकरणमपि व्याख्यानं युक्तमासीत्तदनाश्रयणात्तु सूत्रवार्त्तिकभाष्यकारवदेव पूर्वापरविरुद्धमभिदधानैष्टीकाकारैरपि सुतरां व्याकरणस्याप्रत्ययितपुरुषप्रणीतत्वं दर्शितम् ॥

अतो विगानभूयिष्ठाद्विरुद्धान्मूलवर्जितात् ।

निष्फलाच्च व्यवस्थानं शब्दानां नानुशासनात् ॥

ततश्च ॥

स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्म्मसु ।
शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवस्थोपयुज्यते ॥

तेन सर्वैर्भाषितव्यं सर्वे साधव इत्यत्र प्रमाणप्रयोगाः ॥

गावीगोण्यादयः शब्दाः सर्वे गोत्वस्य वाचकाः ।
वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद्गौरस्मेत्येवमादिवत् ॥
एवं साधुत्वमेतेषां सर्वेषामर्थसाधनात् ।
श्रोत्रत्वान्नापशब्दत्वं पूर्वदृष्टान्तदर्शनात् ॥
अनादित्वं च सर्वेषामवध्यनवधारणात् ।
वक्तुर्वक्तुः पुरो वृत्तेः शक्यं वक्तुं गवादिवत् ॥
साधुभिर्भाषमाणानां नादृष्टफलसंभवः ।
दृष्टार्थत्वाद्यथा धूमादग्निं देशेऽवगच्छताम् ॥
अशास्त्रविहितत्वाच्च बुद्धशब्दाभिधानवत् ।
शास्त्रं नावेदरूपत्वात्प्राकृतव्याक्रियादिवत् ॥
वेदमूलतयाप्यस्य प्रमाणत्वं न कल्पते ।
अवेदविषयार्थत्वान्नाटकादिनिबन्धवत् ॥
शास्त्राङ्गमपि नैवैतदतादर्थ्यात्कथादिवत् ।
अतादर्थ्यं विनाप्यस्माद्वेदेनार्थाववोधनात् ॥
न च शब्दप्रयोगाङ्गं सिद्धे तस्मिन्प्रवर्त्तनात् ।
यदीदृशमनङ्गं तद्दृष्टं नेत्रानुमानवत् ॥

यथा हि चक्षुरादिग्रहणानपेक्षरूपादिविज्ञानसिद्धौ तज्ज-नितार्थापत्तिप्रभवं चक्षुराद्यनुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञान-स्याङ्गमेवं लोकवेदसिद्धशब्दप्रयोगोत्तरकालप्रणीततया व्याक-

रणमप्यनङ्गम् ॥

तस्मात्पर्यायशब्दत्वाद्गाव्यादेस्तरुवृक्षवत् ।
आचारेण प्रयोज्यत्वं न शास्त्रैर्निवारितम् ॥

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २२ ॥

अनैकान्तिकता तावदर्थापत्तेरिहोच्यते ।
अन्यथाप्युपपन्नत्वात्प्रयोगार्थावबोधयोः ॥
वाचकत्वादृते यस्तु न कथं चित्प्रयुज्यते ।
प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता ध्रुवम् ॥
संशयप्रतिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये ।
इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ॥

दृढविपर्ययज्ञानानन्तरं सहसैव च सम्यग् ज्ञानोत्पादातिभाराद्द्वारैकदेशावतारणार्थं संशयोत्थापनामात्रमेव तावद्युक्तम् । अथ वा ॥

संसिद्धव्यवहारत्वादनादित्वं यदाश्रितम् ।
अपराधप्रसङ्गेन तत्रैषा संशयक्रिया ॥

यदि ह्येकान्तेन यादृशः परमुखाच्छब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदोच्चार्येत ततो वृद्धव्यवहारपरंपरायां सत्यां गवादिभिरिव न गाव्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसीदित्यध्यवसायादनादित्वमङ्गीक्रियेत । अपराधजस्य शब्दस्य संभवात्तु तदाशङ्कायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्नाभिव्यक्तिरेव हेतुत्वेनोप-

दृश्यते । अपर आह, अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागितेति । यो ह्यस्खलितप्रयत्नः शब्दमभिव्यनक्ति तस्य परंपरागतशब्दोच्चारणमात्रात्सर्वे समानविधाना भवेयुः । यदा त्वप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्रापराधजरूपान्तरापत्तिप्रसङ्गान्न नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् (१) । अथ वा शब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिः तस्यामपराधः सुनिपुणानामप्यविकलकरणानां दृश्यते किमुतानिपुणविगुणकरणानाम् ॥

यस्य प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृतास्पदः ।
शब्दे स तदभिव्यङ्ग्ये प्रसजन्केन वार्यते ॥
अतस्त्वानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता ।
सापराधेष्वसाधुत्वं व्यवस्थैवं च तत्कृता ॥

लोकेऽपि च ॥

अविनष्टे विनष्टे च दृश्येते साध्वसाधुते ।
तथा सति च तद्द्वारा सिद्धिः शब्दापशब्दयोः ॥
यद्वा सत्यत्वमेवेदं साधुत्वमभिधीयते ।
असत्यत्वमसाधुत्वं धर्माधर्मोपयोगवत् ॥
धर्माधर्मव्यवस्था हि सत्यानृतनिबन्धना ।
विहितप्रतिषिद्धत्वात्तयोस्त्वेष्टा सशास्त्रता ॥
अर्थसत्यं यथा वाच्यं शब्दसत्यं तथैव हि ।
शब्दानृतं च हातव्यमर्थानृतवदेव नः ॥
एवं सति व्यवस्थाने भक्ष्याभक्ष्यविभागवत् ।
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादिति हेतोरसिद्धता ॥

(१) विषयत्वमिति पा॰ ॥

अथ वा यदुक्तम् ॥

साधोर्न्नित्यप्रसक्तत्वादसाधोरप्रसङ्गतः ।
न धर्म्मनियमो ऽस्तीति तत्रेदमभिधीयते ॥
अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकाशकम् ।
साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

यदि हि साधुः प्रयुज्यमानो न कश्चित्कदा चिदपि विनश्येत्, ततस्तस्य नित्यप्राप्तत्वान्निवर्त्यापशब्दाप्राप्तेश्च नियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् । यदा त्वपराधभागित्वे सति द्वयोरप्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमकारिणः शास्त्रस्य न विषयव्याघातः । एक एवायं शब्दः पुरुषाशक्तिप्रमादकारणादिभेदात्तां तां वर्णन्यूनातिरेकक्रमान्यत्वाद्यवस्थामनुपतंस्तेन तेनापभ्रंशरूपेण गृह्यमाणस्तमेवार्थं प्रतिपादयतीति न पर्य्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरत्वैकान्तसिद्धिः । किं च ।

देवदत्तादिनामानि निःसंदिग्धानि यानि च ।
बालैस्तत्तादिरूपेण नाश्यन्ते तैश्च संशयः ॥

तत्तादिशब्दादपि हि बालप्रयुक्तात्तदनुकारिकठोरबुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्ययमुपलभमानः कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शकाभ्यामेव वाचकत्वमध्यवस्येत् ॥

अपभ्रंशाश्च ये केचिद्रूढा गाव्यादयो जने ।
तेपि गाव्यादिरूपेण नाश्यन्ते व्यभिचारिताः ॥

कतिषु चिदेव गाव्यादिषु चिरापभ्रष्टत्वाद्रूढ्याशङ्कया साधुत्वभ्रान्तिर्भवेत् । ये तु संप्रत्येव जडप्रायज्ञानकरणैरभिनवगाव्यादिरूपेण विनाश्यशब्दाः प्रयुज्यमानाः प्रकृत्यनुसरणद्वारेण वार्थं प्रत्यापयन्त उपलभ्यन्ते तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्ती-

त्यनैकान्तिकता ॥

ततश्च त्वत्प्रयुक्तो ऽयं हेतुरप्यपराधभाक् ।
अनैकान्तिकतादोषान्न ह्यसा साधनक्षमः ॥
अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दो ऽपभ्रश्यते यथा ।
तथा हेतुरनैकान्ताद्धेत्वाभासत्वमृच्छति ॥
तस्माद्दृष्टप्रयोगे ऽपि पुनरस्ति विचारणा ।
वाचको ऽयं न वेत्येवं सति वा ऽन्येन निर्णयः ॥

संशयापादनात्परपक्षे र्जिते ऽपि स्वपक्षसिद्धिर्दुर्लभैवेत्येवमर्थमुत्तरसूत्रम् ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति ॥ २३ ॥

कथं पुनरिदमन्याय्यम् । तदुच्यते ॥

वाच्यवाचकसामर्थ्यनियमो योभिधागतः ।
संबन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपात्सो ऽपि हीयते ॥

एकात्मकयोरेव हि वाच्यवाचकयोरन्योन्याक्षेपात्परस्परनियमः संभवत्यन्यतरस्यापि त्वनेकत्वे सति व्यभिचारान्नियमहानिः । किं च ॥

सामर्थ्यं सर्वभावानामर्थापत्त्यावगम्यते ।
एकसामर्थ्यसिद्ध्यर्थे नानेकं तच्च लभ्यते ॥

अत्यन्तादृष्टा हि वाच्यप्रत्ययान्यथानुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकशक्तिरेकत्रैव कल्पिता तदनुसार्यपभ्रंशेष्वपि चेदनुगम्यते, को नाम तन्निरपेक्षवाचकशक्त्यन्तरकल्पनां लभेत (१) ॥

नाम च व्यवहारार्थमर्थस्याभ्युपगम्यते ।

(१) भजेतेति पा० ॥

तेनैकेनैव सिद्धे ऽर्थे द्वितीयादि च निष्फलम् ॥

किं च ॥

विकल्पस्याष्टदोषत्त्वं पुरस्तादेव वर्णितम् ।
स चेहानेकशब्दत्वे निश्चयेन प्रसज्यते ॥
नामान्तरे श्रुते चार्थस्तद्भिन्नो ऽन्यः प्रतीयते ।
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगादित्यत्रैतद्वदिष्यते ॥
या तु हस्तः करः पाणिरित्यत्रानेकशब्दता ।
अनन्यगतिकत्त्वेन सा दृढस्मरणेन च ॥
एकशक्त्यनुसारेण यावत्त्वस्ति गतिः क्व चित् ।
उपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानुगम्यते ॥
तस्मात्स्वरूपसंबन्धशब्दार्थत्वनिरूपणे ।
एकैकनियमादेव गतिः स्यान्नान्यगोचरा ॥

यथा च प्रकृतिसारूप्यद्वारेणापभ्रंशाः प्राकृतीमेव शक्तिमाविर्भावयन्तो ऽर्थप्रतिपत्तावुपयोगं गच्छन्ति, तथा तदशक्तिस्वानुरूपत्वादित्यत्र वर्णयिष्यते ।

तेनानेकप्रयोगे ऽपि कश्चिदेवार्थसंगतः ।
तदुपस्थापने नान्ये बोधकास्तदशक्तिजाः ॥

तुल्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्यतरावधारणमशक्यमिति चेदत आह ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यादिति ॥ २४ ॥

कः पुनरभियोगः को वा तद्विशेषः कथं वा तेन वाचकत्वनिरूपणमिति । तदुच्यते ॥

लक्षणश्रवणाभ्यासादभियोगः प्रवर्त्तते ।
तेन लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्विशेषोऽभिधीयते ॥

प्रतिपदपाठो ह्यानन्त्यादत्यन्ताशक्यस्तदभावे च लक्षणानुसरणमेवैकमशेषलक्ष्यनिरूपणक्षमत्वेनावधार्य्यते ।

तस्मान्न लोकवेदाभ्यां कश्चिद्व्याकरणादृते ।
वाचकाननपभ्रष्टान्यथावज्ज्ञातुमर्हति ॥
तत्सामस्त्यापरिज्ञाने पारिशेष्यानिरूपणात् ।
अर्थापत्त्यापशब्दानां निश्चयो नोपपद्यते ॥
लक्षणानुगमाद्यांस्तु वद्विरेव प्रयुञ्जते ।
नियतप्रतिपक्षत्वात्तेष्वर्थापत्तिसंभवः ॥

तेनोभयज्ञानस्यापि व्याकरणमेवोपाय इति तद्गताभियोगविशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वादिति लक्षणे तन्मूलासंभवादितरेतराश्रयत्वमुक्तं, तल्लोकव्यवहारप्रसिद्धप्रतिपादकत्वमात्रेणानिर्णीतपारमार्थिकवाचकत्वैरपि व्याकरणावयवभूतैः पदैः केषां चित्साधुत्वमन्वाख्याय पुनस्तैरप्यन्वाख्यापकशब्दसाधुत्वनिर्णयात्परिहरिष्यते ॥

यदि वाचकतैवादौ न स्याद्व्याकरणादृते ।
न विज्ञायेत वा तत्र भवेदन्योन्यसंश्रयम् ॥
निर्ज्ञाते वाचकत्वेऽपि तदपभ्रंशसंकरात् ।
विवेकप्रतिपत्त्यर्थमिष्टा च व्याक्रिया स्मृतिः ॥

तेन संकीर्णासंकीर्णवाचकज्ञानोपायत्वाल्लोकव्याकरणयोर्भिन्नविषयत्वेनाऽपुनरुक्तता, वेदे साधुशब्दमात्रदर्शनादनर्थकं व्याकरणमिति चेत् ॥

नाकृत्स्नविषयत्वात् ॥ २५ ॥

केचिद्व्यवस्थिता एव साधवो लोकवेदयोः ।
सर्वशाखागतांश्चिद्यात्को वा साधारणानपि ॥

यथैव लौकिकप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वमेवं वेदेऽपि सर्वशाखागतान्सकृदपि श्रोतुमशक्तिः किमुताध्येतुम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययानन्त्याद्यावन्तः पदराशयः ।
लक्षणेनानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥

एतेन पुरुषार्थक्रत्वर्थादृष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानसाध्यसाधनभावविधिवाक्यगतपदव्याक्रिया तस्याश्च पूर्वप्रसिद्धतन्मूलत्वकल्पनागतेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । यदि ह्येकान्तेन "तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै," "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" । "तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत"इति चैवमादिक्रतुपुरुषगतनियमविधिदर्शनोत्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्त्तितव्यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवेत्, तत एवं पर्य्यनुयोगः प्रसज्येतापि । व्याकृतत्वाश्रयो वेदविधिः, वेदविध्याश्रयं च व्याकरणं कथमवकल्पिष्यतइति । यदा तु किंचिद्ग्रन्थोपनिबद्धप्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारप्रक्रियात्मकव्याकरणस्मृतिवर्जितकालाभावादन्वाख्यानान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्यातप्रतिषेधवर्ज्जनषट्कस्याप्यवगम्यमानवेदविधिमूलत्वादनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदीयूपाहवनीयाध्वर्युगोदोहनादिस्वरूपतत्कार्य्यतत्साधनविधीनामिव सर्वदानवगतपूर्वापरविभागसंबन्धेऽत्यन्तादृष्टार्थत्वमेव केवलं शास्त्रप्रत्ययाधीनं तदा सर्वकालव्याक्रियमाणविद्यमानशब्दनियमविधेर्न्न किंचिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वव्यतिरिक्तसाध्वसाधुताभावाद्वाचकावाचकत्वयोश्च लौकिक-

प्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमात्रस्मरणत्वाद्गाव्यादिशब्दानामवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकविरोधान्न भेर्यादिशब्दमातृकाक्षरपाठप्रसिद्धन्यूनातिरिक्तविपर्यस्तवर्णपदव्यतिरिक्तप्रसिद्धमध्ये कश्चिदपशब्दो नामास्तीति। तत्राभिधीयते।

संमुग्धवाचके लोके लक्षणाद्वाचकः स्फुटः।
गम्यते स्मरणं चोक्तमाचाराद्बलवत्तरम्॥

लोकव्याकरणाभ्यां हि मिश्राभ्यामविप्लुतवाचकसिद्धिरिति तावदेव लोकव्यवहाराद्वाचकत्वज्ञानं जायते। यावद्व्याकरणानुगतत्वं नाभ्युपगम्यते।

यदा तु तयोर्मार्गभेदेन प्रतिपत्तिस्तदा तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादित्युपन्यस्य शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादित्यनेनैवोत्तरेण व्याकरणाख्यशास्त्रगतप्रतिपत्तिबलीयस्त्वं, तदभियुक्तपुरुषबलीयस्त्वं वा पूर्वमेव स्थापितम्।

तद्गृणावाचकत्वं च वदन् लोकेन बाध्यते।
स्मर्यमाणविरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत्॥

यथैव तुल्यशिरःपाण्याद्याकारेष्वपि संकीर्णलोकदृष्टिग्राह्येषु ब्राह्मणादिषु मातापितृसम्बन्धस्मरणादेव वर्णविवेकावधारणं भवति, तथा साधुशब्दावधारणमपीति लोकविरोधाभावः॥

यथा च तुल्यपाण्यादिरूपत्वाद्वर्णसंकरम्।
वदतः स्मृतिबाधः स्यात्तथा वाचकसंकरम्॥
आदितस्च स्मृतेः सिद्धः प्रत्यक्षेणापि गम्यते।
साध्वसाधुविभागोयं कुशलैर्वर्णभेदवत्॥

यो नाम स्मृतिप्रतिपादितो ऽर्थः कर्मफलसम्बन्धवद्-

नियतकालत्वान्न ज्ञायते कदा भविष्यतीति सोत्यन्तं प्रत्यक्षा-द्यविषयत्वात्केवलशास्त्रमूलत्वेन स्थाप्यते । यस्य त्वादौ स्मरण-जनितविवेके कृते तदनन्तरमेव प्रत्यक्षमपि विचाराभ्यासजनि-तसंस्कारस्य रागाध्यायजनितषड्जादिविभागविषयमिव सा-ध्वसाधुशब्दरूपगोचरमुपजायते ॥

तस्मै तर्केण यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् ।
तस्य प्रत्यक्षबाधो ऽपि वर्णसंकरबाधवत् ॥

तेनापशब्दगतवाचकत्वापादनस्यैव समस्तप्रमाणविरोधः शक्यो वक्तुं न स्मर्य्यमाणशब्दसाधुत्वपक्षस्येति निरवद्यता । ते-नादृष्टार्थप्रत्यायननियमप्रतिषेधद्वारं धर्म्माधर्म्मसाधनत्वकृ-तमपि साध्वसाधुत्वज्ञानमुपपत्स्यते । यत्त्वाह, साधुत्वं नेन्द्रि-याग्राह्यमित्यादिश्लोकम् । तं प्रत्येवं वक्तव्यम् ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य च विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो ऽप्येष प्रयोगो ऽप्यस्त्यसंकरः ॥

इति । ग्रस्तनिरस्ताम्बूकृतादिदोषवर्जितनियतह्रस्वादि-कालाभिव्यङ्ग्ययथालक्षितक्रमग्राह्यवर्णानां स्मर्य्यमाणाविन-ष्टवाचकरूपविषयश्रोत्रज्ञानेनोदात्तादिवदिन्द्रियग्राह्यत्वम् । तदुत्तरकालप्रवृत्तव्यवहारगतार्थप्रतिपत्तिमद्वितलक्षणागतप्र-कृतिप्रत्ययलोपागमविकारादेशादिलिङ्गमप्यव्यभिचारि विद्य-ते । शास्त्रस्य च द्विविधस्यापि श्रुतिस्मृतिरूपस्य स्वर्गलोकय-ज्ञोपकारसिद्धिसाधनभावप्रतिपादनार्थस्यार्थानर्थकार्यस्वरूप-ज्ञानार्थस्य चायमेवंविध एवान्यो ऽपि विषयः । अविनष्टैः श-ब्दैर्भाषमाणस्य स्वर्गयज्ञोपकारौ भवतः । याज्ञे च कर्मणि अ-पशब्दैर्भाषमाणस्य अनृतमिव वदतः प्रतिषिद्धाचरणनिमित्त-

क्रतुवैगुण्यप्रसङ्गः । यथोक्तं "वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दै" रिति । एतौ द्वावप्यर्थौ न शास्त्रादृते ऽन्येन प्रतिपादयितुं शक्येते इत्यतीव शास्त्रविषयः । द्वाभ्यामेव च विधिप्रतिषेधाभ्यामविनष्टैः शब्दैः स्वर्गयज्ञोपकारकामो भाषेत न विनष्टैरिति न प्रतिशब्दापशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधकल्पनप्रसङ्गः । न च विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रमेयस्वरूपज्ञापनार्थेनेति एतदीश्वराज्ञासिद्धम् । नह्यविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्यादिचतुस्त्रिंशदाश्वीनानि सरस्वत्या विनशनप्राश्वप्रस्रवणे इत्येवमादिवाक्यशेषाणां च शास्त्रगतानामर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्वं न लभ्यते । नापि तत्प्रतिपादने शास्त्रशब्दवाच्यत्वं बाधः । अथापि विधिप्रतिषेधात्मकेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति काचित्परिभाषा, तथाप्येवंविधाः साधुशब्दाः प्रत्येतव्या इतीदृशो विधिः संभवत्येव । यद्वाक्यान्तरावगतादृष्टफलार्थी यद्यविनष्टैः शब्दैर्भाषितुमिच्छेत् स चैतानेवंरूपानेतत्क्रममाचास्य वर्णानुपाददीत नाधिकान्न न्यूनांश्चेति यावद्रूपं विधिप्रतिषेधौ शक्यौ दर्शयितुमिति शास्त्रविषयत्वसिद्धिः । निःसंदिग्धवृद्धबालप्रयुक्तदेवदत्तादिशब्दोपमयापि च सर्वशब्दानां विनष्टाविनष्टरूपैरवश्यं भवितव्यमिति शक्यं विज्ञातुम् । एवं व्याकरणानुगतवैदिकशब्दाविनाशसादृश्यादपि तद्विधलौकिकाविनष्टत्वोपमानं दर्शयितव्यम् । तथा लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापितवाचकत्वार्थापत्तिलभ्यस्तावदेकः साधुत्वनिश्चयः । ततः संभवत्प्रमादालस्यकरणवैगुण्यनिमित्तापभ्रष्टरूपवर्ज्जितकेवलसाध्वन्वाख्यानस्य । अन्यथानुपपद्यमानत्वादपरयाप्यर्थापत्त्या सिद्धमेव साधुत्वज्ञानम् ॥

अपभ्रंशेषु साधुत्वं तुल्यार्थत्वाद्यदुच्यते ।
लक्षणाभावमार्गेण तस्याभावोऽपि निश्चितः ॥ इति ॥
षण्णामपि प्रमाणानां साध्वसाधुत्वनिर्णये ।
व्यापारोऽस्तीति को जल्पेत्साधुत्वं निष्प्रमाणकम् ॥
यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति ससंकरः ।
अभियुक्ता विविच्यन्ते तथापि ब्राह्मणादिवत् ॥
यथा च पद्मरागादीन्काचस्फटिकमिश्रितान् ।
परीक्षका विजानन्ति साधुत्वमपरे तथा ॥
यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम् ।
तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम् ॥

पौरुषेयव्याकरणागमपरंपरायामपि च तदनुगतसाधुत्वानन्तरदर्शनात्पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्धपरंपरावचनन्यायप्रसङ्गः । यावानिह दृष्टार्थांशः स वैदिकविधिप्रतिषेधद्वयादेवोपपन्नः । तत्सिद्ध्यर्थाविनष्टशब्दरूपाज्ज्ञानं वेदशिष्टप्रयोगसंवादिव्याकरणान्वाख्यानपारंपर्येण सद्यः फलत्वात्सुलभमिति न पुरुषकृतत्वनिमित्तदोषप्रसङ्गः । यत्तु दृष्टार्थत्वात्स्वसामर्थ्यप्राप्तत्वादेवाप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति वाचकभाषणविधानमनुपपन्नमिति तत्राधिकरणेनैवोत्तरं दास्यते नियमार्था श्रुतिरुच्यतइति । यत्त्ववाचकत्वेनापशब्दानामप्रसङ्गाद्व्यावर्त्याभावे नियमानुपपत्तिरिति । तत्रोच्यते ॥

नियमः परिसंख्या वा न व्यावर्त्यादिनेष्यते ।
नित्यतामात्रकारी तु नियमः किं न लभ्यते ॥

सति भाषितव्ये कदा चिदविनष्टे न भाषेत कदा चित्प्रमादाशक्तिजापभ्रंशेनाप्यक्षिनिकोचादिना वा शब्दरहितेनैव प्र-

ख्यापयेत् ॥

अत्र श्रेयो ऽर्थिनो ऽवश्यं साधुभाषा नियम्यते ।
नियोगेन हि तां कुर्वन्नपूर्वं साधयिष्यति ॥

यद्यपि च नियमे ऽन्यनिवृत्तिरवश्यं कल्पनीया, तथापि साधुशब्दस्मृतिव्यवहितानां कालरूढरूपभ्रान्तिवाचकत्वगृहीतानां चापशब्दानां सम्भविनि प्रयोगप्रसङ्गे साधुनियमेन व्यावृत्तिः ॥

अथ वा नैवापशब्दानामपृथक्कि चिदेकक्रियाविषयानेकद्रव्यगुणादिवदभिधायां प्राप्नुवन्ति ये साधुनियमेन व्यावर्त्येरन् । किं तु ॥

साधूनेव प्रयुञ्जाना नाशयेयुरयत्नतः ।
भाविनीनशद्वित्येवं नियमस्तान्नियच्छति ॥

तद्यथा । यो विदग्धः स नैर्ऋत इत्येवमादिदोषनिन्दापूर्वकसविदग्धताश्रपयितव्य इति नियम्यते । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेत्यादिना निन्दितत्वात् । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्दकार्यादर्थसाधनादपेतो ऽयं म्लेच्छः, म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचीति स्मरणात् स न प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेधस्तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते इति च विधिरविनष्टप्रयोगनियमार्थः ॥

ननु चाशक्तिजा दोषाः प्रमादजनिताश्च ये ।
परिहर्तुमशक्यत्वान्निषेधस्याप्यगोचराः ॥

उच्यते ॥

प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय यतस्व च ।
एवमर्थो निषेधो ऽयं नाद्रियेतान्यथा ह्यसौ ॥
अन्ये सुखमुखारूढा न क्लेशेन विवक्षवः ।

शक्तास्सैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥
अशक्तैर्नाशितास्त्वन्ये दाक्षिण्याद्यनुवर्त्तनात् ।
जानन्तो ऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥
अन्ये ऽपि प्राकृतालापैरशक्तैर्व्यवहर्तृभिः ।
सह व्यवहरन्तस्तानुपेत्यापि प्रयुञ्जते ॥
तत्कथं नाम यत्किं चित्स्यादपभ्रंशकारणम् ।
दूरात्परिहरेयुस्तदिति यत्नो नियम्यते ॥

यत्तु दृष्टार्थप्रत्यायननिराकाङ्क्षत्वाददृष्टार्थप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वमिति । तत्रोच्यते ॥

दृष्टे सत्यपि सर्वत्र नियमाद्दृष्टमिष्यते ।
क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च तत्संयोगपृथक्त्वतः ॥

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं कारणं तच्चेह प्रकरणानारभ्यवादाभ्यामवगतं, तत्र ॥

क्रत्वर्थांशे परार्थत्वादर्थवादः फलश्रुतिः ।
पुरुषार्थे तु निर्देशात्फलमात्रे यदर्शनात् ॥

क्रत्वर्थं ह्यनिर्ज्ञातोपायत्वात्सर्वादृष्टोपसंग्रहणमिति नियमापूर्वमात्मसात्कुर्वत्पुरुषार्थांशे फलश्रुतिमर्थवादो करोति । पुरुषार्थस्य नियमस्य त्ववश्यकल्पनीयप्रयोजनत्वादर्थप्रतिपत्तेस्त्वापभ्रंशेष्वच्छिनिकोचादिभ्यो वा सुतरां सिद्धत्वात् । अनाकाङ्क्षितनियमापूर्वोपजीवनसामर्थ्यं नास्तीत्यवश्यमर्थवादोपात्तमेव स्वर्गलोके कामधुगाद्येव फलत्वेनाश्रयणीयम् । यत्तु न ज्ञायते केदं नियमापूर्वमाश्रितमिति, तत्राभिधीयते ॥

क्रत्वर्थं तावदङ्गेषु तदर्थेष्वेव संश्रितम् ।
अमङ्गत्वाभिधानार्थं स्यात्क्रत्वर्थं नराश्रितम् ॥

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवदिति हि ज्योतिष्टोमप्रकरणगतब्राह्मणशब्दलक्षिततदपूर्वसाधनयजमानसंस्कारत्वात्साधुभाषणनियमापूर्वस्य। याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवदित्यनेन न्यायेन फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वाधानार्थं तदाश्रितमेव विज्ञायते । पुरुषार्थवाक्ये ऽपि सम्यग्ज्ञातसुप्रयुक्तत्वाच्चिरज्ञातृप्रयोक्तृपर्य्युपस्थापनात्क्रियाफलयोश्च तद्गामित्वात्प्रधानयागाद्यपूर्ववदेव ज्ञातृप्रयोक्त्राश्रितं निष्पद्यते ॥

तृतीयोक्तिक्रियागम्यगुणभावे ऽपि वक्तरि ।
संस्कार्य्यत्वात्प्रधानत्वं स्यात्प्रयाजाज्यशेषवत् ॥

यथैव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति सत्यपि शेषस्य तृतीयानिर्देशकार्योपयोगित्वात्संस्कार्यत्वावधारणमेव ब्राह्मणस्यापीत्यदोषः ॥

यदि वा ब्राह्मणेनेति तृतीया यागकारिणि ।
कामधुक्छब्दयोगाच्च बहिः प्राधान्यकल्पना ॥
नैव म्लेच्छनकारित्वात्तृतीयेयं प्रतीयते ।
कुर्वता यागमित्येवं ब्राह्मणेनेति योज्यते ॥
यागे यो गुणभावश्च संस्कारे सा प्रधानता ।
न ह्यारादुपकारित्वं संयुक्तस्योपयोगिता ॥

तच्चोपयोगित्वं प्रकरणपाठयाविभक्तिश्रवणाभ्यामवगतं शेषस्वीकरणसमर्थं भवति । बाह्यपुरुषार्थत्वे ऽपि कामधुक्छब्दस्य पुरुषोपयोग्यकाम्यमानार्थसाधनवचनत्वात्पुरुषप्राधान्यप्रतिपत्तिः । यद्यपि च साधुशब्दोच्चारणमुच्चारयितृर्थं क्रत्वर्थं च न भवति तथापि तद्गतनियमप्रतिषेधयोरेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वे भविष्यतः । नहि यदर्थे कर्मणि यौ नियमप्रतिषेधौ तावेव के-

वन्तौ तदर्थौ भवतः । तथाहि ॥

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥
क्रत्वर्थात् खादिराच्चेष्टा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।
भोजनाच्चाप्यतिथ्यर्थादपूर्वं दातृसंश्रितम् ॥

अतश्च परार्थोच्चारणाश्रितावपि नियमप्रतिषेधौ स्वप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायां सन्निहितपुरुषप्रधानौ विज्ञायेते ॥

अतश्च वेदमूलत्वे सत्येवं प्रतिपादिते ।
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वं यदुक्तं तदसत्कृतम् ॥
यच्चास्य कृत्रिमत्वेन स्वतः शास्त्रत्वबाधनम् ।
तत्प्रसिद्धिविरुद्धं स्याद् चन्द्रशशिवाक्यवत् ॥

शास्त्रशब्दो यदि तावद्रूढस्ततस्तुर्दशसु तावद्विद्यास्थानेषु शास्त्रस्थानामेव प्रसिद्धस्तदन्तर्गतत्वाच्च व्याकरणस्य शास्त्रत्वनिराकरणानुपपत्तिः । अथापि शिष्यतेऽनेनेति शास्त्रत्वमन्वर्थमिष्यते तथापि व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाया वा प्रकृतिप्रत्ययादयस्तदभियुक्तशिष्यजनो वेति सर्वथा शास्त्रशब्दप्रवृत्तिरविहता ॥

प्रसिद्धमपि शास्त्रत्वं यस्तु तर्केण वारयेत् ।
वेदस्यापि न नित्यत्वाद्व्योमवद्वारयिष्यति ॥

यथैव हि व्याकरणादीनां कृत्रिमकाव्योपनिबन्धसाधर्म्यात् शास्त्रत्वं प्रतिषेद्धुमध्यवसीयते, तथाऽऽकाशदिक्कालात्मनः परमाणुदृष्टान्तबलेन नित्यत्वाद् वेदस्याशास्त्रत्वमप्ययत्नेनैव क्रियेत । यो हि नागरिकभाषाभिज्ञतया ग्रामीणैर्मातापितरावपि शुष्कवचनैरभिदधीत स केनान्येन वार्येत ॥

परत्वाग्निनयं कुर्वन्पित्रभ्यां वार्यते सुतः ।
तयोरेवाविनीतस्य को भवेद्धिनिवारकः ॥
तथा बहिरसंबद्धं वदन्वेदेन वार्यते ।
साङ्गेन तं पुनर्निघ्नन्केनान्येन निवार्यते ॥
क्रुद्धो यो नाम यं हन्ति स तस्याङ्गानि कृन्तति ।
कृत्ताङ्गस्य ततस्तस्य विनाशः कियता भवेत् ॥
तेन त्रयी द्विषन्पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति ।
ततस्तेनैव मार्गेण मूलान्यन्यस्य कृन्तति ॥
श्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे हेतुपूर्वं निरूपिते ।
अङ्गानामप्रमाणत्वमशास्त्रत्वं च को वदेत् ॥

यत्त्वितरस्मृतीनां प्रायेण सारूप्याद्व्याकरणस्य तद्विलक्षणत्वात्तन्मध्यपातित्वमसंभाव्यमिति । तत्रोच्यते । सर्वधर्मसूत्राणां वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वाद्धर्माणां चैकरूपप्रायत्वात्परस्परसंवादित्वं युक्तं, व्याकरणस्य त्वन्य एव साधुशब्दतत्त्वनिर्णयरूपो विषयस्तत्रास्य व्याकरणान्तरेणैव संगतिः स्यान्न धर्मसूत्रैः । स्मृतित्वं त्वङ्गानां धर्मसूत्राणां चाविशिष्टम् ॥

अथापि स्मृतिशब्देन नाङ्गानामभिधेयता ।
तथाप्येषां न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराक्रिया ॥
पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ॥
इति हि तुल्यवत्प्रामाण्यस्मरणम् ॥
अपि वा कर्तृसामान्यादुक्तो न्यायस्तु यः स्मृतेः ।
प्रमाणत्वे समानो ऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते ॥
प्रमाणषट्कमूलत्वं पूर्वं चैषां प्रदर्शितम् ।
दृष्टादृष्टफलत्वेन तस्मान्नास्त्यप्रमाणता ॥

एकस्य च यदा युक्त्या समूलत्वं निरूपितम् ।
पौरुषेयान्तरग्रन्थमूलतापि तदेष्यते ॥
असंभावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते ।
मूले तस्याप्रतिष्ठत्वं रूपे जात्यन्धवाक्यवत् ॥

इह तु समूलत्वादेकान्तरितप्रामाण्यसिद्धिः । यत्तु सूत्रवार्त्तिकभाष्यकाराणामन्योन्यविगीतवचनत्वादप्रमाणत्वमिति । तत्राभिधीयते ॥

स्मृतीनामप्रमाणत्वे विगानं नैव कारणम् ।
श्रुतीनामपि भूयिष्ठं विगीतत्वं हि दृश्यते ॥
विगीतवाक्यमूलानां यदि स्यादविगीतता ।
तासां ततोऽप्रमाणत्वं भवेन्मूलविपर्ययात् ॥
मूलानुरूप्येण हि स्मृतीनां प्रमाणत्वं तदविगानेन ॥
परस्परविगीतत्वमतस्तासां न दूषणम् ।
विगानाद्धि विकल्पः स्यान्नैकत्राप्यप्रमाणता ॥
धर्म्मसाधनतांशे च विगानं नैव विद्यते ।
अन्वाख्यानविगानं तु लक्ष्यभेदान्न दुष्यति ॥

पुनरुक्तत्वादिना हि यत्सूत्रप्रत्याख्यानं तस्य च पुनः समाधानम् ॥

तस्यावैदिकमूलत्वान्न किं चिदपि दुष्यति ।
ये चापीष्ट्युपसंख्याने ते च स्मृत्यन्तराश्रिते ॥
न चाधिकोपसंख्यानान्न्यूनस्यास्त्यप्रमाणता ॥

तद्यथा । वाजसनेयिशाखायामाध्वर्यवं चरकशाखासु च बह्वित्येतावता नाल्पविषयमप्रमाणीकुर्वन्ति । तस्मादयमपि न दोषः । यस्तु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभिधानोपालम्भः ॥

स श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नोपालम्भत्वमर्हति ।
ग्रन्थान्ते च स्वसंवेद्यं सुज्ञानं तत्प्रयोजनम् ॥

सत्यवचनं च सर्वश्रुतिस्मृतिषु स्वर्गसाधनत्वेन यागसाधनत्वेन च नियतम् । सत्यं च द्विविधं शब्दसत्यमर्थसत्यं च । तत्र यथैव यथावस्थिताविप्लुतार्थवचनं श्रेयःसाधनमेवं यथावस्थितशब्दसत्यवचनमपि यथा चार्थसत्यविपर्ययः प्रत्यवायायैवं विनियोगकालप्रयुक्तशब्दानृतवचनमपि । शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषादित्युक्तम् ॥

तस्माद्विज्ञायमानत्वान्नोक्तं सूत्रकृता स्वयम् ।
शास्त्रेण सर्वशब्दानामन्वाख्यानप्रयोजनम् ॥

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्रायं प्रति केचिद्विवदन्ते स एव त्वभिप्रायः किं न्याय्यो नेत्यर्थान्तरमेतत् ॥

धर्म्माय नियमं चाह वाक्यकारः प्रयोजनम् ।
वेदमूलस्तु तत्रैक एको व्याकरणाश्रयः ॥

नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्दज्ञानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गयज्ञोपकारसिद्धिरित्येतत्तावद्वेदमूलमनन्यप्रमाणकत्वाद्तस्यायं तावद्वेदाख्येन शास्त्रेण धर्म्मनियमः ॥

तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते ।
अविशेषेण सिद्धिः स्यादिना व्याकरणस्मृतेः ।

तेन वेदावगतसम्यग्ज्ञानसाधुशब्दप्रयोगात्मकधर्म्माङ्गत्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्त्तव्यतया नित्यवाचकशब्दरूपज्ञाननियमः क्रियते । यच्च कात्यायनेन ज्ञाने धर्म्म इति चेत्तथा ऽधर्म्म इति तन्त्रेण प्रसङ्गेन वापशब्दज्ञानादथ धर्म्मत्वापत्तिदोषमभिधाय शास्त्रपूर्वप्रयोगे ऽभ्युदय इति निःश्रेयससिद्ध्युपाये ऽवधारिते य-

त्पुनः परावृत्त्य भाष्यकारेणोक्तम्, अथ वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म्म इत्यभ्युपेत्यवादमात्रं तत्पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । परमार्थतस्त्वन्यानर्थक्यप्रसङ्गविज्ञातपारार्थ्यापादितार्थवादत्वात्फलश्रुतिर्न्न फलप्रतिपत्तिक्षमा विज्ञायते । यथा यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति ज्ञानमात्रादेव ब्रह्महत्यातरणं यदि सिध्येत्को जातु चिद्बहुद्रव्यव्यायायाससाध्यमश्वमेधं कुर्य्यात् तद्विधानं चानर्थकमेव स्यात् । एवं शब्दज्ञानाच्चेद्धर्मः सिद्ध्येत्को नामानेकताल्वादिव्यापारायासखेदमनुभवेत् । तस्मात्क्रतुवदेव ज्ञानपूर्वप्रयोगस्यैव फलं कारणे कार्य्यवदुपचारात्तण्डुले ढेववर्षणवद् ज्ञाने धर्म्मवचनमापादिताधर्म्मपरिहाराभिधानशक्तिमात्रप्रदर्शनार्थमेवोपन्यस्तं न फलवत्त्वप्रतिपादनाय । द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वादित्यनेन न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषशब्दसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्षस्य फलसम्बन्धासंभवात् ॥

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ।
पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणात् ॥

आत्मज्ञानं हि संयोगपृथक्त्वात्क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते तेन विना परलोकफलेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवात् । तथा य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सो ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः तथा मन्तव्यो बोद्धव्यस्तथा ऽऽत्मानमुपासीतेति कामवादलोकवादवचनविशेषैर्ज्जिज्ञासामननसहितात्मज्ञानकेवलावबोधपर्य्यन्तस्पष्टात्मतत्त्वज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरोपात्तदिविधाभ्युदयनिःश्रेयसरूपफलसंबन्धः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति

सर्वांश्च कामानाप्नोति तरति शोकमात्मवित्तथा स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयतइत्यादिना योगजन्याणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यफलानि वर्णितानि । तथा स खल्वेवं वर्त्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्त्ततइत्यपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाफलवचनम् । अप्रकरणगतत्वेनानैकान्तिकक्रतुसंबन्धासंबन्धाच्च नाञ्जनखादिरस्रुववाक्यादिफलश्रुतिवदर्थवादत्वम् ॥

न च ज्ञानविधानेन कर्म्मसंबन्धवारणम् ।

प्रत्याश्रमवर्णनियतानि नित्यनैमित्तिककर्म्माण्यपि पूर्वकृतदुरितक्षयार्थमकरणनिमित्तानागतप्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्त्तव्यानि न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्पराङ्गाङ्गिभावाः संभवन्ति । शब्दज्ञानस्य त्वेकान्तेन प्रयोगाङ्गत्वात्पूर्वतरभावित्वाच्च न पृथक् फलसंबन्धसंभव इति ज्ञानपूर्वप्रयोगफलवत्त्वमेव निश्चीयते । यत्त्वादिमद्व्याकरणज्ञानतत्पूर्वकप्रयोगफलसंबन्धोऽनादिविधिमूलो नावकल्पतइति तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरणपरंपरानादित्वादनुपालम्भः । तस्मादेषा व्याकृतेति च व्याकरणव्यवहारनित्यत्वमुक्तम् ॥

न चैषा संप्रदायेन व्याकृतेत्यभिधीयते ।

तत्र ह्युच्यतइत्येव व्याकृतेति तु निष्फलम् ॥

यदपि च मनुना पङ्क्तिपावनमध्ये वेदादेवोपलभ्योक्तम् । "यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वर"मिति तेनापि पूर्वंपश्चादुक्ताधीतवेदत्वयज्ञमीमांसनव्यतिरिक्तविषयेण सतावश्यमेतदेव व्याकरणज्ञानमाश्रयितव्यमिति तन्नित्यत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ २६ ॥

इह नामाख्यातोपसर्गनिपातानां मध्यान्नामानि परिगृह्यन्ते, तेषामपि जातिगुणक्रियाद्रव्ययदृच्छासर्वनामशब्दानां मध्याज्जातिशब्दाश्चिन्त्यन्ते । तेषामप्येकं गोशब्दमुदाहृत्य विचार्यते ॥

किं पुनरयमाकृतेर्वाचको ऽथ व्यक्तेरिति, ततः ॥

एतत्सान्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं तु सांप्रतम् ।
उपायफलसिद्ध्यर्थमिदं तावद्विचार्यते ॥

किं यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था उतान्यइति । आह ॥

किं लोकवेदशब्दानामेकत्वप्रतिपादने ।
प्रयोजनं यतः पूर्वं तावत्तत्प्रतिपाद्यते ॥

उच्यते ॥

फलमस्य विचारस्य वैदिकेषु भविष्यति ।
लोके च निर्णयोपायस्तेनैकत्वाय यत्यते ॥

यदि शब्दार्थानामनन्यत्वं लोकवेदयोर्भवेत् तत एतस्या व्यक्त्याकृत्यभिधानचिन्ताया वृद्धव्यवहारस्थानेकप्रयोगानुसरणद्वारेणाभिधेयानभिधेयत्वनिर्णयः शक्यते कर्तुम् ॥

प्रयोजनं तु लोकस्य न किं चिदपि सिध्यति ।
आकृतिव्यक्तिवाच्यत्वपरमार्थनिरूपणात् ॥

संमूर्छितानेकार्थसन्निधाने हि शब्दः प्रयुक्तः कियत्यप्यर्थजाते प्रत्ययं करोति तेन चाविविक्ताभिधेयगम्यमानांशेनापि

समस्तधर्म्मोपेतेन कार्यसिद्धौ क्रियमाणायां प्रयुक्तः ॥

यद्युच्यमानया कार्य्यं यदि वा जातिगम्यया ।
समस्तं क्रियते व्यक्त्या को विवेकधियो गुणः ॥

यद्युच्येतेहापि वेदवत्सामान्यविशेषलक्षणबाधसिद्धिरेव प्रयोजनमिति । तदुच्यते ॥

सर्वं हि दधिदानादि लोके कर्म्मार्थलक्षणम् ।
तद्वशात्क्रियमाणे तु न चिन्त्ये श्रुतिलक्षणे ॥
तेन लोके विचारो ऽयं जायते निष्प्रयोजनः ।
स्यात्प्रयोजनवान्वेदे ज्ञानोपायस्तु दुर्लभः ॥
तेन शब्दार्थभिन्नत्वे व्यक्त्याकृतिविचारणा ।
वाच्यावाच्यविवेकाय न कर्त्तव्या कथं चन ॥
अभेदे सति लोकस्थैः कृतः शब्दार्थनिर्णयः ।
तस्मिन्ननुपयुक्तो ऽपि फलं वेदेषु दास्यति ॥

तेन लौकिकवैदिकशब्दार्थैकत्वे सत्याकृत्यधिकरणमुपपत्तिमत्त्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्चारब्धव्यं भेदपक्षे त्वनारभ्यमित्यवधृत्य भेदपक्षस्तावत्प्रतिपाद्यते । नियतानियतस्वरच्छान्दसप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारसदसद्भावकृतरूपभेदादध्यायानध्यायोपनीतानुपनीतत्रैवर्णिकचातुर्वर्ण्यप्रयोज्याप्रयोज्यत्वगुरुशुश्रूषाराधितगुरुसंप्रदाययदृच्छाप्रयुक्तवाक्यतदर्थान्यत्ववद्यादि पदपदार्थान्यत्वं लोकवेदयोस्ततो लौकिकानामेव व्यवहारोपनिपातादर्थवत्ता वेदे त्वानर्थक्यान्न चोदनालक्षणो धर्म्मः । स्वरेण रूपभेदं मन्यते ऽध्यायानध्यायतया वृत्रहननाद्यर्थयोगेन चाविदग्धवाक्यवदुत्तानवहनवाक्यभङ्गः । सर्वेषां च वैदिकानामन्यत्वान्न ततो ऽपि पौर्वापर्य्येणार्थावगतिः । ग्राम्यत्वादिधर्म्म-

भेदनियतानियतपदवाक्यरचनाद्वारा व्यपदेशरूपभेदाभ्यां सर्वशब्दानामर्थानां लौकिकानां वैदिकानां च भेद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

प्रयोगचोदनाभावादेकत्वं तेषु गम्यते ।
तस्मात्सिद्धिः फलत्वाच्चेदविभागाद्भविष्यति ॥

भेदे सत्यपूर्वात्सर्ववैदिकपदानामनवगतसंबन्धत्वेनार्थशून्यत्वात् क्रियाकारकसंसर्गात्मकप्रयोगचोदनानामभाव एव स्यात् ॥

एकत्वे सति सद्भावादिति वा हेतुवर्णना ।
अर्थैकत्वं प्रधानत्वाद्दृष्टभेदो ऽथ वोच्यते ॥

शब्दार्थैकत्वमिति वक्तव्ये ऽर्थैकत्ववचनं फलादेव शब्दैकत्वोक्तिसिद्धिं मत्वैवमुक्तम् । अथ वा वस्तुमात्रपर्य्यायत्वादुभयसाधारण्याभिप्रायेणैवार्थैकत्वोक्तिः । प्रयोगचोदनाभावप्रसङ्गः परपक्षे स्वपक्षे वा तद्भावसिद्धिर्वेदवादिनैव सह विवादे ऽवकल्पते नान्येनेत्यत आह । प्रयोजनमतत्प्रमाणमभिधीयतामिति । तदुच्यते । प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्ययविभागाद् ज्ञायमानोभयप्रमेयरूपाविभागाद्वा वाक्यतत्समूहमात्रनिबन्धनापन्नपदवर्णविषयत्वव्यपदेशाविभागाद्वा तथोच्चारयितॄणां स्थानकरणप्रयत्नाविभागाद्वा लक्षणविदां वा बहुतरानुगमनाविभागादिति हेत्वर्थविकल्पाः ॥

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दैकत्वं प्रतिष्ठितम् ।
एकशब्दोत्थितज्ञानग्राह्यत्वाच्चैकवाक्यता ॥
यथाश्रुतगवादीनां यापि वाच्यान्तरे श्रुतिः ।
अर्थैकत्वाविरोधेन गुणमात्रान्यता परा ॥

यथा हि वामना गावो नराश्चिपिटनासिकाः ।
कर्णप्रावरणाश्चान्ये नरार्थत्वाच्च न च्युताः ॥
एवं सत्येव गोत्वादौ धर्मा यदि विलक्षणाः ।
नैतावतार्थभेदो ऽस्ति विशेषानभिधानतः ॥

न च या एव देवानां गावस्ता एवावश्यं सर्वत्र वैदिकस्य गोशब्दस्य वाच्या भवन्ति । मनुष्यगवीषु दक्षिणादिसाधनेषु सुतरां प्रयुज्यमानत्वात् ॥

एवं हिरण्यपर्णत्वं मेरौ यदि वनस्पतेः ।
देवलोके ततः शब्दः किमर्थान्तरवाच्ययम् ॥
यच्चैतद्घृतमस्माकं देवानां मध्विदं यदि ।
रसवीर्यादिभिस्तत्र न शब्दार्थो ऽन्यथा भवेत् ॥
न च सर्वाप्रसिद्धत्वे गम्यतैको ऽपि कश्चन ।
तेनासिद्धैरसिद्धानां नास्त्यन्यत्रनिरूपणम् ॥

अतो ऽवश्यमेतेषामेव गवादीनां देवसंबद्धानामुत्तानवचनप्रतिपादनमिति वक्तव्यम् । अथ वा भूमिष्ठानामेव सतां केनापि गुणवादेन पृथिवीगोलकत्रैलोक्यभ्रमणादिना वा पुराणोक्तेन दृष्टिवशाद्यथैव वयमुपरि देवान्पश्याम एवमधो द्युपरिवर्त्तनाद्वयमपि लोको देवैरुपरि दृश्यते इति उत्तानवचनदृष्टिस्तस्माल्लोकवेदयोरभिन्नाः शब्दार्था इति सिद्धे विचार्यते । किमाकृतिः शब्दार्थो ऽथ व्यक्तिरिति ॥

द्वौ च पक्षावुपन्यस्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
व्याख्यातारस्तथाप्यत्र कुर्युः पक्षान्तराण्यपि ॥
नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते ।
संबन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरा ॥

एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यतिकीर्णाः परस्परम् ।
लिङ्गकारकसंख्याभिः संहतासंहतात्मभिः ॥
पुनर्जात्यादिपक्षाणां तादृश्येवात्र योजना ।

प्रथमं तावदृष्टपक्षयैवं दर्शयितव्या । गोशब्दस्यार्थः किमाकृतिरेव १, व्यक्तिरेव २, उताकृतिर्वा व्यक्तिर्वा ३, ऽथाकृतिश्च व्यक्तिश्च ४, किमुभयोः संबन्ध ५, उत समुदायः ६, किमाकृतिविशिष्टा व्यक्तिः ७, उत व्यक्तिविशिष्टा आकृति८,रिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्धः किं व्यक्त्यैवाथाकृत्या वा व्यक्त्या वा ऽथ समुदायेनाप्याकृतिविशिष्टया व्यक्त्या ऽथ व्यक्तिविशिष्टया ऽऽकृत्या ऽथ परस्परविशिष्टाभ्यां द्वाभ्यामिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः समुदाय इत्याद्यपि पूर्ववदेव संबन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तं योजनीयम् । एवं किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्ध एव उत व्यक्त्यैवाथवाकृत्या वा व्यक्त्या वा ऽथ समुदायेन किमन्यतरविशिष्टयान्यतरया ऽथोभाभ्यामित्येवं समुदायविशेषणत्वपक्षाः पूर्ववदेव योज्याः ॥

एवं किं संबन्धेनैव विशिष्टा आकृतिरथ समुदायेनैवाथ विकल्पमानाभ्यामुत समुच्चिताभ्याम् । तथैतद्विशिष्टा किमाकृतिरेवाथ व्यक्तिरेव, अथ विकल्पिते किं समुच्चिते किमिति । तथा किमाकृतिविशिष्टसंबन्धविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ व्यक्तिविशिष्टसंबन्धविशिष्टाकृतिरेवाथ विकल्प उत समुच्चयः । एवं समुदायेनापि योज्यम् । तथा संबन्धविशिष्टव्यक्तिविशिष्टाकृतिरेवाथ संबन्धविशिष्टाकृतिविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ विकल्पो ऽथ समुच्चयः । एवं समुदायविशिष्टपक्षाः कल्पयितव्याः । तथा किं जात्यैव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा व्यक्तिः, अथ व्यक्त्यैव विशिष्टेन सं-

बन्धेन विशिष्टा जातिरथ विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायेनापि विशिष्टता योज्या । तथा किं संबन्धेनैव विशिष्टया जात्यैव विशिष्टा व्यक्तिरुतैवंविधया व्यक्त्यैव विशिष्टा जातिरथ विकल्पोऽथ समुच्चयः ॥

एवं समुदायेनैव विशिष्टयेत्यपि योजयितव्यम् । एवं जातिलिङ्गयोर्जातिकारकयोर्जातिसंख्ययोश्च प्रत्येकं जातिव्यक्तिपक्षविकल्पितसमुच्चितपक्षोत्थानं दर्शयित्वा व्यक्तेर्लिङ्गादीनां च दर्शयितव्यम् । तथा लिङ्गसंख्या लिङ्गकारकसंख्या कारकयुगलान्यपि विकल्प्य प्रत्येकद्वित्रिलिङ्गादिसहितैकजातिव्यक्तिविकल्पाश्लियोगपञ्चयोगाश्रया दर्शयितव्याः ॥

एवं शब्दस्वरूपस्य पुनर्जात्यादिभिः सह ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषट्कैः सह विकल्पना ॥
एते चात्यन्तनिष्कृष्टाः पक्षा यद्यपि न स्थिताः ।
बुद्ध्या तथापि भिद्यन्ते जातिद्रव्यगुणादिवत् ॥
सर्वत्रेन्द्रियलिङ्गाभ्यां भेदः स्तोकोऽवगम्यते ।
शब्देन तु सुसूक्ष्मोपि वस्तुभागो विभज्यते ॥
पदात्प्रभृति चैवं या प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
अत्र चाकृतिरेवेति दृढः पक्षोयमेकतः ।
इतरे त्वन्यतः सर्वे व्यक्तिपक्षानुयायिनः ॥
व्यक्तौ निराकृतायां च समस्तानां निराक्रिया ।
सुलभेति न सर्वेऽमी भाष्यकारेण दर्शिताः ॥
न चैतस्मान्न सन्त्येव न चैते निष्प्रयोजनाः ।
विकल्पिता हि जिज्ञासोः प्रज्ञाविकसनक्षमाः ॥

दर्शितेष्वपि सर्वेषु विचारः क्रियते द्वयोः ।
का शब्देनाकृतिव्यक्त्योरुच्यते का ऽनुगम्यते ॥

ततश्च ॥

विचारमुखसिद्ध्यर्थं स्वरूपं तावदेतयोः ।
प्रश्नपूर्वमुपन्यस्य याथात्म्येन निरूप्यते ॥

ननु प्रथमपाद एवाकृतेर्निरूपणादिदानीं प्रश्नोत्तरे मन्दप्रयोजने ॥

उच्यते ॥

सत्यमेवाकृतिः पूर्वं प्रत्यक्षेण निरूपिता ।
संस्थानाशङ्कया त्वत्र सामान्यात्मा निरूप्यते ॥

द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति ॥

द्रव्यादीनां च सामान्यं परापरविभागवत् ।
वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥
पुनर्वायुत्वतेजस्त्वजलत्वात्मत्वभिन्नता ।
पृथिवीत्वाद्घटत्वं च तद्व्यक्तिषु समाप्यते ॥
वृक्षत्वात्परतश्चेष्टं शिंशपात्वादि केवलम् ।
शरीरत्वाच्च गोवाजिहस्तिपुंस्त्वादि गम्यते (१) ॥
वाजित्वादि चाश्वत्वात्कर्कादिस्तु गुणो मतः ।
हस्तित्वाद्भद्रमन्द्रादिदिग्नागकुलजातयः ॥
पुंस्त्वाद्ब्राह्मणकौण्डिन्यकठत्वादि समाप्यते ।
तथा गुणत्वकर्मत्वरूपता जन्मतादि यत् ॥
ततः शुक्लादि तद्व्यक्तिगुणेषु प्रतितिष्ठति ।
कर्मणामपि यागत्वहोमत्वादिविभागतः ॥

---

(१) कथ्यते । पा० ।

अपर्यायस्मृतैरुक्तं धातुभिः प्रविभज्यते ।
पुनर्विधानसंख्याख्या गुणप्रकरणान्तरैः ॥
अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वते ।
अपि वा व्यतिरेकात्स्यादिभ्रादेरेकरूपता ॥
रूपशब्दाविभागाच्च वच्यत्येतद्धि जैमिनिः ।
एवं प्रपञ्चितं सर्वमर्थसामान्यमाकृतिः ॥
न संस्थानं कुतो ह्येतदात्मादिगुणकर्मसु ।

सर्वेषु हि पार्थिवेषु गवादिघटादिषु संस्थानं भवेत् । अग्नितोयवाय्वाकाशादीनां तु पार्थिवद्रव्यपरिग्रहवशादाकारानुवृत्तिः कल्प्येत न स्वातन्त्र्येण, दिक्कालात्ममनसां तु गुणकर्मणां च न कथं चिदपि संस्थानं संभवति । सामान्यमात्रं तु सर्वस्वविशेषानुवृत्तिरूपं संभाव्यते । तस्मादेतदेवाभिधेयाकृतिलक्षणं नावयवरचनासंस्थानाकृतित्वमवकल्पते ॥

संस्थानस्य च नाशित्वात्प्रतिव्यक्ति च भेदतः ।
सामान्यव्यवहारित्वं नाकृतित्वे ऽवकल्पते ॥
अथ संस्थानसामान्यमाकृतित्वेन गृह्यते ।
अश्वादिष्वपि तुल्यत्वाद्भवेदाकृतिसंकरः ॥
न चावान्तरसंस्थानं सर्वगोपिण्डवृत्ति यत् ।
अश्वादिभ्यो निवृत्तं च गोशब्दालम्बनं भवेत् ॥

तस्य ह्युपलक्षणमालोच्यमानं न जातेरन्यल्लभ्यते ततश्च जातिरेव सामान्यमिति न्यायेनापद्यते । तेन प्रथमपादे रुचकस्वस्तिकवर्धमानकोदाहरणात्संस्थानाकृत्यभिधानाशङ्काश्रयाद्दर्शनवदासीदित्येताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां व्यावर्त्यते । अतश्च द्रव्यगुणकर्मणां यावत्किं चित्प्राग् व्यक्तिभ्यः सामान्यं तत्सर्व-

माकृतिरेवेत्यभिप्रेत्य मात्रशब्दः प्रयुक्तः । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति । केचिदाहुः । असाधारणा विशेषा एव व्यक्तिः । विशेषव्यतिरिक्तव्यक्त्यभावादिति ॥

तन्नु नैवं विशेषेभ्यो व्यक्तिरन्यैव चोच्यते ।
खण्डमुण्डादयः सर्वे विशेषत्वेन संमताः ॥
ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा जात्यन्तरेष्वपि ।
शावलेयादिभेदोऽस्ति तदपत्यान्तरेष्वपि ॥

खण्डमुण्डादयस्तावदन्या अपि व्यक्तयो भवन्त्येव गवयमहिषादिव्यक्तयश्च । शावलेयोपि यथैकस्तथान्योपि यः शवलापत्यत्वेन गम्यते स सर्वः शावलेयः । एतच्चोभयवर्णनिमित्तं वा याहृच्छिकं वा नामान्यत्रापि विनियोगवशाद्वर्त्तत एव । तदपत्ये च शावलेय इत्यसाधारणव्यपदेशानुपपत्तिः । विशेषव्यक्तिशब्दयोः बहुवचनैकवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यप्रयोगवचनभेददोषः । तस्मादसाधारणा विशेषा यस्यां सा व्यक्तिरित्येवं व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तेन न्यायेन खण्डादीनामपि बहुव्यक्तिसाधारण्याद्व्यक्तिव्यतिरिक्तानां चान्येषां केवलैकैकव्यक्तिगतानां विशेषाणामसंभवाद्बहुव्रीहिरप्यनुपपन्नः । उच्यते । नैव विशेषाणां प्रत्येकमसाधारणत्वमाश्रित्य व्यक्तिविशेषणत्वेनोपादानं कथं तर्हि साधारणरूपाणामप्येकद्वित्रादिभेदेन क्वचिदुपलब्धानां यदेकत्र पिण्डीकृतानां ग्रहणं तदपेक्षमसाधारणविशेषत्वाभिधानम् ॥

प्रविभक्ता हि ये दृष्टा दृश्यन्ते संहताः पुनः ।
पिण्डासाधारणत्वेन तैर्व्यक्तिरुपलक्ष्यते ॥

न चैकस्यां व्यक्तौ ये समुदिता दृष्टास्त एव व्यक्त्यन्तरेप्यन्यूना-

नतिरिक्ता दृश्यन्ते। य एवादृष्टपूर्वस्तस्मिन्समुदाये संप्रति दृश्यते स एवासाधारणतामापादयति। अनन्तभेदास्वपि व्यक्तिषु नात्यन्तापूर्वविशेषणोपलक्षणोपादानं किं चिदुत्कर्षापकर्षमात्रेण च सर्वत्रासाधारणोपलक्षणाभावात्परसामान्यापेक्षया च सर्वाण्येवावान्तरसामान्यानि विशेषव्यपदेशं प्राप्नुवन्ति। संघातावस्थायां च व्यक्तिविशेषणत्वात्तेषु विशेषशब्दः। एतच्च व्यक्तेर्विशेषाणामन्यत्वमुपरिष्टाद्भाष्यकारोपि वक्ष्यत्येव योर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाश्रयः सा व्यक्तिरिति। तत्र के चिद्गोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यवाचिना शब्देनानभिधेयत्वाद्यदेव महासामान्यं सत्तावस्तुभावशब्दाभिधेयं तदेव शब्दस्वरूपव्यवच्छिन्नं गोत्वादिविशेषव्यवच्छिन्नं वा गोसत्ताख्यमाकृत्यभिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते। यथाहुः॥

"अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम्।
अपूर्वदेवता स्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु"॥ इति॥
तत्तु कक्ष्याविभागेन सामान्यानां निरूपणात्।
अयुक्तं न गवादीनां तत्र वाचकशक्तता॥

प्रतिनियतार्थविषया हि शब्दानां वाचकशक्तिरर्थापत्त्या गम्यते तत्रानन्तरावान्तरसामान्यवचनानां द्रव्यगुणकर्मशब्दानामेव तावदसंकीर्णार्थत्वात्सत्तार्थत्वमनुपपन्नं किमत दूरान्तरितार्थगवादिशब्दानाम्॥

सत्तामेते वदन्तश्च न शुद्धां सविशेषणाम्।
वदन्तीत्यभिधातुं हि शक्यं द्वेधाप्यसंभवात्॥

शुद्धवचनत्वे तावत् सर्वेषामेकार्थप्रत्यायनात्पर्यायत्वप्रसङ्गः। पुनरुक्तत्वाच्च अस्तिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः॥

गौर्नास्तीति प्रयोगश्च विरोधान्नावकल्पते ।
नहि सत्तैव नास्तीति कथंचित्संप्रतीयते ॥

देशकालाद्यपेक्षायामपि नैव सत्तायां नास्तित्वमभिधातुं युक्तम् । विभुत्वनित्यत्वाभ्यां सर्वदेशकालव्यापित्वात् ॥

रूढिशब्दस्य नैवायं लोकदृष्ट्या प्रतीयते ।
तेन द्रव्यादिसामान्यं सत्तेत्येतन्न युज्यते ॥

य एव ह्यस्तिशब्देन द्वितीयो भावविकार उच्यते । जायमानविपरिणामाद्यवस्थसर्ववस्तुषु विनश्यत्तापर्यन्तेषु वस्त्वाकृतिप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यमभिधेयं प्रतिज्ञायते ततो वस्त्वर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणमिति कामं वक्तव्यं नास्त्यर्थ इति । न चावयवार्थपरित्यागेन सच्छब्दसत्ताशब्दौ वर्त्तेते इति भवच्छब्दवदेवास्तीति सद्भावः सत्तेति न तु वैशेषिकपरिभाषया यतो द्रव्यगुणकर्मसु सदिति प्रतीतिः सा सत्तेति । एवंलक्षणा जातिः प्रतिपत्तव्या ॥

सेयमव्ययशब्देन वस्तुपर्यायवाचिना ।
भवत्साधारणार्थेन प्रसिद्धिरुपपादिता ॥
अस्तित्वमस्तितेत्येवं दृश्येते प्रत्ययौ यतः ।
स वस्तुवचनः शब्द आख्यातप्रतिरूपकः ॥
अप्रातिपदिकत्वाद्धि नाख्याताच्चतलौ स्मृतौ ।
अस्तिक्षीरा समासश्च तेन सद्वाचिनेष्यते ॥

अस्तिक्षीरा गौरिति तिङन्तसमासत्वेनानुपसंख्यानादव्ययंभाविप्रत्ययलक्षणाद्वारसुबन्तत्वयोग्याव्ययपदेन सह क्षीराशब्दस्यान्यपदार्थे बहुव्रीहिरभ्युपगन्तव्यः । तत्र चायं सदर्थवचनः सत्क्षीरा गौरिति प्रत्ययोत्पादात् । ततश्च वस्तुनि सति च प्रयु-

ज्यमानमस्तिशब्दमुपलभ्य तदर्थानुसरणप्रत्यासन्नं सच्छब्दं च देवात्तलिति च स्वार्थिकं देवतेतिवत्तलमिह्राप्यस्तिधातुवाच्या-र्थविशिष्टकर्तृप्रतीतिमनङ्गीकृत्य शुद्धधात्वर्थमात्रवचनावेव स-च्छब्दसत्ताशब्दौ गृहीत्वैवं तार्किकैः कल्पितं सच्छब्दवाच्या सत्ता महासामान्यमिति । तदुक्तान्तमननानादराच्च पदवाक्य-विद्भिरप्युपेक्षितं प्रसिद्धमिवेमामवस्थां प्राप्तं येन गवादिशब्दवा-च्यत्वेनापि संभाव्यते ॥

न त्वर्थाद्गम्यमानस्य वस्तुत्वस्यापि वाच्यता ।
धर्मान्तरत्ववृत्तेस्तु सत्तायाः कुत एव सा ॥
वस्तुशब्दो हि रूढित्वाद्व्यक्तिजात्यन्तराश्रितम् ।
सामान्यं यद्ब्रवीत्येतद्गम्यतेऽर्थैर्गवादिभिः ॥
शुद्धाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वात्तैर्विशेषितम् ।
महासामान्यमिष्टं चेद्वाच्यं तदपि दुर्लभम् ॥

यदेवाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षे व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षे वा निराकरणकारणं तदत्रापि सुलभम् । विशेषणस्य पूर्वतरा-भिधानप्रसङ्गात् ॥

गोसत्तां चापि गोशब्दो यदि नाम ब्रवीत्ययम् ।
गोजात्या वा विशिष्टां तां वदेद्व्यक्तिभिरेव वा ॥

तत्र ॥

गोत्वजातिविशिष्टा चेत्सत्तानेनाभिधीयते ।
उक्ताद्विशेषणादेव तत्सिद्धेः सा किमुच्यते ॥

विशेषणमनभिधाय तद्विशिष्टविशेष्याभिधानसंभवाद्विशेषण-स्य च विशेष्येणात्यन्तसंबन्धात्पूर्वतराभिहितविशेषणभूतगोत्व-संबन्धादेव सत्तावगमसिद्धेः । न तत्राभिधानशक्तिकल्पनायाम-

र्थापत्तिरप्यन्यथाप्युपपद्यमानफलत्वप्रतिहता सती न प्रवर्त्तते। तथा व्यक्तिविशिष्टसत्ताभिधानेप्येष एव निराकरणहेतुः। अनित्यसंबन्धज्ञानानन्तशब्दशक्तिव्यक्त्यभिधानपूर्वकैकसत्ताभिधानकल्पनायाश्च केवलव्यक्त्यभिधानपक्षवदनुपपत्तिः। यत्तु "अपूर्वदेवता स्वर्गैः सममाहु"रिति॥

तत्राभिधीयते॥

नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्यवस्थितम्।
विशेषानेव तेप्याहुरर्थापत्त्यादिकल्पितान्॥

केचिच्छ्रुतार्थापत्त्या केचिद्वाक्यशेषवाक्यान्तरपर्य्युपस्थापितार्थविशेषवचना एव सन्तोत्यन्ताव्यभिचारिस्वार्थद्वारेण सत्तां गमयन्तो ऽनभिधायकत्वेनावधार्यन्ते न सत्तापदार्थो। व्यभिचरतीति लक्षणयैव तेभ्यः सत्ताप्रतीतिः॥

कार्यसामर्थ्यमिन्द्रादिनिर्मिश्रसुखसंगतिः।
सामान्येनाप्यपूर्वादि सत्तातो ऽन्यत्तु लभ्यते॥

सर्वपदार्थानामिव कार्यार्थापत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति यागादिजनितं च पुंसां फलप्राप्तिसामर्थ्यमपूर्वशब्दवाच्यं यागानुष्ठानात्पूर्वमभूतमनुष्ठानोत्तरकालं चापूर्वं जायतइति यौगिकत्वादेवापूर्वशब्दाभिधानं सर्वत्र लभ्यते, तथा दीव्यन्ति द्योतन्ते वा चन्द्रादित्याग्निग्रहनक्षत्रतारकादिरूपेण वायवश्च सततगत्या स्तूयन्ते सर्वैर्मन्त्रैरिति देवाः सुज्ञानशब्दसंबन्धा विशेषरूपेरेवेति न सत्तागोचरत्वं प्रतिपद्यन्ते। तथा स्वर्गशब्देनापि नक्षत्रदेशो वा वैदिकप्रवादपौराणिकयाज्ञिकदर्शनेनोच्यते यथा हि वेदे ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतींषि नक्षत्राणि तथा चैष ज्योतिष्मन्तं पुण्यलोकं जय-

तीति । यदि वेतिहासपुराणोपपन्नं मेरुपृष्ठम् । अथ वान्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्तं केवलमेव सुखं यत्संवत्सरादिष्वनुभूयमानं दुःखसाधनशीतोष्णक्षुत्पिपासादिसमस्तद्वन्द्वरहितार्थापत्तिसिद्धदेशान्तरानुभवनीयं, तच्च यद्यपि तादृशमदृष्टपूर्व्वं तथापि मिश्रानुभवादेव विवेकेनोद्धृत्य स्वर्गशब्दार्थत्वेन ज्ञायमानं सत्तां गमयतीति न तदभिधानमपेक्ष्यते ॥

तेनापूर्वादिशब्दार्थाः समाः सत्यं गवादिभिः ।
स्वशब्दाभिहिताः सन्तः सत्तां लक्षयितुं क्षमाः ॥
अतश्च नैव गोशब्दो गोसत्तामभिधास्यति ।
गोत्वाख्याकृतिवाच्यत्वसंदेहात्तु विचार्य्यते ॥
कुतः संशय इत्येतत्कार्य्ययोग्यार्थनिर्णयात् ।
व्यक्तिमात्रपदार्थत्वं मन्यमानेन चोद्यते ॥
उच्यते कार्य्ययोगित्वाद्गम्यते व्यक्तिवाच्यता ।
शब्दशक्त्यनुरोधात्तु नाकृतेर्व्यतिरिच्यते ॥
शक्तिकार्य्यविसंवादादेव शब्दार्थगोचरात् ।
किं समञ्जसमित्येवं नाविचार्य्यावधार्य्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम् ॥

प्रयोगचोदनाभावाद्व्यक्तिर्वाच्या न तूभयम् ।
अर्थैकत्वं यतो युक्तमविभागाद् द्वयोर्गतिः ॥
नित्यं यथैव शब्दानामाम्नातानां प्रयोजने ।
अर्थप्रत्यायनार्थत्वात्तद्वशेनावधारणा ॥
एवं सर्वपदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाङ्गता ।
यथा सिद्धेत्तथा कार्य्यं तेषां रूपनिरूपणात् ॥
आकृतिर्यदि शब्दार्थः कस्य स्युः प्रोक्षणादयः ।

केन चेज्येत न त्याग आकृतेरुपपद्यते ॥
अमूर्ता ह्याकृतिर्न्नित्या नावघातादिभाजनी(१) ।
तद्विधिः प्रतिषेधो वा तेनास्या नावकल्पते ॥

व्रीहीनवहन्ति, पशुं संज्ञपयति, सोममभिषुणोति, पावयति, सोमेन पशुना व्रीहिभिश्च यजतइति यावन्त एवमादयो विनाशिमूर्त्तिमद्विषयाः संस्काराः प्रयोजनसिद्ध्यर्था वा तेषां प्रयोगचोदनाया आकृतावभावाद्व्यक्तौ तु भावात्कार्य्यप्रधानत्वाच्च पदार्थप्रतीतेर्विध्यधीनत्वाच्च सर्वपुरुषचेष्टानामवश्यं विधिविषयत्वयोग्यवाक्यार्थपूरणसमर्थपदार्थकल्पनमङ्गीकर्त्तव्यम् । तथा यदपि ब्राह्मणो न हन्तव्यो न कलञ्जं भक्षयितव्यमित्यादिप्रतिषेधविधानं तदपि प्राप्तिपूर्वकत्वं सापेक्षत्वाद्व्यक्तौ च प्राप्तिसंभवादाकृतेश्चानधिकारादसत्यां प्राप्तावनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्येन शब्दार्थेन प्रयोगचोदनानां भावो भवति स एवाभ्युपगन्तुं न्याय्यो न तत्त्वज्ञानमात्रदृष्टसिद्ध्यर्थपदार्थकल्पना युक्तेति। स्यादेतद्व्यक्तिसंभवत्प्रयोगचोदनासु व्यक्त्यर्थस्ततोन्यत्राकृत्यर्थ एव भविष्यतीति । तदसत् । न्यायेन हि स्थितमेकस्य शब्दस्यार्थैक्यमनवस्थितसंबन्धानेकादृष्टवाचकशक्तिकल्पनविकल्पदोषप्रसङ्गात् । संबद्धानां चार्थानामन्यतराभिधानेनैवेतरत्र प्रतिपत्तिसिद्धेः । कथं तर्ह्याकृतिप्रत्यय इति चेद् अत आह । विभागादिति । यतस्तु नित्यमेव व्यक्त्याकृत्योरविभागस्तस्माद्व्यक्तिरभिहिता सती शक्नोत्येवाकृतिं गमयितुम् । तदुक्तं तद्भूताधिकरणे । यस्य तु पदस्य योर्थोऽभिधेयत्वेनाश्रितस्तस्य तत्परिहारासंभवादवश्यं तत्रस्थस्यैवार्थान्तरं लाक्षणिकत्वेनाभ्युपगन्तव्य-

(१) भाजनम् । पा० ।

मित्यपि चाकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिषु साधारणानैकान्तिकत्वा-न्निर्णयो न स्याद्व्यक्तिपदार्थकस्य पुनरत्यन्तान्तर्भूताकृतिनिश्चय-सिद्धेर्न शब्दव्यापारकल्पनोपपत्तिः । तस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो नाकृतिः। न च विकल्पसमुच्चयसंबन्धसमुदायान्यतरविशिष्टान्य-तराभिधानपक्षाः संभवन्त्यविभागादेव सर्वेषामपि ज्ञानसिद्धेः ॥

अपि चाद्रव्यशब्दत्वाद्व्यक्तेरेवाभिधेयता ।
सामानाधिकरण्यं हि नाकृत्यर्थगुणार्थयोः ॥

गोशब्दादीनामाकृतिवचनत्वे गौः शुक्लो ऽरुणया पिङ्गाक्ष्यै-कहायन्या गवा क्रीणातीति षड् गावो देया एकां गां दक्षिणां दद्यादित्येवमादिषु प्रयोगेषु सर्वेषां जातिगुणमात्रवचनत्वा-त्सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति ॥

गोत्वस्य नहि संबन्धः शुक्लत्वारुणिमादिभिः ।
येन षष्ठ्यपि तावत्स्यात्कुतस्त्वेकार्थवृत्तिता ॥
नहि गोत्वाकृतिः शुक्ला नारुणा नापि षड्गुणा ।
व्यक्तिस्त्वेवंगुणा तस्माद्व्यक्तेरेवाभिधेयता ॥
मम हि व्यक्तिशब्दत्वात्सिध्यत्येकार्थवृत्तिता ।
तव त्वद्रव्यशब्दत्वाद्भवेद्भेदो गवाश्ववत् ॥

जातिगुणविशिष्टव्यक्तिवचनत्वेन शुद्धव्यक्तिवचनत्वेन वा प्रत्य-क्षे भवति सामानाधिकरण्यं तच्च तत्र द्रव्यम् । एवंविधमपि स-मानद्रव्यशब्दत्वं त्वत्पक्षे न स्यादिति नञा तदभावप्रसङ्गं दर्श-यति । यत्तु भाष्यकारो विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनैव तदाश्रयगु-णलक्षणया नञश्चासमर्थसमासमङ्गीकृत्य न द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेदाकृतिवादिन इत्याह । तदतिक्लिष्टं व्यधिकरणा-निर्दिष्टगुणप्रयोगाद्वं चेत्युपेक्षितव्यम् । तत्रापि चैवमक्षरार्थमा-

त्रसंभवयोजना । द्रव्याश्रयस्य गुणस्य यः शब्दो ऽद्रव्यशब्दः स आकृतेर्निर्गुणत्वादेकवाक्यसंबन्धं गोत्वं शुक्लमित्यादिवन्न प्रतिपद्यते । सामानाधिकरण्यचोद्यं तु स्वपक्षेप्यविशेषात्तदानीमप्यनुपपन्नमेवेति पूर्वैव व्याख्या कर्त्तव्या । किं च नैवेष्टकाभिराकृतिसंपादनमभ्युपगतं यतः स्वभावात्स्वाश्रयाद्यारब्धद्रव्यसमवायित्वेनोपालम्भः स्यात्पिष्टपिण्डसिंहवत्साहश्यसंपत्तिः पक्षद्वयेपि चोदनार्थः सा त्वाकृत्यन्तरविलक्षणश्येनाकृत्या स्यान्न तु व्यक्त्यन्तरविलक्षणश्येनविशेषेणासाधारणेन वा । निर्विकल्पत्वात्सामान्यविशेषानपेक्षं व्यक्तिमात्रसादृश्यमविधेयं, सर्वद्रव्येषु तुल्यत्वात् । एकव्यक्तिपरिग्रहाच्च व्यक्त्यन्तरेण सादृश्यं न कार्य्यं स्यात् । तस्माच्छ्येनविलक्षयाव्यक्तौ शब्दार्थेन संभवति । न साधकतम इति । नह्येवं स्मृतिः श्येनैश्चीयते इति श्येनचित्कर्मण्यग्न्याख्यायामिति हि सा श्येनं चयनेन साधयेदितीप्सिततमत्वम् । तत्रापि मुख्यासंभवात्साहश्यपरिग्रहः । असाधारणे शब्दप्रवृत्त्यसंभवादव्यपदेश्यत्वेन च सर्वत्राविशेषात्सामान्याकारेण च निरूपणे विकल्पाज्ज्ञापकापेक्षया व्याप्यसामान्यस्य नैवं विशेषव्याप्यापेक्षयेतरदाकृतिः । तत्र विशेषपक्षे संबन्धानन्त्याख्यानव्यभिचारसामान्यबुद्धभावप्रत्यर्थशक्तिकल्पनादयो दोषाः । न च यत्र संशयस्तत्प्रत्याय्यं भवतीति निर्विषयता शब्दस्य । एतेन स्वतन्त्रोभयाभिधानमार्गः प्रत्युक्तः । व्यक्तिविशिष्टाकृतिमार्गोपि नागृहीतविशेषणेतिन्यायाद्व्यक्तेः प्रथमग्रहणप्रसङ्गात् । संबन्धसमुदाययोरपि स्वरूपप्रत्ययाभावात्सर्वत्र चाविशेषादवश्यं संबन्धिसमुदायिविशेषणताभ्युपगन्तव्या भवति । तत्रापि शक्तित्रयकल्पना । व्यक्त्यंशे चोक्तदोषप्रसङ्गः । न च

व्यक्त्याकृत्योर्भिन्नकार्ययोर्गुणप्रधाननानावस्थयोः समुदायोपगमनं युक्तमनत्यन्तभेदाच्च भिन्नधर्म्मौ संबन्धसमुदायौ न युक्तौ। आकृतिविशिष्टोपि व्यक्तिविशेषो नैव प्रतीयते व्यक्तिविशेषबुद्ध्यभावाद् व्यक्तिमात्रमिति चेन्न। तदानीं तस्याकृतितोन्यत्वेनानिरूपणात्। मात्रशब्दो हि सामान्यवाचीत्याकृतिरेवोच्यते। नानाकारेषु च वस्तुषु तद्भेदानुसारित्वाच्छक्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोत्वाकारनिबन्धनैव गोशब्दवाच्यत्वशक्तिर्गम्यते। तदेकाधारसामान्यान्तरावगतिर्विशेषाकाङ्क्षा वेत्यर्थव्याप्यव्याप्तिभ्याम्। अनत्यन्तव्यतिरेकाच्चाकृतेरमूर्त्तत्वाद्याश्रयदोषाप्रसङ्गः। सा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा क्रियायोगिनी तु व्यक्त्युपेता भवत्येवेति प्रोक्षणावेक्षणादि तु न कथं चिन्न संभवति। विशसनाद्यपि तु व्यक्त्यव्यतिरेकापेक्षया संभवत्येव। तथाहि। पश्वादिष्वपनीताङ्गेषु विशेषबुद्ध्यभावात्सामान्यरूपैव विशसनादिविशिष्टा बुद्धिर्दृष्टा। नन्वेवमनित्या ऽऽकृतिः स्यात् तेनांशेनेष्टैवाश्रयान्तराविनाशात्तु सर्वैरप्यविनाशोवश्यमेवेष्टव्यः। तेन यत्तावन्मात्रमेव तस्य विनाशो ऽनेकदेशस्य तु न कथं चिद्विनाशः स्यादित्युभयथा व्यवहारः। अत्यन्तव्यतिरेके तु नैष धर्मविधिविषयो व्यवतिष्ठेत। न च पशुत्व,ममूर्त्तत्वात्। तदुपलक्षितं तु यद्द्रव्यं तद्द्रव्यत्वादृते न तद्रूप्येण गम्यतइत्येकार्थसमवायाव्यापकत्वाच्च द्रव्यं गमयितव्यं, तत्राप्यमूर्त्तत्वे दोषः। आश्रयोपलक्षणाच्च द्रव्यमात्रप्रसङ्गः। विशेषस्तु पशुत्वस्य वा द्रव्यत्वस्य वा ऽव्यापकत्वादगम्यः। न वा प्रतीतं विधिना संबध्यते। न च यत्र संशयस्तत्प्रतीतम्। न चान्यत्रोक्तो धर्मस्तत्रासंभवादन्यत्र कार्यस्तस्मान्न सामान्यकृतो विशेषेषु युक्तः, विशेषा अपि व्यपदे-

त्सामान्यमेवेत्यमूर्त्तता। असाधारणेन तु नैव व्यवहारस्त-स्मादनिरूप्यो धर्मविधिविषयः। सामानाधिकरण्यादि च प्रसि-द्धिविपरीतं लक्षणया कल्प्यम्। भाष्यकारेण तु व्यतिरेकाभ्युप-गमेनाश्रयमात्रगतिरुक्ता, विशेषरूपा न कदा चिद् व्यक्तिः प्रतीयते। योप्याश्रयाश्रयिभावः सोप्यौपचारिकः। सामान्याच्च विशेषलक्षणं तत्र नाश्रयितव्यम्। आक्षेप(१)मात्रभावादथ वैत-द्विषय एवायं प्रपञ्चः। किं शब्देनाकृत्या वेति। अन्वयव्यतिरे-काभ्यां चाकृत्येति निर्णयः। यो हि धूमादग्नित्वं प्रतिपद्यते तस्य तैक्ष्ण्येप्याकाङ्क्षा सिद्धा। मानसादुपचारादिति। यो हि जा-त्यात्सामान्यवाचितां हित्वा कं चिदेव विशेषं यत्र संबन्धानुभ-वस्तं वाच्यं मन्यते तस्य सामान्याप्रतीतेर्न विशेषान्तरापेक्षा भवत्यथ वा यथा शब्दात्स्वतन्त्रामाकृतिं बुध्यते नैवं कदा चिदा-कृतिमबुद्ध्वा व्यक्तिमिति। केन तर्हि गोत्वगोशब्दयोर्विशेषः। व्यतिरेकांशस्यैकत्र विवक्षा। गोत्ववानिति तु स्फुटं प्रत्ययेन जातिमदभिधानं विभागोपपत्तेः। सामान्यस्य वोपलक्षणत्वान्न भेदपक्षदोषः। भेदानामेव चायं प्रत्येकं सर्वेषां वाचकः। यस्तू-पादीयमानत्वे संशयः स संख्याधारविषयः। उद्दिश्यमानेषु नि-र्णय एव। गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातशब्दानामन्तर्भावा-र्थम्। प्रयोजनं सामान्यविशेषशब्दयोरेकविषयत्वात्सामान्यशि-ष्टस्य विशेषशिष्टेनाबाधः पूर्वपक्षे। एवं वा॥

गौरित्येवंविधाः शब्दाः साधुत्वेन निरूपिताः।
तेषामेवाभिधेयेर्थे व्यापारः क्वेति चिन्त्यते॥
चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः।

(१) आश्रेय इति पा०॥

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः॥
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते॥
वाचकत्वेऽपि पाश्चात्यमनुयात्येवमादिषु।
प्रतीयते विशेषो यः संशयेन स नाप्यते॥
यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिर्निपातोच्चारणाद्भवेत्।
ततो विचारो जायेत न सामान्यधिया विना॥
आख्यातस्यापि नन्वत्र न युक्तार्थविचारणा।
द्वितीयादावियं यस्माद्विस्तरेण करिष्यते॥
कः पुनर्भाव इत्यादौ विवेकेनार्थनिर्णयः।
आख्यातस्य कृतस्तेन तच्चिन्ता नोपपद्यते॥
प्रत्ययार्थस्य भावस्य वाच्यता प्रतिपादिता।
प्रकृत्यर्थविवेकार्थं विचारः क्रियतेऽधुना॥
प्रत्ययस्यापि वा तत्र भावार्थत्वे निरूपिते।
सामान्यं वा विशेषो वा किं वाच्यमिति चिन्त्यते॥
या चोक्ता भाष्यकारेण यागादेरभिधेयता।
सिद्धा सेह विवेकार्थं तत्र भावस्य भाषिता॥
यज्याद्यर्थेऽपि वा वाच्ये किं सामान्यविशेषयोः।
अभिधेयमिति प्राप्ता चिन्ता कर्त्तुं क्रियापदे॥
अपूर्वं भावशब्देभ्यो द्रव्यादिभ्यः किमिष्यते।
एषा तत्र च चिन्तोक्ता शेषा प्रासङ्गिकी कथा॥
नामाख्यातपदे तेन कस्यार्थस्याभिधायके।
किमाकृतेरुत व्यक्तेरिति चिन्ता प्रवर्त्तते॥
प्रयोगस्य प्रतीतेश्च तुल्यत्वाच्छब्दलक्षणे।

व्यक्तिपक्षाभिधानाच्च संशयः प्रतिभाति नः ॥
कथं लक्षणसंबन्धश्चिन्तायाः प्रकृतेन वा ।
स्मृतिमूलविचारेण वक्तव्यं त्विदमादितः ॥
इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते ।
उदाहृतस्य तस्यैव क्रियते ऽर्थविनिश्चयः ॥
वक्तव्यः पूर्वमर्थस्तेच्छब्दरूपनिरूपणात् ।
नहि वाच्यमविज्ञाय साधुत्वमवधार्यते ॥
अनिश्चितेपि वाच्यत्वे व्यक्त्याकृत्योर्विवेकतः ।
साधुत्वं शक्यते ज्ञातुं तेन वाच्यमिहोच्यते ॥
वाच्यमात्रे हि साधुत्वमविज्ञाते न लभ्यते ।
न चाकृत्या न च व्यक्त्या विना तन्नोपपद्यते ॥
अथ वोक्तेन मार्गेण सर्वा व्याकरणस्मृतिः ।
प्रमाणमिति सिद्धस्य किं चिदत्र विचार्यते ॥
व्यक्तिर्वाच्येति विज्ञानं न सन्मूलमसंभवात् ।
तेन व्याकरणेपीदृग् न प्रमाणं स्मृतिर्मता ॥
स्मृतेस्तेनापवादोयं प्रामाण्यस्य क्व चित्कृतः ।
युक्तो लक्षणपादाभ्यां पूर्वया चापि चिन्तया ॥
ननु चाकृतिपक्षेपि व्यक्तावेव क्रियाक्रिये ।
शब्दार्थे संभवात्तेन किमर्थैषा विचारणा ॥
यद्यप्येवं न भेदोस्ति वेदार्थकरणे नृणाम् ।
दधि विप्रेभ्य इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥
व्यक्तिपक्षे विकल्पः स्यात्कौण्डिन्ये दधितक्रयोः ।
सामान्यवाक्यदौर्बल्यात्तक्रमेवेतरत्र तु ॥
वेदेपि च विशेषोस्ति व्रीहिप्रोक्षणचोदके ।

दध्नेत्यादिषु भेदश्च जायते होमचोदके ॥
प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि कर्त्तव्यं लौकिकेष्वपि ।
व्रीहिषु श्रुतिसामर्थ्याद्बाधित्वा सन्निधिक्रमम् ॥
प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते श्रुतिसन्निध्यनुग्रहात् ।
तत्रापि कृत्स्नमस्त्येव व्रीहित्वं हि श्रुतीरितम् ॥
एवं होमेऽपि दध्यादौ प्रकृते ऽप्रकृते ऽथ वा ।
प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमत्वस्यापि संभवात् ॥
सोपपत्तिकमन्यच्च वक्तव्यमनया दिशा ।
कर्त्तव्या तेन यत्नेन चिन्तेयं सप्रयोजना ॥
ननु गौरितिशब्दादौ सर्वमेतद्विचारितम् ।
तेन तेन गतार्थत्वात्पुनश्चिन्ता न युज्यते ॥
आकृतेरभिधेयत्वप्रतिज्ञा केवला कृता ।
तत्रेदानीं सहेतुत्वं तस्या एवाभिधीयते ॥
यथा चाकृतिरित्यादौ भाष्यकारेण चोदितम् ।
पुनरस्याः प्रतिज्ञाया हेतुरप्यभिधास्यते ॥
यदोक्तस्तत्र सद्भावः शब्दार्थत्वमिहोच्यते ।
या तु शब्दार्थता प्रोक्ता सेह सिद्धा न चिन्तिता ॥
उक्ते वाप्यभिधेयत्वे जातेः सद्भावसिद्धये ।
व्यक्तिर्वाच्या न वेत्येतद्गतार्थं विचार्य्यते ॥
एतच्चिन्ताप्रसिद्ध्यर्थमिदं तावद्विचार्य्यते ।
शब्दार्थौ लौकिकौ वेदे किमन्याविति संशयः ॥
एकत्वे सति कर्त्तव्यो विचारः शब्दवाच्ययोः ।
भेदे तु संशयाभावान्न चिन्तावसरो यतः ॥
शब्दार्थेन न कार्य्यं हि व्यवहारे ऽर्थलक्षणे ।

लौकिकव्यवहारार्थं तेनेदं न विचार्य्यते ॥
वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने शब्दार्थविषये सति ।
विवेकः शक्यते ज्ञातुं प्रतीतेर्वाच्यगम्ययोः ॥
अलौकिके च शब्दार्थे वाच्यवाचकरूपयोः ।
अज्ञातयोर्न जायेत संदेहो वाच्यवस्तुनि ॥
तेन प्रतीतशब्दार्थे निर्णयार्थमिदं पुरा ।
एकत्वं विद्यते नेति चिन्त्यं शब्दाभिधेययोः ॥
संख्याभावादिति ह्येतन्ननु स्पष्टं निरूपितम् ।
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानान्नान्यतोच्चारणान्तरे ॥
अभेदकारणं चात्र प्रत्यभिज्ञानमेव ते ।
अन्यत्तूपचयत्वेन तेन चिन्ता न युज्यते ॥
लौकिकेष्वेव शब्देषु तत्राभेदः प्रसाधितः ।
वैदिकानामभेदार्थं चिन्तनीयमिदं पुनः ॥
व्यपदेशादिभेदाच्च कथं भेदो न जायते ।
तत्रानुक्तमिदं वक्तुं विचारोयं प्रवर्त्तितः ॥
एकत्वेपि च शब्दस्य सिद्धे तत्रेह चिन्त्यते ।
किमर्थो भिद्यते नेति तेनाप्यपुनरुक्तता ॥
अर्थाभेदे च चिन्तेयं शब्दाभेदे तु सत्यपि ।
घटते कस्य वाच्यत्वं व्यक्त्याकृत्योर्द्वयोरपि ॥
व्यपदेशादिभेदेन शब्दे च प्रत्यभिज्ञया ॥
भेदाभेदनिमित्ताभ्यां क्रियते संशयोद्भवः ।
किं प्राप्तमुच्यते भिन्नौ शब्दार्थौ लोकवेदयोः ॥
व्यपदेशस्य भिन्नत्वादाख्याया लक्षणस्य च ।
स्वरोच्चारणभेदाच्च लोपव्यत्ययदर्शनात् ॥

स्वरूपादिशब्दैश्च स्पष्टभेदैः सह श्रुतेः ।
अनध्यायादिभेदाच्च शूद्रोच्चारणवर्जनात् ॥
अश्ववालादिशब्दानां स्पष्टार्थान्तरदर्शनात् ।
अग्न्यादीनां च भिन्नत्वं भाष्ये यदभिधीयते ॥
तदयुक्तं क्रियाभेदे कर्तृभेदो हि नेष्यते ।
हन्तिकर्तृत्वमग्नेश्च पदार्थेभ्यः प्रतीयते ॥
अशाब्दं वह्निशब्दस्य तद्वाच्यं कथमुच्यते ।
हननं किं कृतं नेति प्रमाणं चात्र नास्ति नः ॥
असता कथमन्यत्त्वं कर्मणातः प्रतीयते ।
अपूर्वे वृत्रशब्दार्थे क्रियाशब्देऽप्यलौकिके ॥
हन्तिकर्त्तरि वह्नित्वं कथमध्यवसीयते ।
स्तुतिमात्रपरत्वाच्च न वह्नित्वं विधीयते ॥
अक्रियत्वाच्च भाष्योक्तैर्वाक्यैरित्यभिधास्यते ।
तेनोक्तस्यैव शब्दस्य त्रिवृदादेर्नवादिषु ॥
वृत्तिरर्थेष्वपूर्वेषु वक्तव्या भेदसिद्धये ।
यच्चान्यदिदमित्याह रूपभेदं क्रियाश्रुतेः ॥
तदसत्यं न शब्दस्य भेदोर्थगुणकारितः ।
तेन स्वरादिभेदेन वक्तव्या भिन्नरूपता ॥
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण नार्थभेदनिवन्धना ।
तस्माच्छब्दार्थयोर्भेदः स्पष्ट इत्यवधारिते ॥
तावेव वेदे शब्दार्थौ लोके याविति भाष्यते ।
वेदस्यैव प्रसज्येत सकलस्याप्रमाणता ॥
अविज्ञातार्थसंयोगात्स्थितप्रामाण्यबाधया ।
प्रयोगस्याग्निहोत्रादेश्चोदनायाश्च जायते ॥

अभावः प्रत्ययार्थस्य विधेरप्रतिपादनात् ।
अर्थान्तरे च शब्दस्य न प्रयोगो विधीयते ॥
वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्संबन्धस्येति हि स्थितम् ।
किं चाविभक्तरूपत्वं प्रत्यभिज्ञायते स्फुटम् ॥
वैदिकेष्वपि शब्देषु प्रत्यक्षेण पुनःपुनः ।
यदा विभागशब्देन शब्दस्योच्चारणे सति ॥
गोत्वबुद्धेः समानत्वान्न भेद इति कीर्त्त्यते ।
लक्षणस्याविभक्तत्वं शब्दानां वेदमुच्यते ॥
सर्वथा शक्यते भेदो न वक्तुं शब्दवाच्ययोः ।
एकत्वे याज्ञिकानां च प्रसिद्धिरनुगृह्यते ॥
मीमांसा चापि वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम् ।
व्यपदेशादिभेदैश्च न भेदोऽत्रानुमीयते ॥
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाते वेदशब्दे ऽन्यरूपता ।
व्यपदेशादिभेदस्य स्वरभेदादिकारितः ॥
स्वरादयश्च भिद्यन्ते वेदत्वात्किमिहोच्यते ।
स्वरयूपादिशब्दानामन्यत्वेनेतरत्र च ॥
नान्यत्वं युज्यते बाधात्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया ।
वचनाद्धर्म्मभेदस्तु शूद्रवर्ज्जिततापि वा ॥
धर्म्मावुच्चारणस्यैतौ न शब्दस्य स्वरस्य यः ।
अश्ववालादिशब्दार्थभेदे वचनकारिते ॥
न च भिन्नत्वमन्येषु प्रज्ञातार्थेषु युज्यते ।
उत्तानानां च केषां चिद्दृक्षतां न विधीयते ॥
गोत्वं तेषामसिद्धत्वात्पदार्थाग्रहणादपि ।
विधेरन्यस्य शेषत्वात् स्तुतिरेषा ऽवगम्यते ॥

उत्तानेत्यादिका तेन नातो भेदः प्रतीयते ।
तस्माद्यावेव शब्दार्थौ लोके पूर्वं निरूपितौ ॥
वेदे तावेव विज्ञेयाविति सिद्धं प्रमाणवत् ।
यदा चैवं तदा युक्ता चिन्तेयं क्रियते ऽधुना ॥
किमाकृतेः पदार्थत्वं, किं व्यक्तेः, किं द्वयोरिति ।
बहवः प्रतिभान्त्यत्र पक्षाः प्रतिपदं च ये ॥
ते च सर्वे ऽभिधीयन्ते व्यामोहविनिवृत्तये ।
गौरित्युच्चरिते सप्त वस्तूनि प्रतिभान्ति नः ॥
जातिर्व्यक्तिश्च संबन्धः समूहो लिङ्गकारके ।
संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥
किं जातिरेव शब्दार्थो व्यक्तिरेवाथ वोभयम् ।
किं विकल्पोथ संबन्धः समुदायो निरूप्यताम् ॥
जातिर्व्यक्तिविशिष्टा वा व्यक्तिर्ज्जातिविशेषिता ।
जातिसंबन्धयोरेवं सामान्यसमुदाययोः ॥
जातिकारकयोश्चैवं संख्यासामान्ययोरपि ।
लिङ्गसामान्ययोरेवमेकैकस्येतरैः सह ॥
अष्टौ पक्षा नियोक्तव्याः षड्भिः प्रत्येकमुक्तवत् ।
एवमानन्त्यमेतेषां पक्षाणामिह गम्यते ॥
पूर्वपक्षेपि चत्वारो भाष्ये चैते प्रदर्शिताः ।
व्यक्तेरेवाभिधेयत्वं द्वयोर्वा स्वप्रधानयोः ॥
व्यक्तेर्ज्जातिविशिष्टाया विपरीतमथापि वा ।
उपन्यासेन चैतेषां ज्ञेयाः सर्वे प्रपञ्चिताः ॥
निराकरणयुक्त्या च निषिद्धा इति नोदिताः ॥

तेनाद्यौ द्वावेव पक्षौ विचार्य्येते किमाकृतिः शब्दार्थो, व्यक्ति-

रिति । भाष्यकारेण च संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययाद्व्यक्तौ च क्रियासंभवादित्येतदयुक्तं, व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात्कथं जातेरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते । यदि च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत ततः संशय एव न स्यात्किमभिधीयते ऽनेनेति । न च क्रियासंभवो ऽभिधेयत्वे कारणव्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव संशयकारणं मन्तव्यम् । प्रयोगप्रतीत्योः साधारणत्वाच्छास्त्रान्तरे व्यक्तिपक्षाभ्युपगमात्संशयः । यदा शब्द उच्चारिते सामान्यप्रत्ययाद् व्यक्त्याकृत्योः सामान्यात्तुल्यात्प्रत्ययाद् व्यक्तौ च शब्दादाकृतावालम्भनस्पर्शनश्येनसदृशचयनादिक्रियासंभवात्सामान्ये व्यक्तौ च प्रत्ययाक्रियासंभवादिति चोक्तम् । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । कथं पुनरयं प्रश्नो यदा गौरित्येतस्य शब्दस्य कोर्थ इत्यत्र जातिर्निरूपिता । नैष दोषः । येनैतन्न ज्ञातमसौ पृच्छति का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । संदेहाद्वा ऽत्र पुनरुभयस्मिन्प्रतीयमाने का व्यक्तिः कियती वा जातिरिति । वैपरीत्येन वा कश्चित्पृच्छति यदा शावलेयादिपिण्डान्न किंचिद् व्यक्तं वस्त्वन्तरं भिन्नमुपलभ्यते तदा कुतो ऽयं विवेको व्यक्तिरियं जातिरियमित्यथ वा व्यवहारार्थं सर्वैव चिन्ता क्रियते जातेश्च पदार्थत्वेपि व्यक्तौ क्रियासंभवान्निष्प्रयोजना चिन्ता यतस्त्वसौ प्रयत्नेनैतद्विचारयति तेन नूनं काप्यस्य पिण्डादत्यन्तभिन्नव्यवहारयोग्या जातिरभिप्रेतेत्यभिप्रायः । तत्राह द्रव्यगुणकर्म्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति । यौ तावदज्ञानसंशयवादिनौ तयोः स्वरूपकथनमात्रेणैव निराकरणं वक्तव्यम् । यस्तु विपरीतवादी तस्यैव निराकरणमभिधीयते । यद्यपि जातिर्व्यक्तेरत्यन्तभिन्ना नोपलभ्यते, तथापि शबलाकारे तस्मि-

त्वनुपलभ्यमाने सामान्यबुद्धेरालम्बनं प्रथमपादोक्तेन न्यायेनाकृतिरितरा व्यक्तिः । न चानेन ग्रन्थेन जातेः सद्भावः प्रमाणं वा प्रतिपाद्यते व्यक्तेर्विवेकः केवलः कथ्यते । तेनैवाभिप्रायेण मात्रशब्दप्रयोगो ऽन्यथा तस्य गतार्थतैव भवेत् । यदप्युक्तं नूनं क्वाप्यत्यन्तभिन्ना जातिरभिप्रेतेति । तस्याप्युत्तरं द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिरभिप्रेता नात्यन्तव्यतिरिक्तेति । द्रव्यादीनां च सर्वेषां यत्सामान्यं सत्तारूपं तदनेन निर्दिश्यते, तन्निर्देशेनावान्तरसामान्यानामपि निर्देशसिद्धिः । यद्वा । सामान्यशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद्द्रव्यत्वादीनि त्रीणि सामान्यानि निर्दिश्यन्ते सत्तया व्यवहाराभावात् । अथ वा । मात्रशब्दप्रयोगाद्द्रव्यादिषु यावन्त्यवान्तरसामान्यानि महासामान्यं च तत्सर्वमभिधीयते । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति बहुव्रीहिः । असाधारणा विशेषा यस्यां व्यक्तौ सेयमसाधारणविशेषा, न त्वसाधारणाश्च ते विशेषाश्चेति सामानाधिकरण्यं संभवति । उपरिष्टाद्विशेषाधारस्य व्यक्तित्वाभिधानात् । स्मृतेश्च । तेन सम्यगभिहितं किमाकृतिर्वा व्यक्तिरिति । किं प्राप्तम् आलम्भनप्रोक्षणविशसनादिप्रयोगचोदनाया व्यक्तिपक्षे भावादाकृतिपक्षे चाभावाद्ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पातव्येत्यादिप्रतिषेधचोदनायाश्च व्यक्तिपक्षएव संभवाद्देवदत्त गामभ्याजेत्येवमादिलौकिकव्यवहारचोदनायाश्चोपपत्तेर्व्यक्तिः शब्दार्थ इति निश्चीयते । संख्याकारकोपपत्तेश्च । यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवति ततो वृक्षौ वृक्षाभ्यामिति प्रातिपदिकाभिहितासु व्यक्तिषु प्रत्ययाभिहितद्वित्वादिसंख्याकरणादिकारकं चोभयमुपपद्यते, इतरत्र तु जातेरसंख्येयत्वात् कारकत्वाच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । लाक्ष-

णिकव्यक्त्याश्रयणं चापद्येत । तथा च सर्ववैदिकवाक्यार्थानां लाक्षणिकत्वं स्यात् । व्यक्तिपक्षे च पुरुषो देवदत्त इति मुख्य-शब्दसामानाधिकरण्योपपत्तिः । जातिपक्षे लाक्षणिकद्वारं सा-मानाधिकरण्यं कल्पयितव्यं भवेत् तेनापि व्यक्तेः पदार्थत्वमव-सीयते । पशुमालभेतेति च श्रुतेर्हृदयजिह्वादिभिर्व्यक्त्यवयवैरु-परिष्टाद् व्यवहारो दृश्यते । न जात्या कर्म्मभिश्च द्रव्यस्यापेक्षि-तत्वाद् व्यक्तिपक्षेपेक्षिताभिधानं नेतरत्र सिद्धस्वरूपायाश्च व्यक्ते-रभिधेयत्वं युक्तं नाप्रसिद्धाया जातेरतो व्यक्तिः शब्दार्थः । कि-मित्युभयं वाच्यं नाश्रीयते प्रयोगप्रतीतिक्रियोपपत्तेरिति चेत् । न । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादेकाभिधानेनैव संबन्धादितरत्र प्रतीतेरुपपन्नत्वाद् व्यक्तेरेवाभिधेयत्वम् । सामान्यप्रत्ययः कथ-मिति चेद् व्यक्तिसंबन्धादुपपत्स्यते । यत्रैव क्रियानुपपत्तिस्तत्रै-वार्थापत्त्या व्यक्तिवचनत्वं युक्तम्, अन्यत्र तु पूर्वप्रतीतेर्जातिवच-नत्वमेव न्याय्यमिति चेत् । न । उक्तमार्गेणानेकशक्तिकल्पनादि-दोषप्रसङ्गात् । अनवस्थितशब्दार्थसंबन्धापत्तेः संशयापत्तेश्च । व्यक्तिवादिनः कथं निर्न्निमित्ता व्यक्त्यन्तरे शब्दस्य प्रवृत्तिरिति चेदाकृतिचिह्ननिमित्तत्वाद् व्यक्त्यन्तरे प्रयोगस्याविरोधः । भाष्यकारस्तु कथं सामान्यावगतिरित्युपन्यस्याकृतिश्चिह्नभूता भविष्यतीत्युत्तरं ददाति, तदसंबद्धम् । कथं सामान्यप्रत्ययका-रणे पृष्टे व्यक्त्यन्तरप्रयोगनिमित्तं कथ्यते । तेनाध्याहारेणैतद् व्याख्येयम् । कथं सामान्यावगतिरिति चेत् । व्यक्तिसंबन्धा-त् । कथं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगः, चिह्नत्वादाकृतेरित्येवम् । यद्वा कथं सामान्यावगतिरिति चेदित्युपन्यस्ते पूर्वपक्षवादी सामा-न्यावगतिमपह्नोतुमशक्नुवन्नाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षं प-

रिगृह्यमाणाकृतिस्त्विङ्गभूता विशेषणभूताभिधेया भविष्यति। अ-नस्य तत्प्रतीतिरचोद्या। तेन केवला विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दार्थः। तथा च षड् देया इत्येवमादिषु षडादिका संख्योपपत्स्यते। अन्यं तदर्थमिति च व्यक्त्यन्तरे ऽन्यशब्दोपपत्तिस्तद्धर्मता च भविष्यति। अन्यथा व्यक्त्यन्तरानयनेपि जातेरनन्यत्वादगुणत्वाच्चोभयमनुपपन्नं, तस्माद् व्यक्तिः शब्दार्थ इति प्राप्ते ऽभिधीयते। नैतद् व्यक्तिः शब्दवाच्येति किं त्वाकृतिः पदार्थ इति विज्ञायते। श्येनचितं चिन्वीतेति श्रवणादत्र हि श्येनव्यक्तिं चयनेन कुर्य्याद् आकृतिं वेति वाक्यार्थौ स्याताम्। यावदिष्टकादिः श्येनव्यक्तेः कर्त्तुमशक्यत्वात् स्नाय्वादिभिरप्यनिर्वृत्तेरिष्टकाबाधाच्छ्येनव्यक्तेः प्रयोजनकल्पनाच्चिनोतेरमुख्यार्थत्वात्। 'कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम्'मिति स्मृतिपरित्यागप्रसङ्गाच्च। चयनेन श्येनव्यक्तिं कुर्य्यादित्येवं तावन्नोपपद्यते। तथा ऽऽकृतेरपीष्टकाभिः कर्तुमशक्यत्वाद्दैवनिर्मितत्वात्प्रयोजनकल्पनाच्चिनोतेरयथार्थत्वप्रसङ्गात्स्मृतिबाधाच्चाकृतिं कुर्य्यादित्यपि नोपपद्यते। परिशेषाच्छ्येनमिव चितमग्निस्थलं चयनेन निर्वर्त्तयेदिति वाक्यार्थः। ततश्च यया कया चिच्छ्येनव्यक्त्या सदृशस्याग्नेस्तुमशक्यत्वात्सर्वव्यक्तिसादृश्यासंभवादतीतानागतव्यक्तिसादृश्यानुपपत्तेश्च श्येनाकृतिसादृश्यसंपत्तिसंभवाच्चाकृतिः शब्दार्थ इति निश्चीयते॥

अथ कस्माच्छ्येनव्यक्तिभिश्चयनचोदनेयं नाश्रीयते श्येनचितं चिन्वीतेति। तत्र भाष्यकारेणोत्तरं दत्तमीप्सिततमो नह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यतइति। तदयुक्तम्। नह्यत्र श्येनशब्दः स्वार्थो न च सकलश्येनचिच्छब्दोत्तरकालं श्रुतत्वाद् द्वितीयायास्तदन्तो येनेप्सिततमार्थप्रतिपादकः स्यात् तेन कर्म्मण्यग्न्याख्या-

यामिति स्मृतेः श्येनशब्दार्थस्य करणत्वं निषेद्धव्यम् । कर्मणि हि कारके चिनोतेः क्विप्प्रत्ययः स्मर्यते, यदि चिनोतिरग्न्याख्या भवति । न च चिनोतेः केवलस्याग्निवचनत्वं संभवति । तेन क्विबन्तचिनोतिश्रुतेः श्येनचिच्छब्दस्य सकलस्याग्निवचनत्वं निश्चीयते न श्येनशब्दस्य पृथगर्थता । तेन न श्येनशब्दार्थः करणतया विज्ञायते । यदि वा ऽसौ करणं स्यात् ततो लक्षणाभावात्तृतीयासमासवचनानुपपत्तिर्भवेत् । तृतीया चाश्रुता कल्पनीया । श्रुतकरणत्वे ऽष्टकापरित्यागश्च स्यात् । सत्यां च गतौ प्रतिषिद्धानेकश्येनव्यक्तिहिंसा जायते तेन करणत्वानुपपत्तेः श्येनमिव चितमग्निं चिन्वीतेति वाक्यार्थो ऽतश्चोक्तेन न्यायेनास्य वाक्यस्याकृतिपक्षे संभवादाकृतिः पदार्थ इति । नैतदेवम् । नहि चयनक्रियासंभवमात्रेणाकृतेरभिधेयत्वं लभ्यते । व्यक्तिपक्षे ऽप्युपालम्भनादिक्रियासंभवात् । बहुत्वाद्यालम्भनादिवाक्यानां तदन्यथानुपपत्त्या व्यक्तेरेव पदार्थत्वमवसीयते । अथाकृतिपक्षेपि व्यक्तिलक्षणया तान्युपपत्स्यन्त इत्युच्यते तदेतदपि शक्यमेव वक्तुं श्येनवाक्ये व्यक्तिराकृतिर्लक्षणार्थेति । युक्ता चैकत्र लक्षणा नेतरेषु बहुषु । अगत्या वा तृतीयासमासाश्रयणं श्येनवाक्ये करिष्यते । संख्याकारकाद्युपपत्तिश्च व्यक्तिपक्षे तेन व्यक्तिः शब्दार्थ इति स्थिते ऽभिधीयते । जातिरभिधेयेति । कुतः ॥

पूर्वं सामान्यविज्ञानाच्चित्रबुद्धेरनुद्भवात् ।
गामानयेतिवाक्याच्च यथा रुचिपरिग्रहात् ॥

गोशब्दोच्चारणे हि पूर्वमेवागृहीतासु व्यक्तिषु सामान्यं प्रतीयते तदाकारज्ञानोत्पत्तेः पश्चाद् व्यक्तयः प्रतीयन्ते ऽतश्चाकृतिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराभावाद् व्यक्तिप्रत्यये च पूर्वप्रतीत-

सामान्यनिमित्तत्वादाकृतिः शब्दार्थ इति विज्ञायते । यदि च व्यक्तयो ऽभिधेया भवेयुस्ततस्तासां चित्रखण्डमुण्डादिविशेषस्वरूपग्रहणादिचित्रा शब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यात् एकाकारा तूत्पद्यते। तेनाप्याकृतिः शब्दार्थ इति निश्चीयते। गामानयेति चोदितेऽर्थप्रकरणाभावे यां कां चित्सामान्ययुक्तां व्यक्तिमानयति न सर्वां न विशिष्टाम्। यदि च व्यक्तेरभिधेयत्वं ततः सर्वासां युगपदभिहितत्वादशेषानयनं स्यात्। या वाभिधेया सैवैका ऽऽनीयेत यतस्त्वविशेषेण जातिमात्रयुक्ता ऽऽनीयते तेनापि सामान्यस्य पदार्थत्वं विज्ञायते । व्यक्तिपक्षे च सर्वा वा स्वतन्त्रा व्यक्तयो ऽभिधीयेरन् व्यक्तिविशिष्टो वा समुदायः कांचिदेका व्यक्तिरिति। तत्र सर्वव्यक्त्यभिधानं तावदयुक्तम्। अनेकवाचकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादनित्यशब्दार्थसंबन्धापत्तेरशेषव्यक्तिग्रहणाशक्तेश्च संबन्धाग्रहणे सति व्यवहारानुपपत्तेः । नित्यवद् गोशब्दस्याष्टशब्दवद्बहुविषयत्वादेकवचनद्विवचनश्रुत्यसंभवाद्गोशब्दाभिहितासु च सर्वव्यक्तिषु शुक्लगुणाभावे गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यासंभवात् । पशुना यजेतेति च पशुशब्दोपात्ताभिः सर्वव्यक्तिभिर्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तस्य वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिः। एवं समुदायपक्षोपि न संभवति । तत्रापि हि विशेषणत्वेन व्यक्तयोभिधातव्यास्ततस्तोक्तदोषप्रसङ्गः । व्यक्तिव्यतिरिक्तसमुदायकल्पना, तेन च व्यवहाराभावादभिधानानर्थक्यं समुदायिविनाशे च तस्याप्यनित्यत्वादनित्यशब्दार्थसंबन्धप्रसङ्गः । समुदायस्य चैकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः सामानाधिकरण्यासंभवश्च। तेन चामूर्त्तेन यागाद्यसंभवाद्वेदस्याप्रामाण्यम्। अथैका व्यक्तिरभिधीयतइत्युच्यते तत्रापि संबन्धानित्यत्वं, का

ऽसावभिधीयतइत्यज्ञानाद्व्यवहाराणामसंभवः सामान्यप्रत्ययानु-
पपत्तिर्द्विवचनबहुवचनाभावप्रसङ्गः । प्राक् चाभिधेयव्यक्त्युत्पत्ते-
रुत्तरकालं च प्रयोगासंभवः । समाने च गोत्वे प्रतीतौ चेयमभि-
धीयते नेयमिति विशेषकारणं नास्ति । अतः परं भाष्यार्थो यदि
चैका व्यक्तिरभिधेया भवेद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न स्यादभिधेयव्यक्ते-
स्तत्राभावादत्यन्तविलक्षणत्वाच्च, सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि
व्यक्तिरित्युच्यते । न च सामान्यविशेषौ मुक्त्वा व्यक्त्यन्तरेऽन्य-
दस्ति येन शब्दप्रयोगः स्यात् । ननु च यथैवैका सामान्यविशेष-
विनिर्मुक्ता तथा द्वितीया यतश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषवि-
निर्मुक्तायां शब्दस्य प्रवृत्तिरेवमविशेषादितरत्रापि भविष्यति ।
यदि सामान्यरूपं विशेषरूपं वा व्यक्त्यन्तरं स्यात्ततो विलक्षण-
त्वाच्छब्दो न प्रवर्त्तते, यदा तु तदप्युभयविनिर्मुक्तं रूपं तदा तु-
ल्यरूपत्वादयुक्ता शब्दस्य प्रवृत्तिरिति । यद्येवं सामान्यविशेष-
विनिर्मुक्तत्वादेकत्रेतरत्र च शब्दो वर्तते हन्त तर्हि सामान्य-
विशेषविनिर्मुक्तत्वमेव सामान्यं शब्दस्याभिधेयं स्यादिति सिद्धो
नः पक्षः । तस्याकृतिशब्दवाच्यत्वे केवलं भवतः प्रद्वेष इति ।
पूर्वपक्षवाद्याह नैवं मयोच्यते । सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वा-
द्व्यक्तौ शब्दो वर्त्तते व्यक्त्यन्तरे वेति । किं तु सामान्यविशेषव्य-
तिरेकेणान्यापोहवद्व्यक्तिः कथ्यते । तत्र कथं सामान्यमेव तर्हि
वाच्यमित्युच्यते यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाश्रयः सा
व्यक्तिर्न सामान्यविशेषौ । ततश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषव्य-
तिरिक्तायां व्यक्तौ शब्दस्य वृत्तिस्तथान्यस्यामपि भविष्यति ।
सिद्धान्तवाद्याह । यदि तावत्सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाच्छ-
ब्दो वर्तते ततः सामान्यमेव वाच्यम् । अथ समानं निमित्तं

नास्ति तदा व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न प्राप्नोति। तदभावेपि चेद्वर्त्तेत ततोऽश्वव्यक्तावपि वृत्तिप्रसक्तेरतिप्रसङ्गः स्यादिति। नैवम्। सामान्यनिरपेक्षायामेव शब्दप्रवृत्तौ प्रयोगकृतव्यवस्थाश्रयणान्नातिप्रसङ्गो भविष्यति। यद्येवं प्रयोगवशेन शब्दो वर्त्तेत ततोऽद्य जातायां गवि न दृष्ट इति शब्दो न प्रवर्त्तेत तेन प्रयोगकृता चेद्व्यवस्था क्वचिदप्रसङ्गो न चेदतिप्रसङ्ग इति। यत्तु भिन्नासु व्यक्तिषु सामान्यप्रत्ययो न प्राप्नोत्ययमपि गौरयमपीति तदिहातिप्रसङ्गापादनेन न संबध्यतइति व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यस्मिन्नवसरे वक्तव्यम्। शक्त्या तर्हि व्यवस्था भविष्यति यत्र शक्तः शब्दस्तत्र वर्तिष्यते प्रयोक्ष्यते च यत्र तु शक्तिर्नास्ति तत्र प्रयोगप्रवृत्ती न भविष्यतस्ततश्च गोव्यक्तिष्वेव शक्तेः प्रयोगव्यवस्था भविष्यति। नैवमपि व्यवस्था लभ्यते। प्राक् प्रयोगाच्छब्दशक्तेरविज्ञानात्प्रयोगप्रतीत्यधीनं हि शब्दशक्तिज्ञानं तत्कथमिवानुत्पन्नं प्रयोगकाले व्यवस्थाकारणत्वेनाश्रयितुं युक्तम्। यद्यपि श्रोता प्रयोगाच्छक्तिं जानाति तथापि प्रयोक्त्रा कथं ज्ञातं गोव्यक्तावयं शक्तः शब्दो नाश्वव्यक्ताविति, तेनाश्वव्यक्तावपि प्रयोगः प्राप्नोति। जात्या किमिति व्यवस्था नाश्रीयते यत्र गोत्वमुपलक्षणं तत्र शब्दो वर्तिष्यते यत्र तन्नास्ति तत्राश्वव्यक्त्यादौ वृत्तिर्न भविष्यति ततश्च व्यवस्था सिद्धिरिति। सत्यमेवं सिध्यति, किं त्वापन्नो भवानस्मत्पक्षमाकृतिर्वाच्येति। नह्यनभिधाय गोत्वमुपलक्षणं गोव्यक्तावेव प्रयोगव्यवस्था लभ्यते तच्चेदभिहितं सिद्धमाकृतिशब्दार्थत्वमिति। पूर्वपक्षवादी तु द्वितीयं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति सत्यमाकृतिरभिधीयते किं तु गुणत्वेन स्थिता व्यक्तिः प्राधान्येन शब्दार्थः। न चावयोरुभयं नाभिधीयतइति प्रतिज्ञा।

कस्य चित्प्राधान्येन किं चिदभिधेयतया विवक्षितं किं चिद्गुणत्वेन, तदुक्तं व्यक्तिः प्राधान्येनाभिधेयेत्येवं सति प्रयोगव्यवस्थोभयप्रतीतिश्च तथालम्भनादिक्रियोपपत्तिश्च भविष्यति । इतरस्त्वाह । नैवं लभ्यते । जातिश्चेत्पूर्वमभिधेयत्वेनाभ्युपगता ऽत्रैव शब्दस्योपक्षीणशक्तित्वान्न व्यक्तिवचनता लभ्यते । न चाकृतिसंवेदनेनापि व्यक्तिप्रतीतेरन्यथाप्युपपन्नत्वात्सत्यां गतावनेकार्थता युज्यते ऽभ्युपगन्तुम् । अर्थापत्त्या च शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । सा च यदा व्यक्तिप्रतीतेरन्यथाप्युपपन्नत्वात् क्षीणा तदा वाचकशक्तिकल्पनायां प्रमाणं नास्ति । न च सामान्यविशेषवचनत्वं शब्दस्य दृष्टमश्वादिशब्दानामनेकसामान्यवचनत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च व्यक्तेरशब्दार्थत्वं निश्चीयते । अनुच्चरितेपि शब्दे प्रतीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रतीतेः श्रुतिशब्दस्यापि चागृहीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रत्ययाभावात्तेनाकृतिरेव शब्दार्थ इति । सांप्रतं पक्षान्तरमुपन्यस्यति । अथ व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ किमिति न वर्त्तते । तदेतत्प्रयोगप्रतीतिक्रियासंभवत्वेन वा पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । यद्वा व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं साधयितुमिदमुच्यते । अनेनाभिप्रायेण कदा चित्सिद्धान्तवाद्याकृतेः शब्दार्थत्वमनेनाभ्युपगतमेवालम्भनादिक्रियासंभवश्च भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण व्यक्तेरपि गुणत्वेनाभिधानमिच्छति ततोहं पूर्वं तावद्विशेषणे वर्त्तितुमर्हतीति व्यक्तिवचनत्वमेव साधयिष्यामीति । इतरस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वोत्तरं वदति व्यक्त्यन्तरविशिष्टायां प्रयोगो न प्राप्नोतीति । यदि हि व्यक्तिविशिष्टा जातिरभिधीयते ततो व्यक्त्यभिधानपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः, अनेकशक्तिकल्पनादिरूपो व्यक्त्यन्तरे प्रयोगश्च न प्राप्नोति विशेषणस्यान्यत्वादिति । तेन

जातिरेव शब्दार्थः । ननु गुणभूता प्रतीयते ऽतस्तान्येन प्रधानेनाभिधेयेन भवितव्यमिति । नैवं शब्देन तावत्सैवाभिधीयते । यदि विवक्षावशेनार्थाद्गुणत्वं प्राधान्यं वा भवति भवतु नाम न तावता शब्दाभिधेयत्वं व्याहन्यते । यदा चासौ शब्देनाभिधीयते तदा गुणत्वं नैव प्रतीयते तेनार्थाद्गुणत्वप्रतीतिरदोषः । ननु पूर्वपक्षोक्तैः कारणैर्व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं युक्तं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत् । आकृतिश्चिह्नभूता भविष्यति । यथा ऽनभिधीयमानमपि काकनिलयनं देवदत्तगृहशब्दस्य स्वार्थमभिदधतश्चिह्नभूततां प्रतिपद्यते तद्वदाकृतिश्चिह्नं व्यक्त्यभिधाने भविष्यति । भाष्यकारेण तु दण्डिशब्दो दृष्टान्तत्वेनोपात्तो यथा तेन न नाम किल दण्डो ऽभिधीयते । अथ च दण्डविशिष्टः पुरुषः प्रत्याय्यते तद्वदाकृतावपीति । ननु दण्डिशब्दे प्रकृत्या दण्डो ऽभिधीयतएव कथमुच्यते न च तावद्दण्डोभिधीयतइति । कथं चोपलक्षणत्वेनाकृतावुपन्यस्तायां विशिष्टः प्रत्याय्यतइति विशेषणं दृष्टान्ततयोपन्यस्तमिति । नायं दोषः । विशेष्याभिधायकप्रत्ययाभिप्रायत्वाद्दण्डानभिधानस्य यथा प्रत्ययेन न च तावद्दण्डो ऽभिधीयते । अथ च तद्विशिष्टः पुरुषः प्रत्याय्यते तथेहापि भविष्यतीत्यभिप्रायः । यत्तूपलक्षणोपन्यासे विशेषणस्य दृष्टान्तता न युक्तेति तदुपलक्षणस्यापि विशेषकत्वान्न चोद्यम् । यद्वा केन चित्सामान्येन दृष्टान्तता भविष्यत्यनभिधेयत्वेन विशेषकत्वेन चेत्यदुष्टं, ततस्तु सम्यगभिहितं यथा दण्डिशब्दे तद्वदत्रापि भविष्यतीति । एवं चाप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ न भविष्यत इति । तदेतन्न युज्यते । युक्तं देवदत्तगृहस्य पुरुषस्य च केवलस्याभिधानं विशिष्टप्रतीतावपि काकनिलयनदण्डयोः प्रत्यक्षदण्डश-

ब्दावगतयोर्विशेषणत्वोपपत्तेः । न तु गोत्वस्यासन्निहितस्यैवोप-
लक्षणत्वं युज्यते । अप्रतीतविशेषणे विशेष्याप्रतीतेर्न्न च दण्डि-
शब्दवत्तदवयवेन गोत्वाभिधानं प्रतीमो येन द्वितीयावयवेन व्य-
क्तेरेवाभिधानं स्यात् । अतश्च यदि तावद्गोत्वमभिधीयते ततस्तदे-
वोक्तेन न्यायेन वाच्यं भवेत् । अप्रतीतस्य विशेषणत्वासंभवात् ।
उक्तवदतिप्रसङ्गः शब्दप्रयोगस्य प्राप्नोति । न च यथा दण्डिश-
ब्दः केवले दण्डे न प्रयुज्यतइति विशिष्टवचनो ऽवधार्य्यते तद्व-
दाकृतौ प्रयोगाभावाद्विशिष्टवचनो ऽवधारयितुं शक्यते । श्येन-
चित्यादावाकृतौ प्रयोगदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च जाति-
रेव वाच्येत्यवधार्य्यते । श्येनचिदाक्ये केवलायामाकृतौ प्रयु-
क्तत्वात् । क्व चिदपि चाकृत्या विना व्यक्तिमात्रे प्रयोगादर्श-
नादेवं येपि संबन्धसमुदायादयः पूर्वपक्षास्तेप्युक्तेन न्यायेन नि-
राकृतास्तेनाकृतिरेव शब्दार्थ इति । ये त्वालम्भनादिचोदना-
भावादयो न क्रिया स्यादित्येतत्सूत्रानुभाषिताः पूर्वपक्षोक्ता ए-
तवस्तेषां सर्वेषामनेन सूत्रेण परिहारोभिधीयते । तदर्थत्वात्प्र-
योगस्याविभाग इति । तदर्थत्वादपूर्वार्थत्वादालम्भनप्रोक्षणाद्य-
ङ्गानामपूर्वसाधने प्रयोगेण भवितव्यं द्रव्यं चापूर्वसाधनं यागेन
स्वसिद्ध्यर्थमाक्षिप्तत्वान्नाकृतिरसमर्थत्वात्तदाभिधानं तु द्रव्यनि-
यमार्थं प्रतिपत्तव्यं न स्वार्थं जातेरनपेक्षितत्वाददृष्टार्थत्वप्रसङ्गा-
त्साधनत्वाप्रतीतेश्च । यदपि जातेः प्रातिपदिकाभिहितायाः कर-
णत्वं प्रतीयते तदपि द्रव्यनियामकत्वेनैव न साक्षादयोग्यत्वात्
तेनाकृत्यभिधानस्य द्रव्यनियमार्थत्वाद्द्रव्ये वा ऽऽलम्भनप्रोक्षणसं-
ख्याकारकसामानाधिकरण्यादिसंभवाददुष्टता । तदाह । प्रयो-
गस्याविभाग इत्याकृतिपक्षे ऽप्यालम्भनादिप्रयोगस्य द्रव्यादवि-

भक्ततैवेत्यथ वाकृत्यभिधानस्य द्रव्यनियमार्थत्वादुक्तवत्प्रयोगस्याविभाग इति । यद्वा । आकृतिव्यक्त्योरत्यन्तभेदाभावात्कदाचिद्व्यक्तिरूपेण द्रव्यमभिधीयते कदा चित्सामान्यरूपेण यथा विवक्षितं तथा शब्दस्योभयरूपवस्त्वर्थत्वाद्व्यक्त्यभिधाने ऽपि न प्रयोगस्य विभागो नानारूपतेति । जातेर्वा व्यक्तितोत्यन्तभेदाभावाद् व्यक्तौ कृता धर्म्मा जातौ कृता एव भवन्तीति न प्रयोगस्य विभागेन प्रयोजनमिति । यद्वा । आकृतिव्यक्त्योरुभयोर्यागार्थत्वाद्धर्म्माणां च यत्र क्व चन यागसाधने कृतानां प्रयोजनवत्त्वाद्द्रव्यादविभक्ततेति ॥

तस्मादाकृतिपक्षेप्यालम्भनादिसंभवादाकृतिरेव शब्दार्थ इति सिद्धम् ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतौ मीमांसावार्त्तिके प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

तन्त्रवार्त्तिके ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

एवं स्मृतिसहितस्य वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे ऽधुना वाक्यार्थव्याख्यानावसरे सत्यपरिसमाप्यैव प्रमाणलक्षणं केन संबन्धेन नामधेयचिन्तायाः प्रस्तावः क्रियते । के चित्तावदाहुः । किमुद्भिदादयो गुणस्य प्रमाणम्, उत क्रियाणामेव नामधेयत्वेनेति । तदयुक्तम् । एवं सति हि समस्तमेव शास्त्रं प्रमाणलक्षणादभिन्नं स्यात् । सर्वत्र ह्येतद्विचार्यते, किमिदं वाक्यमस्यार्थस्य प्रमाणमुतान्यस्येति । ये ऽपि चैते द्वे अपि सूत्रे पूर्वोत्तरपक्षौ परिकल्प्यैकाधिकरणत्वेन व्याचक्षते तैरप्युक्तं समाम्नायैदमर्थ्यमित्यनेन सूत्रेण कः सिद्धान्तानभिप्रेतः पूर्वपक्षानुगुणो ऽर्थो विधीयतइति वक्तव्यम् । नह्युक्तैदमर्थ्यान्तर्भाववचनमुद्भिदादीनामनिष्टम् । तस्माद् द्वयोरप्यधिकरणयोरनुमितपूर्वपक्षयोरुत्तरपक्षसूत्रद्वयमेतदिति व्याख्येयम् । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादीनुदाहृत्य संदेहः क्रियते, किमेते कं चिद्धर्मं प्रत्युपयोगं गच्छन्ति, उत नेति । किं तावत्प्राप्तम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यानर्थक्यम् । आह च ॥

ह्यंशवेदप्रमाणत्वादुद्भिदादि ततो ऽधिकम् ।

धर्मायानुपयुक्तं सदानर्थक्यं प्रपद्यते ॥

नह्येते विध्यादिष्वन्तर्भवन्ति । साध्यसाधनेतिकर्तव्यानभिधायित्वात् तावच्चोदनावाद्यत्वं स्तुतिबुद्ध्यभावादर्थवादातिरेकः। कर्माङ्गभूतैवंसंज्ञकप्रकाशयितव्यार्थाभावान्मन्त्रकार्यनिवृत्तिः। न चान्यद्वेदप्रयोजनमस्तीत्यप्रमाणमेवंजातीयका इति । अत्राभिधीयते ॥

सर्वस्य त्रिविभागत्वाद्वेदस्योक्तेन हेतुना ।

उद्भिदाद्यप्रमाणत्वमतिरेकान्न सिध्यति ॥

यदा तदर्थत्रयान्यतमार्थमिति स्थितं तदा विचारः किमर्थमिति। न तावदर्थवादत्वं वाक्यशेषत्वाभावात्। कथं पुनरयं न वाक्यशेषो यावता वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिवदेकवाक्यता ऽवगम्यते। नैतदस्ति। विधातव्यस्य हि यः शेषः सो ऽर्थवादः। अयं तु विध्युद्देशादेव नातिरिच्यतइत्यवाक्यशेषः। तत्संभविनश्च स्तुत्युपयोगित्वं न युज्यतइत्युक्तमौदुम्बराधिकरणे । न चैकपदेन स्तुतिर्दृष्टा। न चेह तां प्रतिपद्यामहे। यदप्युद्भेदनं पशूनामनेन क्रियतइत्येवं प्राशस्त्यं कल्प्येत तदपि तृतीयान्तसमुदायाश्रयबलवत्तरकरणत्वप्रसिद्ध्या बाध्यते । अन्यथा हि प्रातिपदिकप्राधान्याद्वा वायुर्वै क्षेपिष्ठेतिवत्प्रथमैव प्रायोक्ष्यत। न चास्य मन्त्रत्वं, तद्रूप्येणाप्रतीतेः। अध्येतृस्मरणाभावाच्च । न चैकपदत्वात्साकाङ्क्षत्वं करणप्रतीत्या वा स्मारकत्वम्। न चैतदभिधेयः कश्चित्प्रयोगसमवाय्यर्थो दृश्यते । न चासमवेतप्रकाशने कर्माङ्गत्वम् । मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पनायामपि गौरवम् । न चास्य सूक्तवाकवद्विनियोजिका श्रुतिरस्ति येन मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पना स्यात्। न चास्य रूपं प्रयोगार्हम् । अतश्चावि-

नियुक्तत्वादिषे त्वादिवदपि नाध्याहारेण निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोगः । स्फुटं च ब्राह्मणेनैकवाक्यत्वमित्यमन्त्रत्वम् । तस्माद्विध्युद्देशान्तर्गतस्यैवोत्तराधिकरणेन विचार्यते गुणविधिर्नामधेयमिति । तत्र तावत् ॥

प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च ।
अधिकत्वात्प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते ॥

प्रातिपदिकं तावदुद्भेदनसमर्थे द्रव्ये खनित्रादावयवप्रसिद्ध्या प्रवर्तते । न च समुदायो ऽर्थान्तरवाची लोके प्रसिद्धः । न च लोकादनवगतो (१) ऽर्थो वेदादवगम्यते संबन्धस्य शास्त्राहेतुत्वात् । तृतीयापि च करणवाचिनी, क्रियायाश्च शक्तिमद् द्रव्यं तदाधारा वा शक्तिः करणं, तेनोद्भित्साधनको यागो ऽवगम्यते । न च यागस्योद्भित्त्वं करणत्वं वा क्वचित्प्रसिद्धम् । अर्थवत्त्वात्प्रवृत्तिविशेषकरत्वं विधायकोद्भित्पदपुरुषाणां प्रवृत्तौ विशेषो ऽन्यथा ह्यनुच्चरितसमैव प्रवृत्तिरेषां स्यात् । अथ वा प्रसिद्धत्वाद्गुणविधिरर्थवत्त्वमभिधेयवत्त्वं नामधेयत्वे त्वर्थो न विज्ञायतइति योज्यते । अथ वा भेदेनार्थवत्त्वं हेतुः, उद्भित्पदस्य यजितः फलान्तरत्वात् ततश्च विधिपुरुषयोः प्रवृत्तिविशेष इति वाच्यम् । ननु नामधेयमपि क्रतुं विशिंषदर्थवत्प्रवृत्तिविशेषकरं च स्यात् । नैतदस्ति । कुतः ॥

आकृतेरविधेयत्वाद्धातुना व्यक्तिराश्रिता ।
सा च नाम्ना ऽभिधीयेत जातिश्चेन्नैव नामता ॥

यदा तावद्धातुनैव लक्षणया विधिविषयत्वयोग्यत्वाद्यागविशेषः प्रतिपाद्यते तदा किमपरं तत्र नाम करिष्यति । अथ सा-

(१) दनधिगत इति पाठान्तरम् ।

मान्यमात्रमभिधीयते ततस्तस्यानिष्टमेवैतन्नामेत्यसंबद्धं सिद्धत्वादेव च विशेष्यस्य न नामधेयं विधायिष्यतइति वक्ष्यति। यदा च केनापि प्रकारेणोद्भिदादीनां विशेषवचनत्वं तदा तदत्यन्ताविनाभूतसामान्यवचनत्वेन यजेरनर्थकत्वम्। लाघवं च विधेर्गुणविधौ भविष्यति। यागानुवादात्। यद्येवं गुणाश्लिष्टत्वाद्विधिशक्तेर्न तर्हि कर्म विधीयते, तथा च विहिते कर्मणि कस्य गुणो विधीयतइत्यानर्थक्यम्। अत आह। प्रकृतौ ज्योतिष्टोम इति। ननु गुणविधिपक्षे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि तत्परत्वादविहितमेव कर्म गत्यभावादिदमेकं कर्मविधानं भविष्यति। तद्व्यावृत्ते च विधायके च गुणस्य विधातुमशक्यत्वाद् ज्योतिष्टोमपदमेवैकं नामधेयम्। अथ वा तदेकं गुणविशिष्टं कर्मविधानमितराणि कर्मानुवादेन गुणविधानानि। नन्वेवं सति सर्वा एकाहादीनसत्रचोदना ज्योतिष्टोमस्यैव गुणविधिद्वारेण प्रकरणादनतिरिक्तेति कर्मान्तराभावान्न ज्योतिष्टोमः कस्य चित्प्रकृतिरिति तच्छब्देन नाभिधातव्यः। सिद्धान्ताभिप्रायेणाहेति के चित्। अथ वा प्रक्रियतइति प्रकृतिः, प्रकृते ज्योतिष्टोम इत्यर्थः। अथ वा अथैष ज्योतिरित्येवमादीनां करणविभक्त्याख्यातसंस्पर्शाभावाद्गुणविधित्वानुपपत्तेरेकान्तेन भेदकतया कर्मनामत्वं तदपेक्षया च ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः। नन्वृत्पत्तिवाक्यशिष्टेन सोमेन ज्योतिष्टोमेन वावरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणान्तरविधानमयुक्तम्। काम्यत्वादुद्भिदादयो बाधका भविष्यन्ति। नित्ये प्रयोगे च पूर्वगुणस्यार्थवत्ता। अथ वा विशिष्टविहितमपि कर्म स्वरूपमात्रं निष्कृष्य गुणान्तरे विहितं नौत्पत्तिकादिशिष्यते। अन्यथा गत्यसंभवाद्विकल्प इति मन्यते॥

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २॥

यदुत्पत्तौ प्रथमज्ञाने ऽर्थान्तरपूर्वकत्वेनैकान्ततो न प्रसिद्धमुद्भिदादि तद्वैदिकव्यवहारे प्रथमोपनिपातात्सामानाधिकरण्येन नामधेयं स्यात्। अथ वैवमपूर्वं कर्म विदधदर्थवद्भविष्यति। अथ वा कस्य नामधेयमिति सन्देहे ऽभिधीयते। यस्योत्पत्तावपूर्वं निष्पद्यते यागस्येत्यर्थः। किं कारणम् ॥

गुणो विधीयमानो हि फले कर्मणि वा भवेत्।
विशिष्टविधिबुद्ध्या वा सर्वथा च न युज्यते ॥

फलं प्रति तावद्विधीयमाने परपदसंबन्धविधानं व्यवहितकल्पना धातोः पारार्थ्यमौत्पत्तिकसोमबाधः। अनदनीयेन च खनित्रादिना ऽत्यन्ताप्रसिद्धेन याग इति दोषास्तथा यागं प्रति गुणविधौ फलपदानर्थक्यम्। सार्वकाम्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेदः। प्रत्ययव्यापारविप्रकृष्टता धातुपारार्थ्यानदनीययागसोमबाधविकल्पाश्चात्यन्तायुक्ताः। तथा विशिष्टविधौ सर्वपारार्थ्यमनेकविधिशक्तिकल्पना। मत्वर्थलक्षणागम्यमानसामानाधिकरण्यत्यागो ऽनदनीययागस्येति दोषाः। तस्मान्न गुणविधिस्तद्दर्शयति। इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वक्ष्यति तद्वतो लक्षयेत्। वक्ष्यन्तो लक्षयेदिति वा ग्रन्थः। प्रातिपदिकसामर्थ्यमुक्त्वा विभक्तिसंबन्धादप्येतदेवावगम्यतइति दर्शयति। यागेन कुर्यादित्यादिना। किं च ॥

विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते।

तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥

यत्करणाभिधायिन्या तृतीययेत्येवमादिषु कारकाणां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्कथं करणवाचिनो हि प्रातिपदिकादित्युच्यते। नैष दोषः । करणाश्रयवाचिनो हीत्यभिप्रायः । अथ वा करणशब्दो यादृशमर्थं ब्रवीति तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव । कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते न विभक्तिवन्निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च करणं करणेन करणायेति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहितेनैवैकेन कारकेण वशीकारान्न द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्त्यन्तरं नास्त्येव । तस्माच्छक्त्युपसर्जनद्रव्यवचनत्वात् कृदन्तानामुपपन्नं करणशब्दार्थवाचित्वं प्रातिपदिकस्य । तेनैतदुक्तं भवति । यदस्मिन् वाक्ये करणं तद्वाचिनः प्रातिपदिकात्तृतीययोत्पत्तव्यं यागश्चात्र फलभावनायाः करणं न द्रव्यमिति वक्ष्यति । ततश्च यद्युद्भित्पदं यागवचनमेवं तृतीयान्तं सदेकवाक्यतां यास्यत्यर्थान्तरवचनत्वे (१) त्वसंबद्धं स्यात् । ननु च ॥

प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वमुपन्यस्तं कथं पुनः ।
करणत्वानुमानेन बाध्यते व्रीहिसोमवत् ॥

यथैव व्रीहिभिर्यजेत सोमेन यजेतेत्यादीनां करणभूतयागैकवाक्यत्वे सति तृतीयान्तत्वं वैयधिकरण्येप्यविरुद्धमेवमिहापीति । हठ इति । चिरन्तनतडागोदकाच्छादितहरितद्रव्यमुच्यते । यथा तदुत्सार्यमाणमपि स्वच्छन्दतः पुनःपुनरुदकं छादयत्येवं योन्योपि स्वच्छन्दव्यवहारः स हठ इति प्रसिद्धः । तदुच्यते ॥

---

(१) विषयत्वे इति पा० ।

पदमज्ञातसंबन्धं (१) प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।
निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते ॥

श्रीह्यादयो ह्यत्यन्तरूढास्ते स्वार्थमपरित्यजन्तः सामानाधिकरण्यमप्रतिपद्यमाना गत्यन्तराभावाद्गुणविधयो विज्ञायन्ते। ये पुनरुद्भिदादयो यौगिकास्तेषां येनैव प्रकारेण यत्नेन द्रव्यवचनत्वं तेनैव कर्मवचनत्वमप्युपपद्यतइति प्रत्यक्षप्रसिद्धानुदासीनायामनुमानेनाप्यज्ञानसंशयव्युदासकरणं न दुष्यति । सर्वशब्दार्थावधारणे ह्ययमभ्युपायो, यत्प्रसिद्धसामानाधिकरण्यं नाम । प्रधानं च करणत्वं यागे लब्धात्मकं शक्नोति प्रातिपदिकमात्मविषयमापादयितुम् । किं च ॥

विभक्त्यर्थानुवादाच्च विधेः स्यान्नाम्नि लाघवम् ।
गुणपक्षे विधेयत्वं संख्याकारकयोरपि ॥

त्वत्पक्षे ह्यवश्यं का चिद्विभक्त्यर्थेऽपि प्रत्ययस्य विधिशक्तिः कल्प्या स्यात् । तस्मादवयवद्वारेणास्ति कर्मण्यपि प्रसिद्धिः । ज्योतिष्टोमादेरपि स्वफलोद्भेदनकारित्वादेतन्नामप्रसङ्ग इति चेत् । न । सामानाधिकरण्यावधारितविषयविशेषस्यावयवान्वाख्यानात् । न चास्य ज्योतिष्टोमादिभिः समभिव्याहारोऽस्ति । अथ वार्थापत्तिवशेनैतद्विशेषविषयमेवोद्भेदनं निमित्तं, न चान्यत्र तदस्तीति व्यवस्था । यथा सास्नादिमद्गतगमनविशेषनिमित्तत्वं (२) गोशब्दस्य । अविधायकत्वादित्यस्य व्याख्या न नामधेयं विधायिष्यतइति । संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपेण वृद्धिरादैजित्यादिवद्विधानं सामानाधिकरण्यावयवप्रसिद्धिभ्यां तत्सिद्धेः । ननु नाम-

---

(१) संदिग्धमिति पा० ।

(२) निमित्तत्वाद् इति पा० ।

धेयार्थो न विधीयते तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेः । इह हि यद्यपि संज्ञासंज्ञिसामानाधिकरण्यं नास्ति तथाप्यात्मरूपव्यवच्छिन्नमेवार्थं संज्ञा गमयतीति विशेषणविशेष्यभावान्न भिद्यते । नन्वेवं शब्दस्वरूपाभिधानं प्रसज्येत । प्रत्यक्षावगतस्वरूपविशिष्टार्थाभिधानादप्रसङ्गः । सर्वत्र ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न त्वनभिहितविशेषणा । न चैतावता शब्दस्वरूपारोपप्रसङ्गः । तदनुरोधेन विद्यमानार्थांशविशेषोद्धरणादित्युक्तं प्राक् । नाम्नैव चैवमादीनां प्रकृतितो भेदो ऽन्यथा हि तदनवच्छिन्नो यजिर्गुणफलाद्यर्थं पुनः श्रुतिः प्रकृतिगामित्वान्नैव कर्म भिन्द्यात् । अथ वा सर्वनामधेयेषु किं चिदर्थगतमपि विशेषणमस्तीत्यरुणैकहायन्यादिवदेव विशेषणविशेष्यता । न च यज्युच्चारणमन्तरेणास्य यागविशेषनामत्वमिति न सामान्यस्यानर्थकत्वम् । परस्परसंनिधानेन हि नामापि यागविषयं यागोऽप्येतदवच्छिन्नो न सामान्यमात्रं प्रकृतो वेति लभ्यते । तस्मादुभयोरर्थवत्ता विशिष्टभावनाविधाना(१)च्चोभयो(२)रपि विधानमिति नानुवादत्वम् । एवं च सति न नामत्वं विधित्वमात्रप्रतियोगीति ये पूर्वपक्षे विध्यन्तर्भावं सिद्धान्ते तु विध्यर्थवादमन्त्रातिरेकं नाम्नां वर्णयन्ति तेषामयुक्तमेव । विशेष(३)व्यवहाराङ्गभावाच्च नाप्रवृत्तिविशेषकरता । नह्यृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इति लघुराख्यानोपायः स्यात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः स मे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति गुणोपबन्धो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति च फ-

(१) विधिना पा० २ । पुस्तकान्तरे ।

(२) विशिष्टविधिना चोभयो पा० १ । पुस्तके ।

(३) अशेष इति पा० ।

लोपबन्धो ऽन्यथा न स्यात् । तस्मान्नामधेयान्येवंजातीयकानीति सिद्धम् ॥

यस्मिन् गुणोपदेशप्रधानतो ऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

इदानीमयौगिकेषु व्रीह्यादिवल्लोकरूढेषु जातिगुणशब्देषु चिन्ता । नह्यानुमानिककरणत्वानुरोधेन प्रत्यक्षप्रसिद्धिभावः संभवतीति पूर्वाधिकरणेनासिद्धिः । नन्वाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते बहिष्पवमानेन स्तुवतइत्युत्पत्तिवाक्यत्वादेतान्युदाहर्तव्यानि । तथाहि ॥

उत्पत्तौ नामधेयं वा गुणो वा ऽप्यवधारितः ।
व्यवहाराङ्गतां याति सैवोदाहरणक्षमा ॥

सा तु नोदाहृता सूत्रकारेण यस्मिन् गुणोपदेश इति गुणवाक्यस्याश्रितत्वात् । अथ किमर्थं तेनैव तदाश्रितम् । यत्र क्व चन प्रतिपादिते फलाविशेषात् । पूर्वपक्षनिराकरणहेतुर्वा वाक्यभेदस्तत्र संभवतीत्युदाहृतम् । अथ वोत्पत्तिवाक्यस्थस्याज्यादिपदस्य पक्षद्वये ऽपि साकाङ्क्षत्वादेकस्यापि निश्चयहेतुर्नास्तीत्यन्यतः सिद्ध्यपेक्षणादनुदाहरणत्वम् । घृतवाचित्वात्तावन्न स्तोत्रनामत्वं विज्ञायते । यान्याज्यानि तैः स्तुवतइति च श्रूयते तत्र कान्येव नामानि कथं वा तेनाभिधीयन्तइति सह्याप्युत्पत्तिवाक्येनान्यतः सिद्धिरवाप्तव्या । उत्पत्तिवाक्यस्थितमेव चाज्यादिपदं यथा रूढिं परित्यज्य स्तुतिनामतां प्रतिपद्यते, तथा हेतुर्वाच्य इत्यपेक्षा गुणविधित्वेऽपि घृतस्य स्तुतावकरणत्वात्तत्संबद्धमन्त्रलक्षणायावश्यं संबन्धकृद्वाक्यमपेक्षणीयम् । इह विधाने मत्वर्थलक्ष-

णाप्रसङ्गात्। अनुवादत्वे तु नायं दोषो भवति। तेन स्तोत्राणामप्याज्यवत्तान्यत एव लभ्यथेति। तदुभयपक्षे ऽपि सापेक्षता। ततश्च स्तुवतइत्येतावन्मात्रमत्र विवक्षितमित्याज्यादिशब्दो ऽन्यतो निर्णीयते। पवमानशब्दस्तु यौगिकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धेरनुदाहरणमिति केचित्। अपरे तु मन्यन्ते। नोद्भिदादिवत्पवनक्रियां प्रति कर्तृत्वं स्तोत्रस्योपपद्यते, सोमो हि तत्र पवते। ततश्च न कर्मण्यवयवप्रसिद्धिरस्तीति पवमानार्थमन्त्रकत्वाल्लक्षितलक्षणा मत्वर्थलक्षणातो दुर्बलतरेति वाक्यभेदेनैव सिद्धेरुदाहरणम्। तत्र प्रसिद्ध्यादयः पूर्वपक्षे पूर्ववदेव व्याख्येयाः। चित्रेत्युत्तरपक्षे द्योतनादग्नीषोमीये गुणविधिरिष्टः। अत्र कारणमुच्यते॥

चित्रत्वस्त्रीत्वयोगो हि प्राणिजातौ स्वभावतः।
तेनैते प्राणियागाङ्गं प्रकृतिं दैक्षमाश्रिते॥

स्त्रीत्वादिविभागो हि प्राणिव्यतिरिक्ते ऽर्थे शब्दानुकरणमात्रेण विज्ञायते पश्वादिषु त्वर्थरूपेण। प्रकृतं च दध्यादिद्रव्यात्मकत्वान्नैतद्योग्यं कर्मेत्युत्कृष्यमाणे वाक्याद्यागमात्रसंबन्धिनी प्रसक्ते सामर्थ्यात् प्राणियागमाकाङ्क्षन्तौ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन सर्वप्राणियागपरमप्रकृतिमग्नीषोमीयं गच्छतः। तत्र यद्यपि उत्पत्तिवाक्यशिष्टं कृष्णसारङ्गलोहितसारङ्गादिगुणान्तरं पुंस्त्वं च बाधकं संभाव्यते, तथापि पूर्ववदेव बाधविकल्पौ वक्तव्यौ। साप्तदश्यपूर्वपक्षन्यायश्चात्र द्रष्टव्यः। एकपदोपात्तानेकार्थविधानाच्चैककारकनिबन्धनत्वादवाक्यभेदाभिप्रायः। पशुकामशब्दो ऽपि च स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनार्जनाङ्गत्वादनुवादो ऽभिमतो न यागफलम्। न हि पशुयागः पशुमकामयमानेनानुष्ठातुं शक्यते। यागानुवादो विज्ञातत्वादिति॥

सर्वत्राख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।
विधिशक्त्युपसंक्रान्ते स्याद्धातोरनुवादता ॥

यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावत्पूर्वत्रानेकशक्तिकल्पनाभयादनुवादत्वाकाङ्क्षा भवत्यगत्या तु तत्रापि विध्यङ्गीकरणम् । अस्ति चात्र सौत्यचित्रत्वभागग्नीषोमीययाग इत्यनूद्यते । गुणे फलकल्पनायां यजतेरविवक्षेति किमर्थं गुणविधित्वपक्ष एव सन्निराक्रियते । सिद्धान्तग्रन्थो ऽयं प्रमादाल्लिखित इति केचित् । अपरे त्वाहुः । फलसंबन्धे किल प्रधानत्वाद्गुणोक्तिविघातः स्यादिति । तदयुक्तम् । सर्वथा नामधेयप्रतिपक्षो गुणविधिः स च फलसंबन्धे ऽप्यनपगतः । तथा च वक्ष्यति स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचार इति । फलसंबन्धे ह्येकान्तेन यागसामानाधिकरण्याभावाद्गुणविधिरेव स्यादिति, तेनैवं वाच्यम् । इह तु त्रयः पक्षाः प्रतिभान्ति । गुणविधिः फले यागे वा नामधेयं वेत्येकैकस्य च द्वयंद्वयं निराकर्तव्यम् । तत्र पूर्वपक्षस्यैव दुर्बलतरत्वात्तृतीयं पक्षं निराकरोति । धातुपारार्थ्यप्रसङ्गादिति । अतश्च व्रीहिभिर्यजेतेतिवद्यागे गुणविधानम् । करणभूतस्यापि च यागस्योत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वार्थाक्षिप्तसाध्यांशानुवादेन गुणे विधीयमाने न मत्वर्थलक्षणा । गुणवाद्येव वानभिभवसमर्थं यागे गुणविधानमाश्रयति । फले गुणविधिकल्पनायां पूर्वाधिकरणोक्तदोषप्रसङ्गादिति । तथा पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रास्तिर्भवन्तिपर इति सत्तोपकल्पनं प्रयोगवचनाच्च विधिः । ननु च पञ्चदशानि सप्तदशानीति चैवंरूपः शब्दो न संख्यामात्रवाची स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थ इति स्मरणात् । नहि स्तोम इति स्तोत्रीयसंख्यातो ऽन्या विधीयते ।

नैष दोषः। स्तोत्रसाधनमात्रपरिच्छेदेन स्तुतिमानात्मकस्तोमसिद्धेः सदृशमृक्परिच्छेदे घृतपरिच्छेदे च स्तुतिमाननिमित्तस्तोमवाचित्वम्। न चात्र मत्वर्थलक्षणा। कुतः॥

श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने।
लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते ह्यसौ॥

इह तावदाज्यादीनां श्रुतवाक्यसंयोगाभावादवश्यं प्रकरणाम्नानानुमितवाक्यसंबन्धपूर्वकः प्रयोगवचनविधिराश्रयितव्यः। तेन मत्वर्थ एव प्रतिपाद्यतइति न लक्षणा। नन्वेतत्स्यात्। द्रव्यत्वादाज्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्मकेतिकर्तव्यतार्थिना प्रकरणेन न ग्रहणमिति। सत्तैवात्र क्रियेत्यनुपालम्भः। प्रधानदेशत्वाच्चाङ्गानामाज्यादिभिरवश्यं स्तोत्रसमीपे भवितव्यम्। अतश्च यथैवाग्निमुपनिधाय स्तुवतइत्यत्राग्निः सत्तामात्रेणोपकरोत्येवमिहापीति निर्दोषं, तस्माद्गुणविधानमिति। अत्राभिधीयते। प्रधानतोऽभिसंबन्ध इति। अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सत्युपपद्यते। अत्र पुनः कर्मानुवादेन गुणो विधीयते। न च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते। तत्रैकगुणविधाने गुणान्तरानाक्षेपादर्थोपलब्ध्यभावे श्रौतानेकविधिव्यापारकल्पनायां पुनः पुनरुच्चारणं प्रत्ययस्य कर्तव्यमिति वाक्यभेदः स्यात्। आह च॥

अर्थादनेकमप्यर्थं विधापयति भावना।
विशेषणविधिस्त्वन्यन्न गृह्णाति विशेषणम्॥

एकपदोपात्तेऽपि चानेकविधिशक्तिकल्पनागौरवमस्त्येव। उत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणान्तरावरोधाच्चाशक्तिः। तथाहि॥

उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्म सर्वं ह्यनूद्यते।

न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तरम् ॥

यत्रानूद्यमान एवावश्यं गुणो ऽप्यनुवदितव्यस्तत्र नैरपेक्ष्यदर्शनादाकाङ्क्षाधीनसंबन्धगुणान्तरविधानानुपपत्तिः । न च निष्कृष्य क्रियामात्रं गुणविधिः शक्यः कर्तुम् । कुतः ॥

प्रथमं हि स्ववाक्यस्थैर्गुणैः संबध्यते क्रिया ।
वाक्यान्तरगतैः पश्चान्न पुष्टा सा ह्यवाप्यते ॥

यानि परस्परनिरपेक्षाणि व्रीहियवादिवाक्यवत्प्रवर्तन्ते तेषां तुल्यबलवत्त्वाद्भवति विकल्पः । इह चोत्पत्तिवाक्यमन्यनिरपेक्षं विदध्यान्नोत्पन्नवाक्यम्, अनुत्पन्ने ऽनुवादानुपपत्तेः । पशुकामसंबन्धाच्च पदान्तरगतार्थग्रहणनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदो भिद्यते । यद्यपि च फलं न विधीयते तथापि तत्र कर्मविधानात्कर्मणि च गुणविधेरस्त्येव गौरवम् । अपि च कर्मणः फलगुणौ प्रति युगपद्विध्यनुवाददोषो ऽपरः स्यात् । न च पशुकामपदमर्जनाङ्गत्वात्प्राप्तमनूद्यते । कथम् ॥

पुरुषार्थो हि सर्वेण स्वरसादेव काम्यते ।
तत्साधनतदङ्गेषु प्रवृत्तिः प्रार्थनादृते ॥

नहि साधनभूतं पशुं कश्चित्कामयते विनैव तु कामेन प्रार्थितान्यथानुपपत्त्या तमुपादत्ते । गौणी वा तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यन्मुख्यया वृत्त्या काम्यते तदेव कामशब्दोपबन्धात्फलं प्रतीमः । विस्तरेण चैतदसाधकं तु तादर्थ्यादित्यत्र वक्ष्यामः । फलं चाग्नीषोमीयस्य क्रत्वङ्गत्वान्नैतदन्यदस्तीत्यनुवादासंभवः । प्रकरणं च बाध्येत प्राजापत्यस्य यागस्य, नामधेयत्वे तु कर्मफलसंबन्धमात्रकरणान्न कश्चिद्दोषः । पञ्चदशान्याज्यानीति द्रव्यसंख्ययोरुभयोः स्तोत्रेष्वप्राप्तत्वान्नान्यतरानुवादे-

नेतरविधानसंभवः । कर्मान्तरस्थं च न प्रतीयते । तदनुवादेन च विधावकर्माङ्गत्वप्रसङ्गः प्रकरणबाधश्च । न च विशिष्टद्रव्यविधिरुपपद्यतइति वक्ष्यते तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गभूतमिति । न चाक्रियाविशेषणं विधीयते, विधायकस्य नामपदैः साक्षादसंबन्धात् । न चेह क्रियोपात्ताया विधीयमानार्थादनेकमपि गुणमाक्षिपेत् । न चैषां स्तुतिप्रयोगवचनेन ग्रहणम्, अक्रियात्मकत्वात् । आह च ॥

नावान्तरक्रियायोगाहते वाक्योपकल्पितात् ।
गुणद्रव्ये कथंभावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥

न च भवतिक्रियां प्रत्यङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लब्धात्मको ऽन्यत्र व्याप्रियते । सत्तायास्तु वस्त्वात्मलाभमात्रापवर्गान्न साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्चोपकारासंबन्धान्नेतिकर्तव्यतात्वम् । यत्तु रथन्तरं भवतीत्येवंचोदितानामपि प्रकरणेन ग्रहणं तदतिदेशप्राप्तावान्तरक्रियासंबन्धविज्ञानान्न वा ऽऽज्यादीनां लोके सत्ता न सिद्धा येनेदानीं भाव्येत । स्तुतिप्रयोगसंनिधिस्थापनभावना करिष्यतइति चेत् । न । अचोदितत्वात् । अग्निमुपनिधायेति तु स्पष्टं विधानम् । आत्मलाभव्यतिरिक्ता चेयं क्रिया शक्यते कथंभावेन ग्रहीतुं सिद्धान्तेन च वाक्यस्यार्थवत्त्वान्नान्यथानुपपत्त्या विनियोजकवाक्यकल्पना । यदि त्वाज्यैः स्तुवतइत्यनेन विहितानां पञ्चदशत्वविधिरुच्येत ततः पूर्वाधिकरणन्यायेन सैव मत्वर्थलक्षणेति मत्वा वदति । अपि चाज्यानि स्तोत्राणीत्यादिसंसर्गिद्रव्यत्वाच्चाज्यानां साक्षात्पञ्चदशत्वयोगाभावादश्रुतपत्रादिपरिमाणकल्पनावश्याश्रयितव्या भवेत् । तेनैवं ज्ञायते यद्यप्युत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञातं गुणवाक्ये

च तस्यानधिकारः । तथाप्येतद्गुणविधानमेवं सिध्यति । यत्तूक्तमाज्यशब्दो नामधेयं नान्यथेति ॥

गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समभिव्याहृतेन च ।
अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयत्वमाश्रितम् ॥

यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । यस्माद्देवाः प्रजापतिवचनादेतेषु स्तोत्रेष्वाजिमधावन् । ततस्तदर्हत्वादेतान्याज्यानीति । तथा तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्त्ततेति यस्मादपां वायुना पृष्ठे स्पृष्टे रथन्तरादीनि जातानि तस्मात्तानि पृष्ठानीत्यर्थवादादविज्ञातम् । तत्प्रकृतित्वाच्च वामदेव्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । द्वावेतावर्थावेकस्य वाक्यस्याशक्यावित्यस्यानन्तरमथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानीत्येवमादि द्रष्टव्यम् । विशिष्टानां वाचकस्याभावादिति प्रधानाख्यातानुच्चारणाभिप्रायम् । ननु पदद्वयमिति भवतिक्रियासंबन्धाभिप्रायं न तत्पदद्वयमपि विधायकमिति, प्रधानक्रिया हि विशेषणानि पिण्डीकरोति सत्तायास्तु प्रत्येकवर्तित्वान्न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । अतश्च परस्परसंबन्धाभावः । पञ्चदशानि यानि कानि चिद्भवन्ति, आज्यान्यपि यावन्ति तावन्ति भवन्तीति कल्पना । तस्मान्नोभयं विधायकम् । न चानुवादकं, स्तोत्रेषु तादृशस्याभावादनर्थकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादेकानुवादेनेतरविधिर्नामधेयत्वेऽवकल्पते । विधायकमिति चात्र विधेयार्थोपनयनव्यापारात्पुनः पुनरभिहितं न तु नामपदस्य (१) विधिशक्तिरस्ति । पञ्चदशानीति च स्तुतिसाधकतमस्तोत्रीयर्क्परिच्छेदान्मुख्यं स्तुतिमाननिमित्तं स्तोमत्वमिति शब्दसामञ्जस्यं भविष्यति ॥

---

(१) नामधेयस्येति पा० पुस्तके ।

तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

ननु सर्वत्र द्विप्रकारमेव नामपदं सांविज्ञायिकं यौगिकं चोभयमपि चाधिकरणद्वयेन प्रतिपादितं, किमिदानीमवशिष्यते येन पुनर्विचार्यते । उच्यते । यौगिकानामेव मत्वर्थलक्षणापरिहारेणात्र चिन्ता, उत्तराधिकरणे तु सांविज्ञायिकानां वाक्यभेदासंभवात् । तत्राग्नये होत्रमस्मिन्निति सिद्धान्ते ऽप्यभ्युपगमादन्यसमासार्थानुपलब्धेश्चान्तर्णीतमत्वर्थो बहुव्रीहिरखेदेन गुणं विधत्ते तएव च प्रसिद्ध्यादयो हेतवः सत्यामपि च सायं होमे ऽग्निप्राप्तौ तद्वर्जं प्रातर्होमे होममात्रानुवादाद्वा सर्वदर्विहोमेष्वविहितदेवताकेषु विधास्यति वाक्यसामर्थ्यात् । तथा ऽऽघारयतइत्याघार इति क्षारणसमर्थं द्रव्यमाज्यपयःप्रभृत्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशात् क्षारणक्रियासंस्कार्यत्वेनाध्यवसीयमानमनुपयुज्यमानसंस्कारानुपपत्तेः प्रयोजनमपेक्षते । धर्ममात्रं चास्य क्षारणं शब्दार्थमात्रापवर्गित्वान्नाशेषक्षारणं करोति । तत्क्षारितैकदेशेन किं कर्तव्यमित्यस्यपेक्षा लोकेपि च द्रवद्रव्याणां क्व चित्पानादावुपयोक्ष्यमाणानामीषत्क्षारणसंस्कारं कुर्वन्ति । तेनाभिषवयुक्तपूतीकवल्लक्षणयुक्तफलचमसवच्च संस्कार्यं द्रव्यं कर्ममात्राभिलाषि । प्रकरणवशेन दर्शपूर्णमासप्रधानान्युपसर्पति । तत्रापि चाग्नेयादीनां विहितद्रव्यकत्वादुपांशुयाजः केवलः साकाङ्क्ष इति तादर्थ्यं प्रतिपद्यते । आह च ॥

> श्रुतसंस्कारसंबन्धं मुख्यैर्यद्यप्यसंगतम् ।
> अन्यथा तदयोग्यत्वात् प्रकृतैर्याति संगतिम् ॥

अथ वा यत्करोतीति प्रत्ययार्थमात्रं साकाङ्क्षत्वादेवोपांशु-

याजभावनामनूद्याघारद्रव्ये वाक्येन विधीयमाने तत्साध्यत्वादेव धात्वर्थः प्राप्तो ऽनूद्यते । श्रौवप्राप्त्यैव वा तस्य स्मरणात्मकत्वे विज्ञाते स्मरणमसमर्थमात्रपयःप्रभृतिविधिं मन्यते । न च धात्वर्थादेव सिद्धेर्नाम्ना प्रयोजनम् । न च संस्कारकर्माणि क्व चिन्नामवन्ति दृश्यन्ते । श्रुत्यैव गुणो विधीयतइति द्वितीयाश्रुत्यैव संस्कार्यत्वादवश्यं क्व चिदस्य गुणत्वमित्यवगमाभिप्रायम् । अत्रोच्यते ॥

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्विह ।
तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

अत्र वदामः ॥

सायं होमे यदि ब्रूयादाघारे च परो विधिम् ।
ततः शास्त्रान्तरप्राप्तेर्विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
यदा त्वदेवते होमे देवताविधिरुच्यते ।
द्रव्यं चोपांशुयाजस्य तदा तत्प्रख्यता कथम् ॥

उच्यते ॥

विधिश्चेदग्निहोत्रं स्यात्ततो ऽस्य विषयैषिणः ।
निवेशः प्रकृते वा स्याद्युक्तेरप्रकृते ऽपि वा ॥
अग्नेर्होत्रेण (१) संबन्धे कृते ऽन्येन प्रवर्तनात् ।
अग्निहोत्रपदे स्पष्टमनुवादत्वलक्षणम् ॥
अनूद्य चापि धात्वर्थं गुणः सर्वो विधीयते ।
न चानुवादः प्रकृतात्कर्मणो ऽन्यत्र लभ्यते ॥
प्रकृतं चेदनूद्यायं गुणो होमे विधीयते ।
तत्र तत्प्रख्यता ऽन्यत्र न विधिस्तत्परिग्रहात् ॥

(१) अग्निहोत्रेणेति पा० पुस्तकान्तरे ।

न चधात्वनुवादो ऽत्र कथं चिदुपपद्यते ।
प्रकृताप्रकृताभावात्तस्मात्कर्म विधीयते ॥
सायमूर्ध्वादिसंयुक्तैर्गुणो वाक्यैर्विधीयते ।
प्राङ्नं न श्रूयते कर्म प्रकृतं नास्ति तेन तत् ॥
दूरस्थस्यानुवादस्य व्यवधानान्न युज्यते ।
तस्य बुद्धावनारोहात्कौण्डपायिनहोमवत् ॥
विधीयतां विशिष्टं चेत्कर्मेत्येवं विकल्प्यते ।
न चेदन्येन शिष्टाः स्युस्तत्प्रख्यं चेति चोत्तरम् ॥
न चतुर्थीसमासस्य लक्षणं चात्र विद्यते ।
न च तेन विना शक्या देवताविधिकल्पना ॥
यः कश्चिदेव संबन्धः षष्ठीतत्पुरुषाद्भवेत् ।
अनुवादे ऽन्यतः सिद्धे कथ्येताप्यश्वघासवत् ॥
विधातव्यस्य संबन्धो भवेत्परपदार्थयोः ।
प्रातर्होमे ऽपि तेनैष वह्निनैव विधीयते ॥
एकदेशे ऽपि च ज्ञानान्नानुवादो ऽपगच्छति ।
आघारस्यापि संबन्धः क्लेशेनोपांशुकर्मणा ॥
सामानाधिकरण्यं च साध्यांशेनेह कर्मणः ।
विस्पष्टं द्रव्यनामत्वं न चाघारस्य गम्यते

तद्व्यपदेशं च ॥५॥

अथैष ज्योतिरित्यादिवर्जमुदाहरणम् । तेषां तृतीयानिर्देशाभावाद् गुणविधित्वानुपपत्तेः । ते ऽपि च वाक्यान्तरेषु यदा तृतीयानिर्देशं प्रतिपद्यन्ते तदा विचार्यन्ते । अथ वा प्रथमानिर्देशेन द्रव्यमपि प्रस्तुत्य पश्चात्तत्साध्योपन्यासः संभवतीत्येते ऽपि

उदाहरणमेव। तत्र तैरेव प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधिः । न चात्र कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं किं चिदस्ति । वत्यर्थोपादानेन कर्मणि प्रवृत्तौ चात्यन्तविप्रकृष्टा गौणता स्यात्। तत्र वरं मत्वर्थलक्षणा। साधनं हि प्रतीतमत्यन्तविनाभावात्स्वसाध्यां क्रियामक्लेशेन प्रतिपादयति विनैव मतुब्लोपेन। किं च॥

मत्वर्थो वाक्यवेलायामेकवाक्यवशाद्भवेत्।
इवार्थः पदवेलायां गृह्यमाणोऽतिदुर्बलः॥

गुणविधिपक्षे हि स्वार्थापरित्यागेनैव श्येनपदं तद्वन्तमुत्तरकालं लक्षयति । आत्मोच्चारणकाले तु स्वार्थमेव विनियुङ्क्ते। भवतस्तु श्येनार्थानुपयोगादादित एव सादृश्यविवक्षया पदं प्रवृत्तमित्युपगमात् श्रुतिबाधप्रसङ्गः। तदुच्यते॥

विधेयं स्तूयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा।
न हि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्वदितीष्यते॥

श्येनादिवाक्येषु हि यथा वै श्येनो निपत्यादत्तएवमयमपीत्युपगमान्न स्तुतिर्दृश्यते। तया च विधीयमानस्य भवितव्यम्। गुणविधाने च श्येनद्रव्यं विधीयतइति तदेव स्तोतव्यम् । न च तस्यात्मनैवोपमानं युक्तम्। अथोच्येतानन्यत्वेन सुतरां स्तुतिर्भवति, अनन्यसंभविचरितत्वात्। तथा॥

"रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव"।

इति। भवति हि लोके काल्पनिकमवस्थादिगतभेदमाश्रित्यैवमपि स्तुतिः संभवति भेदे न युक्ता। नामधेये तु यागश्येनस्य द्रव्यश्येनोपगमोपपत्तेराञ्जस्यम्। इतरथा हि द्वौ मत्वर्थवत्यर्थौ लक्षयितव्यौ । काल्पनिकस्य भेद इति गौरवम् । न च यागस्तुत्या तदाश्रितद्रव्यस्तवनमवकल्पते, यागविधेरनिराक-

त्वात् । अविधेयगता हि स्तुतिरन्यत्र संचार्येत यागस्तु स्वयमेव विधिभागश्चेति न द्रव्यं स्तूयते विधीयते वा । पुनरपि च यागेन द्रव्यलक्षणादिप्रकृष्टता । समभिव्याहाराच्च द्रव्यवदेव यागवचनत्वं मुख्यम् । विधौ च तव लक्षणा ममानुवादे । गुणवचनेभ्यश्च मतुब्लोपः स्मर्यते न द्रव्यवचनेभ्यः । इवार्थस्तु परशब्दस्य परत्र प्रयोगात्स्वयमेवोपजायते । मत्वर्थलक्षणा च स्वयं कल्पनीया, क्लृप्तस्तु वत्यर्थः । यथा वै श्येन इत्यादिना । पूर्वोक्ताश्च धातुपारार्थ्यप्रत्ययविप्रकर्षादयो दोषा वक्तव्याः ॥

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥

तन्त्रसंबन्धेनाख्यातपदस्य धात्वर्थः फलं प्रति करणं गुणं च प्रति साध्यो भवन्न विरोत्स्यते । तेनोद्भिदा यागं यागेन च पशून् भावयेदिति युगपद्विधिव्यापारादिनैव मत्वर्थलक्षणया संबन्धसिद्धिः । तथाज्यादिपदस्य तन्त्रेण स्तोत्रसंख्यादियोगः । तस्मात्सर्वत्र त्वत्परिकल्पिते नामधेये गुणश्रुतेः प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणप्रत्ययानपगमात्तद्विधानमेव भवत्वलं नामधेयत्वेनेति यथासंभवं सर्वाधिकरणाक्षेपेणेदमारभ्यते । तत्रेदमपि वाक्यं शुद्धं भविष्यतीति वाजपेयोपन्यासः । सर्वाण्येव त्विहोदाहर्तव्यानि । आह च ॥

करणेषूपदिष्टेषु यार्थात्साध्यत्वकल्पना ।
तस्यां गुणविधानेन नास्ति मत्वर्थलक्षणा ॥

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥

वाजपेये तावदयं विशेषो ऽभिधीयते ॥
वाजपेयं यवागू स्यादौषधद्रव्यता ततः ।
द्रव्यसारूप्यसामान्यादैष्टिकत्वं प्रसज्यते ॥

ऐकशब्द्ये परार्थवत् ॥ ८ ॥

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।
उपकारान्यथात्वे तु भवत्यावृत्तिलक्षणम् ॥

द्विधा हि तन्त्रं भवति प्रत्येकं वा समुदाये वा वाक्यपरिसमाप्तौ, आख्यातगुणत्वप्राधान्यापेक्षया । तदिह द्रव्यं त्यागे विधीयते, न फलमफलत्वप्रसङ्गात् । उद्दिश्यमानं हि सर्वत्र फलं भवति तच्चेत्क्रियां प्रत्युपादीयेताङ्गमेव स्यात् । यागो ऽपि फलं प्रत्युपादातुं शक्यते न द्रव्यं प्रति तत्संस्कारत्वप्रसङ्गात् । तृतीयानिर्देशबाधाच्च । न च यागसंस्कृतस्य द्रव्यस्यान्यत्रोपयोगो विद्यते येनैवमाश्रीयेत । एतेन यागफलयोर्द्रव्यं प्रत्युपादानं प्रत्युक्तम् । न च फले यागद्रव्ययोरुपादानमेकेन निराकाङ्क्षे फलेन्यस्याविधानात् । यथा वक्ष्यति "यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थ"मिति । न च द्रव्योपसर्जनो यागः फले विधीयते, मत्वर्थलक्षणादिप्रसङ्गात् । तत्रैतदेवापतति यागेन फलं यागं च द्रव्येणेति । ततश्च फलेनोपादेयविधेयगुणभूतयागग्रहणाद्गुणेन चोद्देश्यानूद्यप्रधानभूतापेक्षणात्तन्त्रत्वाभावः । एकमार्गाश्रयणे ऽन्यतरस्यासंबन्धात् । तत्र युगपदाश्रयणे वाक्यभेदात् । अवश्यं हि यत्रोद्दिश्यमानादिरूपं यत्र चोपादीयमानाद्यात्मकता तत्र यागस्यैते द्वे वाक्ये कल्पनीये । ननु द्वे एवैते इति तन्त्रपदमभितो दर्शयन् ब्रवीति । चत्वारि पदान्यपलभेमहीत्यतुल्यार्थत्वादत-

न्तत्वाभिप्रायेण । परस्य तु शब्दरूपाभेदात्साधारण्याभिमानः । नैतदस्तीति कार्यप्राधान्याच्छब्दरूपस्य तद्गतवैरूप्याद्भेदापत्तिः । आह यदिदमुक्तमिति, वैरूप्यं परिहरति । गुणविध्वंशेऽपि हि अवश्यमाख्यातं विधिरूपमेवाभ्युपगन्तव्यम् । वाजपेयपदस्याना-ख्यातत्वेनाविधायकत्वात् । यद्युभयत्र विधिरिति द्रव्यसंस्कार्य-त्वप्रसङ्गमनादृत्याख्यातगुणाभावकृतप्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनि - मित्तपरम्परासंबन्धोपन्यासः । प्रकरणानुरोधाद्व्रीहिभिर्यजेते-त्यादिवद्व्यवस्थेति चेत् । न । वाक्येन यागमात्रे विधाना(१)दि-ति । तत्त्वसंबन्धे हि परस्परनिरपेक्षयोर्यागेन संबन्धः । एकवि-शेषितेतरसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रानिष्पन्ने स्वाराज्यया-गप्रकरणे गुणो विधीयमानः श्रुद्धयजतिसंबन्धात्सार्वत्रिको ऽपू-र्वयागसंबन्धो वा विज्ञायते । दर्शपूर्णमासादिवाक्यैस्तु निष्पा-दिते प्रकरणे विधीयमाना व्रीह्यादयो ऽवतिष्ठन्त इति वैषम्यम् । तेन स्वाराज्यकामैर्यागैकवाक्यता गम्यमाना नोत्सृष्टा भविष्य-तीति नामधेयता ॥

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधा-नार्थेन चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

एवं सिद्धेषु नामधेयेषु नामधेयकार्येषु चेदानीमपवादः प्रस्तू-यते । कस्मात्पुनरिहैव दर्विहोमपदं न विचार्यते विचारितमे-तदपि तत्प्रख्यमित्यनेन । विध्युद्देशगतानां चेह विचारस्तत्र त्व-र्थवादगतानां यदेकया जुह्वयाहुर्विहोमं कुर्यादिति । सिद्धे वा

(१) ऽभिधानेति पा० पुस्तकान्तरे ।

कर्मनामधेयत्वे तद्विशेषविचारस्तत्र । इह (१) पुनः सामान्यचिन्तेति नोपन्यस्तम्। या तु तत्र गुणविध्याशङ्का सा ऽधिकरणमध्ये परिचोदनामात्रं सर्वमेवैतत्प्रासङ्गिकम् । अष्टमे च पूर्ववदपूर्वचिन्ताधिकारात् । केन पुनर्विहितानां कर्मणामाग्नेयादीनां नामधेयत्वमाशङ्क्यते। तदुच्यते। अष्टाकपालो भवतीत्यादिभिर्द्रव्यमात्रयुक्ताः क्रमवत्यो भावनाः प्रतिपाद्यन्ते। तासां च स्थानक्रमेणाग्न्यादिदैवत्यानि याज्यानुवाक्यायुगलान्याम्नायन्ते। तानि क्रमविनियुक्तानि सन्ति मान्त्रवर्णिकीः कर्माङ्गभूता देवताः कल्पयन्ति। नह्यन्यथा ते मन्त्राः कर्मोपयोगं गच्छेयुः । क्रियास्वरूपप्रकाशनेन तत्संबन्धिप्रकाशनेन वा मन्त्राः कर्मोपयोगितां गच्छन्ति। न चैतैः क्रिया द्रव्यं चाभिधीयते। यदग्न्याद्यभिधीयते तस्य संबन्धित्वं न ज्ञातं तत्रासंबन्ध्यग्न्यादिप्रकाशने ऽनङ्गत्वप्रसङ्गः। तेनावधारिताङ्गत्वमन्त्रानुरोधेनैवं विज्ञायते यानेते वदन्ति ते नूनमग्न्यादयः क्रियाङ्गमिति। ते च मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानाद्देवतात्वेन प्रज्ञाता इति तद्वैलक्षण्यात्कर्मस्वपि देवता भवन्ति। पुरोडाशादिभिरपि च हविरात्मकत्वाद्योग्यतया यागसाधनत्वेनोपप्लवमानैर्देवतैवाकाङ्क्षितेति द्रव्यदेवतासंबन्धनिष्पत्तेरनुमितानां यागानां "तत्प्रख्यं चान्यशास्त्र"मित्याग्नेयादीनां नामधेयत्वम्। अथ वाष्टाकपालादीनां हविष्ट्वाद्द्विर्हविषो ऽवद्यतीति द्व्यवदाने गृहीते चोदनान्तरेण च तत्संस्कारार्थोपस्तरणाभिघारणग्रहणाच्चतुरवत्ते निष्पन्ने चतुरवत्तं जुहोतीति वचनाद्यावद्द्रव्यं निष्पन्नानां होमानां तथैवाग्न्यादिषु प्राप्तेषु नामधेयत्वम् । एवं चानेकार्थविधिदोषो न भविष्यति।

---

(१) इह त्विति पा० पुस्तके ।

तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

न चेदन्येन शिष्टाः स्युर्यागाः शब्देन केन चित् ।
ते गुणास्तोपदिश्येरन् विधिना ह्यविभागतः ॥

न तावद्द्रव्यदेवतासंस्कारसंयोगेन यागविधिरुपपद्यते । कथम् ॥

न द्रव्यस्य स्वरूपेण मन्त्राकाङ्क्षा ऽवकल्पते ।
न चान्यवाचिना तस्य संबन्धः संप्रतीयते ॥

नाष्टाकपालो भवतीत्येतावता कश्चित्पुरुषव्यापारो विधीयते यो ऽनुष्ठानाय स्मृतिकरणं मन्त्रमपेक्षेत । न च पुरोडाशभवनं पुरुषस्यानुष्ठेयं, प्रतिनियतकर्तृत्वात् क्रियाणाम् । नापि द्रव्यं, स्वरूपेण सिद्धात्मकत्वात् कर्तव्यं येन स्मर्येत । न चाग्निर्मूर्धेत्यादिभिर्द्रव्यं तद्व्यापारो वा ऽभिधीयते येनाकाङ्क्षया ऽपि संबध्येरन् । अन्याद्यभिधायिनां न कश्चित्तैः संबन्धो विद्यते ॥

न च यागो हविष्ट्वं वा पुरोडाशे ऽवधारितम् ।
येन स्याद्देवताकाङ्क्षा तन्मन्त्राणां च संगतिः ॥

यदि हि प्रथमं यागत्वमवधार्येत ततो देवताकाङ्क्षायां सत्यां देवतावाचिनो मन्त्राः संबध्येरन्, न तु तद्भवतिशब्देनोक्तम् । न च यागसंबन्धात्प्राक् पुरोडाशादीनां हविष्ट्वमवधार्यते । संबन्धिशब्दो ह्ययं न द्रव्यस्वरूपप्रयुक्तः । तदेव हि द्रव्यमयागसंबद्धं पयःप्रभृति न लोके हविःशब्दवाच्यं भवति । एतेन चतुरवत्तचोदनाकल्पितकर्मनामत्वं प्रत्युक्तम् । आघारादिषु तु क्रियात्मकत्वान्मन्त्राकाङ्क्षायां वचनविनियोगवशाच्च भवति मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पना । सर्वजघन्यश्चायं देवताविधिः सर्वज्येष्ठे तद्धितदेवताविधौ संभवति किमित्याश्रीयते । अन्यथा-

नुपपत्तिमूलत्वात्। न च तद्धिते संभवत्यन्यथानुपपत्तिः। तस्मादनेनैव कृते द्रव्यदेवतासंबन्धे ऽर्थवादपुरःसरेण भवतिशब्देन विहिते विशेषार्थं क्रमेण मन्त्राम्नानम्। अगत्या चानेकार्थविधिरङ्गीक्रियते। विधानार्थे तद्धितान्ते शब्द इति विधिप्रयोजनत्वाभिप्रायेण। सर्वं चैतत्तस्मादविभक्तं गम्यते। देवता तावत्प्रातिपदिकेनोक्ता तद्विशिष्टं द्रव्यं तद्धितेन संबन्धो ऽपि तत्रैवार्थगृहीतस्तत्सामानाधिकरण्याच्चाशेषात्मीयोपसर्जनयुक्तमष्टाकपालपदं विशेषणत्वेन तत्रैवान्तर्गतम्। द्रव्यस्य चाग्नेयत्वेन भवनमभाव्यमानस्य न सिद्ध्यतीति तदाक्षिप्ता भावनापि तत्रैव। न च यागेन विनाग्नेयत्वं भावयितुं शक्यमिति पुरुषव्यापारविशेषोपि यागस्तदन्तर्गतः। ततश्च तद्धितान्तपदोपात्तविधिना सर्वमन्यदर्थादाक्षिप्यमाणं न वाक्यं भिनत्ति। भावनाविधिपूर्वकश्च सर्वत्र धात्वर्थकारकविधिर्भवतीत्यश्रूयमाणापि सैव तावद्विशिष्टा विधीयते। ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या सर्वसंसर्गात्मकत्वाच्च तामेव संबन्धशब्देनाभिधत्ते, न त्वव्यापारात्मकत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धः शक्यते विधातुम्। अविभागादित्यर्थाक्षेपहेतुः। न चेदन्येनेत्यन्यथानुपपत्तिशरणाभिधानम् ॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

नामधेयप्रस्तावेन द्रव्यनामसु निमित्तं प्रत्यधिकरणत्रयमारभ्यते। तुल्यहेतुत्वात्पुरोडाशो ऽप्युदाहृतः। तत्र शास्त्रस्थावत्तनिमित्तत्वादिति याज्ञिकानां संस्कृतेषु प्रयोगात्सार्वत्रिकत्वाद-

विगीतत्वाच्च संस्कारनिमित्तता । तथाहि ॥

पुरोडाशादिभिर्लोके व्यवहारो न दृश्यते ।
तस्माद्यूपादिवद्वेदात्तेषां संस्कारहेतुता ॥

तन्नास्ति । कुतः ॥

एकदेशे ऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः ।
तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएवामीषामर्था इति स्थितत्वाल्लोकप्रसिद्धिप्रतीक्षे वेदे यत्रैकदेशे ऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनर्निमित्तान्तरशक्तिकल्पना संभवति । संस्कृतेष्वपि जातेरनपगमात्तन्निमित्ततातिक्रमो न शक्यो वक्तुमतश्च शास्त्रस्थैरप्यविरोधान्न बाधः । किं च ॥

वेदेनापि च संस्कारात्प्रागेव छेदनादिकात् ।
तद्विधौ जातिशब्दत्वमाश्रितं लोकसंमतम् ॥

तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारान् अविहितत्वाल्लोकव्यवहारवेलायां संस्काराणामभावात् ॥

न च यूपादितुल्यत्वमन्यथाप्युपपत्तितः ।
लोकादलभ्यमानार्थास्ते ह्यगत्या तथाश्रिताः ॥

यदि हि छेदनविधिवेलायां बन्धनविधौ वा कश्चिल्लौकिको ऽर्थो लभ्येत ततः किमेवं व्यवस्थितवचनव्यक्तिविपर्ययेण कल्प्येत यश्छिद्यते स नूनं यूप इति । अस्ति च बर्हिरादेर्गतिस्तस्मादतुल्यता ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

ननु समुदायप्रसिद्धेः श्रुतिस्थानीयत्वाद्वाक्यस्थानीयावयवप्र-

सिद्धिर्दुर्बला स्यात् । तथाहि ॥

अक्षरैरेव बुध्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु ।
अर्थभागोपसंहारादितरा विप्रकृष्यते ॥

सत्यमेवमेतत् । अवश्यं त्ववयवानामपि स्वार्थे शक्तिराश्रयणीया तदनाश्रयणे ऽवयवप्रसिद्धत्वाभावात् । तत्र च ॥

असत्स्ववयवार्थेषु यो ऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते ।
तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

लब्धात्मिका हि समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धिं बाधते तस्यास्त्वात्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वानुभूतावयवार्थरहिते ऽर्थे शब्दप्रयोगो दृश्यते । यथाश्वत्वकर्णत्वरहिते वृक्षे ऽश्वकर्णशब्दस्य । तद्धि तत्र पूर्वशक्त्यनुसारेण प्रतीतिरुपपद्यते इत्यर्थापत्त्या शक्त्यन्तरं कल्प्यते । ततश्चोभयसंभवे ऽवयवार्थानुसंधानादविलम्बितायाः अवयवप्रसिद्धेरक्षरश्रवणमात्रलभ्यत्वादियं बलीयसी भवति । अत्र पुनरप्सु प्रकर्षसेचनक्रियाकरणत्वसंभवादवयवशक्तिभिरेव वाक्यवत्प्रयोगोपपत्तेः शक्त्यन्तरे प्रमाणाभावात्समुदायप्रसिद्ध्यभावः । तथाहि ॥

भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ कथं चन ।
अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिं जातु कल्पयेत् ॥

तस्मान्नाप्सु समुदायप्रसिद्धिरिति द्रवद्रव्यमात्रसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वे ऽप्यसामानाधिकरण्यकृतत्वादीकारस्य घृतानिवृत्तिः स्यात् । यदि हि प्रागीकारात्संस्कारनिमित्तता ऽवगम्येत ततः स्त्रीप्रत्ययो ऽयमाश्रयलिङ्गनिमित्त इत्यवधारणादन्यलिङ्गान्निवर्तेत अयं पुनरन्यप्रयोगः संस्कारे स्त्रीकारान्त एवानवगतविभागो वेद्यादिवत्प्रयुक्त इत्यन्यादृशस्य वाचकत्वं

नावधार्येत तस्मादीकारान्तः स्यात्। यौगिकत्वे तु प्रागीकारा-द्योगो गम्यतइति स्त्रीप्रत्ययो ऽयं निमित्ताभावाद्घृते न प्रयो-च्यते, चोदकप्राप्तं तु प्रातिपदिकमात्रं प्रयोक्तव्यम्। न च द्रव्ये-ष्वर्थसमवायाद्विधिशब्दप्रयोगनियमो, यतः प्रोक्षणशब्दबाधेन जातिपक्षवद् घृतमित्येव प्रयोगः स्यात्॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

निर्मन्थ्ये ऽपि पूर्वाधिकरणवज्जातिसंस्कारनिमित्तपक्षाव-ज्ञाव्यानन्तरेण यौगिकत्वं साधनीयम्॥

वैद्युताश्माभिघातोत्थसूर्यकान्तादिजन्मनाम्।
निवृत्तौ चरितार्थः सन् निर्मन्थ्यो ऽभिनवः कथम्॥

लोके कर्मार्थलक्षणमित्यशब्दार्थेनापि व्यवहाराद्भवेदचिर-निर्दग्धघृतप्रतीतिः। सर्वघृतानां च नवनीतविकारत्वात्पुनः श्रु-तेरचिरनिर्दग्धनवनीतार्थता स्यात्। इह तु शब्दप्रमाणके ऽन्य-क्रियाजनितनिवृत्तमात्रचरितार्थो निर्मन्थ्यशब्दश्चिराचिरविशे-षोपादानासमर्थः कथमचिरनिर्मथितविषयः कल्प्यते। नह्यत्रा-चिरत्वमपि योगे ऽन्तर्गतं, क्रियायोगमात्रनिमित्तत्वात्। तस्मा-दसदेतत्। नैष दोषः॥

पाकेनाग्नेरुपात्तत्वाद्विशेषणपरा श्रुतिः।
नच पाकाङ्गभूतत्वात्तद्देशादौ करिष्यते॥

यथैव लोहितोष्णीषादिविधिषु विशेष्याणां प्राप्तत्वाद्विशेषण-परत्वमेवमिहापि विशेष्यानुवादेन विशेषणभूता क्रियैव पाका-ङ्गत्वेन विधीयते। अङ्गानां च प्रधानेनैकदेशकालकर्तृत्वं व-च्यते। तेनाचिरनिर्मथितेनादूरनिर्मथितेनानन्यकर्तृनिर्मथितेने-

ति वक्तव्ये प्रदर्शनार्थमचिरग्रहणम् ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥

तद्धितोपात्तत्वान्मत्वर्थस्य न लक्षणा । न चानेकार्थविधिर्ये- न वाक्यं भिद्येत । न च समस्तेषु कर्मसु तत्प्रख्यानशास्त्रसद्भावः । न च यथाग्निहोत्रे समासो ऽनभिव्यक्तस्तथात्र तद्धितः । सर्वत्र ह्येवंरूपा एव देवताविधयो भवन्ति । न च श्येनयागवद्विश्वैर्देवैः कस्य चिद्व्यपदेशः । न च फलपदाश्रवणाद्वाजपेयवद्वैरूप्यं यजेः, शक्यते हि केवलयज्यनुवादेन देवता विधातुमित्यारम्भः । सर्वत्र च नामचिन्तानुसारान्न बर्हिराज्यादिविचारेण व्यवधानम् । अथ वा नामधेयान्यपि यौगिकानि निर्मन्थ्यादिष्वप्राप्तार्थत्वा- द्विधिफलानि दृष्टानि वैश्वदेवशब्दो ऽपि तथास्त्वित्यनन्तरं सं- बन्धः । तत्र विकल्प इति गुणविधेः फलेन प्रतिज्ञानम् । एवं हि शङ्क्यते । यद्ययं गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते । न चापि दू- रस्थमनुवदितुं शक्यते तत्र प्रकृताग्नेयादिकर्मानुवादेनाशक्यं देवताविधानमुत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतान्तरावरोधादत आह । विकल्पस्ताभिः सह भविष्यति । न चाद्यापि सूत्रकारभाष्यका- राभ्यामौत्पत्तिकबलीयस्त्वं क चिद्दर्शितमिति तुल्यबलत्वं म- न्यते । किं च ॥

न समस्तानुवादस्य किं चिदस्ति प्रयोजनम् ।
विश्वेदेवा न च प्राप्ताः प्रत्येकं संहतेषु वा ॥

यदि हि गुणं न विदध्यात्ततः समस्तमेव वाक्यमनर्थकं स्या- त् । विश्वेदेवसंबन्धश्च न प्रकृतानां प्रत्येकमस्ति, न समुदाये ये- नानूद्येत । न चामिक्षायागस्य केवलस्य यजिना ग्रहणम् । न च

वैश्वदेवशब्दस्तद्विषयत्वेनेष्यते। तस्मात्समस्तु यागेषु गुणविधिः। तच्चैतत्स्यात्। एक एव शब्दः समस्तु विधिरामिक्षायां चानुवाद इति विप्रतिषिध्येत। तन्न॥

प्रकृतत्वाविशेषे ऽपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते।
विधेस्तत्रोपसंहारान्न वैरूप्यं भविष्यति॥

अत्रोच्यते। नायं प्रकृतेषु गुणविधिरुपपद्यते। कथम्॥

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो गुणो ऽपरः।
विकल्पो ऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते॥

अग्न्यादयो ह्युत्पत्तिवाक्ये तद्धितश्रुत्याष्टाकपालादीनां देवता विश्वेदेवा वाक्येन। नन्वत्राप्यष्टाकपालादिसंबन्धाद्वाक्यमेव। न। तद्धितेन द्रव्यविशेषस्य कृते देवतासंबन्धे वाक्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रकरणात्। वैश्वदेवशब्दे ऽपि तथेति चेत्। न। यागलक्षितद्रव्यसंबन्धकल्पनाविप्रकर्षात्। न तावद्वैश्वदेवेनेति प्रकृतमप्रकृतं वा द्रव्यं देवतासंबन्धि श्रूयते। तत्र यजेतेति सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञायते वैश्वदेवेन यागेनेति। ततश्चान्यथा यागसंबन्धानुपपत्त्या तत्साधनं द्रव्यं लक्षणया देवता स्कन्दति। वाक्येन च यागमात्रसंबन्धे सति प्रकरणादिदं कल्पनीयं तेनैवाग्नेयादिना यागेन वैश्वदेवेन यजेत नान्येनेति। न त्वग्न्यादिविधौ काचिल्लक्षणापेक्षा प्रकरणापेक्षा वेति वैषम्यम्। नहि प्रकरणं द्रव्यस्येति। यदा द्रव्यस्याग्न्यादिसंबन्धो विधीयते न तदा प्रकरणापेक्षेत्यर्थः। अथ वा यद्द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्वैश्वदेववाक्येनाश्रितम्। भाष्ये तु द्रव्यशब्दो वस्तुवाची नहि श्रौतस्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं बाधकं, वैयधिकर-

एवं वा द्रव्यस्य यत्संबन्धित्वेन श्रुतमग्न्यादि(१) तस्य प्रकरणं न बाधकमिति । प्रकृतयजिबुद्धेस्य न दूरस्थानुवादेन गुणविधिर्विशिष्टापूर्वकर्मविधानं वा । विप्रकीर्णयागैकीकरणाच्च समुदायानुवादो ऽर्थवान् । नहि वसन्ते वैश्वदेवेन प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेनेत्यादिविधानं परस्परसहितानामष्टानां हविषां समुदायपदादृते ऽवकल्पते । तस्मादेकदेशस्थैरपि विश्वेदेवैरुपलक्षितानां क्वचिन्न्यायेन तत्प्रख्यतयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ॥

मिथश्चानर्थसंबन्धः ॥ १४ ॥

वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते ।
सह विध्यनुवादौ हि नैकः शब्दः समश्नुते ॥

अथ वा यदुक्तं निर्मन्थ्यादिवन्नामैव सद्गुणमपि विधास्यतीति । तत्राभिधीयते । मिथस्य नामगुणविध्यर्थयोरसम्बन्धः । निर्मन्थ्यस्तु गुणविधिरिति ॥

परार्थत्वाद् गुणानाम् ॥ १५ ॥

पूर्वेणैकसूत्रमपि सम्भवति । मिथः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्संपत्त्यभावादनर्थसम्बन्धः स्यात् । कुतः ॥

हविषो गुणभूतत्वान्न कर्मावृत्तिहेतुता ।
देवतैक्यात्सह त्यागो लाघवाद्धि प्रसज्यते ॥

तेन सकृत्त्यागः कर्त्तव्य इति (२) सत्यां सहप्रदानशक्तौ नावृत्तिर्युक्ता । संप्रतिपन्नदेवतात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं क-

(१) देवतेति पा० पुस्तके ।

(२) तेन शक्यः सह त्यागः कर्तुमिति पा० पुस्तके ।

तु ततश्च त्रिंशत्त्वविरोधः । त्रिंशत्पूरणं च केषांचिदेवं, नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाघारौ, द्वावाज्यभागौ, अष्टौ प्रधानाहुतय इति । अपरेषां तु स्विष्टकृद्वाजिनेज्याग्रहणादाघारौ न गणितौ । सर्वथा तु प्रधानाहुतिभेददर्शनसिद्धिः ॥

पूर्ववन्तो विधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १६ ॥

गुणविधिनामधेयविचारे पर्यवसिते ऽधुना केवलगुणविधित्वमेवास्ति न वेति विचार्यते । अथ वाष्टाकपालत्वस्य वैश्वानरसामानाधिकरण्याद् द्वादशत्वान्तर्गतस्तत्प्रख्यत्वेन नामधेयत्वमाशङ्क्य गुणविधिः प्रसिद्ध्यादिभिः प्रकृतयजिबुद्धेस्तत्प्रख्यत्वाभावाच्च समर्थनीयस्तमपि निराकृत्यार्थवादता पूर्वसिद्धैवोपसंहरिष्यते । तत्र पूर्ववत्तां विधानेनार्थवत्त्वमपूर्वाणां नामधेयत्वावधारणाद्यदुत्पत्तावपूर्वमिति । तस्माद् गुणविधयो ऽष्टत्वादय इति केचित् । तदयुक्तम् । नह्यपूर्वत्वान्नामधेयत्वं सिद्धम् । अपूर्वत्वाद्धि यथैव लौकिकार्थापरिज्ञानान्न गुणविधित्वमेवं वैदिककर्माभिधायित्वं सुतरामप्रसिद्धमिति नामधेयत्वमपि न स्यात् । सत्येव च सर्वत्र लौकिके ऽर्थे समभिव्याहारादिभिर्नामधेयतोक्ता । तस्माद्यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः ॥

> पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादने ।
> अप्राप्तत्वाद्द्वैते स्युर्वैश्वदेवविकल्पवत् ॥

यदि हि वैश्वानरयागे ऽष्टत्वादयः कुतश्चित्प्राप्ता भवेयुस्ततः संवादद्वारेण नामधेयत्वमर्थवादता वा स्यात् । न तु प्राप्तिर-

स्ति केवलद्वादशत्वाविधानात्। तथाहि ॥

यद्यप्यर्थात्मनास्त्येव महासंख्यास्ववान्तरा।
अपरिच्छेदकत्वात्तु नासौ कर्मविशेषणम् ॥

नहि सत्तामात्रेण संख्या व्याप्रियते किं तर्हि संख्येयपरिच्छेदेन द्वादशत्वेन च कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु नाष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वमित्यविद्यमानता। यद्यपि च यथाकथं चिदस्तित्वमाश्रीयते तथाप्येतावन्मात्रं भवेदष्टौ भवन्तीति न तु यदष्टाकपाल इति। संस्कृततद्धितो ह्येष, तद्धितार्थनिमित्तस्य समासस्तौ च सति सामर्थ्ये भवतः। सामर्थ्यं चान्यनिरपेक्षत्वे भवति। सापेक्षाश्च द्वादशत्वेनाष्टत्वादय इति न द्वादशकपालोऽष्टाकपालादिशब्दाभिधानीयकं लभते। तेन स्वरूपसंकीर्तनस्यासत्त्वात्ररोचनमसम्बद्धतरमापद्येत। न च द्वादशत्वविलक्षणोष्टत्वादेः कर्मोपयोगः सम्भवति, संख्यात्वात्। यद्यपि चाष्टत्वस्तुत्या द्वादशत्वं स्तूयते न त्वष्टाकपालस्तुत्या द्वादशकपालस्य स्तुतिर्विशेषणविशेष्ययोरत्यन्तभेदात्। अपि चास्त्येव द्वादशत्वस्यात्मीया स्तुतिर्जगत्यैवास्मिन्निति। तस्माद् द्वादशत्वेन सह विकल्पमाना गुणविधय एवैते ऽपि। सर्वं चेदं वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानरविधानादेकमेवोत्पत्तिवाक्यमिति न बलाबले विशेषः। तस्मात्सामर्थ्यमिति च पूर्वप्रकृतयोग्यापेक्षत्वाद्वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेशः। तदीयं हि सामर्थ्यमस्मिन्समाम्नाये ऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः। तस्माद्विधानार्था इति ॥

गुणस्य तु विधानार्थे ऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका नहि तं प्रत्यर्थ-

वक्तास्ति ॥ १८ ॥

प्रकृताप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणाः ।
द्रव्यं गुणवदेवं च न कथं चिद्विधीयते ॥

प्रकृते तावद्द्वादशत्वावरोधान्नाष्टत्वादयो विधीयन्ते । न च दूरस्थे तदुपादानशब्दाभावात् । न च कर्मान्तरं केवलाष्टत्वादिगुणकं सम्भवति । द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यक्षयागाश्रवणात् । एतेन पुरोडाशे संख्याविधिस्तथापि प्रत्युक्तः । तथाष्टाकपालादि पुरोडाशविधानम् । न हि द्वादशकपालपुराडाशविरुद्धो यागः पुरोडाशान्तरं गृह्णाति । नाप्यननूदिते कर्मणि स्वशब्देनाप्रकृते पुरोडाशविधानं फलतत्साधनासंबद्धं क चिदुपयुज्यते । नाप्यव्यापारात्मकत्वाद् द्रव्यं विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिदादिवदपि नाध्याहारेण फलं कल्प्यते ॥

वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुषज्यते ।
विभक्त्यन्तरयोगित्वान्न चर्ते ऽस्मादनर्थकम् ॥

स्यादेतत् । वैश्वानरपदानुषङ्गादष्टाकपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेर्यागान्तरसिद्धिरिति तन्नास्ति । प्रथमान्तेषु द्वितीयान्ताननुषङ्गात् । न च विभक्तिविपरिणामो ऽन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । यदि ह्यनुषङ्गविपरिणामावन्तरेणाष्टत्वादिश्रवणमनर्थकं स्यात्ततः किं वा न क्रियेत तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपन्नतरत्वान्नानर्थकम् । तदा चानुवादत्वादिपरिणतविभक्तिसंबन्धेऽप्यदोषः । तस्मान्न पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपाले ऽष्टाकपालादयः पुरोडाशाः स्वात्मभिर्विभक्ता विद्यन्ते । अष्टत्वादिमात्रविशेषदर्शनात् ते चाष्टत्वादयो न यागेनापि पुरोडाशे वि-

धीयन्ते इत्युक्तम्। न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवाक्यता तत्रोपपद्यते । नानाविधेयप्रयोजनवशेनार्थैकत्वाभावात्। न च नानाविधानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं विद्यते। यदि चैकं वाक्यं भवेत्ततः सर्वविशिष्टैकभावनाविधानान्न विकल्पः स्यात्। अष्टत्वादीनां च गुणत्वान्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः। न च संख्यानां समुच्चयः संभवति। संख्यान्तरोपजननेन सर्वाभावप्रसङ्गात्। संख्यान्तरानुपजननसमुच्चयस्तु द्वादशत्वे ऽष्टत्वाद्यन्तर्भावात्। तथाभूतानां च द्वादशत्वविधिनैव प्राप्तेरनुवादत्वापत्तिः । तेनैतैर्भिन्नैर्वाक्यैः स्वतन्त्रा विधीयन्तइत्यवश्यं भवताभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यशिष्टमितराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणापेक्षैर्दुर्बलानि सन्ति न संबध्यन्ते । एवं तावद्वैश्वानरयागो बलवत्तरगुणावरोधान्नाष्टत्वादीन्प्रतीच्छति। अपि चाष्टत्वादयोपि नैवातिसोढास्तेपि हि पुरोडाशेनैकवाक्यभूतत्वान्नैव वैश्वानरयागस्य प्राप्नुवन्ति। तत्प्रकरणं बाधित्वा न तस्य भविष्यन्ति। तथा चातद्गुणाः केवलपुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्युरनर्थकाः। न हि तं पुरोडाशं प्रत्यर्थवत्तास्ति। अथ वा कथमतद्गुणा इत्यत आह। न हि तं यागमन्यावरुद्धं प्रत्यर्थवत्तास्तीति ॥

तच्छेषो नोपपद्यतइति चेद् अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् (१) ॥ १९ ॥

(१) स्तुत्यर्थेन विधीयेरन्निति २ पु० पाठः।

अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्यर्थेयं तत्प्ररोचना ।
तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥

यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोतव्यं द्वादशत्वं चात्र विधेयं तस्माद्यथा कथं चित्तदेव स्तोतव्यम्। तत्सामीप्याच्च शक्नुवन्त्यष्टादिशब्दास्तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम्। एकदेशस्तुतिद्वारेण चैकदेशी स्तुतो भवति। तेनैतदुक्तं भवति । ईदृशोयं द्वादशकपालो महाभागो यस्मिन् क्रियमाणे ऽष्टाकपालादयोपि संभाविता भवन्ति ते चाष्टत्वादयो ब्रह्मवर्चसादिसिद्धिप्रशस्तास्तस्मात्प्रशस्तोयमिति। यत्त्वस्त्येव द्वादशत्वस्यान्या स्तुतिरिति। नैष दोषः। कुतः ॥

स्तुतेरपरिमाणत्वाद्यावती हि प्रतीयते ।
तां सर्वामेक(१)रूप्येण विध्युद्देशः प्रतीच्छति ॥

सर्वत्र ह्यल्पैर्बहुभिर्वाक्षरैः स्तुतयो दृश्यन्ते, श्रोतृप्रकारानेकत्वाच्च कचित्काश्चिदर्थवत्यो भवन्ति। यथैव केषां चिद्विध्युद्देशमात्रेण प्रवृत्तौ सिद्धायामन्यार्था स्तुतिराश्रीयते तथैवाल्पस्तुत्युपपन्नेऽपि कार्ये महास्तुत्याश्रयणमिति ॥

कारणं स्यादिति चेत् ॥२०॥

जनकत्वेन पूतादेरष्टत्वादीनि कारणम्।
तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणाभिधा ॥

यदुक्तं द्वादशत्वावरोधादनर्थकमष्टत्वादिविधानं स्तवनं चेति। तन्नानर्थकम्। नित्यं हि द्वादशकपालता। यस्तु गुणफलानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते तस्याष्टत्वादीनि द्वादशत्वोप-

(१) सर्वामिवैक—पा० पुस्तकान्तरे ।

मर्देन निवेच्यन्ते । तथा हि ॥

पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
विशेषतस्य सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥

पुरुषार्थसिद्ध्यर्थो हि सर्वः प्रयास इति तत्प्रत्यासन्नं वस्तु बलीयो भवति । दूरे च द्वादशत्वं पुरुषार्थस्य तत्साधनयागद्रव्यसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदाद् अष्टत्वादयस्तु तदाश्रिताः सन्तः साक्षाद् ब्रह्मवर्चसादि साधयन्तीति प्रत्यासत्तेर्बलीयांसो भवन्ति तस्मादर्थवन्त इति । ननु च ॥

ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन यदीष्यते ।
स्तुत्यभावाद्विधिः केन वर्तमानापदेशिनाम् ॥

तत्र केचिदाहुः । औदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनात्र प्रत्यवस्थानमिति तन्न युक्तम् । तत्रैव दत्तोत्तरत्वात् । अतोयमभिप्रायः । पूत एव स तेजस्वीत्यादिना फलमुच्यते । गायत्र्यैवैतमित्यादिस्तुतेः प्रात्यात्मिको विधिः । यदष्टाकपालइत्यादिभिः सार्थवादकैः प्रत्येकं विहितानां यथासंख्येन पूत एवेत्यादिभिः फलसंबन्धः क्रियते ॥

आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते ॥ २१ ॥

वाक्यानि यावदर्थं स्युर्गुणेभ्यः फलकल्पने ।
एकोपक्रमसंहारादेकं चेदं प्रतीयते ॥

पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते यद्द्वादशकपालो भवतीति यस्मिन् जाते एतामिति चोपसंह्रियमाणं पश्यामः । तावति च नाष्टत्वादयः पृथग् भवितुं

लभन्ते तदेकवाक्यता च न स्तुत्या विनोपपद्यते। अर्थान्तरपरतायामानर्थक्यात्। यदि हि कर्तृसंबन्धीन्येतानि भवेयुस्ततस्तस्य कारणानि प्रयोजकानि स्युः। वैश्वानरसंबन्धीनि त्वेतानि। तस्माद्गुणार्थान्यासंभवादिति स्तुत्यर्थो विधीयते। पूत एव स इत्येवमादीनां च तच्छब्दयुक्तानां यस्मिन् जात इत्यनेनापेक्षितत्वान्न पूर्वैः सह फलत्वेन संबन्धः। न चात्रानुपयोगो येन बलादाक्षिप्य नीयेरन्। न चाष्टत्वादि(१)ब्रह्मवर्चसादीनामेभि(२)र्भागेन संबन्धः। यत्र तु विभागो गायत्र्यैवेनमित्यादौ तत्र स्तुतित्वमभ्युपगतमेव। अतो या नाम पूत इत्येवमादीनां फलकल्पना सा यागमेव प्रति नाष्टत्वादीन्। प्रथमोपनिपाते तु यागस्यापि स्तुतिरेव। एवं कामकाररहितत्वेन फलविध्यसद्रूपत्वात्। एतैरेव स्तूयमाने यदष्टाकपाल इत्यादीनामुपपत्त्यर्थता। तस्मान्न गुणविधय इति सिद्धम्॥

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रयाः॥२२॥

अर्थवादप्रसङ्गात्तदुपकारिगुणवादविधिलक्षणं तत्र नोक्तमिदानीमभिधीयते। ननु च तत्रैव रूपात्प्रायाद् दूरभूयस्त्वादिति निमित्तं कथितम्। सत्यं कथितम्, न तु लक्षणत्वेन। कथं तर्हि इह सिद्धं तत्रोदाहृतार्थवादलक्ष्यविषयव्यवहारार्थं नीतम्। अत्र तु सर्वगौणवृत्तीनां लक्षणमुच्यते। ननु च सहचरणस्थानादीन्यन्यान्यप्यत्रपादप्रभृतिभिर्गौणनिमित्तान्युक्तानि। लोके

(१) चाष्टत्वादीनां—पा० पुस्तके।

(२) ब्रह्मवर्चसादिभिरेभि—पा० पुस्तके॥

च दृश्यते यष्टीः प्रवेशय, मञ्चाः क्रोशन्ति, अश्वसहस्रेणामुको राजा जित, इति । तान्युपसंहर्तव्यानि लिङ्गसमवायेनैवोपसंहृतानीति केचित्। क्वचित्समवेतेतरप्रत्ययवद्धि यष्टिसहचरितादिप्रत्ययो भवति। अथ वा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणायाः । किं चानयोर्भेदो ऽप्यस्ति । बाढमस्ति । कुतः॥

अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

तत्र यथैवाकृतिवचनः शब्दस्तत्सहचरितां व्यक्तिं लक्षयति तथैव यष्टिमञ्चाश्वादयस्तत्संबद्धपुरुषलक्षणार्था भवन्ति। अग्निर्माणवक इति तु नाग्नित्वाविनाभावेन माणवकः प्रतीयते । किं तर्हि ॥

वह्नित्वलक्षितादर्थाद्यत्पैङ्गल्यादि गम्यते ।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥

सर्वत्र च तत्सिद्धिकरादावियमेव प्रस्तरप्रभृतौ यजमानादिशब्दानां वृत्तिरिति तदुदाहृताः । अत्रापि च सामानाधिकरण्यादेकतरस्य नामधेयत्वं निमित्ताभावादनेकशक्तिकल्पनाभयाच्च तदनुपपत्त्या कार्यलक्षणाद्वारं प्रयोजनवत्तरत्वेन गुणविधित्वमशक्तेर्वा तदसम्भवादर्थवादत्वमिति त्रय एव पक्षाः। तत्र गुणविधिवादी मन्यते। न का चित्प्रस्तरयजमानयोरितरेतरसमभिव्याहारेण स्तुतिः प्रतीयते। न च स्तोतुमपि परशब्दः परत्र वर्तते। न च प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति । न च प्रवृत्तस्य प्रयोजनमन्यत्कार्यलक्षणातः । तस्माद्यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादिवदन्यतरः कार्यलक्षणार्थः। तत्रापि मुख्यं वा पूर्वचोदनादिति यजमानशब्दः स्वार्थवृत्तः प्रस्तरशब्दस्नुग्धारणादिकार्यलक्षणार्थ

इति गुणविधिः। अत्रोच्यते ॥

न तावत्कार्ययोगित्वमेकस्याप्युपपद्यते।
विरोधाद्यजमानस्य प्रस्तरादेरचोदना ॥

एककपालवत्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति यजमाने प्रह्रियमाणे सर्वतन्त्रविलोपप्रसङ्गः। तस्मादेकवाक्यगतोत्तरसादनसर्वहोमविधिस्तुत्यर्थः संवादः। कथं पुनः परशब्दस्य परत्र सामानाधिकरण्यं किमाकारा वा स्तुतिरिति। यजमानो हि सर्वाभ्यर्हितस्तदंशत्वाद्बर्हिष उपरि प्रस्तरः सादयितव्यः। स्वर्णत्वेन संस्तुते चाहवनीये सकलो यजमान आरोपितो भवत्येककपालेनाखण्डितेनेति स्तुतिः। गुणाच्च शब्दवृत्तिः। कथमगुणवचन इति वाचकत्वमभ्युपेतं मन्वानस्य प्रश्नः। सिद्धान्तस्तु। अजहत्स्वार्थाः सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः पूर्वशक्त्यनुसारसम्भवे शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात्। सम्भविष्यति चात्र सिंहत्वावगतव्यक्त्युपस्थापितप्रसह्यकारित्वाद्यनेकधर्मप्रत्ययाद्देवदत्तप्रत्यय इति पूर्वैव शक्तिर्निमित्तमिति न संशयहेतुत्वेन व्यवहारोच्छेदकारणं प्रसिद्धहानाप्रसिद्धकल्पनमाश्रयणीयम्। अन्येषां तु दर्शनं सर्व एव हि सिंहादिशब्दा जातिगुणक्रियासमुदायवाचिनः समस्तार्थासम्भवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगादुपचर्यन्त इति। तत्राभिधीयते ॥

समुदायार्थवाचित्वे नैकदेशे भवेद्गतिः।
शतशब्दान्न पञ्चाशन्मुख्यरूपेण गम्यते ॥

भवति तु जातिमात्रे दृष्टे सर्वक्रियागुणप्रत्ययस्तमये ऽपि प्रयोगः। प्रत्ययश्च मुख्यात्मनैव न देवदत्तादिष्विव सिंहशब्दादुपचरितः। सामान्यवाचिता चाकृत्यधिकरणसिद्धा बाध्यते।

क्रियागुणानां चानन्त्यान्न शक्यः प्रतिव्यक्ति सम्बन्धो ऽनुभवितुम् ॥

एकस्यामेव च व्यक्तौ बाल्यादिषु गुणक्रियाः ।
अन्याश्चान्याश्च शक्यन्ते नाभिधातुमसंगतेः ॥

न चासामान्यात् सामान्यं शक्यते कल्पयितुं जात्यन्तरे ऽपि कचित्कासां चित्सद्भावात् ॥

तत्र सिंहत्वमेवासां व्यवच्छेदकरं भवेत् ।
तच्चानभिहितं नैवमुक्तं चेन्नान्यवाचिता ॥

न ह्यनभिहितं सिंहत्वं गुणक्रियाणां व्यवच्छेदकरं भवति अप्रतीतेः। अभिहितं चेत्तु प्रत्ययादेवाशेषगुणक्रियावगमादभिधानशक्त्यनवसाय इति समुदायवाचिनामेकदेशेषु न गौणत्वसम्भवः । कश्चित्पुनराह समारोपिततद्भावो गौण इति । तस्यैतन्मतं न कथं चन परशब्दस्तया जात्या स्वनिबन्धनभूतया विनात्यन्तानभिधेयक्रियागुणमात्रद्वारेणान्यत्र वर्त्तितुमर्हति । न च सिंहशब्देनाप्रवर्त्तमानेन सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यप्रयोगो घटते । कथं तर्हि ॥

अर्थेष्वर्थान्तरात्मानमध्यारोप्योपपादितम् ।
वाच्यमासाद्य शब्दानां स्वयमेव प्रवर्तनम् ॥

सिंहादिसदृशक्रियागुणदर्शनेन हि देवदत्तादयः सामस्त्यपरिकल्पनया सारूप्यमापद्यन्ते । ततश्च स्वार्थएव शब्दः प्रयुज्यते न चैतावता मुख्यप्रसङ्गो ऽर्थस्याध्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते तत्र मुख्य इत्यदोषः । तत्रेदमुच्यते नैतत्कल्पनाया अशक्यत्वात् । तथा हि ॥

असंकीर्णस्वभावं सत् वस्तुवस्त्वन्तरात्मना ।

आरोप्यते ऽभिधानार्थं कथं नु भ्रान्तिवर्जितैः ॥

यदा तावद्भ्रान्त्या मृगतृष्णायां तोयमध्यारोप्य शब्दं प्रयुङ्क्ते, तदोभयोः मुख्यार्थाध्यवसानरूपेण तोयप्रतीतेर्भ्रान्तिमुख्यत्वम् । अथापि वक्ता विवेकी सन्नितरवचनार्थं प्रयुङ्क्ते, श्रोता च न विविङ्क्ते, तदाप्येकस्य विवेकेनाध्यारोपाभावादितरस्य अन्यथाध्यवसानान्नैकमपि प्रति गौणत्वोपपत्तिः । यदा तु द्वावप्यभ्रान्तौ तदोभयोः सादृश्यादिनिमित्तान्तर्णीतवत्यर्थाध्यवसानादारोपाभावः । तथा हि ॥

द्वावपि प्रतिपद्येते सिंहपुंसोर्विविक्तताम् ।
नाध्यारोपयितुं शक्तिस्तेनैकस्यापि विद्यते ॥

यथैव ह्यसदृशानामर्थानां तिक्तमधुरादीनां न कथं चिदपि प्रतीत्यभावात्परस्पराध्यारोपण,मेवं सदृशनामपि विवेकज्ञानं नोपपद्यते । न ह्यर्थाध्यवसानादन्यादृशं नामज्ञानं व्यवहाराङ्गं भवतीति । किं च ॥

शब्द एव यदा तावद्निमित्तो न वर्त्तते ।
बुद्धिदुर्ल्लङ्घिता तत्र भवेन्निर्विषया कथम् ॥

न चार्थरहिता बुद्धिरात्माकारमात्रमनुभवन्ती जायते इत्युक्तं शून्यवादे । अपि च ॥

पूर्वानुभूत एवार्थः स्मर्य्यते प्रथमं पदात् ।
तेन मुख्ये प्रतीते ऽर्थे क्वाध्यारोपो भविष्यति ॥

सर्वथा तावदयं गौणमुख्यविभागः श्रोतॄणामर्थविशेषावधारणे व्याप्रियते ते च पदवेलायामनध्यारोपितस्वार्थवृत्त्यैव सिंहादिपदमध्यवसाय देवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गौणतां कल्पयन्ति तत्र चैषां स्वयमनारोप्यैव सिंहत्वं

तस्मात्सिंहशब्दाद्यादिप्रतीतिर्भवति। सा च किं शब्दादुतार्थादित्यन्विच्छतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृत्यधिकरणन्यायेनार्थादिति निश्चयो जायते। कथम्॥

सिंहशब्देऽप्यनुक्तेऽपि सिंहार्थात्तद्दशे मतिः।
जायते न त्वबुद्धेऽर्थे सिंहशब्दे श्रुतेऽपि नः॥

यदा च श्रोतॄणां स्वयमध्यारोपाभावः, तदा वक्तर्यपि नैवैषामेवं कल्पना भवति, यथा नूनमनेन सिंहत्वमध्यारोपितमिति। कथं तर्हि सिंहत्वाविनाभूतानेकक्रियागुणसमुदायोऽनेन विवक्षितः यत्नगौरवभयान्न स्वैरभिधानैर्ब्रवीति। न चास्य समस्तस्य किंचिदेकं वाचकं पदमस्ति तेनाविनाभावितया कथं नु सिंहत्वात्तत्प्रतीतिर्भवेदिति तत्तावदभिधीयते यतः। स्थितया शब्दशक्त्या पुंसां व्यवहारो न तद्वशेन शक्त्यन्तरोपजन इति। किं च॥

यद्यध्यासेन वक्तॄणां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते।
वेदे सा न कथं चित्स्यादध्यारोपयितुर्विना॥

तस्माद्गुणप्रवृत्तिप्रयोजनो गौण इत्येव लक्षणं न्याय्यं नान्यथा। नन्वेवं सति खपुष्पादीनां स्वार्थाविनाभूतगुणाभावाद्गौणप्रयोगाभावप्रसङ्गः, सांख्यादिकल्पितप्रधानादिनिषेधे च बौद्धादेर्विनाध्यारोपेण प्रयोगासम्भवोऽनभ्युपगते हि प्रतिषेधानर्थक्यमभ्युपगते तद्विरोधः स्यादध्यारोपितनिषेधे त्वदोष इति। अत्राभिधीयते। तवैवायं दोषः। कुतः॥

अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि।
प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वा॥

यत्तावत्खपुष्पस्थानीय आत्मा खपुष्पं भवन्सिद्धान्त इत्यादि-

प्रयोगः । तत्र कतरत् खपुष्पमन्यत् । त्वया सिंहत्ववदवधारितं यदध्यारोप्येत तेन खपुष्पस्वरूपमेव तावदध्यारोपात्मकमभ्युपगन्तव्यं, न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिर्मुख्यार्थान्तराभावात् । प्रथमप्रतीतत्वाद्धि खपुष्पादिस्वरूपं न मुख्यत्वादपैति । कथमसतो मुख्यत्वमिति चेत्, तुल्यमिदं गौणत्वेपि । यत्र त्वध्यारोप्यते स गौणः न योऽध्यारोप्यते खपुष्पं वारोप्यमाणं विषयान्तराभावात् स्वयमेवाध्यारोप्यते वा तत्रैतत्स्यात् । विद्यमानघटादिरूपं तत्राध्यारोप्यते न गौणत्वमिति । तदयुक्तं खपुष्पादौ सद्रूपप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यं हि यादृक् सम्बन्धकालेऽर्थोऽनुभूतस्तादृग् उत्तरकालं ग्रहीतव्यम् । न च शशविषाणाद्यर्थः सद्रूपेणानुभूतपूर्वः न चार्थान्तरसद्रूपग्रहणेन खपुष्पादेः सम्बन्धो गृह्यते ययोस्तदवयवयोरर्थसम्बन्धोनुभूतस्तयोर्नैव गौणत्वं मुख्यात्मनावबोधात् । कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीत्युच्यते यदि तत् सद्रूपेण न प्रतीतपूर्व्वं सद्रूपप्रतीतस्य वा कथमत्यन्तप्रतिषेधोपपत्तिः । पश्य ॥

अन्यत्र ज्ञातसद्भावः पदार्थोऽन्यत्र वार्य्यते ॥
न त्वेकत्रैव सद्रूपमसद्रूपं च गम्यते ॥

तेनैवाध्यारोप्यतइति चेत्, नाध्यारोप्यस्याप्येवमेव प्रदेशान्तरसद्भावाधीनत्वात् । न चान्यसद्भावेनान्यस्याध्यारोपः सिध्यति, असम्बन्धात् । कथमूषरसद्भावेन तोयरूपाध्यारोप इति चेत् । प्रदेशान्तरे तोयसद्भावप्रतीतेर्वैषम्यम् । कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीति प्रयोगः । पूर्व्वेणैवाभावेवगते नास्तिशब्दोऽनुवादक इति केचित् । अथ वा सामान्येन प्रागभावादिषु नास्तिशब्दः प्रवर्त्तमानः शशविषाणशब्देन विशेष्यते न शशविषाण-

मव्यभिचारात्तेनेत्यदोषः । अथ वा येनावयवार्थौ गृहीतौ समासाच्च राजपुरुषादिवत्सामान्यतो दृष्टेन षष्ठ्यर्थस्मृतिः प्रसक्ता न च कदा चिच्छशः शृङ्गरहितत्वेनावधारितपूर्वस्तस्यैतत्संसर्गानुसन्धानं वार्यते । अथ वा विनैव समासेन शशमधिकरणत्वेन निर्दिश्य विषाणं च गवादिगतं विनैवाध्यारोपेणानयोः सम्बन्धो नास्तीति कथिते तेनैवानुभूतसम्बन्धस्य शशविषाणशब्दः तमेवाभावं गमयिष्यति । अथ वा शशमूर्धवर्त्तिनां पृथिव्यवयवानां उपर्युपरि चीयमानानां दृढदीर्घसन्निवेशरूपेण परिणतानां नीचैर्वृत्ताकारेण यदवस्थानं सोस्य वाक्यस्याध्यासमन्तरेणोक्तविषयः सम्भवतीत्यविरोधः । तथा चाह ॥

यां निषेधाः क्रियामाक्रन्ने यातीत्येवमादयः ।
तिष्ठतीत्यादिभिः सैव वस्तुरूपा प्रतीयते ॥

तेन लब्धमुख्यार्थानां शशविषाणादीनामन्यत्रापि प्रसिद्ध्यन्यथास्थायिन्यर्थे सिद्धो गौणप्रयोगः तत्र तु मुख्याभावात् दूरीभूतो गौणः । यदि च स्वार्थएव गौणता ततोर्थान्तरेणैव वृत्तेरत्यन्ताभावः स्यात् । न ह्यग्निशब्दो माणवके गौणीभूतस्तद्द्वारेण पुनरन्यत्र गौणतां प्रतिपद्यते तथा च वक्ष्यति 'न प्रतिनिधौ समत्वादि'ति येपि प्रधानत्वादीनां प्रतिषेधास्तेपि नाध्यारोपनिमित्ताः किं तर्हि ॥

परमाणुशरीरादिकारणात्मादिवादिभिः ।
ततो ऽन्यादृक् प्रधानात्मरूपं नास्तीति वर्ण्यते ॥

प्रधानादिशब्दा जगत्कारणादिविषयास्तत्रैव बौद्धादिभिः परमाण्वाद्यात्मककारणाभ्युपगमात् । शरीरसन्तानाद्यात्मककल्पनाच्च तद्व्यतिरिक्तकारणादिनिषेधः क्रियते, परमाणुशरी-

रादिष्वेव प्रधानात्मादिशब्दवृत्तिरिति यावत्। तस्मात्स्वार्थाभिधानेनैव गौणत्वमित्यदुष्टम्। अतश्च यजमानः प्रतीतः स्वार्थसिद्धिकरत्वं लक्षयति प्रस्तरैककपालावपि च पारंपर्य्येण यजमानार्थसिद्धिं कुरुत इति कार्य्योपपत्तेस्तच्छब्देन स्तूयेते। एतेन जातिसारूप्यादीनि व्याख्यातानि॥

जातिः ।

तत्राग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु मुखत्वमेव येन केन चित्सम्बन्धेन तद्धितोत्पादात्। देवतासम्बन्ध एव वास्ति न हि यदेव त्यज्यते तस्यैव केवलं देवतासम्बन्धः, त्यक्तुरपि तेनैव सम्बन्धेन सैव देवता भवति। यथा च वक्ष्यति 'भवति पुरुषस्यापि यष्टुः सा देवते'ति। तस्मादनुदाहरणत्वम्। अतो यत्राग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगास्तदुदाहर्त्तव्यम्। अग्निर्हि प्रतीतो मुखप्रभवत्वसामान्येन ब्राह्मणादीनुपस्थापयति। जातिरिति चात्र जन्मोपादानं विवक्षितं यद्यपि च तथा वस्तु नास्ति तथाप्यर्थवादान्तरे तथोक्तत्वादिह तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपत्स्यते॥

सारूप्यात् ।

ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्तं गौणत्वं, सत्यमेव,मिह तु चक्षुर्ग्राह्यशब्दविवक्षया पृथगुपादानम्। चाक्षुषं हि यूपस्योर्द्ध्वत्वमञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्वं तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां स्तूयते यजमानस्य हि पशुधारणे विनियुक्तस्य निखातस्य च स्वपदार्थकरणविरोधः। सहस्ररश्मेस्तु अशक्यमेव यूपकार्य्यमाधातुं यदि च कश्चिन्नास्तिक्याद्दाहप्रतिकृतिमुपादद्यात्त-

स्यापि गौणतापत्तिर्विधिविषया स्यात्तद्वरं स्तुतावेव तदाश्रयण-मित्यविधित्वं स्यात् ॥

प्रशंसा ।

ननु सर्व्वत्र प्रशंसानिमित्तत्वं गुणवादस्योक्तम्। सत्यं, फल-मन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा, अत्र तु गुणसादृश्यादिवत्प्रवृत्तिनि-मित्तम्। कथमिति चेत् ॥

गवाश्वादिगतां पूर्वमुपादाय प्रशस्तताम् ।
तदभावोऽन्यपश्वादौ नञ्समासेन कथ्यते ॥

न तावन्महिषादीनां पशुत्वस्वरूपाभावः शक्यते वक्तुं प्रत्यक्ष-विरोधा,त्तत्कार्यप्रतिषेधः कल्प्येत तदपि तत्र तत्र वचनविहि-तत्वात् न शक्यमेव। न च विकल्पो वैषम्यात्। कल्प्यो ह्यत्र वि-धिरितरत्र क्लृप्तः स्तुत्या वार्थवत्त्वान्नागत्या तदाश्रयणम्। तुल्यश्च मुख्यार्थत्यागः पशवो गोऽश्वा इति च पुनरुपादानमनर्थकं न च पशुत्वैकार्थसमवायिनः क्रियागुणाः शक्याः प्रविवेक्तुम्। अथ गवाश्वसमवायिनो विशेषाः प्रतिषिध्येरन् एवमपि मन्दं फ-लम्। अन्यशब्देनैव च तावानर्थः सिद्ध इत्यनर्थकम्। अवश्यं चोत्तरपदेन प्रतिषेध्येऽर्थे प्रथममुपात्तेन तत्रानुवर्त्तितव्यं विषय-रहितप्रतिषेधासम्भवात्। न च प्रशस्तत्वादन्यदुपादीयमानमुप-युज्यते। शक्नुवन्ति च गवाश्वादिसम्बन्धात्तद्गतं प्राशस्त्यं गमयि-तुम्। यद्यप्यप्रशस्तत्वमपि शक्नुवन्ति तथापि प्रक्रमापेक्षया त-द्विधानाकाङ्क्षितमिति प्राशस्त्यमेव निषिध्यते। तत्प्रतिषेधमा-त्रमपि च नैवैापयिकमिति तद्द्वारेणान्येषां प्रशस्ततरत्वं क-थ्यते। एतदुक्तं भवति। गवाश्वादीनपेक्ष्य नैवान्यस्य प्राशस्त्यं

विद्यतइत्येवमन्यगतप्रशंसानिमित्तः प्रतिषेधः सा चेद्द प्रथमतरमाश्रितेत्यनन्यप्रयोजनतया पश्चादवगम्यते । अन्यत्र पुनरुत्तरकालमेवैषा भवन्ती निमित्तत्वेनोच्यते ॥

भूमा ।

यदि सृष्टीरुपदधातीत्याख्यातप्रत्ययवशाद्विधिराश्रीयते तत्र न जात्या धर्म्मविशेषेण वा काश्चिदिष्टकाः सृष्टयो नामान्याभ्यो विलक्षणा विज्ञायन्ते, या एवंविधलिङ्गैर्म्मन्त्रैरुपधीयन्ते ता एव सृष्टयस्तत्रोपधानमात्रमुद्दिश्य मन्त्रेषु विधीयमानेषु सकलव्याप्तेः प्रत्यक्षवचनाविनियुक्तलिङ्गप्रकरणविनियोज्यमन्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात् प्रकरणपाठादेव सर्व्वत्र मन्त्रेषु प्राप्तेषु एकदेशानुवादः सृष्ट्यभिधाननिमित्तार्थवादार्थः । अत्र चोदयन्ति । चयनचोदनयैवोपधानस्य प्राप्तत्वाल्लिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्या मन्त्रप्राप्तेः प्रदेशान्तरस्थार्थवादानुपपत्तिरेकवाक्याधीनत्वादर्थवादप्रवृत्तेस्तथा च प्रथनार्थवादे व्याख्यातम् । न चान्यो गुणः श्रूयते यदर्थता कल्प्येत तत्र परिसंख्यार्थतैव प्राप्नोति। ततस्च तदवस्थमानर्थक्यमिति वाच्यं पुनः श्रुतिप्रयोजनम् । तत्र के चिदाहुः । उपधानमेवात्र विधीयते तन्माहात्म्यप्रदर्शनार्थं च मन्त्रग्रहणम्। इत्थमिदं प्रशस्तं यदेवंरूपैर्म्मन्त्रैः क्रियतइति । चयनेनार्थं गृहीतमुपधानमिति चेन्न । संहतस्थापनेनापि चयनोपपत्तेः । न चैवं संहतानामेवोपधानं स्यात्, न । तस्येष्टकाः प्रत्युपादीयमानस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायसिद्धेः । अपि च ॥

प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवंविधा क्रिया ।
आध्वर्य्यवसमाख्यानं तथा हि प्रतिपद्यते ॥

ततश्चाध्वर्य्युकर्तृकत्वं च लभ्यते अर्थगृहीतायां त्वनियमः स्यात्। न चावश्यमुपधाने एव सर्वे मन्त्रा विनियुज्येरन्। अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् ग्रहणाद्यपि कुर्य्युः। अपि च॥

प्रत्यक्षब्राह्मणोक्तानां मध्यमा चितिराश्रयः।
तदर्थमपि सम्बन्धः कार्य्यो मन्त्रोपधानयोः॥

ये त्वौपानुवाक्यकाण्डाधीनास्तेषां वाक्यादृते सम्बन्ध एव नास्तीत्यर्थवदेव वचनम्। न चावश्यमनेन सूत्रेणार्थवादत्वं प्रतिपाद्यते तल्लिङ्गात्तल्लिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्तशब्दप्रवृत्तिमात्रकथनादतो नातीव सृष्टिनामविधानमादर्तव्यम्॥

भाष्यकारेण तु विधौ लक्षणां परिहरतानुवादत्वमाश्रितम्। एकया स्तुवतइति ह्यनुवाकाद्यस्यैवासृष्टिलिङ्गत्वादात्मपरित्यागेनेतरलक्षणार्थेना स्यात्, तल्लक्षयित्वा च पुनरात्मापि प्रतिपादनीय इत्यतिगौरवमुपधानस्तुत्यर्थत्वेन पुनरनुवादत्वाददुष्टा लक्षणा॥

लिङ्गसमवायात्।

सृष्टिवदेव प्राणभृदादिषु चोद्यपरिहारावल्पैरेव लिङ्गैर्भूयसामनेवंल्लिङ्गानां लक्षणमित्युदाहरणभेदः स्वार्थापरित्यागाच्चोभयत्र लक्षणस्यापि ग्रहणमुपादीयमानत्वादिति॥ आह च

यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्य्यं नियुज्यते।
तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नुपादाने द्वयोरपि॥

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २३ ॥

विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते।

तस्मादेकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते ॥

किं पुनरत्र संदेहकारणं विधौ सामान्यग्रहणमिति केचित्। तदयुक्तम्। तत्र तावन्मात्रनिर्णयात्। स्यादेतत्। कथं निर्विशेषं सामान्यं संभवतीति, घृतवदिति वदामः। तत्रापि च नवपुराण-गव्यमाहिषादिसंदेहस्तदवस्थस्तेन यथात्र घृतमात्रनिर्णयादसं-देहो विशेषानभिधानेपि सर्वैः कार्यसिद्धिरेवमिहापि स्नेहन-समर्थद्रव्यमात्रग्रहणादसंदेहः। तस्मादर्थवादे घृतश्रवणात् सं-शय इत्यपरे। तथापि न युक्तो, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णीतत्वात्। न हि गौरानीयतां शुक्ल इत्यत्र कैश्चित्संदिह्यते । विषम उप-न्यासः। कथम् ॥

विधौ यदि विशेषः स्यात् संदेहः कस्य वा भवेत्।
स्तुतिस्थे त्वितरस्यापि तुल्यैवेषा विचारणा ॥

यदि ह्येवं भवेदक्ताः शर्करा उपदधाति घृतेनेति। ततो नै-व किंचिद्विचार्य्येताथ त्वञ्जनवाक्यवदिहाप्येवं श्रूयेत गामानय शुक्लः प्रशस्त इति ततो ऽस्त्येव संदेहकारणमिति एतदप्युदा-हरणमेव स्यात्। अतो ऽन्यत्र सामान्यमन्यत्र च विशेष इत्ये-तस्मात्संदेहः। केचिच्च संशयदर्शनादेव विधिस्तुत्योर्वाक्यान्त-रत्वमाचक्षते ॥

यदि ह्येकं भवेद्वाक्यं विशेषे तत्समाप्यते।
विशेषावगमात्तत्र न संदेहः प्रसज्यते ॥

वाक्यभेदे पुनरेकं सामान्ये परिसमाप्तमन्यद्विशेषपरमिति युक्तः संदेहः। 'यत्तु विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'ति तदङ्गप्रधान-वाक्यानामिव पश्चात्संबन्धसद्भावाभिप्रायेण ॥ तथा हि।

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥

न त्वेतद्युक्तमिव, ये हि पदसंघाताः कर्म्मौपयिकेषु अर्थेषु पर्य्यवस्यन्ति तेषां नानावाक्यत्वं युक्तम् । न त्वर्थवादानामेकवाक्यत्वात्प्राक् प्रयोजनलाभ इति प्रथममेवैकवाक्यता । दुर्लभतरश्च संदेहः स्यादन्योन्यनिरपेक्षयोः सामान्यविशेषयोरितरत्रेतरत्र च पर्य्यवसानात् । यदेव हि यत्रोपात्तं तदेव तत्रासंदिग्धं गृह्यते सामान्यसमाप्तश्चात्र विधिः पश्चाद् विशेषः स्यात् । मन्त्रवर्णवदिति चेत्, एवमपि तदधिकरणविषयत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः । तस्मादेकवाक्यतायामेवोपक्रमोपसंहारयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन विप्रतिपत्तेरवश्यंभाव्येकगोचरत्वाच्च किमधीना कस्य प्रवृत्तिरिति जायते संदेहः । कस्य सामञ्जस्यमिति यच् श्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसं न लक्षणावृत्तं, तत्र च ॥

स्तुतीनां विध्यधीनत्वादनुवादाच्च लक्षणा ।
मुख्यत्वात्तु विधेर्नासावविरोधाच्च कल्प्यते ॥

विधीयमानं हि स्तोतव्यं न तु स्तुत्यं विधेयमप्राप्तार्थश्च विधिरिति न श्रौतार्थात् प्रच्यवते । यद्यपि तावदर्थवादोपक्रमत्वं भवत् ततः प्रथमज्ञानानुरोधेन कदा चिद्विधिर्वशीक्रियेत विध्युपक्रमं त्विदमक्ताः शर्करा इति । तस्मान्निर्दिष्टसामान्ये यद्यर्थवादो न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते ततो ऽनर्थको भवतीत्यशक्तः स्वस्तन्त्रीभवितुं, विनापि चार्थवादेन विध्युद्देशः समर्थत्वान्न युक्तास्तदश्यः कर्त्तुमर्थवादस्त्वगतित्वाद्विधिवशेन वर्त्तते, विशेषश्च सामान्यमव्यभिचारात् शक्नोति लक्षयितुं, न सामान्यं व्यभिचाराद् विशेषं, तस्माद् घृतशब्दः स्नेहमात्रलक्षणार्थः ॥

कामं वा सो ऽर्थवादो ऽस्तु सामान्यस्थो घृते विधिः ।

विना स्तुत्या विधानं तु स्नेहद्रव्यान्तरे भवेत् ॥

यथा रौद्रेणापि मन्त्रेण सोमो गृह्यमाणो न केवलं तदर्थो भविष्यत्यन्यदेवत्यस्यामन्त्रग्रहणोपपत्तेरेवमनर्थवादकं तैलवसयोर्विधानं, यत्रैव चांशे स्तुतिर्दृश्यते तत्र विध्युद्देशस्य प्ररोचनाशक्तिरपगच्छति, अन्यत्र त्वविहतशक्तिना विधानमिति सर्वस्नेहग्रहणम् । उच्यते ॥

समाप्यते विधिः कश्चित्कदा चिन्नाप्ररोचितः ।
घृते प्ररोचनां दृष्ट्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥

यद्यपि तावद्विधिप्रक्रमे तैलवसयोरप्युपादानं, तथापि प्ररोचनातो विधिर्घृते दृश्यते नेतरयोरित्यनुपादानव्ये कल्पयितव्या च तद्विषया विधेः प्ररोचनाशक्तिः क्लृप्ता च घृते । तस्यां च सत्यां काल्पनिकी वाक्यं भिनत्ति घृते च क्लृप्तां गृह्णन्नितरत्र च कल्पयन् वैरूप्येणापि विधिर्भिद्येत । तस्माद्विध्युद्देशेऽपि तैलादिभ्यो ऽपनीयते । यद्यपि च सामान्यशब्दः स्यात्तथाऽपि न कश्चिद्विशेषः । तत्र सामान्यान्यथानुपपत्त्या यत्र क्व चनानुश्रुते विशेषे ऽपेक्षिते वाक्यशेषाद् घृतएव प्रत्ययो भवति, घृते च शब्दार्थे यदि श्रुत्यनुरोधेनात्यन्ताश्रुततैलादित्यागः क्रियते किं विरुध्यते सन्देहमात्रं हि तत्र बाधितं न तु प्रमाणं किं चित् । क्रियामात्रमेव चेद्ध चोदितं न द्रव्यं तत्र न यावत् किं चित् द्रव्यमाक्षिप्येत यदि कश्चिदपि श्रुतिलेशो न स्यात् । घृतार्थवाददर्शनात् त्ववश्यकर्त्तव्यायामश्रुतद्रव्यविधिकल्पनायां नान्यत्र प्रमाणमस्तीत्यङ्गीकृत्य घृताञ्जनविधिर्गम्यते । तत्र भ्रान्त्युत्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षा निर्मूलत्वात् बाध्यमाना न दुष्येतेत्यविरोधः तैलादिग्रहणे च लक्षणात्वं स्यात् । क्रियया द्रवद्रव्येण

च विशेषः घृतशब्देन च सामान्यं लक्षयितव्यम् । तस्माद् घृतग्रहणं प्रमाणमिति सिद्धम् । वृत्त्यन्तरे त्वत्रैव मन्त्रवर्णोऽप्युदाहृतः । तत्र तु घृतेन किं करिष्यतइति वक्तव्यम् ॥

अर्थाद्वाकल्पनैकदेशत्वात् ॥ २४ ॥

अथ यत्रेति संन्दिग्धे वाक्यशेषो न विद्यते ।
तत्र सामर्थ्यसिद्धेन विध्यंशेनैव निर्णयः ॥

देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ संहतहस्तसंयोगमात्रमञ्जलिः नाञ्जलिना वारि पिबेत् इत्यादावाक्रोशः । सक्तुहोमचोदनायां शब्दात्सन्देहे सत्यसति चाक्रोशस्य वाक्यशेषे ऽन्यथानुपपत्तेरेवाक्रोशाश्रयणम् । नन्वनेनैव न्यायेन यथा शक्नुयादिति वाक्यशेषादन्धादीनामाज्यावेक्षणादिरहितः कर्म्माधिकारः स्यात् । नासन्देहात्, सन्दिग्धनिर्णयार्था त्वेवं कल्पना भवति । न चाधिकारे संदेहः समस्तधर्म्मोपेतं यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषात् । सन्ति च तादृशस्य कर्त्तारश्चतुष्पदादयः इति न प्रयोगचोदनान्यथानुपपत्तिः । यत्र तु यावज्जीवचोदनादावेवं भविष्यति तत्र शक्तिकृताङ्गत्यागेपि सत्यवैगुण्यं प्रधानस्य चोदितमित्याश्रयिष्यामहएव तस्माद्यावदेव लब्धात्मको विधिस्तावद्यत् कल्पते तद्वैदिकं, सिद्धे तु तत्कल्पनं पौरुषेयत्वादप्रमाणं सामर्थ्याधीनत्वाद्वाक्यशेषसिद्धेः । आह च ॥

यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् ।
तेनैव चैता न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥

इति कृतबहुमार्गां मन्त्रविध्यर्थवादैः
स्मृतिपरिखमुद्रां खेदशालोपगूढाम् ।

अनभिभवसमर्थं धर्म्मदुर्गं प्रविश्य
प्रविभजति समर्थामर्थचिन्तामिदानीम् ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसावार्त्तिके प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तः प्रथमाध्यायः ॥

तन्त्रवार्तिके ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

श्रीमहागणपतये नमः ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥

संबन्धं तावल्लक्षणद्वयस्य करोति तत्र प्रथमे ऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तमित्युक्तम् तत् कुतः, नैव हि प्रथमे ऽध्याये सूत्रकारेण किं चन लक्षणेन प्रमाणादेः स्वरूपमुपवर्णितम्। तन्नाम लक्षणमुच्यते येन तद्व्यतिरिक्तेभ्यस्तस्य स्वरूपं व्यावृत्ताकारं निरूप्यते, न चैष (१) प्रमाणादीनां लक्षणमुक्तम्। अनुमानादीनि तावन्नैव सूत्रितानि । प्रत्यक्षमपि धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वेनोपन्यस्तं न लक्ष्यत्वेनेति व्याख्यातम्। न च शब्दो ऽपि कश्चिद्धर्मप्रमाणभूतो लक्षितः अस्मिन्नेवाधिकरणे तस्य लक्ष्यमाणत्वात् । यदपि च वृत्तिकारेण सर्वेषां लक्षणं प्रदर्शितं न तदध्यायार्थत्वेनोपसंहर्तुं युक्तम् । सूत्राध्यायार्थानुपसंहारात् । कथं च समस्तलक्षणार्थव्यतिरिक्तएवार्थे सूत्राणि क्षीयेरन् । अपि च वृत्तिकारेण यो ऽप्युक्तः षट्कः प्रत्यक्षपूर्वकः अपरीक्ष्यतया सो ऽपि नैव लक्षणगोचरः, लोकप्रसिद्धार्थानि हि ता-

---

(१) न चेहेति युक्तः पाठः ।

न्यपरीक्ष्यत्वेनोक्तानि न प्रथमाध्यायविषयत्वेनोपसंहारमर्हन्ति। तस्माद्यत् प्रथमाध्याये वृत्तं तदालोच्यैतद्भाष्यं नेयम्। तत्र प्रमाणलक्षणं तावच्चोदनालक्षणाश्रयणास्य विध्यादितत्त्वनिर्णीतिः प्रमाणेनैव स्थिता। समस्तो हि प्रथमः पादश्चोदनासूत्रपरिकरः तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमुक्तम्। अतोऽवधारितार्थलक्षणशब्दसाहचर्यात् प्रमाणशब्दः प्रतिपाद्यत इत्येवं नोत्पाद्यधर्मविषय एव व्याख्याय सत्यपि प्रमेयमात्रवाचित्वेऽस्मिन् शास्त्रे जिज्ञास्यत्वेन धर्मः प्रमेयः प्रक्रान्त इति स एव गृह्यते। अथ वा करणमेव प्रमाणं तस्यैव लक्षणमुक्तम्। यद्यपि च सर्वप्रमाणानां तन्नोक्तं तथापि धर्मप्रमाणस्य चोदनात्वं लक्षणमित्येतावतैवोक्तं मन्यते। न चावश्यं सर्वात्मनैव लक्षिते लक्षणत्वं विशेषरूपाणामानन्त्येन सर्वलक्षणाभावप्रसङ्गात्। अपि चौत्पत्तिकसूत्रेण विशेषोऽप्युक्त एव येनागमविशेषो गम्यते। अथ वोपन्यस्तस्य चोदनात्मकस्य प्रमाणस्य लक्षणं प्रामाण्यकारणमित्युपसंहारः। तथा यद्यपि विधेरिदं रूपमिदमर्थवादस्येदं मन्त्रस्येत्येवं नोक्तं तथापि धर्मं प्रत्युपयोगाभिधानात्तत्त्वं निर्णीतम्। अवसराभावात्तु तत्स्वरूपं न निर्दिष्टम्। श्रुतिमूलत्वं विज्ञानस्य स्मृतिप्रामाण्ये तत्त्वम्। नामधेयस्य चोदनान्तर्गतत्वात्प्रमाणत्वम्। संदिग्धार्थनिर्णये वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यमित्येवं समस्तमध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षते। तत्र प्रस्मर्तव्यमिति। अविस्मृतप्रामाण्यो हि भेदादिप्रतिपादनमविशेषादनर्थकं हि स्यादिति क्रियमाणं सहते। अन्यथा ह्यनर्थकं नामेत्येव प्रत्यवतिष्ठेत। ननु प्रधानाप्रधानचिन्ता तृतीयचतुर्थयोर्विषयः कथमत्रोपन्यस्यते। केचिदाहुः। इह द्रव्यकर्मणोरुत्तरत्र तु कर्मणामेव ग-

णप्रधानत्वविचारादपौनरुक्त्यमिति । तदयुक्तम् । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वित्यत्र सर्वाभिधानात् । तेनैवं वाच्यम् ॥

लक्षणार्थो ऽत्र तत्त्वेन भेदः शब्देतरादिभिः ।
तमन्वपूर्वभेदो ऽपि प्राधान्यं तत्प्रसिद्धये ॥

कर्मभेदस्तावदौत्सर्गिको लक्षणार्थ,स्तदपवादत्वेनाभेदः । तदनुनिष्पादिनौ त्वपूर्वभेदाभेदौ । तत्र प्रतिकर्मभेदमपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयसिद्धः प्रधानाप्रधानविचारः पुनरपवादत्वेनारभ्यते सत्यप्यवहन्त्यादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्माकाङ्क्षितदृष्टप्रयोजनपर्यवसानान्न क्रियाजन्यापूर्वान्तरोत्पत्तिः । यत्तु नियमापूर्वं तत्क्रियाकृतं न भवतीति न तथा व्यपदिश्यते । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति क्रियाणां प्रधानत्वं तत्रैव तद्भेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । अस्य च विवेकार्थं यद्गुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते तदपवादार्थं धर्ममात्रे तु स्तुतशस्त्रयोरिति चाधिकरणद्वयं प्रस्तोष्यते । ततश्चाख्यातद्वैविध्ये विचारिते प्रसङ्गात्तृतीयं प्रकारमभिधायकत्वं प्रतिपादयितुं मन्त्रप्रस्तावः तल्लक्षणादीनि तु प्रसक्तानुप्रसक्तेन यावत्पादसमाप्ति । ततः शब्दान्तराभ्यासाभ्यां भेदमुक्त्वा पौर्णमास्यधिकरणेनाभ्यासापवादः करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । ततस्तदपवादार्थमुपांशुयाजाघाराग्निहोत्रपशुसामाधिकरणानि । ततः संख्यासंज्ञागुणैर्भेदः । तावच्च गुणगतो विचारो यावत्प्रकरणान्तराधिकरणम् । ततस्तन्न्यायानुवृत्तिरा शाखान्तराधिकरणात् । तत्र च षट्कातिरिक्तभेदकारणव्युदासः संज्ञाभ्यासगुणप्रक्रियाणां चाशङ्कानिवृत्तिरित्येतावान् भेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थो ऽवश्यं वक्तव्योऽङ्गाङ्गित्वाद्यवधारणार्थम्, न चान्यस्येदानीमवसरो ऽस्तीत्ययमेवाध्यायसं-

बन्धः कुतः ॥

शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदनिबन्धनाः ।
कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादुपदेशातिदेशधीः ॥

प्राक् तावत्प्रमाणलक्षणाद्वेदार्थविचारात्मकत्वान्न कस्य चिद्भेदलक्षणादेः प्रस्ताव इत्युत्तरकालमारम्भः । तत्रापि शेषशेषित्वं प्रयोजकाप्रयोजकत्वं क्रमश्च भिन्नानां भवतीति न भेदलक्षणात्प्रागारभ्यते । तथा ऽधिकारः कर्मस्वरूपे ऽवधारिते तद्योग्यतया शक्यो निरूपयितुमिति पञ्चापि लक्षणानि प्रतीक्षन्ते । तथोत्तरः षट्को ऽतिदेशविषयत्वादुपदेशज्ञानाधीनसिद्धिः समस्तः समस्तं पूर्वषट्कमपेक्षते । ततश्च परिशेषसिद्धो ऽयं भेदलक्षणस्य सबन्ध इत्यत्रारभ्यते । षड्विधः कर्मभेद इति साधनभेदोपचाराद् वक्ष्यमाणसूत्रक्रमानुरोधान्नामधेयं संख्यानन्तरं पठितव्यं सदनादरादन्ते पठितम् । इतिकरणो हेत्वर्थः षड्विधः कर्मभेद एतैः कारणैरिति यावत् । अथ वा करणे भेदशब्दं व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्येनैव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि संज्ञाशब्दान्तरयोः संख्यागुणयोश्चापौनरुक्त्यं स्वस्थाने वक्ष्यामः । सर्वत्र चैषां भिन्नविषयत्वान्न श्रुत्यादिवद्बलाबलचिन्ता भविष्यतीति तद्भेदप्रतिपादनमात्रं तात्पर्येण अन्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्त्यादिना ॥ तत्र ।

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ।
प्रसक्तानुप्रसक्तादि प्रस्तुतादुपजायते ॥

यथेदमेवाधिकरणं प्रकृतानुनिष्पाद्यपूर्वभेदानुसारसिध्यर्थमुपोद्घातत्वेन भविष्यति कतरस्मात्पदात्फलेन संबध्यमानादसर्वभेदाभेदावनुगन्तव्याविति । यदा निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थौ

स्यातां ततः किं प्रतिपदं धर्म इत्यादिरसंबद्ध एव विचारः स्यादत आह । वाक्ये च पदानामथो इति । अत्रापि चोद्यते ॥

चोदनालक्षणत्वेन वाक्यार्थो ऽवस्थितो यदा ।
धर्मः प्रतिपदं वाच्यः कथमाशङ्क्यते तदा ॥

यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयेत ततः किं पदेन पदेनोच्यत-इति विचारो युज्यते लाक्षणिके त्वयुक्तः ॥ तदुच्यते ।

धर्मत्वं फलसंबन्धात्पदार्थस्यैव युज्यते ।
तत्किमेकस्य सर्वेषामिति युक्ता विचारणा ॥

न चात्र यो धर्मः स किं पदेन पदेनोच्यतइत्येवं विचार्यते किं तर्हि यः पदेन पदेनोच्यते स किं फलसम्बन्धोत्तरकालं वाक्यार्थात्मना गम्यमानो धर्मो भवति अथेतरपदार्थानुगृहीत एकः पदार्थ इति। तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं प्रतिपादितं भवति। साक्षात्फलसाधनमात्रस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिदर्थोऽस्ति यः सर्वैरेक इत्येवमाश्रीयेत । यच्च फलपदेन सह संबध्यते तस्यार्थं धर्ममपूर्वसाधनं च मन्यन्ते । तेन किं सर्वाणि पदानि फलेन संबध्यन्ते किं वा एकमिति विचारः। किं प्राप्तं प्रतिपदमिति । कुतः

ऐकरूप्येण सम्बन्धः प्रधाने न च सिध्यति ।
तस्मात्फलपदेनैव सर्वं संबध्यते पदम् ॥

यदि हि विशेषो गम्येतेदं फलसबन्धयोग्यमिदं नेति ततः किंचिदेव संबध्येत, अनवगम्यमाने तु सर्वाणि पदानि फलेनैव संबध्यन्ते । यदि चैकं फलसंबन्धीतराणि च तत्संबन्धीनीति कल्प्यते ततो वाजपेयाधिकरणन्यायेन एकस्य फलं प्रत्यपादान-विधानगुणभावादितरत्तु प्रत्युद्देशानुवादप्राधान्याद्वैरूप्यनिमि-

त्तवाक्यभेदप्रसङ्गः। सर्वेषां तु फलं प्रत्युपादीयमानानामैकरूप्यात् तत्र संबन्धोपपत्तिः। सर्वस्य सति संभवे गुणमतिलङ्घ्य प्रधानेनैव नित्यं संबध्यते। तस्मात्सर्वेषां फलसंबन्धाद्धर्मत्वं, तत्र तु किं सचिवत् प्रत्येकं कृत्स्नं फलं साधयन्ति, अथ दर्शपूर्णमासवत्संहत्य, तथा किं विकल्पेन समुच्चयेन वेत्यादि यथेष्टं कल्पनीयम्। तत्र फलभूमगरीयस्त्वादेकशब्दोपादानाभावात्सचिवत्प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात्सर्वेभ्यः पृथक्फलमिति पक्षः। अथ वाऽरुणादिन्यायेनैकवाक्योपादानात्संहतानां फलम्। अथ वैकनिराकाङ्क्षत्वात्त तदानीमेवेतरसंबन्धोपपत्तिः तस्माद्विकल्प इति। अत्राभिधीयते॥

फलेन यस्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं प्रकल्प्यते॥
तदल्पत्वोपपत्तौ च न युक्ता बहुकल्पना॥

यदि हि फलसंबन्धमात्रपर्यवसाय्येव वाक्यं भवेत्ततः कदाचिदपि सर्वाणि फलेन संबध्येरन्। इह तु तावन्मात्रेणासिद्धेरपूर्वमन्यत्कल्पयितव्यं तच्चानुपपत्तिप्रमाणकं, तत्रैकापूर्वकल्पनयोपपन्ने नादृष्टान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति। यो ह्यनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति कल्पयत्यसावेकं तच्चेत्कल्पितमर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य क्षीणाऽन्यथानुपपत्तिर्नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं भवति। तस्मादेकमेव फलसंबन्धि तस्माच्चापूर्वम् इतरत्फलवदुपकारीत्यध्यवसीयते। न चात्र विरोधो भविष्यति नामधेयत्वेन परिहारात्। अगत्या वा दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीतिवन्मत्वर्थलक्षणाश्रयणात् अर्थाच्चित्रसाध्यांशद्वारेण वा धात्वर्थैरात्मीयकरणग्रहणासिद्धेः। एवं स्थिते कतरदेकं संबध्यतामिति सर्वथानेकादृष्टकल्पनापरिहाराद् अनियमप्राप्तौ उच्यते॥

प्रधाने फलसंबन्धि तत्संबध्यङ्गमिष्यते ।
प्रधानाङ्गत्वमेकस्य न चैकत्रावकल्पते ॥

न ह्येकस्मिन् वाक्ये तदेव कदा चित्फलसंबन्धात् प्रधानं कदा चित्फलवदुपकारादङ्गं युज्यते नियतरूपत्वादङ्गाङ्गिभावस्य । तस्मान्नियोगेनैवाख्यातपदान्नामपदाद्वा पूर्वप्रतीतिः । कः पुनर्भावः के वा भावशब्दा इति । यावन्तः फलसंबद्धेषु वाक्येषु आख्यातशब्दा यजतिजुहोतीत्येवमादयस्तेषु प्रत्ययार्थप्राधान्यात्कर्त्तरि च लकारोत्पत्तेर्यागादिविशिष्टकर्त्रभिधानं, कथं चिद्वा विपर्ययात्कर्त्तृविशिष्टयागाद्यभिधानं मन्वानस्य प्रश्नः । सत्यामपि चैकपर्यनुयोगेनोभयपर्यनुयोगसिद्धौ यो ऽयं यजनमिज्या याग इत्याद्यनुदाहृत्यैव भावार्थतां ब्रवीति तन्नूनं के ऽप्य लौकिका भावशब्दा अपीत्युभयप्रश्नः । सिद्धान्तवादी तु भवतेर्णिजन्तादेरजित्यच्प्रत्यये कृते भावनावाचिनं भावशब्दं व्युत्पाद्याख्यातस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्परत्वं कर्त्रभिधानप्रतिषेधं चाभिप्रेत्योदाहरति यजति ददातीति । परः पुनर्भवतेर्णिजन्तादन्येन नैषो ऽर्थोऽभिधीयते, न चाख्यातप्रत्ययस्यात्र व्यापारो धात्वन्तरार्थत्वात् । कामं तुल्यजातीयत्वेन धातवो ब्रूयुस्ते ऽपि तु यागादिवचनत्वादसमर्था इति मत्वा हवनयागदानहोमशब्दा इति । अत्रोच्यते ।

यागदानाद्यनुस्यूतो भावनात्मा ऽवगम्यते ।
नित्यमाख्यातशब्देभ्यस्तस्माद्भावार्थतेष्यते ॥

यावानेव हि अनन्यलभ्यो ऽर्थः शब्दाद्गम्यते स सर्वः शब्दार्थः । सर्वत्र चाख्याते धात्वर्थस्य तदनुरक्ता च भावना विज्ञायते । तस्माद्भावार्थत्वव्यपदेशः । तद्व्यतिरिक्तास्तु द्रव्यगुणशब्दाः विज्ञाय-

न्तएवेति न पृष्टाः । तत्र द्रव्यादिशब्दानां निष्पन्नार्थाभिधायिनां करणार्थत्वयोग्यत्वात्प्राप्नोति फलसंगतिः । सर्वत्र हि फलं साध्यत्वात्सिद्धरूपं साधनमपेक्षते न साध्यान्तरं, नामार्थश्च सिद्धत्वात्तदपेक्षापूरणसमर्थः नाख्यातार्थः स्वयमेव तावत्साध्यत्वा,त्तस्माद्द्रव्यादिभ्यः फलमिति प्राप्ते सूत्रेणोत्तरं दीयते ॥

भावार्थाः कर्म्मशब्दा ये तेभ्यो ऽपूर्वक्रियागतिः ।
तैः कुर्य्याद्यजिना स्वर्गमेष ह्यर्थो विधीयते ॥

फलसंबन्धो हेतुरपूर्वप्रतिपत्तेः(१)। संबन्धश्चाकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देभ्यः प्रसर्पन्ती दृश्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । तस्मादाख्यातेभ्यो ऽपूर्वभावना गम्यते तत्र च धात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्तिः प्रत्यासत्तेः । अतस्तेनैव फलकरणभूतेनान्यथानुपपत्त्या ऽपूर्वं भाव्यते(२) इत्यवधार्य्यते । कथं पुनर्यज्यादीन्पृथक्कृत्य केवलप्रत्ययवाच्य एव भावनार्थो लभ्यते भावयेदिति । कुतः ॥

अभिदध्युः स्वशक्त्या हि विधिमात्रं लिङादयः ।
ण्यन्तस्य भवतेरर्थः केनांशेनाभिधीयते ॥

न च धात्वन्तरार्थं यज्यादयः प्रतिपादयन्ति स्वार्थमात्रव्यापृतत्वात् । अतः शब्दरहितमेवेदमारोप्यते भावयेदिति । किं च ॥

शब्दान्तरस्य यो ऽप्यर्थः पर्य्यायैरभिधीयते ।
न स तेनैव सहितस्तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥

तद्यथा पिकमानयेत्युक्ते यो नामार्थं न प्रतिपद्यते तस्मै कोकिलशब्दमेव केवलं प्रयुञ्जते न कोकिलः पिक इति, तथात्र यद्याख्यातस्य करोतिर्ण्यन्तो वा भवतिः पर्य्यायः ततस्तदर्थ-

(१) प्रतीतेरिति २ पु० पाठः ।

(२) अपूर्वभावनाऽवगम्यतइति पु० पाठः ।

कथने तन्मात्रमेव प्रयोक्तव्यं नाख्यातप्रत्ययोपि, न हि तदानीं विविच्य ज्ञायते केनांशेन क्रिया प्रत्याय्यतइति । अत्र तु भावयेत्कुर्य्यादिति वा पुनरपि लिङ् प्रयुज्यते एव । अतस्च यो ऽनेन यजतेः परेणार्थः प्रतिपादितः असौ भावयतेरपि परेण तेनैवेत्यधिकावाप एव भावयतेः । तस्मादवैदिक इति । अत्राभिधीयते । सर्वत्रैव तावत् ॥

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ॥
सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थो ऽवगम्यते ॥

इह केभ्यश्चिद्धातुभ्यः परा तिङ्विभक्तिरुच्चार्य्यमाणा कर्त्रात्मलाभमात्रमेव व्यापारं प्रतिपादयति यथा ऽस्तिभवतिविद्यतिभ्यः । अपरेभ्यस्तु सिद्धे कर्त्तरि अन्यात्मलाभविषयव्यापारप्रतीतिः । यथा यजति ददाति पचति(१) गच्छतीति । द्रव्यमेव च विशिष्टशक्त्युपेतं प्रचलितात्मतत्त्वं विप्रकीर्णस्वभावं पूर्वापरीभूतं प्रथमावस्थातः प्रत्युत परामवस्थामप्राप्तं व्यापारशब्दवाच्यं भवति । तत्र कदा चित्कर्त्तैव एवमवस्थः प्रतीयते, कदा चित्सिद्धे कर्त्तर्य्यन्यः । तद्यदा कर्त्तुरेवैषा ऽवस्था भवति तदासौ स्वयमेवान्यस्मादात्मलाभमपेक्षमाणः परनिष्पत्तावव्याप्रियमाणत्वान्न करोतिशब्दवाच्यतां प्रतिपद्यते(२) । यदा तु लब्धात्मको ऽन्यत्र व्याप्रियते तदा करोतीत्येवमपदिश्यते । तथा च किं करोति पठति गच्छतीति सामान्यविशेषरूपेण सामानाधिकरण्यप्रयोगो दृश्यते, न तु किं करोति भवत्यस्ति वेति प्रयुज्यते । तस्माल्लब्धात्मककर्तृव्यापारवचनानि करोत्यर्थवन्ति आख्यातानि । तत्र

---

(१) पठतीत्याधिकं २ पु० पाठः ।

(२) भजतइति २ पु० पाठः ।

च क्रियमाणेन केन चिदवश्यं भवितव्यम् । कुतः ॥

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्म्मणा विना ।
भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोतेः कर्म्म जायते ॥

करोतेः नित्यं सकर्म्मकत्वाद्यावत्क्रियमाणं न लभ्यते न तावदर्थः पर्यवस्यति सर्वकारकाणां चावान्तरक्रियासु कर्तृत्वं प्रतिपाद्यमानानां प्रधानक्रियासु कर्म्मादिविभागो जायते । प्रतिक्रियं योग्यताभेदादवान्तरक्रियावैचित्र्यं भवति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिदमवगतं भवतिक्रियायाः कर्त्ता करोतेः कर्म्म संपद्यते इति । तथा हि ॥

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

य एव हि प्रवृत्तभवनः संभावितभवनो वा ऽन्येन प्रयुज्यते स एव क्रियमाणत्वेनावधार्य्यते नान्य,स्तथा च न कश्चित्खपुष्पमाकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । यत्रापि पादौ कुर्वित्यादिषु निष्पन्नानां कर्म्मत्वप्रयोगो दृश्यते तत्राप्यनिष्पन्नसंस्कारादिविवक्षया पादादिशब्दप्रयोगादव्यभिचारः । सत्यपि च करोतेरनेकार्थत्वे सर्वत्र गन्धनावक्षेपणादौ किं चिदनुत्पन्नोत्पादनसामान्यमवगम्यते । अथ वा यदा ऽस्योत्पादनाभिधायित्वं तदैव विशिष्टाख्यातसामानाधिकरण्यं दृष्टमिति तद्गतस्योत्पाद्यमानमेव कर्म्म भवतीत्युपपन्नम् । तेन भवतिक्रिया तावल्लब्धा । ततश्च ॥

करोत्यर्थस्य यः कर्त्ता भवितुः स प्रयोजकः ।
भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥

भवतिकरोत्योः शक्तिभेदाद्विक्लिदिपचत्योरिव नियतं प्रयोजकव्यापारवचनत्वम् । तत्र च कदा चिदभिधीयमानकर्म्म-

शक्त्या ऽऽक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा स्वयमेवाक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा केवलं प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते कटं करोति ओदनं पचतीति । कदा चिदाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारमात्रं घटो भवति विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति । कदा चिदुभौ भिन्नौ समुच्चित्य प्रयोगः करोति कटं देवदत्तः स च भवति । कदा चिदुपसर्जनीभूतप्रयोजकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारः क्रियते देवदत्तेनेति स्वयमेवेति वा प्रयोगे । कदा चित्पुनः समानपदैकदेशोपात्तोपसर्ज्जनीभूतप्रयोज्यक्रियः प्रयोजकव्यापारो विवक्ष्यते तदा च करोतिपचत्योस्तादात्म्येनाशक्तेरप्रयोगाद्भूविक्लिद्योश्च केवलप्रयोज्यक्रियानिष्ठत्वान्न साक्षात्प्रवर्त्तितुं शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा णिजपरः प्रयुज्यते भावयति विक्लेदयतीति च । तथा चाह ॥

प्रयोज्यकर्त्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः ।
ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्म्मसु ॥

न च तेषामण्यन्तानामशक्तिरिति अन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषां वा शक्तिरित्येषामपि तद्वद्भवितव्यम् । कुतः ॥

शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः ।
तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥
एवं करोत्यर्थद्वारेण सर्वाख्यातेषु भावयत्यर्थः सिद्धः ।
तेन भूतिषु कर्त्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः ॥

यत्तूक्तं न विधित्वव्यतिरिक्ता लिङादयो ऽर्थं वदन्तीति । तदयुक्तम् । कुतः ॥

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

यदा हि सर्वाख्यातानुवर्त्तिनी करोतिधातुवाच्या पुरुषव्यापाररूपा भावनावगता भवति तदा तद्विशेषाः सामान्याख्यातव्यतिरिक्तशब्दविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतभविष्यद्वर्तमानादयः प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यतः करोत्यर्थोऽवगम्यते, किं करोति पचति किमकार्षीदपाक्षीत्किं करिष्यति पक्ष्यति किंकुर्य्यात्पचेत्किं न कुर्य्यान्न पचेदिति । तत्रार्थात्मिकायां भावनायां लिङादिशब्दानां यः पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः सा द्वितीया शब्दधर्म्मोऽभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्च इयमर्थवादाधिकरणे वर्णिता । यत्तु पर्य्यायस्थित्यतिलङ्घनं प्रत्ययापरित्यागादभिहितम् । तत्रोच्यते ॥

केवलस्याप्रयोगित्वात्कर्तृसंख्यादिसंग्रहात् ।
रूपाविनाशसिद्धेश्च प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥

यदि हि केवलः करोतिर्भावयतिर्वा प्रयोगार्हौ स्यातां ततः कोकिलशब्दप्रयोगे पिकशब्दवत्प्रत्ययो न प्रयुज्येत, न तु केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः अपभ्रंशत्वप्रसङ्गात् । तेन यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोक्तव्ये यस्यैवार्थः कथ्यते स एवानुवादभूतः प्रकृत्यनुग्रहार्थं प्रयुज्यते नान्यो ऽभ्यधिकार्थान्तरापत्तिप्रसङ्गात् । ननु च इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देशे विहितौ अतस्तद्युक्तौ करोतिभावयती प्रयुज्येयाताम् । नैतदस्ति । तथा सति शब्दपदार्थकत्वान्नैव ताभ्यामाख्यातार्थः कथ्येत । यत्तु क्वचिदर्थेऽपि धातुमिक्श्तिवन्तं प्रयुञ्जते यजिः यजतिः इति च, तच्छब्दे ऽभिहिते लक्षणया ऽर्थप्रतीतिरित्यवगन्तव्यं, न चेह किञ्चिल्लक्षणाश्रयणे प्रयोजनमस्ति येनावाचकः प्रयुज्येत । तत्रान्यदेवानिष्टमापद्येत

कृभुवौ धातू तिङाभिधीयेते इति । तस्मादर्थपरत्वसिद्ध्यर्थ-माख्यातप्रत्ययसहितावेव प्रयुज्येते । यदि च भावनैव एका प्रत्ययार्थः स्यात्करोतिभावयती वा समस्तप्रत्ययार्थोपादानसमर्थौ भवेतां ततः केवलप्रयोगोऽप्याशङ्क्येत, न तु तदुभयमप्यस्तीति करोतिभावयतिभ्यां कथितेऽपि भावनार्थे कर्तृसंख्यादि-प्रत्यायनार्थं पुनः प्रत्यय उच्चार्य्यते । यस्तु तत्र भावनाभिधानांशः स प्राप्तत्वादनूद्यते, अन्यथा हि भावनैवैका प्रत्ययार्थः करोति-भावयती वा कर्तृसंख्यादीनामप्यभिधायकाविति भ्रान्तिः स्यात् । नित्यं च पूर्वापरीभूता भावना ऽऽख्यातेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तरं प्रयुज्यते ततः करोतिभावयतिभ्यां द्रव्यवदुपसंहृत-रूपोच्यमाना नैवाख्यातसदृशी कथ्येत तस्मादवश्यं तदपि प्रयोक्तव्यमिति । किं च ॥

भावना गम्यमाना च धातुप्रत्ययसन्निधौ ।
कस्य वाच्येति विस्पष्टं न कदा चित्प्रतीयते ॥

यदि ह्येकान्तेनास्याः प्रत्ययार्थत्वमवधार्य्येत ततः करोति-भावयतिभ्यां प्रत्ययपौनरुक्त्याशङ्का स्यान्न तु तदस्ति, उभयसंन्निधौ गम्यमानत्वात् । केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगाभावाद्धि न विवेको विज्ञायते । शक्यते हि वक्तुं धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यत-इति । अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना, अथ वोभाभ्याम् । न च शक्तिकल्पनायां विशेषः, सर्वथा ऽर्थापत्तिसाम्यान्न च विवेकज्ञानप्रयोजनमस्ति । स्यादेतत् कृदन्ताद्धातोरप्रतीतेस्ति-ङ्व्यभिचारिण्येव नेति । तदयुक्तम् । अस्तिविद्यतिभवति-परेषु प्रत्ययेष्वप्यदर्शनात् । न च कृदन्तेष्वपि अत्यन्तं भावना नास्ति किं चिदपकृष्यमाणरूपप्रतीतेः । कृत्येषु ताव-

ह्योक्तव्यम् यष्टव्यमिति किं चिन्न्यूनाख्यातादृम्यते । तत्रापि कर्म्मोत्पन्नेषु द्रव्यप्राधान्याद् ब्राह्मणो न हन्तव्य इति भावोत्पन्नेभ्यो न्यूनतरा । न हि तत्र प्रयोजकव्यापारप्राधान्यमेकत्र धात्वर्थप्राधान्यात् अपरत्र स्वव्यापारविशिष्टप्रयोज्यपरत्वात् । एतेन भावकर्म्मोत्पन्नलकारास्तिङोपि व्याख्याताः । तेष्वपि हि प्रयोजकव्यापारगुणत्वप्रतीतिरविशिष्टा, अतो न तिङन्तानां तुल्यकल्पत्वम् । तथा ऽव्ययकृतो भावे भवन्तीति स्मरणाविशेषेपि स्वसंवेद्यमीषन्न्यूनभावनाविज्ञानम् । अभिक्रामञ्जुहोति दर्भतरुणकेनोपघातं जुहोति अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ति पुरा वाचः प्रवदितोरिति सर्वत्र श्रुत्यैव भावनान्तरसापेक्षा भावना ऽवगम्यते । पक्तः पक्ववानित्यपि निर्वृत्तरूपभावनोपसर्ज्जनद्रव्यप्रतीतिः प्रत्यक्षा । एवं पाचकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा च सर्वत्र कारकापेक्षा दृश्यते । अन्यथा हि रूढितद्धितसमासेष्विवेयं न स्यात् । न च निर्व्यापाराणामेते व्यपदेशा भवन्ति । न चास्ति स व्यापारः यत्र किं चिदसन्न जन्यते । ततश्च सिद्धः करोतिभावयत्योरर्थः, शक्यते च सर्वत्र सामानाधिकरण्यमपि दर्शयितुं विनापि पूर्वापरीभूतत्वेन । तद्यथा किं कर्त्तव्यं पक्तव्यं कथङ्कारं जुहोति अभिक्रामन्किं कृत्वा जुहोति अभिषुत्य किं कृतवान् पक्ववान्किं कृतं पक्वं किंक्रियो देवदत्तः पक्ता केयं क्रिया पाकः इति । न च करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्तमाख्यातेष्वपि भावनाप्रमाणं विद्यते । तस्माद्धातवोपि भावनां न मुञ्चन्ति । तथा चाहुः करोतिरर्थेष्विव सर्वधातुष्विति । यत्त्वस्याः प्राधान्यं तत्काममं तिङाभिधेयं द्योत्यं वान्वयव्यतिरेकाभ्यामस्तु न स्वरूपम् । नन्वेवमपि यागेनेति धात्वर्थे

निष्कृष्टे तेनैव भावनाप्युपात्तेति भावयेदिति पुनः प्रयोगो न प्राप्नोति। नैष दोषः। तथा हि द्व्यर्थस्य धातोर्भेदेनार्थे कथ्यमाने यागेनेति विशेषरूपं करणात्मना निष्कृष्टम्। इतरत्तु भावनात्मकं सामान्यरूपः शब्दान्तरेण भावयेदित्यनेन कथ्यते। अथ वा केचित्करणाशक्तृसंख्यादयः प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्याः भावना तु समुदायाव्यभिचारात्समुदितयोरेवार्थ इत्यपि शक्यं वक्तुम्। तथा च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां भावार्थाः कर्मशब्दा इति सामानाधिकरण्यमेवाश्रितं(१) न भावार्थत्वेन प्रत्ययाः कथिताः। शास्त्रे तु सर्वत्र प्रत्ययार्थो भावनेति व्यवहारः। तत्रायमभिप्रायः॥

प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा।
प्राधान्याद्भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते॥

यद्यप्यन्यद्विवेककारणं नास्ति तथापि प्राधान्यं प्रत्ययार्थधर्मं दृष्ट्वा नूनमियं प्रत्ययार्थ इत्यवगम्यते॥

तथा क्रमवतोर्नित्यं प्रकृतिप्रत्ययांशयोः।
प्रत्ययश्रुतिवेलायां भावनात्माऽवगम्यते॥

न केवलमेतावेवान्वयव्यतिरेकौ यौ परस्परपरित्यागेन लक्ष्येते तस्मिन्नेव हि पदे तदागमे हि तद् दृश्यतइत्यनेन न्यायेन विवेकोऽवधार्यते। यत्त्वस्त्यादिपरः प्रत्ययोपि भावनां जहातीति तुल्यं धातुसमुदायपक्षयोरप्येतत्,सर्वथा यत्र प्रतीयते तत्र तावत्प्रत्ययार्थत्वं निश्चीयते। अन्यत्र त्वयं विचार एव नास्ति। क्वचिद्व्यभिचारस्य चोत्तरमुक्तं तद्भूताधिकरणे। अथ वा नैवात्रापि व्यभिचारः। कुतः॥

(१) अभिहितामिति ग. पु० पाठः।

अस्त्यादावपि कर्त्तंशो भाव्ये ऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु न तथा सा प्रकाशते ॥

यद्यपि कर्त्तुरनिष्पन्नत्वाद् व्यतिरिक्तभावयितव्याभावात् अस्त्यादिषु प्रयोजकव्यापारो नातीव लक्ष्यते तथापि प्रत्ययसामर्थ्याद्भावयतीत्यवगम्यते । किमित्यपेक्षिते चानिष्पन्ने कर्त्तर्यन्यत्किं चिदित्यकल्पनादात्मानमित्येव सम्बध्यते केन भावनेन कथमवयवजननादिप्रकारेणेति । त्रयोऽपि तत्र भावनांशा भवनेनैव पूर्यन्ते व्यापारान्तरासम्भवात्तत्र केचिदवयवा भावनव्यापृताः प्रयुज्यन्ते केचित्सिद्धभवनाः प्रयोजकाः । सिद्धभवनासिद्धभवनवर्त्ति च सामान्यमुभयसंपर्काद्भावनेत्युच्यते । एतेन जायते निष्पद्यते सिध्यतीत्यादीनि व्याख्यातानि । अस्तिः पुनर्ज्ञानिसमानार्थाद्भवतेरुपरितनीमवस्थामभिलपन्सत्तयात्मभवनं भवद्भावयतीत्येवमाख्यातप्रत्ययं लभते । तत्रापि तु कालकृतभेदपूर्वोत्तरसामान्यसत्तारूपेण पूर्ववदेव प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारकल्पनानुसर्त्तव्या । सत्यामपि त्वेवमादिषु भावनायां निष्पन्नचेतनकर्तृविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधयोरसम्भवः । स्यादेतत् । दृष्टो विधिरपि तस्मात्प्रायणीयस्याङ्ग ऋत्विजा भवितव्यम् । रथन्तरं भवति । अत्र अध्वर्युः स्यात् । इन्द्रोक्थ्यानि स्युरिति । सत्यं दृश्यते न त्विह पूर्वेण तुल्यो भवत्यर्थः । सिद्धो हि पुरुषः कर्म्मसम्बन्धनिमित्तमृत्विक्त्वं भवदन्यैरेव वाक्कायमनोव्यापारैर्भावयेदित्युच्यते । तथा रथन्तरादिषु सत्यपि श्रुत्या भवनविधिसम्बन्धे तत्र सम्भवादनुमीयमाना भावनैव विधीयते । यत्र त्विहामुक्तो भवेदिति प्रयोगस्तत्र भवतेस्तिष्ठत्यर्थवाचित्वात्सम्भवत्येव व्यतिरिक्तं भावयितव्यम् इत्येवं विज्ञायते । स्थानेनान्यत्किं चिद्भाव-

येदिति । तेन भूतभविष्यद्वर्त्तमानापदेशमात्रेष्वेवापारमार्थिकं भवितृव्यापारस्य भावनात्वं न विध्यादिषु । भूतादिकथने ऽपि यदा समस्तं व्यापारं धातुरेवोपादत्ते नावयवकालादिकृतभेदाश्रयणं तदा विस्पष्टाद्विरोधा(१)द्धात्वर्थमात्रं कर्तृसंख्यादयश्च आख्यातपदार्थत्वेनावधार्यन्ते न भावना । न च भावनाव्यभिचारेण दोष इत्युक्तम् । यत्तु कृदन्तेष्वपि धातवो भावनां न व्यभिचरन्तीति । सत्यं धात्वर्था न व्यभिचरन्ति तैरेव तु गम्यमानत्वादनभिधेयत्वमपि शक्यं वक्तुम् । तथा हि ॥

धात्वर्थकारकैरेव गुणभूतो ऽवगम्यते ।
भावनात्मा कृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयते ॥

यथैव भावप्रधानत्वादाख्याते तत्सम्बन्धादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्म्मणोरभिधानं भविष्यत्येवं कर्त्राद्यभिधानादेव तदन्यथानुपपत्त्या भावनासिद्धेरनभिधानं गम्यमानापेक्षयैव च करोतिसामानाधिकरण्यं, यथा पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्देना,तथाभूतयैव च कारकसम्बन्धो ऽप्युपपत्स्यते । अथ वा भावनोपसर्ज्जनधात्वर्थनिष्पत्त्यर्थत्वात्कारकाणां धात्वर्थेनैव सम्बन्धसिद्धिः । स एव हि तानि स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते भावनापि च तथाभूतान्येव तानि गृह्णातीत्यविरुद्धः सम्बन्धः । कृत्यानां तु प्रैषवाचित्वात्सत्यपि भावनानभिधाने तावत्स्वार्थपर्य्यवसानं नास्ति यावदंशत्रयपरिपूर्णा भावना न लब्धा । कुतः ॥

स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते ।
प्रैषैस्तस्य स्वरूपं च भावनां ऽशत्रयात्मिका ॥

न हि पुरुषः स्वव्यापारं मुक्त्वा ऽन्यदनुष्ठातुं शक्तः प्रैषाश्चैन-

(१) विशेषादिति २ पु० पाठः ।

मनुष्ठापयन्ति। ते यदि तद्व्यापारं कथं चिन्नोपादद्युः न नियोक्तुं शक्नुयुः इत्येवमपि भावनाक्षेपसिद्धिः। यावांश्च ब्राह्मणागतः कश्चित्प्रैषः स सर्वः प्राप्त्यभावाद्विधिरेव भवतीति विनापि स्मरणेन कृत्यानां विधायकत्वम्। अयमेव च विधिप्रैषयोर्विशेषः॥

प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्ते प्रैष इत्यभिधीयते ।
अप्राप्तप्रैषणं सर्वं विधित्वं प्रतिपद्यते ॥

तस्मात्प्रत्ययार्थो भावनेत्युपपन्नम्। ननु च यदि प्रयोजकव्यापारो भावनेष्यते ततः पचावधिश्रयणादीनि यजौ च मानसः सङ्कल्प इत्यादीनां भावनात्वं तएव धात्वर्था(१) इति धातुवाच्यैव भावना स्यात्। नैष दोषः॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते ।
तथापि सर्वसामान्यरूपेणान्याऽवगम्यते ॥

सर्वत्र हि अधिश्रयणादौ करोतीत्यपि सामान्यव्यापारांशः प्रतीयते पचत्यादिवाच्याः विक्लित्यधिश्रयणादयः कर्म्मस्थाः कर्तृस्थाश्च। तत्र यदौदासीन्यप्रच्युतिमात्रेण परिस्पन्दरूपं निरूप्यते सा भावना। ये तु तदनुरञ्जनसमर्थाः कर्तृकर्म्मगता विशेषास्ते तस्या एव करणेतिकर्त्तव्यतांशयोर्न्निविशन्ते। एवं तर्हि धात्वर्थसामान्यं भावनेत्येतदापन्नम्। सत्यं साध्यतया सामान्यं न तु गोत्वादिरूपेण। कथम्॥

अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम् ।
अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥

भावनायां हि स्वयमेव प्रतिपुरुषं सामान्यविशेषौ भवतः। तथा तत्करणभूते यागादौ समवेतं भावनाकरणांशापेक्षितं

(१) स एव धात्वर्थ इति २ पु० पाठः ।

धात्वर्थसामान्यं नाम यत्कर्मशब्देनाभिधीयते विशेषणभावा- च्च यागादयो भावनाविशेषा इत्युच्यन्ते न तद्व्यक्तित्वेन। शा- स्त्रप्रदेशे तु क्रियाकर्मशब्दौ कदा चिद्धात्वर्थे प्रयुज्येते कदा चिद्भावनायां कदा चित्तु प्रत्यासत्त्योभयत्रापि प्रयोगः न स्वरू- पाभिधानेन। कुतः ॥

याहशी भावना ऽऽख्याते धात्वर्थस्यापि याहशः ।
नासौ तेनैव रूपेण कथ्यते ऽन्यैः पदैः क चित् ॥

भावनाशब्दो हि निष्पन्नात्मिकां सत्त्वरूपापन्नां लिङ्गसंख्या- योगिनीमभिधत्ते न चासावाख्याते ताहश्यभिधीयते लिङ्गसं- ख्यारहितरूपेण गम्यमानत्वात् । एवं धात्वर्थो ऽपि वेदितव्यः । तथा करोति भावयतीत्येताभ्यामपि श्रुत्या तावदन्यादृगेवार्थः प्रतीयते कृञ्भावयत्यर्थकरणिका भावना न चैवंरूपा ऽसौ यजे- तेत्यादिष्वस्तीत्यपर्यायत्वम्। तत्रानन्तरप्रत्ययोत्थापितभावना- न्तरबुद्धिमविवक्षित्वा ऽर्थसंवादः कर्त्तव्यः । तेनादूरविप्रकर्षमा- त्रेणैष प्रयोगो नार्थसाम्येनेत्यवस्थितमनन्यशब्दवाच्यत्वं भाव- नायाः । सा तु प्रतीतमात्रैव प्राधान्यादपेक्षान्तरानधीनत्वाच्च प्रथमं तावत्साध्यांशमपेक्षते भावयेत्किमिति । तत्र यावती वि- ध्युपेता भावना तस्यां पूर्वप्रतीतमपि विधित्वं तावन्नाश्रीयते या- वदंशत्रयपूर्णा भावनानुष्ठानयोग्या न भवति। विधित्वप्रक्रमाच्च प्रथममेवैतज् ज्ञायते यादृशैरंशैः पूर्णेयं विधानमर्हति तादृशैः पूरयितव्येति । न च बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः पुरुषार्थरहितं व्यापा- रं वचनशतेनाप्युक्तो ऽनुतिष्ठति । न च पुरुषार्थः साध्यव्यतिरि- क्तांशपातित्वेन कैश्चित्प्रार्थ्यते ततो ऽभ्यर्हिततरस्यान्यस्य सा- ध्यस्याविद्यमानत्वात् । तत्र यद्यस्यां भावनायामपुरुषार्थः सा-

ध्यः स्यात्ततः पुरुषेष्वप्रवर्त्तमानेषु प्रत्ययस्य प्रयोजकमशक्तार्थाध्येन तेन यद्यपि समानपदोपादानप्रत्यासत्तेर्द्धात्वर्थः साध्यांशपूरणायोपप्लवते तथा ऽप्ययोग्यत्वान्निराक्रियते, न हि प्रत्यासत्तिरेवैका संबन्धकारणं योग्यत्वाद्यपि । तथा च वक्ष्यति यस्य येनार्थसम्बन्ध इति । किं च ॥

सम्बन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारो ऽस्या न विद्यते ॥

सम्बन्धमात्रं कृत्वा निवृत्तव्यापारायां श्रुतावन्यतरांशनिवेशो योग्यत्वादाश्रयितव्यः । तद्यदि साध्यांशादेकप्रत्ययोपात्तेन प्रत्यासन्नतरेण विधित्वेन प्रच्याव्यते ततो ऽंशान्तरेण नूनं सम्पत्स्यत इत्येवं प्रतीक्ष्यते । किं च ॥

साध्यांशे पुरुषाणां च प्रत्ययो न नियोजकः ।
स्वयमेव हि जानन्ति कर्त्तव्यं पुरुषाः सदा ॥

यत्र हि शास्त्राधीना पुरुषप्रवृत्तिः तत्र तत्सन्निकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते, साध्यं पुनः स्वर्गपशुपुत्रग्रामादि प्रागेव शास्त्रात्सर्वे पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते । ततस्तु भावयेत्किमित्यपेक्षितमात्रे विनैव तावच्छास्त्रेण एतावदवगतं पुरुषार्थः कश्चिदिति । तत्र विशेषमात्रमनवगतत्वादपेक्ष्यते । तदपि च न साध्यात्मना, किं तर्ह्यतद्भावनाविषयत्वेन ततस्तु दूरस्थस्यापि स्वर्गादेरेव कृतास्पदस्य सङ्गतिः । धात्वर्थसम्बन्धस्त्वनपेक्षितः क्रियेत विध्यानर्थक्याच्च बाध्येततरां श्रुतिः । किं च ॥

भवते यस्य कर्तृत्वं कथं चिदवधारितम् ।
स्ववाक्ये वा ऽन्यवाक्ये वा स साध्यत्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र धात्वर्थादेर्भवनक्रियासम्बन्धो ऽवगतः स्वर्गादीनां तु

कामशब्दोपबन्धात् भवनसम्बन्धो विज्ञायते। कुतः।

स्वर्गो मे स्यादितीत्थं हि स्वर्गादिः प्रार्थ्यते भवन्।
तेनासौ भावनापेक्षः प्रयोज्यत्वेन गम्यते॥

ततोऽवधृतस्वर्गादिसाध्यांशा भावना केन भावयेदित्येवं करणमपेक्षते। तत्र च शास्त्राधीनप्रवृत्तित्वात्तत्संनिकर्षादाश्रीयमाणे प्रमाणान्तराच्च योग्यायोग्यत्वयोरज्ञानाद्विश्वविरोधाच्चात्यन्तप्रत्यासत्त्युपस्थितधात्वर्थातिक्रमकारणाभावात्सर्वफलभावनानां च केन चिद्धात्वर्थविशेषेण विना ऽनुपपत्तेर्यागेनेत्येवं विज्ञायते। यद्यपि च यागः स्वयमेव तावदनिष्पन्नस्तथापि स्वसाधननिष्पादितः सन्त्साधयिष्यति। सर्वमेव च कदा चिन्निष्पन्नं कदा चिदनिष्पन्नम्। न च प्राक् शास्त्रप्रवृत्तेर्निष्पत्तिः क चिदुपयुज्यते फलसिद्धिकालमात्रोपयोगित्वात्करणनिष्पत्तेः। प्रमाणवशाच्च त्रिकालवर्त्तिनामपि साधनत्वाविरोधः। तस्माद्यागादीनां करणत्वं तच्चापूर्वद्वारेणेति तच्छब्देभ्यो ऽपूर्वप्रतीतिः। अतश्चैवमपि सूत्रार्थः सम्भवति। ये भावार्थाः भावनाप्रयोजनाः कर्मशब्दा यज्यादयः तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेति। ननु चोक्तेन कर्मकरणसम्बन्धन्यायेन सकर्मकधातुयुक्तादेवाख्याताद्भावना ऽवगतिः प्राप्नोति। तथा हि॥

येनेप्सिततमैर्भावैः किमित्यंशो ऽवरुध्यते॥
तद्योगी तेन धात्वर्थो न कश्चित्स्यादकर्मकः॥

यदि वा सर्वधातूनां सकर्मकत्वापत्तिरथ वा ऽकर्मकेभ्यो भावनया न भवितव्यम्। नैष दोषः। कुतः॥

अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके।

अन्यदेव च सर्वत्र प्रत्ययार्थनिबन्धनम् ॥

ओदनं पचति ग्रामं गच्छतीति धात्वर्थापवर्गलभ्यमेकं कर्म्म, अपरं पुनर्भावनाकर्म्म। तत्र कदाचिद्धात्वर्थकर्म्मैव भावनाकर्म्मत्वमपि प्रतिपद्यते पाकेनौदनं भावयतीति। कदाचित्पुनः स्वकर्म्मविशिष्टधात्वर्थयुक्ता भावना कर्म्मान्तरेण युज्यते ग्रामगमनेन स्वार्थं भावयेदिति ओदनपाकेन चेति। तच्चैतद्धात्वर्थात्परतः तदवाप्यमानत्वेन गम्यमानं धात्वर्थान्तरतिरोहितं भावनाकर्म्मतया सर्वत्रावधार्य्यते। तच्च प्रायेणैवं कामशब्देनैव संबन्धमापद्यते। सुखकाम आसीत स्वास्थ्यकामः शयीतेति। सत्यपि आसिशेत्योरकर्म्मकत्वे यः प्रत्ययेन करोत्यर्थोऽभिहितः तत्कर्म्मत्वेन च स्वादीन्यवधार्य्यन्ते। तेन करोतेः सर्वदा सकर्मकत्वादकर्म्मकाख्यातानामपि च तत्समानाधिकरण्यदर्शनात्किं करोत्यास्ते किं करोति शेते इति सिद्धेवमादिष्वपि सकर्म्मिका भावना ॥

यजेरपि तु यत्कर्म्म पूज्यत्वाद्देवतेष्यते ॥
तदुज्झित्वैव पुत्रादेः कर्म्मत्वं भावनाश्रितम् ॥

तस्मात्सकर्म्मकाकर्म्मकयोरविशेषादासनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः। कस्तर्हि सकर्म्मकाकर्म्मकयोर्भेदः। उच्यते।

साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्म्मभाक्।
सकर्म्मकः स धातुः स्यात्पारंपर्य्ये त्वकर्म्मकः ॥

आसनशयनादौ हि न नियमेनानन्तर्य्येण वेदं तदिति वा कर्म्म निरूप्यते, तेनाकर्म्मका अभिधीयन्ते। पचिगम्यादीनां तु विक्लिद्यत्तत्संयुज्यमानसाक्षात्सम्बन्धिकर्म्माव्यभिचारात्सकर्म्मकत्वं, न तु भावनाविशेषणे कश्चिद्विशेषः। सेयं भावना अंशत्रय-

परिपूर्णा सती सर्वकरणानामुपायाननुगृहीतानां करणत्वानुपपत्तेः कथं भावयेदितीतिकर्त्तव्यतामपेक्षते। सा च प्रत्यक्षादीनामनुग्राहकदर्शनशक्त्यभावादत्यन्तशास्त्रगम्येति यथासन्निकर्षं तदसंभवाद्वा यथा कथं चिदुपस्थाप्यमाना शास्त्रानुसारेण श्रुत्याद्युपदेशेन चोदनासामान्याद्यतिदेशेन वा अत्यन्तादृष्टोपकारद्वारेणान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। ततः परिपूर्णत्वादनुष्ठातुं योग्येति विधीयते। तद्विधानाच्चार्थापत्त्या यागादिविधानमित्युपपन्नं भावार्थसूत्रम्। भवन्ति के चित्कर्म्मशब्दा यागो यजनमिज्येति उदाहर्त्तव्ये तत्सामानाधिकरण्यसिद्धश्येनैकचित्काद्युदाहरणं यागादिकरणत्वचोदनोत्तरकालभाविकर्म्मशब्दत्वेन पारतन्त्र्यात्सूत्रानम्। स्वतन्त्राणां कथं चिदपि भावार्थत्वाशङ्कासंभवात्। यागादयो हि स्वातन्त्र्येणापि कदा चिदनुमानाद् भावार्थाशङ्काविषयाः स्युरिति। के चिद्भावार्था न कर्म्मशब्दा यथा भावयेत्कुर्य्यादिति चोदाहरणं भूत्यादयस्तु प्रयोज्यव्यापारवचनत्वान्नैव यथावर्णितभावार्था इत्यनुदाहरणम्। नच यथा कथं चिण्णिजन्तव्युत्पत्त्या भावशब्द एको नीयेत नेतरौ। तावपि तु प्रयोज्यव्यापारांशेन कथं चिद् भावार्थावित्युदाहृतौ। अथ वा द्वितीयसूत्रार्थव्याख्यानेन भावनाप्रयोजनत्वमंशवाचित्वे नास्तीति विनापि सकलार्थाभिधानाद्भवन्ति भावार्थाः। कथं पुनरमी न कर्म्मशब्दाः, यदा धातुमात्रं कर्म्मशब्दत्वेनोक्तं निर्विशेषस्य सामान्यस्यानुष्ठातुमशक्यत्वादकर्म्मशब्दत्वम्। अतो विशेषवाचिनामेव धातूनां कर्म्मशब्दत्वग्रहणादचोद्यमेतत्। यदि हि श्येनचित्रादर्शपौर्णमासशब्दाः फलैः संबध्येरन् ततो यागकरणत्वाभावात्तत्सामानाधिकरण्यनिमित्तनामधेय-

त्वानुपपत्तेः प्रविद्यादिभिर्गुणविधित्वमेवस्यादतः स्थितएतस्मि-न्नधिकरणे इत्याह । कस्मात्पुनरिदं तत्रैव न नीतं प्रमाणलक्ष-णेनासंबन्धादथ नामधेयत्वं कस्मादत्र नानीयते भेदलक्षणेना-संबन्धात्तस्माद्यथान्यासमेव स्थितयोरर्थात्पौर्वापर्य्यसिद्धिः । न-चैषामर्थितेति फलपदाभिप्रायम् । विविभक्तित्वादिति संबन्ध-निमित्ताख्यातविभक्तिविगमादथ वा निष्पन्नार्थाभिधायित्व-विभक्तिविशेषयोगो विविभक्तित्वम् । तस्मान्न द्रव्यादिशब्दा-नां फलसंबन्ध इति । आह च ।

साध्यसाधनसंबन्धः सर्वदा भावनाश्रयः ।
तेन तस्य न सिद्धिः स्याद्भावनाप्रत्ययादृते ॥

सर्वेषां भावो ऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

न तावत्प्रत्ययस्येष्टमपूर्वप्रतिपादनम् ।
न च धातोः स्वतस्तस्मान्नाम्नो वा परतः समम् ॥

यदि हि भावनावचनस्यैवापूर्वप्रतिपादकत्वमिष्यते धातोर्वा प्रत्ययनिरपेक्षस्य ततो नामपक्षो दुर्बलः स्या, दिह तु यथैव धा-तोः प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतस्य भावनानुरञ्जननिमित्तं करणवा-चित्वं भवत्येवं नामपदस्यापीत्यविशेषः ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपल-ब्धिस्तानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

यदुक्तं यदैकस्मादपूर्वं तदा इतरत्तदर्थं भविष्यतीति तन्नूनं तावद्वस्तुधर्म्मेण विशेषं दर्शयति । कथम् ॥

बह्वदृष्टप्रसङ्गाद्धि धर्म्मो नेष्टः पदे पदे ।
नाम्नः फलेन संबन्धे परिहारो न तस्य च ॥

एकस्मादृष्टे कल्पिते यदीतरद् दृष्टार्थत्वेन तादर्थ्यं भजते ततो लाघवं लभ्यते । अस्य तु तादर्थ्यसिद्धये ततोऽपि पुनरदृष्टं कल्प्यतएव ततो वरं फलेनैव सर्वाणि संबद्धानि । न च संबन्धवैरूप्यलक्षणाश्रयणं नाम्नश्च फलसंबन्धेऽवश्यं धात्वर्थस्तदनुग्रहार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । स च स्वयं निष्पाद्यः सिद्धरूपस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टेनोपकर्त्तुम् । न हि नामार्थस्तमपेक्षते शब्दप्रयोगवेलायामेव निष्पन्नतया गम्यमानत्वादपेक्षणीयस्य वा सिद्धत्वेनायोग्यत्वात्प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति चाभिधेयएव प्रयोगः । तदाधारैव हि निष्पन्नरूपोपलब्धिरनुत्पन्नत्वे क्रियारूपस्य वक्तव्ये विनाशित्वप्रदर्शनं निष्पन्नस्यापि क्षणिकत्वेन पुनः पुनर्न्निष्पत्त्यपेक्षोपपत्तेः । तेभ्यः पराकाङ्क्षान्याकाङ्क्षा निष्पाद्यत्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यतइति अध्याहारः । अथ वा तेभ्यः परा दूरे आकाङ्क्षेत्यर्थः । कुतः भूतत्वादेवेति । स्वरूपकथनार्थमुपन्यस्तं निष्पन्नत्वादेवेति । पुनरुक्ते तदेव हेतुत्वेनोद्दिष्टं सूत्रकारेण ।

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयो-

गस्य ॥ ४ ॥

आख्यातवर्त्ती धात्वर्थः साध्यरूपः प्रतीयते ।
तस्मिन्फलवतीष्टे तु नाम्नो दृष्टार्थतेष्यते ॥

धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यैव साध्यात्मको विशेषतस्त्वाख्यातगतेन धातुनोच्यमानः स यदि फलसाधनत्वेन चोद्यते ततो ऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधनाकाङ्क्षायां सत्यां नामपदं गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन वोभयथापि दृष्टेनैव तादर्थ्यं लभते । ननु नामधेयपक्षे नामपदमपि साध्यार्थं भविष्यतीति धातुतुल्यं स्यात् । न । तस्य फलसंबन्धे गुणविधित्वेन सिद्धार्थत्वात् । अपि च ॥

साध्यात्मको ऽपि धात्वर्थो यदा नाम्ना ऽभिधीयते ।
तदा द्रव्यवदेवासौ निष्पन्नात्मा प्रतीयते ॥

यद्यपि वस्तुस्वरूपेण धात्वर्थः साध्यः तथापि नामपदेनोच्यमानो लिङ्गसंख्यायोगित्वात्सिद्धरूपो ऽभिधीयते । अभिधानकृता चाकाङ्क्षोत्पत्तिर्न वस्तुकृता । तस्माद्युक्ता धातोरेवाकाङ्क्षा न नाम्न इति । किं चाश्रितत्वात्प्रयोगस्येत्यधुना शब्दप्रत्यासत्तिकृतो विशेषो ऽभिधीयते । पुरुषव्यापारात्मिकायां भावनायां धात्वर्थोपश्लेषोपि पुरुषेणाश्रितस्तदतिक्रमहेत्वभावाच्च न नामपदग्रहणं तस्मादस्ति विशेषः ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

सिद्धं कृत्वा ऽपूर्वं तत्प्रतिपत्त्युपायशब्दविशेषविचारः कृतः । तस्य सिद्धत्वमेवाप्रसिद्धमतस्तदेव तावत्प्रतिपादनीयमित्यत आह ॥

फलाय विहितं कर्म्म क्षणिकं चिरभाविने ।
तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं प्रति गम्यते ॥

वेदवाक्योपात्तस्वर्गयागादिसंबन्धान्यथानुपपत्त्या चोदनयैवापूर्वमपि चोदितं भविष्यतीति प्रमाणवत् । तस्मादस्त्यपूर्वम् इत्यत्रापरे निपुणंमन्यास्तन्निराकरणमाहुः ॥

प्रमाणपञ्चकाऽज्ञानादपूर्वं षष्ठगोचरः ।
तस्मादन्वर्थनामैतन्न वस्तुत्वेन गम्यते ॥

वस्त्ववबोधनार्थानि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि । तद्यत्र तानि न प्रवर्त्तन्ते तदभावेनाभावात्मनैवावगम्यते । न चापूर्वे तानि प्रवर्त्तन्ते । तस्मात्सर्वप्रमाणापूर्वत्वात् अन्वर्थनामैवासद्रूपपूर्वं प्रतिपत्तव्यम् । तत्र प्रत्यक्षेण तावन्नावगम्यते, रूपाद्यनात्मकत्वेन चक्षुरादिभिरसंबन्धात् । नाप्यनुमानेन, केन चिल्लिङ्गेन सहादृष्टसंगतित्वान्न हि विशेषतः सामान्यतो वास्य केन चित्सम्बन्धो ऽनुभूतपूर्वः । सर्वत्रैव च वस्तुसत्तावोधायानुमानमपर्य्याप्तमित्युक्तं प्राक् ॥

पदवाक्ये न चैतस्य वाचके शृणुमः क चित् ।
शब्दगम्यत्वमप्यस्य तेन नैवोपपद्यते ॥

आगमिकत्वमप्यस्य पदेन वोच्यमानस्य स्याद्वाक्यगम्यस्य वा । तत्र पदं न तावत्किं चित्साक्षादेतस्य वाचकमस्ति । यत्त्वपूर्वमिति तदन्वर्थत्वात्सुतरामस्तित्वं बाधते । न च प्रमाणान्तरानवगतेर्थे पदं प्रवर्त्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च वाक्यस्यावाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् । न च के चित्पदार्थाः श्रूयन्ते येषां भेदः संसर्गो वा ऽपूर्वं भवेत् । येपि शब्दान्तरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकाराः तेऽपि च स्वभाव-

सिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं न सद्भावे कस्य चिदि-त्यपूर्वं प्रत्यप्रमाणम् । उपदेशानवगते चातिदेशो ऽपि न प्रवर्त्तते विधिप्रतिषेधविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य । न क चिद्वस्तुस्व-रूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नागमगम्यमपूर्वम् । न चादृष्टपू-र्वस्यादृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वं कामं वा ऽनुपलभ्यमानस्य-प्यविषाणादिसारूप्यादभावात्मकत्वोपमानप्रसङ्गः । तस्मादसद्रू-पेणोपमेयम् ।

अर्थापत्त्यापि नैवैतदस्तीत्येवं प्रतीयते ।
अन्यथाप्युपपन्नत्वात्फलयागादिसंगतेः ॥

दृष्टार्थापत्तिस्तावद्धर्मास्तित्ववदेवात्रापि निराकर्त्तव्या । स्व-भावादिनापि ईश्वरदरिद्रादिवैचित्र्योपपत्तेः । श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति यत्र प्रत्यक्षेणैवानुपपत्तिर्दृश्यते । न च कल्प्य-मानोऽर्थः केन चिद्विरुध्यते । तद्यथा स्रुवेणावद्यतीत्युक्ते न च कथं चिदपि मांसपुरोडाशादीनि तेनावदातुं शक्यन्तइति प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि च तत्रापि प्रसक्तेः एवं कल्प्यते द्र-वाणामिति । न चैषा कल्पना केन चिद्विरुध्यते श्रुतहान्यश्रुतप-रिकल्पनाभावात् । अपूर्वं तु न कदा चित्फलसाधनत्वेन सं-भाव्यते । यतो ऽन्यकारणनिषेधे सति तद्विषयम परिशेषसिद्धिः स्यात् ॥

यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परिशेषः प्रकल्प्यते ।
अश्वशृङ्गनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥

न हि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेणापूर्वनिमित्तता गम्यते, श-शविषाणादिभिरनैकान्तात् । अपि च यदि तावदपूर्वं यागस्य साध्यमिष्यते ततः श्रुतं स्वर्गं परित्यज्याश्रुतं परिकल्पितं भवेत् ।

अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतयागपरित्यागात्सैव गतिः। न चाकारान्तरेण(१) तन्निरूपयितुं शक्यते। तेनागमप्रामाण्या-द्यागादेव फलेन भवितव्यम्। कथं नष्टः साधयतीति चेत्। य-दि शास्त्रादेवं गम्यते किं भवतो विरुध्यते। ध्रियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम्। अपि च आकाशादीनि नित्या-वस्थितानि कस्मात्फलं न साधयन्ति। यदि च श्रूयमाणातिरेके-णाऽवस्थायित्वसंभवादपूर्वेण फलं साध्यतइति कल्प्यते ततो व-रमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानसद्भावावपि तावत्प्रसि-द्धौ केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम्। अपूर्वे तु सद्भावप्रभृति सर्वं निष्प्रमाणकं कल्पनीयम्। अथ यागसंबन्धिना केन चिद-वस्थितेन फलं दातव्यमित्यभिप्रायः, तथा सत्यपि॥

यष्टुरेवात्मनो यागैस्संगतस्य स्थितस्य च।
निमित्तत्वं वरं क्लृप्तं लाघवं हि तथा सति॥

यदि यागस्य विनाशित्वादन्येन तत्सम्बन्धिना फलं साध्यमा-नं यागेन साधितं भवति ततो लाघवादतिक्रान्तयागेनात्मनैव वरं साधयितव्यम्॥

यदा कर्म्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति।
अङ्गियागविधानाद्धि तद्यत्नेन कल्प्यते॥

विनाशिनि हि कर्म्मणि चोदिते कियद् दृश्यते कर्म्म च वि-नष्टं शास्त्रप्रत्ययाच्च कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चीयते यच्च यत्प्रतीत्योपजायते तच्च तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्य्यते। तस्मा-दभावनिमित्तमेव फलमस्तु। स्यादेतत् न क्व चिदवस्तुनः साध-कत्वं दृष्टमिति। तदुच्यते। अपूर्वस्य वा क्व दृष्टं येनात्राश्रीयते त-

(१) प्रकारान्तरेणेति २ पु० पाठः।

त्ववश्यकर्त्तव्ये लौकिकनिमित्तधर्म्मातिक्रमे किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यतामुताभावनिमित्तत्वमिति क्लृप्ताभावनिमित्तत्वातिल-ङ्घनेन काल्पनिकापूर्वनिमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते। किं च॥

यदि चैकान्ततो ब्रूयुः शब्दाः कालान्तरे फलम्।
ततस्तेनैव(१) कल्प्येत निमित्तं वस्तु किं चन॥

क्रियाफलसंबन्धप्रतिपत्तिमात्रचरितार्थासु चोदनास्वनुपात्ते कालान्तरे कर्म्मस्वभावादानन्तर्ये गम्यमाने कुत एतत्कालान्तरभावि फलं तत्सिद्ध्यर्थं चापूर्वं कल्प्यत इति। तत्रैतत्स्यात्कृते कर्म्मण्यनन्तरं फलमनुपलभ्य(२) कालान्तरफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति तदयुक्तम्। कुतः॥

पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं (३)प्रयोगे हि प्रवर्त्तते।
प्रयोगोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते॥

न हि अविद्वान्विहितोस्तीति तावदवश्यं यावच्छास्त्रगम्यं तत्सर्वं प्रागनुष्ठानादवगन्तव्यम्। न च तत्काले कर्म्मफलकालवियोगज्ञानकारणमस्ति। यच्च शास्त्रप्रवृत्तिवेलाया तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं तदुत्तरकालमेवावधार्यतइति कुत एतत्। अपि च॥

सर्वकर्तृष्वशक्तत्वाद्वैगुण्यं संप्रतीयते।
तेन च प्रतिबद्धत्वान्नार्थापत्तिरपूर्वभाक्॥

दृश्यतएवानन्तरफलानुत्पत्तिकारणवैगुण्यमिति न कालान्तरफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं कल्पनीयम्। अनैकान्तिकी हि तदार्थाप-

---

(१) तैरेवेति २ पु० पाठः।

(२) अनुपलक्ष्येति २ पु० पाठः।

(३) निश्चितशास्त्रार्थ इति २ पु० पाठः।

त्तिर्वैगुण्यमेव वरमननुभूतमपि कल्पयेत् । न च जन्मान्तरफ-लोत्पत्त्यर्थं(१)मपूर्वकल्पना कुतः ॥

सुखदुःखात्मकत्वेन समानेष्वेव जन्मसु ।
क्रियानन्तरमेवेह स्तः स्वर्गनरकावपि ॥

न हि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ देशवि-शेषात्मकौ वा यावित्हैव जन्मनि नानुभूयेयाताम् । अलौकि-कानां जिहासोपादित्सानुपपत्तेः । ये तु लौकिके प्रकृष्टे सुख-दुःखे ते कर्मानन्तरमेव सम्भाव्येते इत्यविशेषः किं च ॥

प्रतिषेधेषु चापूर्वं न शास्त्रार्थेन जन्यते ।
तदतिक्रमजन्यं तु न भवेच्छास्त्रपूर्वकम् ॥

ब्राह्मणो न हन्तव्य इति हि निवृत्तिः शास्त्रार्थः । न च तया कालान्तरे किं चिज्जनयितव्यम् इति नापूर्वकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरकपातः फलं तद्यदि तेनापूर्वं जन्येत ततो हन-नस्याचोदितत्वात् लौकिकक्रियाजन्यं सदपूर्वं न वेदमूलं स्या-त् । कल्पितमपि च तन्निष्क्रियत्वान्नैव देशान्तरे शरीरादिप्रा-पणसमर्थमित्यनर्थकम् । न चास्याश्रयः सम्भवति, क्रियाश्रयस्य पुरोडाशादेर्विनष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्ते चारम्भानुपपत्तेः । एवमङ्गा-पूर्वाण्यपि निराकर्त्तव्यानि । किं च ॥

अङ्गानि यदि वाऽपूर्वं कुर्वन्त्याराद्वस्थितम् ।
असम्बन्धात्प्रधानानां न स्यात्तेनोपकार्य्यता ॥

न हि कल्पितमप्यङ्गापूर्वं प्रधानैरसम्बध्यमानमुपकर्त्तुं समर्थं न चामूर्त्ते प्रधाने तदपूर्वं वा निपतितुं समर्थम् । यदपि च प्रो-क्षणादि निमित्तं द्रव्यसमवायि तदपि तन्मात्रोपक्षीणत्वादन्य-

(१) उत्पत्तिसिद्ध्यर्थमिति २ पु० पाठः ।

चासम्बन्धेनैव फलसाधनस्याऽपूर्वस्योपकुर्यात् । अथ त्वङ्गापूर्वा-ण्यपि यजमानात्मन्येवावतिष्ठेरन् एवं सति पुरुषार्थत्वापत्तेः क-र्म्माङ्गत्वहानिः स्यात् । अपि च युगपत्प्रयोगवचनेन ग्रहणाद-ङ्गापूर्वैर्युगपदेवोपकर्त्तव्यम् । न च परस्परेणासम्बद्धानां यौगप-द्यं सम्भवति । न चैषां कश्चित्सम्बन्धे हेतुरस्ति । एतेन प्रधाना-पूर्वाणां फले यौगपद्यं प्रत्युक्तम् । तस्मात्कृतत्वमात्रेण प्रधानं पुरुषे फलम् । अङ्गानि च प्रधानेषु जनयन्तीति गम्यते । न चा-पूर्वस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा उपपद्यते । कुतः ॥

न तावद्युगपज्जन्यं कर्म्मभिः क्रमवर्त्तिभिः ।
न चानवयवत्वात्तत्क्रमशो ऽपि प्रतीयते ॥
एवं तावन्नोत्पद्यते न चाभिव्यज्यते । कथम् ।
इन्द्रियार्थोभयेषां नः संस्काराद्व्यक्तिरिष्यते ।
न च यागादिभिः किं चित्संस्कृतं संप्रतीयते ॥

सर्वाभिव्यक्तीनां च यान्यतमसंस्कारद्वारत्वात्संस्कारान्तरम-वश्यं कल्पनीयं ततः पुनः स एव क्रमः इत्यप्रमाणता । यदि च क्रियानन्तरमपूर्वमुपलभ्येत ततो ऽभिव्यज्यते इति ब्रूयाम । य-दि चास्य प्रागस्तित्वे प्रमाणं भवेत् । न तु तदुभयमप्यस्तीति सर्वथा नास्त्यपूर्वं न चैतत्सूत्रं तत्प्रतिपादने विस्पष्टमित्यव्या-ख्यानमेतत् । अत्रोच्यते । यदिदं स्वमतिपरिकल्पितं विग्रहव-दिवाऽपूर्वं भवद्भिर्निराक्रियते न तेनास्माकं किं चिद्विरुध्यते । यतो नैतत्तादृशं(१) कस्य चिदिष्टं, किं तर्हि कर्म्मभ्यः प्रागयो-ग्यस्य कर्म्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सा ऽ-पूर्वमिष्यते । प्रधानकर्म्मणामङ्गकर्म्मणां वा प्राक्करणात्स्वर्गा-

(१) नेव तत्तादृशमिति २ पु० पाठः ।

दिप्राप्त्ययोग्याः पुरुषाः क्रतवश्च स्वकार्य्यायोग्याः। तामुभयीमप्ययोग्यतां व्युदस्य प्रधानैरङ्गैश्च योग्यतोपजन्यत इत्यवश्यं सर्वेणाभ्युपगन्तव्यम्। असत्यां तस्यामकृतसमत्वप्रसङ्गात्। सैव च पुरुषगता क्रतुगता वा योग्यता शास्त्रे ऽस्मिन्नपूर्वमित्यपदिश्यते। यत्तु प्रत्यक्षादिगम्यत्वमस्य नास्तीति, सत्यं श्रुतार्थापत्तिव्यतिरिक्तैर्न गम्यते स त्वदोषः किं कारणम्॥

श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाणं तस्य वेद्यते।
शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थेष्वागम एव नः॥

येन वाक्येन यागात्स्वर्गो भवति प्रयाजादिभिश्च प्रधानोपकारो भवति इत्येतच्चोद्यते तेनावश्यं विनष्टानामविनष्टानामपि चैषां कापि स्वकार्य्योत्पादनशक्तिरस्तीत्यभ्युपगन्तव्यं सर्वभावनानामशक्तानां कार्य्यारम्भाभावात्। नियोगतस्त्वाचातीतानामेव शक्तिरेष्टव्या। कुतः॥

क्षणिकत्वेन सर्वत्र(१) नैकस्यापि हि कर्म्मणः।
कथं चिद्युगपद्वृत्तिः फले किमुत भूयसाम्॥

यदेव हि कर्म्म गृहीतं तदेव हि क्षणिकसूक्ष्मावयवत्वात्फलं प्रति युगपद्भवितुमसमर्थं किमुत यान्यनेकात्मकानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि। यदा हि पूर्णमासो भवति न तदा दर्शो यदा दर्शस्तदा पूर्णमासश्चिरविनष्टस्तथैकस्मिन्नेव समुदाये यदाग्नेयस्तदाग्नीषोमीयोपांशुयाजौ न स्तः यदा तयोरेकस्तदेतरौ न विद्येते इति यौगपद्यासम्भवस्तत्र्यदा दर्शपूर्णमासस्तदवयवो वा कां चित्पुरुषे शक्तिमनाधायैव विनश्येत्ततः प्रागवस्थातुल्यत्वादुत्तरकर्म्मणां पूर्वैः सह रूपतः शक्तितो वा साहित्याभावान्न

(१) क्षणिकावयवत्वेनेति २ पु० पाठः।

केवलकरणात्कश्चिद्विशेष इति सद्वितसाध्यत्वेन श्रुतं फलं स्या-द्वित्यासंप्रत्यया नोपपद्येत । न हि केवलो दर्शस्तत्साधनत्वेन श्रूयते तदङ्गत्वं वा कर्म । नियोगतस्च कर्मानन्तरफलोत्पत्तिवादि-नापि सर्वकर्मान्ते सा ऽभ्युपगन्तव्या । ततश्च यस्यैवानन्तर्यं तदेवैकं साधनं प्राप्नोति नेतराणि चिरविनष्टत्वात् । अथ तु स-र्वेषामपूर्वाख्याः शक्तयस्तिष्ठन्ति ततः स्वरूपाणामतन्त्रत्वात्तेषु असत्स्वपि शक्तिगतमेव यौगपद्यं व्यवहाराङ्गत्वात् व्यापरिष्यते तथा चाह ॥

शक्तिभिः सर्वभावानां व्यवहारानुपातिता ।
तेनान्यदेशकालेपि रूपे ताभिः स सिध्यति ॥
लौकिकं चापि यत्कर्म फले कालान्तरोद्भवे ।
तत्रापि शक्तिरेवास्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते(१) ॥

यान्यपि च लौकिकानि कृषिघृतपानाध्ययनप्रभृतीनि कर्मा-णि कालान्तरफलत्वेनेष्यन्ते तेषामपि स्वरूपावस्थानासम्भवा-त्संस्कारैरेव तिष्ठद्भिर्व्यवहारसिद्धिः । ते त्ववैदिकत्वात्संस्कारा नापूर्वशब्दाभिधेयत्वेन प्रसिद्धाः । तेन प्रागेवानुष्ठानाच्छास्त्रश्रव-णवेलायामेव क्षणिकानेकाङ्गप्रधानप्रयोगसाध्यं फलं विदित्वा शास्त्रप्रत्ययादेषा बुद्धिर्भवति नूनं केनाप्यात्मना समस्तान्यङ्ग-प्रधानानि फलकालं यावत्तिष्ठन्तीति । प्रत्यक्षं च स्वरूपभङ्गद-र्शनान्न शक्तिव्यतिरिक्तात्मावस्थानोपपत्तिः । यत्तु श्रुतहान्य-श्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति । तन्न ॥

यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ।
सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत्फलमेवोपजायते ॥

(१) न त्वपूर्वं गिरोच्यतइति २ पु० पाठः ।

यदि हि अनग्न्यमिना केन चित्फलं साध्येत ततो दोषः स्यात् । यागादिनया तु शक्त्या साध्यमानं यागेनैव साधितं भवति । सर्वसाधनानामिष्टफलप्रवृत्तावान्तरालिकव्यापारावश्यंभावित्वात् । अथ वा सर्वमेव कार्यं दध्यादि क्षीरादेरुत्पद्यमानं न सहसैव स्थूलेनैवात्मनोत्पद्यते । किं तर्हि, सूक्ष्माणि तावद्रूपान्तराणि अनुभवति । एवं स्वर्गादयोऽप्यङ्कुरादिस्थानीयां तावदपूर्वावस्थां प्रतिपद्यन्ते तया चोत्पद्यमानया तएवोत्पन्ना भवन्ति इत्येतावानेव चात्र वर्त्तमानः कालो यदुत कर्मसंकल्पात्प्रभृत्यासर्वान्त्यफलावयवोपभोगात् । आह च ॥

काष्ठैः पक्तव्यमित्युक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया ।

अङ्कुरे जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इष्यते ॥

यत्तु सम्भावनापदमपूर्वं नारूढमिति तदयुक्तम् । कुतः ॥

विनाशित्वेन विज्ञातं साधनं लोकवेदयोः ।

असम्भावितसामर्थ्यस्थायित्वं चोद्यते कथम् ॥

नूनं विनष्टस्याप्येतस्य सामर्थ्यं फलनिर्वृत्तिकालावधिं यावदास्त इति हि यावन्नावधार्यते तावद्विनाशिनी क्रिया चोदयितुमेवाशक्या तस्मात्संभावना ऽवधारणा च प्रथममेव सिद्धेति ॥

न चातिक्रान्तयागेभ्यः पुरुषेभ्यः फलोद्गतिः ।

अतिक्रान्तानतिक्रान्तविशेषस्तव नास्ति हि ॥

यदि हि अनाहितसंस्कारा एव यागा नश्येयुस्ततः प्रागवस्थातुल्यत्वात् अतिक्रान्तानतिक्रान्तयागयोः को विशेषस्स्यात् । आत्मत्वं तावदविशिष्टमुभयोः । यागत्वमपि हि विनष्टाकृतयागयोस्तुल्यम् । न च क्रियारहितस्यावस्थान्तरसमवेतस्य(१)वा क-

(१) अवस्थान्तरगतस्येति २ पु० पाठः ।

र्तृत्वमवतिष्ठते। कर्तृशक्तिश्लिष्टेति चेत् न। तस्याः प्रागपि यागकरणादिद्यमानत्वेनाकरणत्वात्। अपि च यदि पुरुषः फलसाधनं सर्वकर्म्मणां शुभाशुभानामविशिष्ट इत्येकरूपफलप्रसङ्गः। तथैकेन यागेन बहुभिश्च तदतिक्रमलक्षणलक्षितत्वाविशेषाद्बहुयाजिनः फलविशेषो न स्यात्। एतेनैव बहुप्रयोगानुष्ठायिनः प्रत्युक्ताः। कर्त्रनभिधायिनि चाख्याते कथमयमर्थो विज्ञायते, यस्य त्वपूर्वाणि क्रियन्ते तस्य प्रातिकर्म्म प्रतिप्रयोगं च तद्भेदादुपपन्ने फलनानात्ववैचित्र्ये। किं च॥

अङ्गमध्ये ऽपि कर्त्तैव भवेच्चेदुपकारकः।
प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतौ भवेत्॥

प्रयाजादीनामपि क्षणिकत्वात्स्वरूपसंनिध्यभावे(१) भवत्यत्र कर्त्तैव प्रधानोपकारः कर्त्तव्य इति सोपि चापूर्वाभावात्कर्त्रात्मन एवोपकारकस्तत्र येन प्रकृतौ प्रयाजादयः कृतास्तस्य विकृतिषु तद्गतोपकारसद्भावाद्विनापि तन्त्रमध्यविधानेन तत्फलावाप्तेः प्रसङ्गलक्षणमस्तीति न पुनरङ्गान्यनुष्ठातव्यानि। तत्र प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्यादीनि नोपपद्येरन्। ननु अत्यन्तकालभेदान्नैतत्प्रसज्यते। वक्ष्यत्यस्योत्तरमर्थस्याविकृतत्वादिति। यदेव हि प्रत्यासन्नानि(२)प्रति कर्त्रात्मकं तदुपकाररूपमिष्यते तदेव दूरस्थायामपि विकृतौ इत्यविशेषः। एते कर्म्मविनाशपक्षे ऽपि दोषाः प्रसक्तव्याः। यस्यापि च कर्म्मविनाशादेव फलं भविष्यतीत्यभिप्रायस्तस्यापि शुभाशुभैकानेककर्म्मतत्प्रयोगविनाशानां प्रागभावप्रध्वंसाभावानां वा ऽवस्तुत्वेनाविशेषात्फल-

(१) सांनिध्याभावे इति २ पु० पाठः।
(२) प्रधानानीत्यधिकं २ पु० पाठः।

भेदवैचित्र्यानुपपत्तिः । तथा हि ॥

एको रोगो हतो यस्य यस्य वा ऽप्यहतो द्वयम् ।
अरोगित्वे तयोर्भेदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥

यदि तु प्रतिकर्म्म विनाशानां वैचित्र्यमिष्यते तथा सति वस्तुत्वापत्तेः वस्त्वन्तराभावाच्चापूर्वं वस्त्वेव विनाशशब्देनाभिधीयेत ॥

न च कर्म्मविनाशेभ्यः स्वर्गादि श्रूयते फलम् ।
विपर्य्ययाच्च नैतेभ्यो जातं यागस्य तद्भवेत् ॥

यजेत स्वर्गकाम इति हि श्रूयते न यागाभावं प्रतिपद्येनेति तत्र भावांशसाध्यसाधनसम्बन्धनिष्ठे वाक्ये यस्तत्राभावांशसाध्यसाधनसम्बन्धं कल्पयति तेन वेदस्तावदप्रमाणीकृतः । कुतः । कर्म्मविनाशप्रभवं हि सदेतन्न कथं चित्कर्म्मसम्बन्धीति शक्यं वदितुम् । अत्यन्तविपरीतत्वात् । नह्यग्न्यातपप्रभवो दाहः शैत्यसम्बन्धीत्युच्यते । अथ वा यथैव यागात्क्रुतं तदभावात्कल्प्यते तथैव स्वर्गे श्रुते तदभावः फलमित्यपि कल्प्येत(१) । अपूर्वपक्षे ऽपि तुल्यमिति चेत् न । तस्य कर्म्मफलशक्त्यात्मकत्वेनात्यन्ताभेदात् । उक्तं ह्येतत्पुरस्तात् । अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव क्रियते अपूर्वे वा कृते फलमेव कृतं भवतीति । न च लोके ऽपि कश्चिदभावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु क्व चिदुदाह्रियेत शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं न त्वत्रापूर्वादृते तादृक्किं चिदस्ति । यत्त्वपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्टमिति तदयुक्तम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात्तद्विशेषमात्रत्वाच्चापूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण कालान्तरफलं नाश्रितं प्रयोगोत्तरकालकल्पना च शास्त्रेन्तर्भवति

(१) कल्प्यताम् २ पु० पाठः ।

तस्मादानन्तर्य्यमेव चोदितमिति। तत्र यथाश्रुतलक्षणिकानेककर्म्मानन्तर्य्यं न सम्भवतीत्युक्तं प्राक्। स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुखदुःखात्मकत्वाद्देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयौ न कर्म्मानन्तरं सम्भवत इति षष्ठाद्ये वक्ष्यामः॥

ऐहिकं चापि पुत्रादि क्रमजन्मस्वभावकम्।
न कर्म्मानन्तरं कश्चित्फलं लब्धुं व्यवस्यति॥
न च ग्रामादिसंप्राप्तिः केवला फलमिष्यते।
उपयोगस्थिरेणैषां न निमित्तादिना भवेत्॥

चिरकालोपभोगफलात्मकत्वाद्ग्रामादीनां क्रियानन्तरं तादात्म्यासम्भवे सति यत्रैवान्तराले निमित्तं क्षीणं तत्रैवापहारः प्रसज्येतेत्यवश्यं समस्तोपभोगं यावदवस्थितेन केन चिद्भवितव्यम्। ततश्च प्रागेव प्रयोगादित्थमवधारणात्कार्य्यवैगुण्याशङ्कया ऽर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमित्ययुक्तमेतत्। यत्तु प्रतिषेधेषु न शास्त्रगम्यमपूर्वमित्युच्यते(१)॥

विधेयेभ्यो यथा ऽपूर्वं विधिशास्त्रेषु गम्यते।
तथैव प्रतिषेधेभ्यः प्रतिषेधैस्तदुच्यते॥

यथा हि लौकिकानामेव द्रव्यादीनां फलविध्युत्तरकालं वैदिकत्वाद्वेदगम्यापूर्वसिद्धिः, एवं ब्रह्महत्यादीनामनवगतनरकफलानां प्रतिषेधोत्तरकालभाविना वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिसमर्थापूर्वकल्पनोपपत्तिः। सत्यपि चास्य चलनादिक्रियारहितत्वे कर्तृसम्बन्धमात्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रियासम्बन्धाभ्युपगमान्निष्क्रियतानुपलम्भः॥

(१) इत्यत्रोच्यतइति २ पु॰ पाठः।

कर्त्तैव(१) चाश्रयस्तस्य क्रिया ऽप्यत्रैव च स्थिता ।
आत्मवादे स्थितं ह्येतत्कर्तृत्वं सर्वकर्मसु ॥

द्रव्यदानप्रक्षेपादीनां हि सर्वेषां सङ्कल्पादिद्वारेणात्मैव कर्त्तेत्यवधारितम् । अतस्ते प्रलीयमानास्तत्र स्वर्गाद्युपभोगशक्तिमाधाय प्रलीयन्त इत्यविरोधः । कथं विनष्टस्य कर्मणः शक्तिस्तिष्ठतीति चेत् । अत्राभिधीयते ॥

यदि स्वसमवेतैव शक्तिरिष्येत कर्म्मणाम् ।
तद्विनाशे ततो न स्यात्कर्तृस्था तु न नश्यति ॥

कथमन्यशक्तिरन्यत्र समवैतीति चेत् न । क्रियात्मनोरत्यन्तभेदाभावात् । अपि च ॥

शक्तिः कार्य्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते ।
तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रया ऽन्याश्रया ऽपि वा ॥

यदा कर्म्मविनाशात्तद्गता शक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति अवश्यं चासौ कल्पयितव्या, तदा ऽस्याः स्वरूपवदेवाश्रयविशेषोपि कार्य्यक्षम एव प्रमातव्यः । तथाङ्गापूर्वाणामप्यात्माश्रितानामेवैकार्थसमवायेन प्रधानैः सम्बद्धानामपि उपकुर्वतामाश्रयशेषत्वाभावाद्द्वाराद्दुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु पुरुषार्थत्वं प्रसज्यत इति, नैष दोषः ॥

तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाश्रयाश्रयिभावतः ।
राजार्थैापयिकं नित्यमुष्ट्रो वहति कुङ्कुमम् ॥

न चामूर्त्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यम् । आत्मसुखादिवत्तदुपपत्तेः । यत्तु व्रीह्यादिसमवायि प्रोक्षणादिनिमित्तं तण्डुलादिद्रव्यावस्थासंवरणपरंपरया द्रव्यवदानं यावद्गतं तत्रापि

---

(१) आत्मैवेति २ पु० पाठः ।

प्रधानस्यापि केन चिदंशेन समवायात्तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्त्तते। तेनैव चैषां नारादुपकारकवद् अशेषप्रधानार्थत्वमभ्युपगम्यते। यथैव च एकार्थसमवायाद् अङ्गप्रधानापूर्वाणां सम्बन्धः, एवमङ्गापूर्वाणामन्योन्यं प्रधानापूर्वाणां च वक्तव्यः। ततश्च युगपत्कार्य्यारम्भसिद्धिः। कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्त्तिभिरेवाङ्गापूर्वैः प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानैर्युगपदुपकर्त्तुं शक्यम्। के चित्तावदाहुः। अङ्गमध्यवर्त्तिषु प्रधानेषु पूर्वाङ्गापूर्वैर्निष्पन्नैरागामिभिश्च प्रक्रमवशात्प्रचलितावस्थैरेकैकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति। आनिष्ठावर्द्धिर्वच्च साधारण्यान्नैकप्रधानापूर्वनिष्पत्तौ तान्यपवृज्यन्ते। कथं पुनरनागतानामुपकारकत्वं भवति। एकान्तावधारणाद् भोजनप्रत्यासत्तौ स्थालीपरिमार्ज्जननिष्पत्तिवदिति द्रष्टव्यम्। ननु च यद्यनागतावस्थेष्वेतेष प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते ततो नैवोत्तराङ्गानि कर्त्तव्यानि। कथं न कर्त्तव्यानि, यदा तत्कारिष्यमाणतासम्भावनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणान्नापवृज्यन्ते। अन्ये पुनराहुः। एकैकमङ्गमितरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयं तावदपूर्वं करोति, तथा प्रधानमप्याग्नेयादि यथाश्रुतसमस्ताङ्गापूर्वालाभात्तन्निरपेक्षं तदानुत्पन्नप्रधानान्तरनिरपेक्षं च प्रथमकृतसामवायिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत्साधयति। एवं यदा दर्शापूर्वाणि तदङ्गापूर्वाण्यपि समस्तानि निष्पन्नानि तदा तदीयब्राह्मणतर्पणानन्तरसपर्य्यायविधानाद्युगपत्प्रयोगवचनीयसंस्कारकल्पितमङ्गानि प्रधानानि च प्रतितन्त्रभूतं समस्तान्यङ्गापूर्वाणि अपूर्वात्मकमेकं युगपन्निरवयवं प्रधानोपकारं कृत्वा निवर्त्तन्ते। ततश्च तदंशेन प्रधानापूर्वाण्यप्येकफलोत्पत्तिशक्तिभूतं संहत्य

सर्वाण्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वा ऽपवृज्यन्ते । तच्चाफललाभात् अजरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिबन्धकरहितं तदानीं फलमेवो-त्पद्यते ततो ऽपि किं कल्पनीयमेवापूर्वम् । बाढं, न हि तस्मात्ते समस्तफलोपभोगसिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मात्प्रात्यात्मिकान्ये-वाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं भिन्नानि च प्रधानापूर्वाणि फ-लबीजत्वं न प्रतिपद्यन्ते । सत्यं, न हि कश्चिदत्र दोषः । किं तु ॥

अर्थापत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते ।
ततस्तत्सिद्धये भूयः स्यादपूर्वान्तरप्रमा ॥

प्रधानानां फलं प्रत्यङ्गानां च प्रधानानि प्रति युगपदपादा-नादपेक्षावशेनैकापूर्वकल्पनया च तत्सम्बन्धोपपत्तेर्नेतरकल्प-नाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधार्यते । ततः पुनः क्रमवर्त्ति-भिः(१) कर्म्मभिस्तदशक्यं युगपत्कर्त्तुमिति तत्सिध्यर्थं प्रात्या-त्मिकापूर्वान्तरकल्पना भवति । सर्वत्र च ॥

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यन्ते सुबहून्यपि ।
अदृष्टशतभागो ऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ॥

केचित्त्वत्र चोदयन्ति । यदि पौर्णमास्यां कृतान्यङ्गापूर्वाणि अमावास्यां यावत्तिष्ठेयुस्ततस्तैरेव कृतार्थत्वान्नैवाङ्गानि पुनः प्रसज्येरन् । एवं च सति त्रयोदशामावास्यायामित्याहुतिसंख्या बाध्येत । अन्ये तु परिहरन्ति । साङ्गयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कालान्तरसम्बन्धात्सर्वैरङ्गैर्द्विः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्योपकर्त्त-व्यमित्यवधारणात्पुनः प्रयोगः सेत्स्यतीति । अथ वा एवं वक्तव्यं साङ्गा पौर्णमास्यमावास्या ऽसहिता स्वार्थं करोतीति करणवि-भक्तिश्रुतेरवगमात्पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रधानापूर्वत्रयं स्वाङ्गापू-

(१) बहुभिरित्यधिकं २ पु० पाठः ।

वानुगृहीतमेकमपूर्वं कृत्वा ऽपवृज्यते । तत्पुनरेवं निष्पन्नेनैवामावास्यापूर्वेण सहापरमपूर्वमारभते । ततश्च निवृत्तेष्वङ्गापूर्वेष्वमावास्यायां क्रियमाणान्यङ्गानि न निराकरिष्यन्तइत्यदोषः । एतयैव च द्विश्रोत्पत्तिविरोधः परिहर्त्तव्यः । आह च ॥

> आवृत्तिभिर्यथा ऽध्याये संस्कारो भवति क्रमात् ।
> वाक्यावयवरूपेण तथा ऽपूर्वं भविष्यति ॥

न चामूर्त्तस्यावश्यमवयवैर्न्न भवितव्यम् । अनयैव ह्यर्थापत्त्या शक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत्प्रतीयतइति । यदा ऽप्यत्यन्तासतामनुत्पत्तेः प्रागवधृतास्तित्वमभिव्यज्यते तदापि प्रतिपुरुषं कर्म्मभिः स्वीकरणात्फलाभिमुखकरणं शब्दादिविलक्षणा ऽस्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तथा हि ॥

> नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते ।
> आत्मस्योन्मीलनं तेन व्यक्तिरस्य भविष्यति ॥
> सर्वावाप्तिसमर्थो वा प्रकृत्यात्मा सदेष्यते ।
> कश्चित्तु प्रतिबन्धोऽस्य कर्म्मभिः सो ऽपनीयते ॥

तस्मादस्त्यपूर्वं सूत्रस्यापि च न प्रकृतोपयिकमन्यमर्थं पश्यामः । तेनारम्भचोदनैवापूर्वस्यापि चोदनेत्ययमेवार्थः । यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव तदपि नष्टमित्यपूर्वकल्पनानिष्प्रमाणकत्वं मन्वानो वरमेतदित्याह । न हि कर्म्मणां रूपमुपलभामहइत्ययुक्तं रूपशब्दाविभागाच्चेत्यत्र प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिधानात् । यागप्रस्तावे च सति तस्याचलनात्मकत्वाद्यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयतीत्यसम्बद्धम् । अत्रोच्यते ॥

> कालान्तरक्षमं रूपं कर्म्मणो नोपलभ्यते ।
> भङ्गिरूपोपलब्धिस्तु न फलायोपयुज्यते ॥

यद्यपि कर्म्मस्वरूपमुपलभ्यते तथापि कालान्तरावस्थानाभावाद् न तदुपयुज्यतइति नोपलभामहइत्युच्यते ॥

याग ऽपि प्रस्तुते चात्र चलनं यदुदाहृतम्।
तत्प्रक्षेपाद्यरूपेण यागेप्यस्तीति निश्चयात् ॥

न हि सङ्कल्पमात्रेण फलनिष्पत्तिः समस्तात्समस्तेतिकर्त्तव्यताकाच्च कर्म्मणः फलश्रवणात्तच द्रव्यदानप्रक्षेपादीनां ग्रहणासादनादीनां च संयोगविभागफलत्वात्स्थायित्वे तदाश्रयेणावश्यं भवितव्यम्। न चासावस्ति। न चाभिव्यक्तं रूपमुपलभ्यते। सङ्कल्पादीनामपि सङ्कल्पान्तरादितिरोधानान्नात्र स्वरूपावस्थानोपपत्तिः। अवस्थाने चात्मसमवेतस्य वा स्यात्प्रदेयद्रव्यसमवेतस्य वा। न तावदात्मनि चलनं समवैति सर्वव्यापिनः संयुज्यमानवियुज्यमानदेशासम्भवे चलितुमसामर्थ्यात्। कथं सर्वव्यापित्वमस्येति चेत्सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वात्। अहंप्रत्ययेन हि चैतन्यस्वभावस्यात्मनो ऽस्तित्वमात्रमवगम्यते न तु देशतः कालतो वा विशेष्यते। ततश्च।

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः।
तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेष्यते ॥

सर्वत्र कार्योपलम्भ इत्यहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति। सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा न हि क्वचिद्गतैस्ते नोपलभ्यन्ते। न चैते शरीरधर्मा इति स्थितमात्मवादे। तत्र यद्यसर्वगत आत्मा भवेत् ततो यदैव तद्गता देशेन शरीरं युज्यते तदैव सुखाद्युपलब्धिः स्यान्नान्यत्र ॥ शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादी त्वाह। ननु तदेव देशान्तरादागमनस्य लिङ्गम्। अतश्च विरुद्धहेतुत्वमस्येति। कुतः ॥

युगपद्यद्धि सर्वत्र कार्य्यमात्मगतं भवेत् ।
ततः सर्वगतत्वं स्यात्पर्य्याये तु शरीरवत् ॥

यदि हि शरीराद्बहिरपि किं चिदात्मकार्य्यमुपलभेमहि शरीरान्तरे सुखदुःखादीन्वा ततः सर्वगतत्वमध्यवस्येम । यतस्तु स्वशरीरान्तर्वर्त्त्येव कार्यं यत्र यत्र च तद्गतिस्तत्र तत्र पर्य्यायेणोपलभ्यते तच्छरीरकार्य्यवदेव तत्सुहितगतस्योपपत्स्यते । अन्यथा हि शरीरमपि सर्वगतं स्या,त्तस्माच्छरीरवदेवास्य तत्र तत्र गमनापत्तेः सुतरां सक्रियत्वप्रसङ्गः । सन्देहो वास्तु साधारणानैकान्तिकत्वात् । आह च ॥

आत्मा शरीरसंमिश्रस्तेनैव सह सङ्गमात् ।
तत्र तत्र सुखादीनि कार्याणि प्रतिपद्यते ॥

तत्रोत्तरं न ह्यसत्यागमने किं चिद्विरुद्धमिति । येषां तु न तु तदेवेति पाठः तेषां सिद्धान्तवाद्येव पर्य्यायेण सर्वत्रात्मकार्य्योपलम्भनमागमनलिङ्गत्वेप्यविशिष्टमाशङ्क्योत्तरं वदतीति ग्रन्थयोजना । कथं पुनरिदमुत्तरं न ह्यसत्यागमनइति । तथा हि ॥

नैवाविरोधमात्रेण स्वपक्षः सिध्यति क्व चित् ।
परस्याप्यविरोधित्वमविशिष्टं हि दृश्यते ॥

परेणापि हि शक्यं वदितुं न हि सति गमने किं चिद्विरुद्धमिति । अत्राभिधीयते ॥

उभयत्राविरोधित्वं प्राप्तं न ह्यसतीति यत् ।
पुनर्ब्रवीति तन्नूनं विरोध्यागमनं मतम् ॥

परिसंख्यारूपेणासत्येवागमने न किं चिद्विरुद्धं सति तु बहु विरुद्धमित्याह । तदुपवर्ण्यते ॥

स्वतस्तावदमूर्त्तत्वान्न भूतैर्मिश्रता ऽऽत्मनः ।

ततश्च तैरसंश्लिष्टो न नेतुं शक्यते क्वचित् ॥

यदा मूर्त्तानामपि सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रकाशादीनां न मृत्पिण्डादिभिः सह मिश्रत्वमुपपद्यते, तन्नयनेन वा नयनं, तदात्मनः स्वभावेनात्यन्तामूर्त्तस्य ज्ञानसंतानस्य वा भूतैर्मिश्रत्वं भवेदिति कुत एतत्। योपि स्याद्वादी बद्धात्मनां शरीरादत्यन्तव्यतिरेकालाभादस्यैव मूर्त्तत्वं जीवस्येति ब्रूयात्तस्यापि इतरेतराश्रयप्रसक्तिः मिश्रत्वान्मूर्त्तत्वं मूर्त्तत्वाच्च मिश्रभाव इति। तस्मात् मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोस्यामूर्त्तत्वात् न शरीरसंपर्कनिमित्तमूर्त्तत्वसिद्धिः। ततश्च शरीरादन्यः तेनासंपृक्तश्चास्पर्शत्वाच्च अनाकृष्यमाणः शरीरे गच्छति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चान्निःसृतस्तत्रैव तिष्ठेत्,न हि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरणं येन स्वतन्त्रपरप्रेरितो वा गच्छेत्। ज्वालाप्रभृतीनां तु स्पर्शवत्त्वाद्वायुना प्रेर्यमाणानामुल्मुकादिना वा नीयमानानां युक्तं गमनम्। तेन केवलं शरीरं गच्छत् अचेतनं स्यात्। सर्वगतत्वे तु यत्र यत्र गम्यते तत्र तत्रात्मानुस्यूतिरस्ति इति युक्ता चैतन्यानुवृत्तिः। यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगतत्वादेव परेणावकाशदानसिद्धिः। किं च ॥

असर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहादनिर्गतः।
अणुः शरीरमात्रो वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥
ज्ञानसंततिपक्षस्तावन्निराकृतः।
तत्र नित्यः सन्नात्मा शरीराभ्यन्तरवर्त्ती ॥
यद्यणुः कल्प्यते तत्र देहं न व्याप्नुयादसौ।
ततश्च सर्वगात्रस्थसुखदुःखाद्यसंभवः ॥

यदा ह्यणुमात्र आत्मा भवति तदा यावानेव प्रदेशविशेष-

स्तेनाधिष्ठितः तस्मात्तगतानामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिः प्राप्नोति, ततश्चैकस्मिन् क्षणे शिरःपादवेदनानुभवो न स्यात्। अथ लघुसंचारित्वात्तत्र तत्रोपलभ्यतइत्युच्यते न तत्र प्रमाणमस्ति। न च कालभेदो लक्ष्यते, अनवस्थितस्योपलब्धिकात्वासंभवान्नैकत्राप्युपलभ्येत तस्मादकल्पनेयम्। शरीरावयवानां चापरिशोषणं पुष्ट्यादि चात्माधिष्ठितानां भवति स्तनावस्थायां विपर्ययदर्शना,त्तत्र य एवावयवस्तेनोत्सृष्टः स एव स्तनवच्छुष्ये,दथ शरीरपरिमित आर्हतपक्षेणाभ्युपगम्यते तत्रापि बहु अदृष्टं कल्पनीयम्॥

सद्भावो ऽवयवानां च तथा तेषामनन्तता।
संश्लेषश्च विनान्येन तद्भावे ऽपि च नित्यता॥
अतिसंकोचविस्तारौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोः।
अन्तराभवसंचारस्तद्भावाज्ञानकारणे॥

सर्वे ह्यवयवसद्भावादयः प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्त उत्प्रेक्षामात्रेण कल्पयन्ते(१)ते शब्दवच्छेद्य.पि प्रत्याख्येयाः। शरीरमात्रावधिकानां चैषामुत्प्रेक्षितुमप्यानन्त्यमशक्यं, न चैषां द्रवत्वादिना विना कश्चित्संश्लेषहेतुर्विद्यते। न चासंश्लिष्टानामेकजीवारम्भसामर्थ्यम्। सर्वसंयोगानां च वियोगाविनाभूतत्वाद् घटादितुल्यः कदा चिज्जीवस्य प्रध्वंसो भवेत्। गात्रच्छेदे च तद्वर्त्तिनां जीवावयवानां ततो निःसृत्यावशिष्टे शरीरभागे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणकम्। यत्तु वियोजितमात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभिघातप्रेरितवायुनिमित्तमिति न तावता जीवावयवानुगतिर्विज्ञायते। तथा सति संकोचविकासावेतेषां भवत इत्यत्र

(१) कल्प्याः इति २ पु॰ पाठः।

न किं चित्प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रभाप्रभृतीनां तु कथं चित्प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः संकोचो भवति शरावादिच्छादने शेषप्रभाविनाशादनावृता हि ज्वाला ऽऽत्मसमीपे प्रभामण्डलमारब्धुं समर्था नाच्छादिता । एतेनैव च विकासो ऽपि प्रत्युक्तः अन्यएव ह्यवयवास्तत्र प्रचीयमाना विस्तारं जनयन्ति न तावतामेव विकासः । स्पर्शवतां च परस्परदेशप्रतिबन्धाद्देशान्तरव्याप्त्या विकासो घटते, जीवावयवानां त्वमूर्त्तत्वात्सर्वेषां समानदेशत्वाविघातान्नित्यमणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । कथं चैकस्य जीवस्य पुत्तिकाहस्तिशरीरपरिमितौ संकोचविकासौ युज्येते । मरणकाले चान्तराभवशरीरसंचरणं तच्चास्तिकेन चित्प्रतिबन्धेन सदपि न गृह्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिक्षेप इत्यादि निष्प्रमाणकम् । तस्मात्सर्वगतत्वम् । यत्तु श्यामाकतण्डुलमात्रादिप्रदर्शनमुपनिषत्सु तद्वाक्यान्तरप्रदर्शितविभुत्वस्यैव सतः सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वात् । यदपि द्वैपायनेनोक्तम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम इति तदपि काव्यशोभार्थं विस्पष्टमृत्युव्यवहारप्रशंसनार्थं च पतिव्रताप्रशंसापरे वाक्ये प्रजापतिवपोत्खेदनादिवद् द्रष्टव्यम् । तथा हि तेनैव गीतादिषु अनेकप्रकारं सर्वगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्वगतत्वे व्योमवत्सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा प्राप्नोति । नैष दोषः । शरीरभूयस्त्वात्प्रतिशरीरं च सुखदुःखोपलब्धिव्यवस्थादर्शनात् । इतरथा ह्येकशरीरेणैव चरितार्थत्वादनेकशरीरवैयर्थ्यं स्यात् । जन्मान्तरशरीरवददोष इति चेत् न । तत्र कर्मान्तरवशेनोपभोगान्तरार्थं पुनः पुनरारम्भात्सर्वशरीरगतसुखाद्युपलब्धिश्च प्रतिशरीरं स्यात् । अन्यदीयैस्त्विन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्यात्मीयत्वादुपलब्धेरभ्यव-

श्चिरादीनामभावः स्यात् । वर्णविशेषव्यवस्थया च कर्मचोदनाभेदो न स्यात् । एकस्यैवात्मनस्तेन तेन शरीरेण संबध्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः(१) । आत्मनानात्वे त्वदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्तिरहितत्वात्समानदेशवृत्त्यविरोधः । तदपेक्षयैव च चैतन्यात्मकत्वाद्यविभागाच्चोपनिषत्स्वैकात्म्यव्यवहारः । कथं पुनर्नानात्वे ऽपि सर्वेषां सर्वशरीरैः संबन्धादन्यदीयसुखदुःखाद्यनुपलब्धिः । के चित्तावदाहुः ॥

यथा शरीरमात्रे ऽपि मातृगर्भात्मवर्त्तिनाम् ।
सुखादीनां व्यवस्थैवं सर्वत्रैषा भविष्यति ॥

शरीरपरिमाणात्मवादिनो ऽपि किलायं तुल्यो दोषस्तस्यापि गर्भात्मसमानदेशत्वान्मातृक्षेत्रज्ञस्तद्गतानि सुखादीन्युपलभेत । तत्र यस्तस्य परिहारः स सर्वात्मना सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यदोषः । (२)यद्यत्रोपपत्तिरुच्येत न तु परपक्षसाम्यापत्तिरेवोपपत्तिः,तस्य च तव चोभयोरप्यन्येन पर्यनुयोगात् । अपि च तस्य त्वगिन्द्रियपरिमाणत्वात् । अन्तः शरीराकाशे बाह्यवदेवात्मनो ऽनभ्युपगमान्नैव गर्भशरीरेण मातृक्षेत्रज्ञस्य प्राप्तिरस्ति येन तुल्यदोषता स्यात् । तस्मादेवं परिहर्त्तव्यम ॥

देशप्राप्त्या यदीष्येत सुखादेरुपभोग्यता ।
ततो दोषः प्रसज्येत योग्यभोगे त्वदुष्टता ॥

यदि ह्यात्मनः सुखादीनां च समानदेशलक्षण एव संबन्ध उपभोगकारणमिष्येत ततोयं दोषः स्यात् । इह तु चक्षुरादीनामिव क्षेत्रज्ञयोग्यतालक्षणः संबध,स्तत्र यथैव त्वगिन्द्रियेण स्पर्श-

(१) वर्णत्वोपपत्तेरिति २ पु० पाठः ।

(२) भविष्यतीत्यविशेषः । स्याददोषः इति २ पु० पाठः ।

समानदेशानामपि रूपादीनामग्रहणम्, एवमन्येनात्मनान्यदीयधर्म्माधर्म्मोपात्तसुखदुःखाद्यग्रहणम्। तस्मादात्मवादोक्तस्वस्वामिभावव्यवस्थानाददोषः। एवं सर्वगतत्वात्सिद्धमात्मनो नित्यत्वम्। अथ द्रव्यं वदानसमवेतमासीत्तत आह(१)। तदिनष्टमिति। न च तस्याविनाशः तद्विपरीतद्रव्यान्तरोपलम्भात्। न चास्य ग्रहणप्रतिबन्धहेतुः कश्चिदस्ति येन न गृह्येत। अथार्थापत्त्या ग्रहणप्रतिबन्धादि कल्प्येत तथाऽपि सत्यपूर्वाद्बहुतरमदृष्टं दृष्टविपरीतं च कल्पयितव्यं तावदविनष्टमास्ते। तथा न दृश्यते तथा प्रतिबन्धहेतुः। तस्याप्यदर्शननिमित्तं चेत्येवं तस्य तस्यान्यदित्यव्यवस्था(२)। तथा क्षणिकस्य कर्म्मणः स्थानमनुपलब्धिकारणं च कल्प्यमित्यतिगौरवम्। एवमनाश्रितकर्म्मावस्थानकल्पनायाम्। अथात्माश्रितमेव संयोगविभागावकुर्वदासीत् तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्याताम्। तस्मादरमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धं मूलाधिकरणप्रयोजनम्। द्रव्यादीनां फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात्कर्म्मणामिव प्रतिनिध्यभावः। कर्म्मफलसंबन्धे तु द्रव्यादेः कर्म्मोत्पत्त्याऽऽदृष्टार्थत्वात्समानकार्य्यत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः। कथं तर्हि पूर्वपक्षवादिनः प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोषाभावः। समापनीयमेव कर्म्म येन केन चिद् द्रव्येण। सदृशोपादने तु न यतितव्यं सदृशादपि फलाप्राप्तेः, कर्म्मणश्चाविहितसाधनविशेषस्यानपेक्षितसदृशत्वाद्येन केन चित्सिद्धेः। न च तत्पूर्वे द्रव्यस्य प्रतिनिधिरित्युच्यते अन्यार्थत्वात् असादृश्याच्च। पूर्वद्रव्यं हि फलाद्यप्रवृत्तमासीदिदानीमानीयमानं तु प्रत्यवायपरिहाराय

(१) अत आहेति २ पु० पाठः।

(२) अनवस्थेति २ पु० पाठः।

नैमित्तिकफलाय वा प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थमिति । नामधेय-सिद्धिरपि प्रयोजनमेव(१)। सा न पूर्वोक्तत्वान्न प्रदर्शिता ॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

एवमाख्यातभेदानुसारेणापूर्वभेदानुगमे सर्वत्र प्राप्ते तदपवादार्थं गुणप्रधानविवेकारम्भः । तत्र तावत् ॥

आख्यातत्वाविशेषेण भूतैर्भव्यार्थजन्मनः ।
सिद्धे च साध्यताशक्तेः सर्वाख्यातप्रधानता ॥

यावद्धि प्रयोजनकल्पनं तत्सर्वं धात्वर्थान्न्याय्यं प्रयोजनवच्च प्रधानमपूर्वसाधनं च । तेन यज्यादिवद्देवावहन्त्यादीनामपि व्रीह्यादिभिर्निष्पाद्यो ऽर्थः । अतश्च तेप्यपूर्वसाधनमिति । अत्रोच्यते ॥

नामाख्यातार्थसंबन्धे यदक्लृप्तप्रयोजनम् ।
तस्यादृष्टार्थता युक्ता नेतरस्याप्रमाणिका ॥

सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंबन्धे कर्म्मणो द्रव्येण विना ऽनुत्पत्तेः प्रथमं तावद्द्रव्यं कर्म्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात्तदर्थमाभासते। तत्र क्वचिद्भूयः कर्म्म परावृत्त्य द्रव्यस्योपकरोति क्वचिदात्मलाभमात्रमनुभवति । तद्यदा ऽऽत्मलाभमात्रं तस्य दृश्यते तदा साकाङ्क्षत्वाददृष्टं कल्पयितुं शक्यते। यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुलनिर्वृत्त्यादिना द्रव्योपकारेण(२) निराकाङ्क्षीभवति तदानीमदृष्टकल्पनावसराभावात् अन्यथैव विधानार्थवत्त्वोपपत्तेर्नादृष्टसाधनत्वं प्रतीयते ॥

---

(१) प्रयोजनम् इति २ पु० पाठः ।
(२) द्रव्योपकारद्वारेणेति २ पु० ।

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधान-भूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७॥

यैः कर्म्मभिर्द्रव्यं स्वरूपतो धर्म्मतो वा न कर्त्तुमिष्यते यथा प्रयाजादिभिः तानि स्वसाधनानि प्रति प्रधानभूतत्वाद् अदृष्टा-र्थानि भवन्ति ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्र-तीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८॥

यैः पुनर्द्रव्यमुत्पाद्यते यथाधानेनाग्नयो ऽवाप्यन्ते क्रियन्ते वा यथा वरणेनर्त्विजः संस्क्रियन्ते यथा ऽवहन्तिना व्रीहयः पेषणेन तण्डुलास्तानि गुणभूतानि प्रयोजनवत्त्वद्रव्यसंस्कृतेरीप्सितत्वात्। यदा दृष्टार्थमदृष्टार्थं चोभयथापि तुल्यवदनुष्ठीयेत तदा किं प्र-योजनं चिन्तायाः। तदुच्यते। प्रैयङ्गवेपि चरावतिदेशप्राप्तो व्री-हिसाधनक एवावहन्तिः कर्त्तव्यः पूर्वपक्षे। कुतः ॥

प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं नाङ्गद्रव्यस्य बाधकम्।
प्रयाजेज्याज्यवत्तेन हन्तौ स्याद् व्रीहिसाधनम् ॥
सिद्धान्ते तु बाध्यन्ते कुतः।
प्रधानौपयिकं द्रव्यं संस्कारैरपि युज्यते।
तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्कर्त्तव्याः प्रियङ्गवः ॥

ननु च पूर्वपक्षे ऽपि प्रधानप्रयुक्तव्रीह्याश्रयत्वेन प्रकृतावप्र-योजकत्वात्प्रैयङ्गवे चरौ प्रधानेनागृह्यमाणान् व्रीहीनवघातो न लभते। नैतदेवम्।

तुल्यो हि व्रीहिसम्बन्धः प्राधान्याद्यागावघातयोः ।
वाजिनेज्यादि तुल्यं च नाप्रयोजकलक्षणम् ॥

व्रीहिभिर्यजेत व्रीहीनवहन्तीति तुल्ये चोदने, तत्रेयं प्रयोजिकेयं नेति नास्ति विशेषहेतुः । न च वाजिनादिवदवहन्तेरनुनिष्पादित्वम् । न च पदकर्मवत्परप्रयुक्तप्रकृतैकहान्यधीननिराकाङ्क्षत्वम् । न चैकदेशद्रव्यत्वमुत्तरार्द्धादिवत् । नापि पुरोडाशकपालेनेतिवदर्थाभिधानकर्मत्वम् । तस्मादवहन्तिरपि प्रयोजकः तत्रास्मिन्पक्षे नियोगतो यागार्था एव व्रीहयोऽवहन्तव्याः । लौकिकैरपि कर्मसिद्ध्यविशेषा,न्न चात्र प्रकृतग्रहणे प्रमाणं प्रकरणस्याविशेषकत्वात् । न चाधिकाराद्विशेषः । तुल्येषु नाधिकारः स्यादिति न्यायात् । संस्कारपक्षे तु लौकिकानामानर्थक्येनासंस्कार्यत्वात् अपूर्वसाधनविशेषणत्वेन कथं चित्प्रकृतग्रहणं क्लेशेन भविष्यति । न चारादुपकारकत्वेऽवहन्तेर्यागस्येव लौकिकैस्साध्यमानस्य किं चिदानर्थक्यमिति श्रौतत्वाद् व्रीहिमात्रग्रहणमेव युक्तम् । धर्ममात्रं च तदावहन्तिः सर्वौषधावहन्तिवत्सकृदेव च कर्तव्यः नातण्डुलानिर्वृत्तेः प्रधानव्रीहीणां च दलनादिभिरपि तण्डुलीभावः स्यात् । सान्नाय्योपांशुयाजाङ्गत्वमपि चास्य प्रकरणाविशेषात्तथा भवतीति तद्विकारेष्वपि प्रयोक्तव्य इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

स्रुवपरिध्यग्निपुरोडाशसंमार्गाणामुत्तरोत्तरप्रधानप्रत्यासत्तिभेदेनोदाहरणपृथक्त्वम् । एतदुक्तं भवति ॥

दूरेणापि प्रधानानां यद् द्रव्यमुपकारकम् ।
तेनापि कर्म्मसंबन्धान्न प्राधान्यं प्रपद्यते ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तेनैव यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यतइत्यनेन प्रधानकर्म्मलक्षणेनाह द्रव्येण निष्पादितं कर्म्म न किं चित्तस्य प्रत्युपकुर्वद्दृश्यते । तस्मात्प्रधानकर्म्म संमार्गप्रोक्षणादीति ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः स धर्म्मः स्यात् ॥ १० ॥

नैव ह्येतद्गुणकर्म्मलक्षणं यद् द्रव्यचिकीर्षा नामोपकारलक्षणशेषत्वप्रतिषेधा, त्तादर्थ्यलक्षणं हि श्रुत्यादिप्रमाणकं, तत् न प्रत्यक्षाद्युपकारनिमित्तमिति वक्ष्यामः । किमर्थं तर्हि द्रव्यचिकीर्षोपन्यस्ता । तदुच्यते ॥

अन्यतः सिद्धशेषाणां येषां दृष्टोपकारिता ।
तेषां नापूर्वमस्तीति हन्त्यादीनामुदाहृतिः ॥

यत्र द्रव्यचिकीर्षया गुणभावस्तत्र नापूर्वभेदः प्रतिपत्तव्य इति यावत् । पूर्वपक्षवादी त्वेतदेव गुणकर्म्मलक्षणं मत्वा संमार्गादिषु तदपश्यन्प्रत्यवस्थितवान् । सिद्धान्ताभिप्रायस्तु सर्वत्र श्रुत्यादिभिरवधृते तादर्थ्ये पश्चादुपकारदर्शनं तदभावाद्दृष्टकल्पनं वा । तत्रेप्सिततमत्ववाचिन्या द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण क्रियाशेषत्वे प्रतिपादिते हन्त्यादीनां दृष्टार्थत्वान्नैराकाङ्क्ष्यं जातं न तु संमार्गादीनामित्यदृष्टार्थता, न च तावता पूर्वावगतशेषत्वहानिः ।

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

परत्वाद्य ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारानुसारिता ।
शेषत्वस्य, द्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी ॥

तन्नाम प्रमाणं युक्तं यदैकान्तिकम् । अनैकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूतद्रव्योपदेशेऽपि दृष्टत्वात्सक्तून् जुहोतीति । तथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यन्तरेणापि द्वितीयामाज्यप्राधान्यं दृष्टम् । अतो व्रीहीनवहन्तीत्यत्रोभयसंभवेऽप्युपकारदर्शनकृतमेव द्रव्यप्राधान्यम् । न द्वितीयाकृतम् । न च तत्संमार्गप्रोक्षणादिष्वस्तीति (१) इहापि द्वितीयया द्रव्यमेवोपदिश्यतामिति ।

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोगः । किं कारणम् ॥

आचारत्वात्प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र बाध्यते ।
विवक्षानेकधा चात्र स्मरणे त्वेकरूपता ॥

यदि ह्याचारस्यैकरूप्यं भवेन्नैव स्मृतयः प्रयत्नेन क्रियेरन् । स एव तु संकीर्णत्वादस्फुटः स्मरणेन प्रतिपाद्यते । स्मर्यते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः । 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति । तथा लोकवेदयोः प्रयुज्यते घटं करोति व्रीहीनवहन्तीति । यानि च लोके व्यभिचाराशङ्कास्थानानि तान्युदाहरति । तण्डुलानोदनं पच बल्बजान् शिखण्डकान् कुरु त-

(१) सहापीति २ पु० पाठः ।

ण्डुलानस्य जुहुधीति । तण्डुलैर्बल्वजैरिति च प्रयोक्तव्ये या द्वितीया प्रयुज्यते तन्नूनं तृतीयासमानार्था सेति गम्यते । तत्रो-च्यते ॥

सर्वपाकादिसम्बन्धे ह्याकारास्तण्डुलादयः ।
प्राधान्यांशमुपादाय द्वितीया तत्र वर्त्स्यति ॥

यदा पदार्थान्तरभूतौदनशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलबल्वजा विवक्ष्यन्ते तदा तृतीयान्तपदभाजो भवन्ति । यदा तु भोजनयोग्यौदनावस्थापरिणतिरूपेण तण्डुला मार्दवोत्पत्त्यर्थं च शिखण्डकाकारेण बल्वजा दृश्यन्ते । तथा वेदवाक्यावगतगुणभावास्व ते द्रव्यसाधनके ऽग्निहोत्रे सुखण्डितास्तिष्ठन्तो रमणीयत्वात्कस्याश्चिद् ब्राह्मण्याः स्वकर्मशोभादर्शनार्थं तण्डुला होमसंबन्धित्वेनाभिप्रेताः । सैवं प्रेष्यति गुणकामा वा यजमान तण्डुलानस्य जुहुधीति, तदा द्वितीयार्थभाक्त्वं भवति भवति हि लोके बहुप्रकारा विवक्षेति । गुणभूते ऽप्यर्थे केन चित्कारणेन कश्चित्प्राधान्यांशो विवक्ष्यते तथा प्रधानभूतेषु गुणांशः । कदा चिदुभौ कदा चिन्नोभौ । न च यद्विवक्ष्यते तच्छब्देनाभिधातव्यमित्यस्ति प्रमाणं, विवक्षासंपत्त्यर्थं तु लक्षणाद्युपायान्तराश्रयणं न स्वार्थत्यागः । तस्मात्प्राधान्यमेव द्वितीयार्थः । कथं तु सक्त्वादिषु गुणत्वमिति । तदुच्यते ॥

प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति स्वतः ।
विरोधात्तेन संबन्धो गुणभावस्तु लक्ष्यते ॥

द्वितीया तावत्कर्मत्वं प्रधानरूपमात्मशक्त्या वदति तत्त्विह बलवता कारणान्तरेण विरुध्यमानत्वान्नाश्रीयते । तेन तु कारकविशेषात्मकत्वाद्यत्कारकसामान्यमविनाभूतं लक्ष्यते तद-

विरुद्धत्वादिवक्ष्यते। नचैतावतानर्थो विज्ञायते होमस्य कारकं सक्तव इति। न च सामान्यं निर्विशेष व्यवहारक्षममिति विशेषापेक्षायां करणत्वं भविष्यति। द्रव्याणां कर्म्मसंयोगइति भूतभव्यसमुच्चारणन्यायात्। कथं पुनः सक्तुप्राधान्यविवक्षा विरुध्यते। तत्राह॥

भूतभाव्युपयोगं हि संस्कारार्थं द्रव्यमिष्यते।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्॥

यस्य हि द्रव्यस्य क्वचिदुपयोगो निर्वृत्तो भविष्यतीति वाऽवधार्यते तत्संस्कारार्थत्वात्कर्म्म प्रति प्राधान्यं प्रतिपद्यते। यत्पुनर्नोपयुक्तं नोपयोक्ष्यते वा तस्य संस्कारो निष्प्रयोजन इति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः। तेचामी सक्तवो न होमात्प्रागुपयुज्यन्ते नोर्ध्वं भस्मसाद्भावाद्भस्मविनियोगवचनाभावाच्च। तच्च समस्तं वाक्यमनर्थकं भवतु द्वितीया वा लक्षणावृत्तेति, स्थितत्वाद्वेदप्रामाण्यस्य लक्षणा ग्रहीतव्या। मुख्यार्थप्रयोगो ह्यौत्सर्गिकत्वादपवाददर्शनेन भ्रान्तित्वं प्रतिपद्यते। सर्वत्रैव लक्षणाश्रयणमानर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम्। अन्यथा मुख्यार्थोपपत्तेः। तेन विरोधात्सक्तुसाधनकहोमविधानं प्रकरणसंबन्धि गृह्यते। ननु सक्तूनामपि इति होमवन्तः सक्तवोपि ज्योतिष्टोमस्योपकृत्यार्थवन्तो भविष्यन्तीत्याह। सिद्धान्तवादी तु क्लृप्तेन होमसाधनीभूतानामेवार्थवत्त्वमभ्युपगच्छति को वा ब्रूते नेति। सर्वत्रैव च॥

द्रव्याणां वाक्यसंयुक्तक्रियानिर्वर्त्तनादिना।
न प्रयोजनमस्त्यन्यत्कथंभावाद्यसंगतेः॥

यथा होमः क्रियात्मकत्वात्किमित्यपेक्षमाणः प्रधानकथंभा-

वेनेत्थमनुग्राहकत्वेन गृह्यते नैवं द्रव्यम् । न च तस्मादृष्टक-ल्पना क्रियानिर्वर्त्त्यत्वादपूर्वाणाम् । यत्रापि तावद् द्रव्यं सा-क्षात्फलाय चोद्यते यथा गोदोहनेन पशुकाम इति तत्राप्यन्य-प्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति । किमुत यदा न कस्य चिदङ्गत्वेन सक्तवः श्रूयन्ते । न च किं चित्कल्पनाप्रमाण-मस्ति । द्वितीयेति चेत् । न होत्युत्तरम् । द्वितीया हि सक्तूनां प्राधान्यं वदन्ती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तुभ्यो ऽपूर्वमिति प्र-तिपत्तिम् । तेन द्वितीयाप्रसादाद्भवेद्धोमः सक्त्वर्थः । कथं नाम होमव्याप्ताः सक्तवः स्युरिति । नान्यस्मै प्रयोजनायाश्रवणात् । ते चामी भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसम्बद्धा इति प्रागेव प्रयो-जनलाभात्पर्य्यवसिता द्वितीया निष्प्रयोजनेष्वपि, होमं प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्म्मत्वसिद्धेः । तत्र सिद्धे वाक्यार्थे पश्चान्न पुरुष-स्य क्रतोर्वोपयुज्यन्तइति ज्ञात्वा तद्वचनाद्वा ऽदृष्टं कल्पयेत प्रा-धान्यज्ञानं वा भ्रान्तिरिति । तत्राह । न तद्वचनात्कथमन्यत्क-ल्पयितुमिति । प्राधान्याविवक्षैव न्याय्या । ततश्च तृतीयार्थसिद्धिरि-ति मत्वा महाभाष्यकारेणोक्तं तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन वैषम्यं होमसंमार्गयोः, सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात्पुरो-डाशादेश्चान्यशेषभावेन पर्य्यग्निकरणादिसंस्कारार्हत्वात् । दृढे च शास्त्रार्थे ऽवस्थिते दृष्टोपकाराभावे ऽप्यदृष्टकल्पना भविष्यति । लोके ऽप्यदृष्टार्थाः संस्कारा आचाराद्गम्यन्ते यथा ग्रामान्तरा-दागतानां शान्त्यर्थमग्निलवणादध्यक्षतप्रभृतेः शिरस उपरि भ्रा-मणं शुचिदेशप्रतिष्ठापनं च । न चास्यानुपपत्तिराचारप्रामा-ण्यात् । तेनादृष्टार्थानामपि तुल्यश्रुतित्वात्सिद्धो गुणभावः । नन्वेवं सति सर्वस्य प्रयोजनवत्त्वात्कृतमेव द्रव्यप्राधान्यमिति न वक्तव्यं

तुल्यश्रुतित्वादिति, दर्शयितव्ये वा यत्र प्रयोजनवत्तानिरपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यं केवलतृतीयाकृतो वा गुणभाव इति । तदुच्यते। प्राधान्यं तावदैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र लिङ्गादिन्द्रार्थत्वावगतेः गार्हपत्यैकवाक्यत्वाच्च तत्साधनकेन्द्रोपस्थानप्रसङ्गे केवलद्वितीयाकृतमेव गार्हपत्यप्राधान्यम्। तथा सूक्तवाकेन प्रस्तरमित्युभयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं तेन विभक्तिभिरेवाङ्गाङ्गिभावे ऽभिधीयमाने निष्प्रयोजनत्वमपवादो न तु प्रयोजनसद्सद्भावेनाङ्गाङ्गित्वमिति विवेकः । प्रयोजनं त्वधिकरणस्य न सम्यगनुमन्यन्ते । तथा हि ॥

स्रुङ्मात्राद्यनुवादेन शमीमय्यादिचोदितम् ।
ज्ञायते ऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तपक्षयोः ॥

प्रियङ्गवो ह्युत्पत्तिवाक्यात्केवलप्रधानार्थत्वेन ज्ञायमाना युक्तं यदङ्गेषु न भवन्तीति । शमीमयत्वादि तु स्रुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादित्यनेन वाक्यसंयोगबलीयस्त्वात्प्रकरणगम्यप्रधानार्थत्वबाधेनाङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते । न चात्र विशेषणं किं चिदुपात्तं येन प्रधानगतस्रुगादिमात्रप्रतीतिः स्या,त्तदपि वोद्दिश्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्येत । तस्मात्पूर्वपक्षे ऽपि यानि च प्रधानसंबन्धीनि स्रुगादीनि यानि चारादुपकारकसंमार्गादिसंबन्धीनि तानि सर्वाणि शमीमयीत्वादियुक्तानीत्ययुक्तो नानावृक्षस्रुक्संमार्गः । स्यादेतत् मुख्यार्थो वाङ्गस्याचोदितत्वादिति वैकृतविशेषाणां केवलप्रधानार्थत्वान्नेहाङ्गप्रधानार्थता भविष्यतीति । तदयुक्तम् । कुतः ॥

वाक्योपात्तप्रधानार्थसंबन्धो यत्र गम्यते ।

तत्रैतदुच्यते नात्र तादृशस्य प्रतीयते ॥

यत्राथर्वणां वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या इति हि प्रधानै-रेव काम्यशब्दोपात्तैरुपांशुत्वं संबध्यमानमङ्गस्याचोदितमिति व-क्ष्यते, न चात्र तादृशः प्रधानसंयोग इति वैषम्यम् । ननु चाति-देशिकत्वादप्राप्तावस्थेष्वङ्गेषु शमीमयीत्वाद्युपदिश्यमानं प्रधान-मात्रार्थं भवेत् । नार्हत्येवं भवितुम् । एवं हि स्थास्यति ॥

कृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह ।

संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोह्य चोदितम् ॥

अवश्यं चानेकार्थविध्यनुपपत्तेः स्रुगादीन्यनुवदितव्यानि तैः न प्रत्यक्षोपि सन्नुपदेशोऽतिदेशं तावत्प्रतीक्षते । तत्र यावता कालेन प्रधानस्रुगादीनि प्राप्नुवन्ति तावतैवाङ्गस्रुगादीन्यपी-त्यविशेषः । किं च ॥

यदि प्रधानमात्रेण शमीमय्यादिसंगतिः ।

प्राकृत्यस्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिस्रुचस्ततः ॥

य एव हि संमार्गस्रुचां वर्जनोपायस्तेनैव प्रयाजादिस्रुग्व-र्जनमपि प्राप्नोति, न चैतदिष्टं युक्त्यभावात् । यद्यपि च किं-चित्प्रधानमात्रसंबन्धकारणं भवेत्तथापि सौमिकवेदिदक्षिणा-न्यायेन प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राकृतजात्युपसंग्रहो युज्यते । किं च ॥

परिध्यादेश्च कार्येण स्वरूपमुपलक्षितम् ।

अतत्कार्यस्य संमार्गः परिधेर्न कृतो भवेत् ॥

परिधिरित्यग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते । तथा होमाद्यर्था जुह्वादयस्तत्र संमार्गस्यार्थाभिधानकर्म्म चेत्प्रयोजकत्वमपि शक्यं वक्तुम् । ततश्च वारणवत्परिधिश्रवणे यदि तावदपरिचिता-

नैव पलाशादीनां मार्ष्टि अपरिधय एव संसृष्टा भवेयुः । अथ तानपि परिदधीत, ततः कृते परिधाने प्राकृतार्थता न स्यात्। न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः। तस्मान्न परिध्यन्तरमुत्पादनीयम्। अवभृथस्य त्वपूर्वत्वाद्यावदुक्तमात्रपर्यवसायिनः साङ्गस्य चात्रा चोदितस्य केन संमार्गोऽग्निर्वा प्राप्नोति येनोत्पाद्येत। तस्मा-दप्रयोजनान्येतानि । तस्योदाहरणं त्वेकं सत्यम् । तत्र हि मांसं तु सवनीयानामिति सिद्धान्तात्पुरोडाशमात्रेणासंबध्यमा-नं तरसमयत्वमसवनीयत्वान्न पर्य्यग्निकरणपुरोडाशेन संबध्य-ते। न हि सवनीयाङ्गे सवनीयशब्दप्रयोगः । सवनसंबन्धिवि-षयत्वात्। सवनीयाङ्गस्य चासवनार्थत्वात्तत्रापि तु व्रीहिमयत्वं दुर्लभम्। व्रीहिभिर्यजतइति प्रधानपुरोडाशमात्रेण तेषां संब-न्धात्। एवं तर्ह्यनियतद्रव्यकता पर्यग्निकरणपुरोडाशस्येति प्र-योजनम्। तदप्ययुक्तम्। तथा सति कांस्यभोजिन्यायेन तरस-मयपर्य्यग्निकरणेनैव शास्त्रार्थोपपत्तेः सिद्धान्तार्थसदृशकर्म्मप्र-सङ्गः। तस्मात्कथं चित्प्रकृतौ व्रीहिमयपुरोडाशग्रहणात्तत्साध-नत्वं शास्त्रकृतत्वात्प्राप्नोतीति वक्तव्यम् । तत्रापि त्वेकहायनी-न्यायेनाप्रयोजकत्वात् तदभावे लोपप्रसङ्गः। तेन एतदेव प्रयो-जनमित्याश्रयणीयम्। अनियतद्रव्यकत्वं वा। न चात्र कांस्य-भोजिन्यायः संभवति। मांसेन पुरोडाशत्वानभिव्यक्तेः। सवनी-यपुरोडाशे कथमिति चेत्। नैव तत्र पुरोडाशत्वमिष्टं वचनाद-पुरोडाशात्मकमेव मांसं पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते यथा धा-नादीनाम्। न हि कथं चिदपि मांसेन धानादयो भवन्ति। अतश्च प्रैयङ्गवन्यायेन प्रधानमात्रे मांसेन पुरोडाशो निवर्त्ति-तः। पर्यग्निकरणं तु पुरोडाशसाधनकमेवास्त्वनियतद्रव्यको

वा कथं चिद्वा प्रकृतिदर्शनेन व्रीहियवद्रव्यक इति स्थितम्। एतानि च प्रयोजनानि स्रुक्संमार्गस्य प्रकृतौ बहुसाधनत्वात् कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वस्य श्रावणीयत्वात् पात्नाविवृद्धावपि पशु-चातुर्मास्येषु तिस्र एव संमार्ष्टव्याः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु सर्वाः, संस्कारस्य प्रतिप्रधानावर्त्तित्वात्। तथा पशुन्यायेन विवक्षितैकसंख्यत्वात् एक एव संमार्ष्टव्यः परिधिः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु सर्वे। यत्र च परिधिविवृद्धिस्तत्र विशेषः। एवमेकपुरोडाशे पर्यग्निकरणं सर्वपुरोडाशे च वक्तव्यम्। तथापि विषये लौकिकं स्यादित्येवमग्निमुपनिधाय स्तुवतइतिवल्लौकिकाग्निसंमार्गकरणं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनत्वेनासंस्कार्यत्वात्सर्वेषामाहवनीयादीनामिति विशेषः।

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्याव-द्देवताभिधानत्वात्॥ १३॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यतइत्यस्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोपन्यासः। स्तुतिरेव स्तोत्रं शस्त्रमपि सैवाप्रगीतमन्त्रसाध्या गुणगुणिसबन्धकीर्त्तनं च स्तुतिः शिष्यते। सा च प्रथमं गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते। तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुतित्वाव्यपदेशात्। तत्र गुणानां तावदकर्म्माङ्गतया निष्प्रयोजनत्वादेकान्तेन स्तुत्यर्थता। तन्निर्वर्त्तिता तु स्तुतिः किं स्तुत्यस्य स्मारकत्वेन शेषीभवत्युत स्वप्राधान्येनादृष्टार्था भवतीति। किं प्राप्तम्॥

दृष्टेन क्रतुसिद्ध्यर्थां साधयन्ति यतः स्तुतिम्।
स्तोत्रशस्त्राणि तेन स्युः संस्कारा देवताः प्रति॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनाऽर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते। तथा हि ॥

यद्यत्राविद्यमानार्थो मन्त्रः स्तोतुं प्रयुज्यते।
तस्यार्थेनापकृष्टत्वात्प्राप्तबाधः प्रसज्यते ॥

या यद्देवतानामसंयुक्ता स्तुतिचोदना भावनेति याव,च्चोद्यमानत्वात्सा तदर्थपरत्वात्तस्मिन्नसति न स्वार्थं करोतीति तद्वशेनैन्द्रीस्तुतिर्माहेन्द्रग्रहयजिसन्निधिमुल्लङ्घ्य यत्रेन्द्रस्तत्र गच्छेत्। ततश्च क्रमसन्निधिबाधः। क्रमश्चात्र यथासंख्येनोत्तरात् पाठः। सन्निधिस्तु रथन्तरचोदनयोपस्थानं प्रकरणपरामर्शो वा।

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

नायं दोषः ॥ किं कारणम् ॥

तत्र मन्त्रो ऽपकृष्येत यत्र सो ऽर्थान्तरं व्रजेत्।
अभिवत्यो ऽर्थवत्यस्तु साम्यादिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥

य एव हि अभिवतीभिरिन्द्रः स्तूयते स एव माहेन्द्रग्रहेणेज्यते तत्र सत्येवार्थे किमित्यपकर्षः स्यात्। न च यावत्कर्माङ्गभूतेऽर्थे विद्यते तत्सर्वं मन्त्रेणाभिधातव्यं, न्यूनमधिकं वा ऽसौ यदभिधातुं समर्थस्तदभिधत्ते। तेन निर्गुणेन्द्रप्रकाशनं गुणस्यानन्यत्वात्प्रकरणलभ्यत्वाद्वा निर्गुणद्रव्यप्रकाशनवदेव ॥ न च शब्दमात्रं देवतेति नवमदशमयोरभिधास्यते। ततश्च य एव महेन्द्रशब्देनार्थश्चोदितः स एवेन्द्रशब्देनोच्यते इत्यर्थान्तर-

त्वकल्पनाप्रमाणाभावात् । तस्मादुत्कर्षोपलम्भाभावात्संस्कारकर्म्मत्वमेव युक्तमिति ॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

नैतदस्ति निर्गुणेन्द्राभिधानादनुत्कर्ष इति । प्रसज्यतएवोत्कर्षः । कुतः ॥

यद्यभेदः प्रमाणेन भवेदिन्द्रमहेन्द्रयोः ।
ततो ऽयं नापनीयेत भेदस्त्वत्र प्रतीयते ॥

यद्यवयवव्युत्पत्त्या महांश्चासाविन्द्रश्चेति एवं महेन्द्रशब्दमन्वाचक्षाणैस्तद्धितानुगमः क्रियेत, तत इन्द्र एव गुणमात्रविशिष्टो ऽस्य ग्रहस्य देवतेति गम्येत । न त्वेवमस्ति समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वेनेन्द्रव्यतिरिक्तरूढिशब्दाभिधेयमहेन्द्रप्रतीतेः । तथा हि ।

व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेद्वाक्यभेदादि दुष्यति ।
अव्युत्पत्तौ महेन्द्रार्थः स्फुटं वस्त्वन्तरं भवेत् ॥

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्येत्यवयवव्युत्पत्तिं निराकरोति । कथम् ।

वृत्तिद्वये ऽपि सामर्थ्यं स्मर्य्यते हि विशेषणम् ।
व्युत्पत्त्याश्रयणे चैतदुभयत्रापि दुर्ल्लभम् ॥

'समर्थः पदविधिः' । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति च समासतद्धितवृत्त्योर्विशेषणम् । अतस्तदभावे नैकया ऽपि भवितव्यम् । यदि युगपत्समासतद्धितावन्वाख्यायेते ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं लभ्यते । कुतः ॥

तद्धितेन ह्यसंबन्धो महत्त्वे ऽपेक्षिते भवेत् ।

तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥

एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यमुभयथाऽपि सापेक्षस्य नावकल्पते । कथम् ।

अन्यवस्त्वनपेक्षत्वे ह्यन्येनैकार्थतेष्यते ।
सापेक्षस्त्वन्यविक्षिप्तो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते ॥

अविक्षिप्यमाणौ हि द्वावर्थौ एकत्र लोलीभावं प्रतिपद्येयाताम् । न च विक्षिप्यमाणौ, नानात्वे बुद्धिकालुष्यात् । यो ह्यवयवाभ्यामेकत्रोपसंहृताभ्यामुभयविशिष्ट एकोऽर्थः प्रतिपाद्यते सोपि निरपेक्षाभ्यामेव । सापेक्षत्वे संशयरूपेणैकत्रानुपसंहारात् । एवं तावदैकार्थ्यलक्षणसामर्थ्याभावः ॥

व्यपेक्षा पुनराहत्य विगतापेक्षतोच्यते ।
सापेक्षत्वे च दूरेऽसावित्येवमसमर्थता ॥

न हि सापेक्षो विगतापेक्षशब्देन शक्यो वक्तुम् । इत्युभयसामर्थ्याभावादुभयवृत्त्यभावप्रसङ्गः । एवं तावद्युगपदन्वाख्याने दोष ॥

क्रमेणाख्यायमाने तु वाक्यभेदोऽसकृच्छ्रुतेः ।
कृत्वा समासमुच्चार्यं पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥
एतदेवाभिप्रेत्याह न च तद्धितार्थे वृत्तस्येत्यादि ।
तद्धितार्थे च वृत्तस्य वृद्धिः स्यादुत्तरे पदे ।
महत्त्वं द्रव्यसंबन्धि नोपसर्जनसंगति ॥

महेन्द्र इति हि स्यान्न चेन्द्रविशेषणं महत्त्वम् । न ह्युपसर्जनमभिभूतस्वार्थवृत्ति विशेषणान्तरैः संयुज्यते, न च समासार्थे वृत्तस्येति वाक्यभेदमात्रेणैवोच्यते। तेन क्रमवृत्तिरपि नास्तीति प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिमेव दोषान्तराभिधित्सयोपन्य-

स्यति । एकशब्दो परार्थवदित्यनेन न्यायेनेन्द्रशब्दस्य महत्त्व-तद्धितार्थौ प्रति वैरूप्यनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गः । विध्यनेकव्या-पारात्मकश्चापरो वाक्यभेदः । तथा हि ॥

महत्त्वस्येन्द्रसंबन्धं तस्य च द्रव्यसंगतिम् ।
विदधत्प्रत्ययो वाक्यं भिन्द्यात्पुनरपि श्रुतेः ॥

तस्मान्नेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः । किं तर्ह्यवयवसंबन्धनिर-पेक्षाद्रूढिशब्दात्तद्धितोत्पत्तिः । अतश्च सिद्धं देवतान्तरत्वम् । न च वृत्रवधोत्तरकालं महत्त्वाभिधानेनेन्द्रस्यैव महेन्द्रत्वं भवे-त् । वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गात् । अतो नित्यरूढस्यैव स्तुतिमात्रार्थ-मेतत् ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २७ ॥

व्यपदेशभेदाच्च भेदः । एवं च मन्त्रयोर्व्यवस्था भविष्यति । इतरथा विकल्पे पक्षे बाधः स्यात् । असति चार्थभेदे मन्त्रभेद-स्यादृष्टार्थता प्रसज्येत ॥

तस्माद्यथैव सूर्य्यादेरिन्द्रादत्यन्तभिन्नता ।
महेन्द्रस्य तथैवेति प्रगाथापनयो भवेत् ॥
एवं व्याख्यायमाने तु रूढित्वे तद्धिते सति ।
अग्नीषोमादयः सर्वे रूढित्वान्न द्विदेवताः ॥

यथैव हीन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितानपेक्षमाणस्य युगपत्क्रमेण वा वृत्तिर्न संभवति, एवमेव सोमस्याग्निमपेक्षमाणस्य न तद्धि-तसंबन्धस्तदपेक्षस्य वा नाग्निना सह समासः । तथा क्रमवृत्तौ पुनरुच्चारणे वाक्यभेदान्नान्यतरत्र वृत्तस्यान्यतरेण वृत्तिः, सो-मपदस्य वैरूप्यं, प्रत्ययस्यानेकार्थवृत्ति,रिति दोषाणां साम्येना-

रूढित्वप्रसङ्गात्समस्तद्विदेवत्यत्वव्यवहारोच्छेदः स्यात् । न चैषां रूढित्वं शक्यं वदितुं, सर्वत्र शास्त्रे द्विदेवत्यत्वाभ्युपगमात् । तद्यथा । चतुर्द्धाकरणेन्द्रपीतपूषप्रपिष्टभागविचारेषु साग्निसापेक्षा- ग्निदेवत्यादीनामैन्द्राग्नाग्नीषोमीयादीनामाग्नेयादिशब्दैः केवलाग्न्यादिदेवताकैरसामर्थ्यादग्रहणमिति वक्ष्यति । रूढित्वे हि कस्य कापेक्षा भवेत् । तथा द्विदेवतत्वसामान्येनैन्द्रापौष्णादीनामग्नीषोमीयैन्द्राग्नप्रकृतिकत्वं वक्ष्यते । तथा मेधपतिभ्यां मेषमित्यत्र । देवता तु तदाशीष्ट्वादित्यर्थद्वयमाश्रयिष्यते । तथा मनोताधिकरणे वक्ष्यति । यौ तावाग्नीषोमौ तावग्निश्च सोमश्च तत्राग्निरदेवता न त्वसमवेत इति । तथा देवताद्वन्द्वाश्रयाणि अग्नेरोत्वषत्वादीनि स्मर्यमाणानि न शक्यानि बाधितुम् । यदि च व्याकरणमेवमादावप्रमाणं तर्हि देवतातद्धितस्मरणाप्रामाण्यादग्नीषोमादीनां देवतात्वमपि न स्यात् । अथ तत्प्रतीतिरभ्युपगम्येत सा तुल्या ऽर्थद्वयप्रतीतावपीति रूढित्वाभावः । एतेनाश्वकर्णादिवदर्थरहितसमासान्वाख्यानेन स्वरसंस्कारप्रसिद्ध्यर्थमग्नीषोमीयादिद्वन्द्वस्मरणप्रामाण्यकल्पनं प्रत्युक्तम् । तथा हि ॥

> यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
> स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

सहदिन्द्रशब्दयोस्तावदवश्यं पृथगर्थाभिधानशक्तिः कल्पयितव्या । तयोश्च गुणगुण्यभिधायित्वाद्विशेषणविशेष्यात्मकत्वमवधारितम् । तत्र यावदेव संहतावुच्चारितौ तावदेव पूर्वानुभूतार्थसंबन्धितया विशिष्टार्थप्रत्ययो जायते । न चास्य निवर्त्तकं किंचिदस्ति । न च समुदायस्यापूर्वशक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणं विद्य-

ते। लब्धात्मिका च समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धिं बाधते। न चावयवार्थरहितार्थान्तरप्रयोगं विस्पष्टमन्तरेण तदात्मलाभः। किं च॥

एकस्तावदनिक्लेशैरिन्द्रो ऽस्तीत्यवगम्यते।
महेन्द्रस्त्वपरः कल्प्यः पुनः क्लेशान्तरैर्भवेत्॥

प्रत्यक्षेपि तावदर्थे ऽनेकशब्दशक्तेः कल्पना निष्प्रमाणिका, किमुत यत्रार्थसद्भावो ऽपि कल्पनीयः। तदिहेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्येन्द्रस्तावददृष्टो ऽपि कल्प्यते, तत्र यदि पुनर्म्महेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिर्भवेत्ततोर्थान्तरं महेन्द्रो नाम कल्प्येत। यदा तु पूर्वकल्पिताभ्यामेव महदिन्द्रपदशक्तिभ्यां प्रयोगः सिध्यति, स एव चार्थः किं चिद्विशिष्टः प्रत्यभिज्ञायते, कस्तदार्थान्तरं कल्पयितुं शक्ष्यति। तस्मादिन्द्र एव महत्त्वविशिष्टो महेन्द्रो नान्य इति सिद्धम्। न च समासं कृत्वा तद्धिते क्रियमाणे कस्य चिदसामर्थ्यं समासवेलायां तद्धितवेलायां चापेक्षणीयार्थान्तरानुपादानात्। न च द्विरुच्चारणनिमित्तवाक्यभेदप्रसक्तिः सकृदुच्चारितैकपदोपात्तानेकार्थकथनात्। वृत्तिद्वयात्मकं हि माहेन्द्रपदम्। एकैका च वृत्तिर्वाक्यार्थे वर्त्तते। तत्र ययोर्वाक्ययोरर्थौ माहेन्द्रपदेनोपात्तौ तौ ताभ्यां भिभिद्य कथ्येते। यच्चात्रासकृदुच्चारणं दृश्यते न तद्वेदवचनस्यैव। न हि कदा चिदप्येवंरूपो वेदो ऽस्ति महांश्चासाविन्द्रश्च महेन्द्रो देवता अस्येति माहेन्द्रः। न चैतदेव वैदिकं पदमेवं विभज्यते विभागस्य पौरुषेयत्वेनावैदिकत्वापत्तेः। किं तु॥

वेदे स्वरूपतः शब्दो माहेन्द्रादिरवस्थितः।
तस्यार्थः सकलो वाक्यैः पौरुषेयैर्निरूप्यते॥

विचित्रशक्तीनि हि पदानि एकानेकपदार्थप्रतीतेः ॥

तथैषामर्थकथनं कदा चित्पदेनैवान्येन क्रियते कदाचिद्वाक्येन, तेनाप्येकेनानेकेन वा द्विपदेन बहुपदेन वेति वैचित्र्यम् । तद्यथा कः पिकः कोकिलः क औपगवः उपगोरपत्यम् । उपगुना वा स्वकान्तायामुत्पादितः । तथा पचतीत्युक्ते पाकं परगामि फलमेकः कर्त्ता पूर्वापरीभूतं वर्त्तमानकाले निर्वर्त्तयतीति कथ्यते । न चैवं कथयतां वाक्यभेदः प्रसज्यते । न वाऽशब्दार्थत्वमध्यवसीयते । एवमेव यदि माहेन्द्रपदोपात्तोऽर्थस्तदस्पृशद्भिरेव शब्दशक्तिविद्भिः पुरुषैः स्ववाक्येनैकेनानेकेन वा कथ्यते कस्तत्र वाक्यभेदः, अतत्कृत्वोऽपि हि स्ववाक्यमुच्चार्यमाणं न वेदं दूषयति । न च तदीयोऽर्थः कथ्यमानः पौरुषेयत्वं भजते । अवश्यं चानेकोऽर्थः पुरुषै । कथ्यमानः क्रमेण कथयितव्यः, सोऽपि च प्रकृतिप्रत्ययपौर्वापर्येणेत्येवं कथ्यते । महांश्चासाविन्द्रश्चेत्यादि । न चैवं सापेक्षत्वम् । अथ वा भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति यद्यपीन्द्रशब्दस्तद्धितापेक्षस्तथाऽपि महत्त्वं प्रति प्राधान्याल्लभते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि तु वृत्तिः क्रमेणैव । कुतः ॥

सापेक्षोऽपि महत्त्वेन प्रधानत्वात्समस्यते ।
तदपेक्षो गुणत्वात्तु तद्धितेनैव वर्त्तते ॥

तेन यत्रैव प्रधानं सापेक्षं तत्रैतयैव तावद् वृत्त्या भवितव्यमिति समास एव प्रथमं भवति । यदि वा कृत्वा समासं तल्लोपवृत्तिरिष्येत, ततः शुद्ध इन्द्रस्तद्धितसंबन्धी शुद्धस्य समासभागिति निर्गुणस्यैवेन्द्रस्य देवतात्वापत्तेर्गुणानर्थक्यप्रसङ्गः । न चेन्द्रमहत्त्वयोर्युगपत्तद्धितार्थे निपतितयोररुणैकहायन्यादिवत्परस्पर-

नियमो लभ्यते । न ह्येकक्रियायां युगपत्सन्निपातो नापि विशेष-णवशीकारसामर्थ्यम् । सत्यपि च द्वन्द्वदेवतापत्तिः । अकृतस-मासयोश्च महदिन्द्रशब्दयोरनेकत्वाद्विवक्षितैकसंख्यप्रातिपदि-कनिमित्ततद्धितसंबन्धाभावप्रसङ्गः । किं च ॥

सुबन्तौ यदि चैत्तौ(१)ते न प्रातिपदिकं ततः ।
असुबन्तत्वकृष्टौ वा समासाशा न लभ्यते ॥

तस्मान्न युगपद्वृत्तिः, इति क्रमवृत्त्या समासार्थस्यैव देवतात्व-म् । अतश्चेन्द्र एव गुणसंयुक्तो महेन्द्रो नार्थान्तरमिति पूर्वपक्ष एव शोभन इत्यन्यदुत्तरं वाच्यम् ॥ तदुच्यते ।

श्रुत्या हि देवता यागे समवैति न रूपतः ।
तस्मान्माहेन्द्रशब्दोक्त्या महेन्द्रो देवतेष्यते ॥

यद्यप्यभिन्नोऽर्थस्तथापि विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादि-ति(२) महेन्द्रशब्देनैवोच्यमानस्यास्मिन् ग्रहयागे देवतात्वं ना-न्यथा । तत्र सकलपर्य्यायेणापि बृहदिन्द्रादिशब्देनोच्यमानस्य देवतात्वं न भवति किमुत न्यूनेनैवेन्द्रशब्देन । तथा हि ॥

अर्थोऽपि यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः ।
मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥

देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवगम्यत्वाच्चोदनैवैकं प्रमाणं, सा च यं यादृशं यत्र यादृशे चार्थे विदधाति, स यदि तथैवानुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततस्तत्प्रमितोऽयमित्यवसीयते । किं चिदपि चेदि-हान्यथा जातं निवृत्तव्यापारायां चोदनायां प्रमाणान्तरं मृग्यं, न च तदस्तीत्यप्रमाणता । यथा वक्ष्यति 'स एवाग्निरष्टाकपाल-

(१) वैतौ इति २ पु० पाठः ।
(२) स्यात्तेन चोदनेतीत्यधिकं २ पु० पाठः ।

स्य देवता नाऽन्यस्येति। तेन व्यवस्थावशाद्यथैवेन्द्रे चोदिते ऽग्नेर्देवतात्वं न भवति, सोमस्य च चोदिते न पुरोडाशस्य, अभिषुतस्य च न लतायाः, शुक्ले च न सगुणस्य तथैव, गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य॥ कुतः॥

देवता हि विधेयत्वाद्विवक्षितगुणेष्यते।
लक्षणत्वे तु तस्याः स्याददविवक्षा गुणादिषु॥

यदि हि तद्धितसंबन्धे देवतोद्दिश्यमाना स्यात्ततो ऽस्याः गुणाविवक्षा भवेत्। इयं पुनरविधीयमाना देवतात्वमेव न प्रतिपद्यतइति अवश्योपादातव्या। ततश्च विवक्षितगुणत्वात्तदपाये न कथं चिद्देवतेति, गम्यते। यथा शुक्लवासा भोजयितव्यो लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति दण्डी प्रैषानन्वाहेति विशेषणरहितानामकर्माङ्गत्वम्। यदा ते ऽप्युद्दिश्यन्ते यो ऽयं शुक्लवासास्तमानयेत्यादौ तदा विनापि विशेषणेनानीयन्ते। तदिह यद्यपि तावद्देवतारूपेणोपकुर्यात्तथा ऽपि न गुणरहिता ऽऽश्रीयेत, किमुत यदा ऽभिधानोपकारिणी विधिगतव्यतिरिक्ताभिधानाभिहिता नैव प्रत्यभिज्ञायते सैवेयं देवतेति। समासेन च विधीयमानायां नानेकार्थविधिदोषप्रसक्तिः। तच्च माहेन्द्रग्रहणगता न कथं चिदिन्द्रशब्देनोच्यते। या तु तेनोच्यते सा तत्र नैव देवतेत्यनर्थकमेवास्याः प्रकाशनम्। अतश्च न श्रुतिसमवायित्वादित्ययमपि सूत्रार्थो भवति श्रुतिसमवेतं देवतात्वं भविष्यति तदधीनज्ञानमित्यर्थः। तच्च तद्धितसंवादे सति ज्ञायते तस्मादस्ति देवताभेद इति। कथं त्वस्मिन् पक्षे भाष्यगमनिका। तदभिधीयते। पूर्वपक्षवादी तावदनुत्कर्षं प्रगाथस्य वदति, यस्य माहेन्द्राद् ग्रहा-

दिन्द्राभिधानसमर्थमन्त्रानुत्कर्षं वदति तेनाकर्म्माङ्गभूतार्थप्रकाशनवैयर्थ्यादिन्द्र एवात्र शुद्धो देवताभूतः प्रकाश्यत इत्यभ्युपगतं भवति। तस्य च देवतात्वं नाभ्युपगममात्रेण सिध्यति, नापि प्रमाणान्तरेणे,ति य एतद्गृहोत्पत्तिवाक्ये देवताभिधानशक्तिस्तद्धितः श्रूयते माहेन्द्रं गृह्णातीति तत्संयोगादिविज्ञायते । स च यदि समासान्निष्कृष्य केवलादिन्द्रशब्दादुत्पाद्यते, ततो मन्त्राभिधेयसदृशं देवतात्वमुक्तं भवति । सिद्धवच्चैतमर्थं पूर्वपक्षवादिनो ऽभिप्रेतं मन्यानो निष्कृष्य ब्रवीति"न्द्रो ऽस्य देवतेति तद्धितसंयोगेन ज्ञायेत, न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्याकृते समासे शुद्धस्योपसर्ज्जनीभूतस्य तद्धितसंयोगः। तद्धितसंयोगापेक्षस्य चेति" सत्यपि सापेक्षप्रधानसमासे प्रातिपदिकावस्थायां तद्धितापेक्षा, न च तदानीमसुबन्तत्वात्समासोपपत्तिः। तेन यत्रैव पृथग्भूतं सुबन्तं संबन्धार्हमेव पदान्तरमपेक्षते यथा राजपुरुषः शोभन इति, तद्विषयमेवैत,द्भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति द्रष्टव्यम् । अकृते च समासे तद्धितापेक्षायां वाक्यात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतं स्यात्। शुद्धस्य वा तद्धितसंस्पर्शाद्विशेषणानन्तर्गतिप्रसङ्गः । क्रमवृत्तिः पुनर्भवतो नाभिप्रेतैव, पूर्वं तद्धितसंबन्धे पूर्वोक्तावेव द्रव्यविशेषणोत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गदोषौ। न च समासार्थे वृत्तस्य शुद्धस्य तद्धितसंबन्धः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तन्त्रसंबन्धो ऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्चैकशब्दे परार्थवदिति तथैव वैरूप्यदोषः । विस्पष्टश्चायमन्यो ऽर्थ इति प्राक्समासादनेकार्थविधेः समासपदलभ्यत्वाद्वाक्यभेदमाह । कृते तु समासे नैष दोषः । "तस्मान्नेन्द्रो देवता ऽमहत्त्वविशिष्टः" । शुद्धः । किं तर्हि विशिष्ट एव । अथ वा ने-

न्द्रो देवता केवलपदोपात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः। कथं तर्हि म-
हत्त्वविशिष्टः। समासप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः। "न त्ववयव-
संबन्धेने"ति नावयवप्रसिद्धिनिराकरणपरं किं तर्हि नावयवसं-
बन्धेन तद्धितोत्पत्ति,र्निष्कष्टुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः। "तस्मा-
द्देवतान्तर"मिति सत्यपि द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयणाद्देवता-
न्तरत्वम्। आह च॥

आचार्यो मातुलस्येति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते।
अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया॥

यदप्युच्यते "इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकाल्जमि"ति। पूर्वं सर्वत्र
शुद्धात्मनः प्रतिपन्नदेवतात्वस्य पश्चात्तनो ऽयं गुणः स्तुतिमात्रो-
पयोगी न देवतात्वे ऽन्तर्भवतीति मन्यते। अस्य तूत्तरं गतार्थ-
म्। स्थिते च देवतान्तरत्वे, शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनं, शुद्धेन
वा विशिष्टस्य, विशिष्टचोदनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वं, शु-
द्धशब्दोच्चारणेपि वा विशिष्टे देवतात्वं, प्रतिपद्यतइत्यादि सर्व-
मन्धकारनिरीक्षितं साहसमात्रेणाभ्युपगम्येत, न चैतद्युक्तम्।
अतो यत्र विधिमन्त्रयोर्देवतासंवादस्तत्र प्रगाथो नीयेत, त्वत्पक्षे
पुनः॥

या काचिदप्युपादाय देवता साधिता स्तुतिः।
अदृष्टं यागमात्रार्थं करोत्याराद्वस्थितम्॥

गुणश्चानर्थकः स्यात्॥२८॥

यदि चाढिमाननादिर्वा गुणाः केवलमिन्द्रस्तुत्यर्थमेवोपादी-
यते न देवतात्वे ऽन्तर्भवति, ततो ऽऽस्योपादानमेवानर्थकं स्यात्।
सर्वा हि देवतैवमर्थमभिधीयते विधीयते वा, कथं नाम तद्दे-

शेन कर्म्म क्रियेतेति । यदि च अविहिते विहिते च गुणे केव-लेनेन्द्रेण व्यवह्रियते ततो नार्थो गुणाभिधानेन । किं च ॥

गुणो ऽनन्तर्गतस्वात्र पश्चादभिहितो भवेत् ।
लक्षणत्वेन वोक्तः सन्नचाप्राप्तेस्तदस्ति(१)ने ॥

न हि ग्रहसंबन्ध इन्द्रस्य प्राप्तो, येन तद्गतेन्द्रानुवादेन मह-त्त्वं केवलमेव स्तुत्यर्थमुच्येत । न च महानिन्द्रः प्राप्तो यतो गु-णेनोपलक्ष्य विधीयेत । तस्मादप्राप्तविधेर्द्देवतान्तरता ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १९ ॥

पूर्ववन्मन्त्रव्यपदेशभेदव्यवस्था ॥

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

वशादिद्रव्याणामर्थरूपोपकारित्वात्प्रत्यक्षलभ्ये विशेषे सा-मान्येनापि सिद्धेर्न्न विधिशब्दादरः ॥

यजेति वा ऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २१ ॥

बलवत्प्रमाणविरोधे संस्कारपक्षस्त्यज्येत, न च सोऽस्ति, लि-ङ्गवत्तीयस्त्वादुत्कर्षसिद्धेरित्यपर्युदासः संस्कारपक्षस्य ॥

अथ वाथैकदेशो ऽयं समासार्थप्रकाशनम् ।
करिष्यत्यविरोधाय मनोतास्थाग्निशब्दवत् ॥

अनुत्कृष्यमाण एव वा प्रगाथः सन्निधिवशादवयवद्वारेण म-हेन्द्रमविरोधाय दृष्टार्थत्वाय च प्रकाशयिष्यति, यथा ऽग्नीषो-मीये मनोतायामग्निशब्दः प्रकरणात्समासस्थः प्रतीयमानः सा-

---

(१) चाप्राप्ते तदस्तीति २ पु० पाठः ।

त्तचर्य्यात्सोममपि प्रतिपादयन्समुदायार्थो विज्ञायते । अतस्ता-नुत्कर्षे ऽप्यदोष इति ॥

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥

आम्नातेष्वपि मन्त्रेषु नोत्कृष्टेष्वर्थदर्शनम् ।
सर्वेषु भवतीत्येवं नोत्कृष्टत्वं न दुष्यति ॥

न हि यमादीनां ग्रहान्तरेष्वपि देवतात्वं येनेन्द्रवदुत्कृष्टैर्म-न्त्रैः प्रकाश्येरन् । अतस्तेषां तावद्विध्यानर्थक्यप्रसङ्गादवश्यम-दृष्टार्थत्वेन भवितव्यम् । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं, त-स्मान्न संस्कारकर्म्मत्वमिति ॥

दृश्यते ॥ २३ ॥

यमादयो न विद्यन्ते यद्यपि ग्रहदेवताः ।
अन्यकर्म्मोपयोगित्वात्प्रकाश्याः स्युस्तथापि नः ॥

मण्डूकसूक्तस्याग्नौ प्रयोगः, तत्र मण्डूकेनाग्निविकर्षणाम्ना-नात् । अक्षसूक्तस्य राजसूये, तत्राक्षैर्दीव्यतीति विधानात् । मू-षिकासूक्तस्यैकादशिन्याम्, आखुस्ते पशुरित्युपशयसंबन्धसं-कीर्त्तने सति तद्द्वारेणोपशयस्यैव स्तुतिः । कुसुम्भकसूक्तादीनां तु यदि कश्चिद्विशेषरूपेणार्थो नास्ति ततः सामान्यविधानेना-र्थवत्ता भविष्यति । वाचः स्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात् । तथा ऽऽश्विने सूर्योदयावधि समाप्त्यसंभवे सर्वासामृचामुपदेशात् । तत्र व-चनेनैवासमवेतार्थमन्त्रविधानसामर्थ्यादगतेरदृष्टार्थाश्रयणं, न च कश्चिददृष्टार्थत्वेन सर्वत्रैव दृश्यमानमप्यर्थं प्रोच्यादृष्टार्थत्व-कल्पना युज्यते । तथा हि ॥

न च पादावदृष्टार्थौ वैष्णव्यादिनिदर्शनात् ।
याज्यादावपि दृष्टार्थे स्याददृष्टार्थकल्पना ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

यदुक्तं मनोतायामिवाग्निशब्द इन्द्रशब्दस्समासार्थं लक्षयिष्यतीति । तदयुक्तम् । कुतः । एतस्मादेव दोषात् । न हीन्द्रशब्दस्य स्वार्थमभिदधतः कश्चिद्विरोधो येन श्रुतिर्वृत्तिं जह्यात् । सर्वादृष्टार्थानां च यथा कथं चिल्लक्षणया दृष्टार्थत्वापादनसंभवादयुक्तमेतत् । यत्तूक्तम् उत्कृष्यतामेवेति तदयुक्तम् ॥ कुतः ॥

प्रकृतस्तोत्रशेषत्वं श्रुत्या सन्निधिक्लृप्तया ।
विना सामान्यसंबन्धाल्लिङ्गं चाविनियोजकम् ॥

यदि ह्येकान्तेन प्रथमं दृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात् ततः क्रमसन्निधिकल्प्या श्रुतिर्बाध्येत, यतस्तु विनियोगोत्तरकाला प्रयोजनकल्पना न तद्वशेनैव विनियोग,स्तेन क्रमसन्निधिभ्यां विनियुक्ते दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं कल्प्यमानं न विरुध्यते । न चोत्कृष्टस्य प्रगाथस्यान्यत्र विनियोगहेतुरस्ति । लिङ्गं हि देवतां प्रकाशयितुं सामर्थ्येन तन्मन्त्रं स्वरूपे विनियुञ्जीत, तथा चास्यानर्थक्यप्रसङ्गः । कर्म्मसंबन्धे तु न कश्चिदस्य व्यापारः । तदेतल्लिङ्गं यदि सामान्यतः केन चित्कर्म्मसंबन्धः क्रियते, ततः कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते यथा शक्नोतीत्येवमाश्रयणाद्देवताप्रकाशनद्वारेणेति विनियुङ्क्ते । न चात्र सामान्यसंबन्धकारणं प-

श्याम: । तस्मादुत्कृष्टानामानर्थक्यमेव स्यादित्यदृष्टार्थतैव न्याय्या । किं च ॥

एवं च सप्तमी षष्ठी द्वितीया स्तौतिशंसती ।

अतिवृत्ता भविष्यन्ति त्वत्पक्षे ऽन्यार्थवृत्तयः ॥

गुणगण्यभिधानक्रियाणामत्त्वराकृढत्वात्सप्तमीश्रुतिसंयोगो घटते । प्रकाशने हेतुकरणत्वात् तृतीयायुक्ताः कवत्यादयः श्रूयेरन् । ननु स्तुतावपि कवतीनां करणत्वात्तृतीयैव प्राप्नोति । नैष दोषः ॥

आधारत्वमपि ह्यासां करणत्वं च विद्यते ।

तत्रैतयोर्यथाभीष्टं निर्देश उपपद्यते ॥

प्रकाशनं पुनः परमार्थतस्तावदात्माधारम् । कर्म्मत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालं च व्याप्यत्वाद्देवताधारम् । तत्र कवतीनामैकान्तिकमेव करणत्वमिति वैषम्यम् । अपि च स्तौति शंसतीति स्तुतिभावना पूर्वापरीभूता श्रूयते । तस्यां च धात्वर्थः करणभूतः शेषाणि च कारकाणि नित्यं धात्वर्थं निष्पादयन्ति संबध्यन्ते । तत्र यदि मन्त्राः स्तोत्रनिर्वृत्त्यर्था भवन्ति ततो ऽपेक्षितार्थकरणात्काबदृष्टमर्थं कुर्वन्तो दृष्टार्था (१) भवन्ति । प्रकाशनं तु कुर्वन्तो ऽचोदितकृत्वाददृष्टार्था भवेयुः । ततश्च वरं स्तुतीनामेव दृष्टार्थत्वम् । किं च ॥

श्रुत्यैव षष्ठी पारार्थ्यं देवतानां ब्रवीति नः ।

न प्रधानं गुणास्तेष्टाः स्तुतेस्तेन प्रधानता ॥

देवताप्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वादव्यतिरिक्तार्थविषयाभिनर्मूर्द्धे तिवत्प्रथमैव श्रूयेत । यदपि किं चित्प्रथमान्तं तद-

(१) चोदितकरणाद् दृष्टार्था इति २ पु० पाठः ।

पि योग्यतापूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणसंबन्धार्थमेव। यथेन्द्रो या- तो जङ्गमस्यावसितस्य स्थावरस्य च राजेति । न च गुणानामु- पयोगो ऽस्तीति तत्प्राधान्याश्रयणे स्तुत्यर्थतैव युक्ता । स- त्यमिति ग्रन्थच्छेदः । तत्रार्थवादन्यायेन शेषपदानर्थक्यप्रसङ्गा- त्सत्यपि पूर्वत्र प्राधान्यपर्यवसानसंभवे स्तुत्यर्थैनैवैकवाक्यता युक्ता । न चैवं स्तौतिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थता भविष्यतीति स्तुतेरेव प्राधान्यम् ॥

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

पृथक्त्वनिवेशिनी द्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शब्दे- नोच्यते । सामान्याविवक्षायां वा प्रत्यृचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वे ऽवतिष्ठते । ननु च स्तुतावपि तुल्यमेतत् । तथा हि ॥

सामान्यस्तुतिरेकैव भेदो ऽपि प्रत्यृचं स्थितः ।
न चान्यथा विवक्षास्ति यतो द्वादशता भवेत् ॥

अथ स्तोमवशाद्दक्समुदायसाध्याः स्तुतयो गण्यन्ते तथा प्र- काशनान्यपीत्यविशेषः ॥ उच्यते ॥

क्रियाः फलापवर्गिण्यस्तत्संख्यागणनास्सदा ।
अपूर्वद्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥

प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्यृचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तिदर्शनात्क्रिया- समाप्तेर्न किं चित्कारणमस्ति, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वार्थत्वे तु तेषां शास्त्रगम्यत्वाद्यथोक्तस्तोमसंपदः प्राङ्नि- र्वृत्तिप्रमाणाभावादृक्समुदायेनापूर्वनिर्वृत्तेस्तद्द्वारेण क्रियास- माप्त्युपलक्षणादपूर्वाणां द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वसिद्धिः । न हि प्रत्यृचं सर्वस्तोत्रेभ्यो वा तत्कल्पनायाः किं चित्प्रमाणमस्ति।

यथा प्रकाशनस्य दर्शनम् ॥

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

ऋचामनूह्यत्वादाग्नेय्यग्रहचोदनयैवाग्नेयीनां स्तुतिसाधनत्वसिद्धेः आग्नेयीषु स्तुवतइत्यनर्थकं वचनम् ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वात्सम्बन्धवचनेन स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदः स च प्रकाशनैकत्वान्न प्राप्नोति । ननु स्तुत्येकत्वादितरत्रापि तुल्यमेतत् । अथ प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाधनत्वेन भेदः, तद्युक्तिद्वारेण वा, स पूर्वपक्षे ऽप्यविशिष्टः । तत्रोत्तरं द्वादशत्ववत् । अत्यन्तभेदाद्धि स्तोत्रशस्त्रापूर्वयोस्तद्द्वारेण क्रिययोर्भेदमुपचर्य्य संबन्धवचनम् । न तु प्रकाशनं स्वतः फलतो वा भिद्यते ॥

अभिधानं च कर्म्मवत् ॥ २८ ॥

यदिदं द्वितीयाप्रतिपादितकर्म्मार्हमभिधानमिदं चापरं प्राधान्ये कारणम् । प्रधानक्रिया हि केन चिद्रूपेणेप्सिता अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीतिवद्भवति, न संस्कारक्रिया ऽत्यन्तगुणभूतत्वात् । अथ वा स्तोत्रशस्त्रसमाख्ययोरभिधानत्वं तत्प्राधान्यज्ञापनार्थम् । इतरथा हि प्रकाशनमित्येवं समाख्या स्यात् । अवहन्त्यादिवद्वा नैव भवेत् ॥

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

यो ऽयं मन्त्रे फलाशीरर्थवादः स स्तुतेः प्रधानत्वे घटते स-

र्वं च प्रधानविषयत्वात्प्रार्थनानाम् । त्वत्पक्षे तु ॥

देवतैव प्रधानत्वात्फलं याच्येत कर्म्मवत् ।
न स्वामिनि स्थिते कश्चिद्दासात्प्रार्थयते फलम् ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैक-शब्द्यात् ॥ ३० ॥

इह मन्त्रा उदाहरणम् । किं तद्गता भावनावचना ब्राह्मणवद्विदधति नेति संदेहे शब्दाभेदाद्विधायका इत्याशङ्क्य मन्त्रत्वात्प्राप्तार्थत्वाच्च विधित्वासंभवेन प्रयोगकालेषु ब्राह्मणविहितानामेवार्थानां स्मारका इत्युत्तरपक्ष उक्तः । तथा हि ॥

न कर्म्मान्तरतास्त्यत्र बलवत्प्रत्यभिज्ञया ।
न चोपात्तो गुणः कश्चिन्न च वाक्यान्तरे स्तुतिः ॥

स्मारकत्वप्रतिपक्षौ हि विध्यर्थवादौ स्यातां, तदिह स्वरूपं तावदन्यतः क्रियायाः प्राप्तं गुणफलनिमित्तानि तु नैवोपात्तानि यानि विधीयेरन् । न च वाक्यान्तरस्थे पर्य्यवसितप्रयोजने विधौ स्तुतिरुपपद्यते । तदुक्तं प्रथममन्त्रे तस्मात्प्रकाशका मन्त्रा इति यद्व्याख्यायते तत्र वदामः । किं पुनः कारणं मन्त्रत्वेनाख्यातविशेषाणां विधिशक्तिस्तिरोधीयते, कथं च ब्राह्मणत्वेनासावाविर्भाव्यते । दृष्टाश्च मन्त्रगता अपि विधायका वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादयः । तथा ब्राह्मणगता अप्यविधायकाः । यथा यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यादयः । तस्मान्नायमेकान्तः । किं च ॥

प्राप्तत्वाद्यदि चेष्येत मन्त्राणामनुवादता ।
तैरेव विहितं कस्मान्न स्मारयति चोदना ॥

न ह्यत्र विशेषहेतुरस्ति किं ब्राह्मणविहितमासाद्योपहतविधिशक्तिर्म्मन्त्रः स्मारको भवत्यथ वा विपर्य्यय इति । तत्रोभयोरनुवादत्वासंभवादगृह्यमाणविशेषत्वाच्च द्वयोरपि विधायकत्वम् । अभ्यासाच्च कर्म्मभेदः स्यात् । बलवत्प्रत्यभिज्ञायास्वाभ्यासाधिकरणएवोत्तरं भविष्यति । तस्मान्नैवमभिधायकत्वसिद्धिः । येप्याहुः ॥

यस्माद् व्रीह्यादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्म्मणाम् ।
ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वत्ते न विधायकाः ॥
तैरपि सामान्यतोदृष्टमात्रं व्यपदिष्टम् । कुतः ।
विधिशक्तिर्न्नियोगेन न मन्त्रस्यापनीयते ॥
ततो विधास्यति ह्येष नियोगात्स्मारयिष्यति ।

न हि विनियुक्तेन न विधातव्यमिति किं चित्प्रमाणं यदि स्वतो विधिशक्तिरस्त्येव । अथ त्वसौ प्रथममेव नास्ति व्यर्थो विनियोगोपन्यासः । न चोभयकरणे विरोधः । तथा हि ॥

विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति ।
मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्रैतद्वदिष्यते ॥

ये च वचनेनाविनियुक्तास्ते च त्वत्पक्षे निराकरणहेत्वभावाद्विधायकाः प्राप्नुवन्तीति एतदप्यकारणम् । न चात्र मन्त्रोपन्यासस्य कश्चित्संबन्ध इति अन्यथा वर्ण्यते । द्विविधमेवाख्यातं गुणप्रधानकर्म्मत्वेनोक्तम् । अथेदानीं प्रस्तूयते किं तावेव द्वौ प्रकारावुतान्यो ऽप्यस्तीति । तत्र न तृतीयः प्रकारो ऽस्तीति मत्वा पूर्वपक्षवादी वदत्यैकार्थ्यमिति । तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो-

ऽभिधानवाची स्यात् ॥ ३९ ॥

अस्ति तृतीयः प्रकारो यदभिधायकत्वं नाम । पश्य ॥
येषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात् ।
विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु ते सर्वत्राभिधायकाः ॥

मन्त्रगतानां ब्राह्मणगतानां चाख्यातशब्दानां येषां शब्दान्तरेण विधिशक्तिरपगच्छति तेषामभिधायकत्वम् । तत्र न ता नशन्तीत्यत्र तावद्यच्छब्दोपहितो विधायको ऽनुवादत्वं प्रार्थयते । तथा अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेत्यामन्त्रणविभक्त्या । दामि गृह्णामीत्युत्तमपुरुषेण । यदि सोममपहरेयुरिति यदिशब्देन । ते चैवमादयः प्रायेण मन्त्रेष्विति मन्त्रा उदाहरणम् । अविधायका मन्त्रा इति च प्रसिद्धिः । ब्राह्मणे तु भूयांसः प्रत्यया विधायकास्तेन तद्विधायकमिति प्रसिद्धम् । स्वल्पे त्वविधायका इति तदिह नोदाहरणम् । विधायकत्वाविधायकत्वे तु तयोर्यथोक्तमेव कारणमिति न मन्त्रत्वब्राह्मणत्वयोर्व्यापारः । तत्र त्वेतावान् व्यापारो(१) दृश्यते । रूपादेव ब्राह्मणगतानां विधित्वनिवृत्तौ सत्यां निमित्तादिप्रत्यायनार्थता । न हि तेषां रूपं कर्म्मस्तु प्रयोगार्हम् । मन्त्रगतानां तु रूपमेवोपलभ्य दामि गृह्णामि निर्वपामीदमिदं च करोम्यग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि इदमिदं च कुर्वित्यादिकं शक्यमेतैः कर्म्म स्मर्त्तुमिति विनियोगबुद्धिर्भवति ॥ कुतः

अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यं भाविनी स्मृतिः ।
अनन्यसाधना ऽनन्यकार्य्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यते ॥

(१) विशेष इति २ पु० पाठः ।

न तावदनुष्ठानवेलायामस्मृतः कश्चित्पदार्थः शक्यः कर्त्तुमित्यवश्यंभाविन्या स्मृत्या योग्यसाधनमात्रापेक्षणाद्यत्किंचिद् ब्राह्मणपदार्थानुसंधानं वा पूर्वपदार्थप्रत्यवेक्षणं वा सूत्रग्रन्थो वा ऽऽत्मीयग्रन्थवाक्यानि वा उपद्रष्टादि(१) वा साधनं ग्रहीतुमारभ्यते । तत्रानन्यप्रयोजनान्मन्त्रान्प्रकरणे पठ्यमानान्सामान्येन किमप्येभिः कर्त्तव्यमित्येवं प्रयोगवचनेन गृह्यमाणानुपलभ्य यादृशेन वाक्येन स्मृतिः कर्त्तुमाकाङ्क्ष्यते तद्रूपा एतइति विदित्वा लिङ्गप्रकरणानुमितया श्रुत्या विनियोगे सत्यभिधानार्थता विज्ञायते । ततश्चोपायान्तराण्यप्रमाणकत्वान्निवर्त्तन्ते । नियमादृष्टसिद्धिश्च मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्म्माभ्युदयकारि भवतीत्यवधार्य्यते । भाष्यमप्यत्रैव योजनीयम् । नासकृदप्युच्चारणे तत्प्रत्ययादिति न प्राप्तत्वाभिप्रायेणोच्यते । किं तु यच्छब्दोपबन्धादस्यैव मन्त्राख्यातस्यान्यतः प्राप्तमहं ब्रवीमीत्येवंरूपप्रत्ययात् । अतश्चत्वोऽपि ह्येवमादिरुच्चार्य्यमाणः स्वसामर्थ्येनैव नापूर्वप्रत्ययं करोति तत एव पूर्वप्राप्तबुद्ध्युत्पादात् ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

यथोक्तेन न्यायेन मन्त्रोदाहरणस्यातन्त्रत्वात्प्रासङ्गिकमिदं पूर्वसूत्रप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थलक्षणाभिधानमिति नावश्यमिदमर्थेनो ऽधिकरणं पूर्वम् । शक्यं हि वाक्यमात्रमप्युदाहृत्य विचारयितुम् । भाष्यकारस्तु सूत्रकारोच्चारितमन्त्रशब्दादरेण पौर्वापर्य्यविशेषमाह । तच्चोदकेष्विति । तदभिधानं चोदकं

(१) उपद्रष्टा वेति २ पु० पाठः ।

प्रयोजकं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्थप्रदर्शनमात्रार्थं तु षष्ठीकथनं भाष्ये। अध्येतृवृद्धव्यवहारसिद्धं चेदं प्रायिकचिन्हयुक्तं लक्षणं लाघवार्थमुक्तम्। धरणिगतानेकद्रव्यप्रत्येकनिरीक्षणे पुनः पुनः पृष्टं कुटिलीक्रियतइति तत्सामान्येन पृष्टाकोटाभिधानम्। श्लोकस्यैवं द्रष्टव्यः॥

ऋषयोऽपि हि लक्ष्याणां नान्तं यान्ति पृथक्शः।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः॥
वृत्तौ लक्षणमेतेषामस्त्यन्तत्वान्तरूपता।
आशिषः स्तुतिसंख्ये च प्रलप्तं परिदेवितम्॥
प्रैषान्वेषणपृष्टाख्यानानुषङ्गप्रयोगिताः।
सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तरः प्रायिको मतः॥

डुलेरिवेति डुलिः कच्छपः। प्रतिपुनातुशब्दमच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुषङ्गः। सामर्थ्यमभिधानशक्तिः। ये मां दुग्धवन्तस्त एव निराकृतवन्त इति धेन्वाः परिदेवितम्। अमुतः सोममाहरेति सौपर्णोपाख्याने विनतया गरुत्मानमृतार्थं प्रेषितः। कर्णवन्तीं सूर्मिम्। सूर्मिः स्थूणा॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः॥ ३३॥

परिशेषसिद्धत्वाद्ब्राह्मणलक्षणमवचनीयमिति सूत्रमिदमनारभ्यमिति प्रतिभाति। तत्र शेषशब्दप्रयोगाल्लक्षणानभिधानाच्च सूत्रव्याख्यानमेवेदमिति द्रष्टव्यम्। किमर्थं पुनः सूत्रमारभ्यते। नारभ्येत यदि मन्त्रब्राह्मणात्मक एव वेद इति सर्वेषां प्रसिद्धं भवेत्। येषां त्वप्रसिद्धं तेषां तृतीयादिप्रकारनिराकरणार्थं द्वैराश्यमेव वेदस्येति प्रतिपादयितुमाह शेषे ब्राह्मणश-

ब्द इति । एकपुरुषकर्तृकमुपाख्यानं परकृतिः । बहुकर्तृकं पुराकल्पः । यत्रान्यथार्थः प्रतिभातः पौर्वापर्य्यालोचनेन व्यवधार्य्यान्यथा कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना । तद्यथा प्रतिगृह्णीयादिति श्रुतं प्रतिग्राहयेदिति कल्पयिष्यते । विधिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणवाची विधिशब्दः ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्यूहः । तथा यत्र यजमानस्यार्षेयं व्रियते स प्रवरः । यच्च यजमानतत्पुत्रादीनां नामग्रहणं तन्नामधेयं, यथा सुब्रह्मण्यायां देवदत्तो यजत इत्यादि । तेषामपि तच्चोदकेष्वित्यस्माल्लक्षणान्मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्रत्वप्राप्तावुच्यते ॥

स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् ।
ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं स्थितम् ॥

किं पुनरेकस्मिन्पदे ऊह्यमाने समस्तस्यैवामन्त्रत्वं ऊहितपदमात्रस्यैव वेति । समस्तस्यैवेति प्राप्तम् । कुतः ॥

स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते ।
मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थः प्रतीयते ॥

संप्रदायकालावगतरूपान्यत्वं चेत्केन चिदप्यंशेन जातं न शक्यते मन्त्रत्वं प्रत्यभिज्ञातुम् । अथैकदेशेपि तत्सद्भावाभ्युपगमः, ततः सर्वत्रैव मन्त्रपदाविशेषान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकवर्णापायेऽपि मन्त्रत्वाभावात्समस्ततत्कार्य्यनिवृत्तिः । ततश्च यथैव तद्विनाशे सर्वावयववर्त्तिनि प्रायश्चित्ताभावः, एवं मन्त्रच्छ-

न्दोविषयत्वेन यावन्तः शब्दविशेषाः स्मर्यन्ते तैर्न्न भवितव्यमित्येकपदतदवयवोह्वे तन्मन्त्रगतसर्वच्छान्दसोपोद्धारेण लौकिकशब्दप्रयोगः कर्त्तव्य इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ तावन्मात्रमेवामन्त्र इति । कुतः ॥

आकृतीनामभिव्यक्तिर्य्या कथं चिन्निरूपिता ।
नासाववयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥

न हि गोर्गडुनि जाते विषाणे वा भग्ने गोत्वं तिरोधीयते तदभिव्यक्तिसमर्थावयवान्तरसद्भावात् । कियत्यपि संस्थाने ध्रियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते । सा चेयं मन्त्राकृतिर्विशिष्टस्वरवर्णानुपूर्व्याद्यभिव्यक्ता न किंचिद्विकारदर्शने नश्यतीति प्रत्यक्षमुपलभामहे । तथा हि ॥

यत्र वर्णविकारो वा वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः ।
स्वरान्तरनियोगो वा न मन्त्रस्तत्र नेष्यते ॥

यत्र वचनाद्वर्णलोपं विकारं वा कृत्वा प्रयोगः ऐरं कृत्वोद्गेयमित्यादौ, यत्र च स्वाध्यायकालदृष्टत्रैस्वर्यादिपरित्यागेनैकश्रुत्यं नियुज्यते न तत्र कस्य चिन्मन्त्रबुद्धिरपैति । स्यादेतद्वचनसामर्थ्यादिह नापैतीति ॥ तदयुक्तम् ॥ वचनेन हि प्रयोक्तव्यमेतदुच्यते न मन्त्रत्वं न नश्यतीति, न हि वचनविनियुक्तानां व्रीह्यादीनां मन्त्रत्वं भवति, अतश्चामन्त्राणामेव सतां वचनाद्विनियोग इत्यापद्यते । न चार्हति भवितुममन्त्रत्वं मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्चात्रापि काममिरापदादीनामेवामन्त्रत्वं भवतु न सकलस्य वाक्यस्य । न च तेषामपि समस्तवेदालोचनेन मन्त्रत्वनिरूपणादिह गिरापदवान्मन्त्र इरेरापदवानिह त्रैस्वर्यवानिहैकश्रुतिमानिति ह्यादित एवावधार्यते ।

यद्येवमूहादीनामपि मन्त्रत्वप्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रकृतिविकृत्यालोचनेन शक्यमेवं निरूपयितुम् । इन्द्राग्निपदवान्निर्वापमन्त्र इव सूर्यादिपदवानिति । नैतत्समानम्(१) । कुतः ॥

यत्र वैदिकमन्यत्वं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते ।

न्यायेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥

वैदिकं ह्यालोच्यैवमवधारणा भवति । इन्द्रेशो मन्त्र इन्द्रेश इति । सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवशेन न्यायात्कल्प्यते, न च मन्त्रत्वं न्यायगम्यमिति वैषम्यम् । ननु चातिदेशो ऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकम्, इतरथा ह्यप्रमाणकमेव स्यात् । न ह्यङ्गाङ्गिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः । तस्मात्सूर्येरापदयोरविशेष इति । अत्रोच्यते ॥

सत्यमूहस्यापि नावैदिकत्वम् । अत एवानाम्नातेष्वमन्त्रत्वमित्युच्यते, वेदभागो हि कश्चित्प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्चाम्नात इत्युच्यते । तत्र यथेरापदादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादीनाम् । ननु सौर्यं चरुमित्येतदेव श्रुतिसमवायित्वाद्देवतायाः सूर्यपदस्य विनियोजकं श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्यपदस्य प्रक्षेपं ब्रवीति हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणाभिधानात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः सो ऽतिदेशकृतो भविष्यति । न चातिदेशवचनन्यायलभ्यत्वादेवाम्नायते । तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वादमन्त्रत्वं सूर्यपदादीनाम् । नन्वेवं सति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । स्यादेवं यदि तत्स्वरूपमाम्नायेत, वचनार्थं तु ज्ञात्वा ऽनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगान्न मन्त्रत्वनिरूपणायाम-

(१) नैतत्सारम् । इति २ पु० पाठः ।

न्तर्गतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनामयुक्तमन्त्राम्नाने सति त-स्य स्थाने ऽन्यपदप्रक्षेपः क्रियते तत्राप्यमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति केचित् । अथ वा विशेषाणामानन्त्याद-युगपत्कालत्वाच्चाम्नातुमशक्तेः स्वरूपस्य सर्वनामप्रकारेणा-म्नानमस्त्येवेत्यशून्यस्थानत्वान्मन्त्रस्य शक्यमेवं निरूपणं कर्त्तुं यदत्र पदं निवेच्यते तद्वानयं मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हत्वाद्यदि विशेषाम्नानमेव(१) तत्तेनोपाये-नेति न गृह्यते, ततस्तदंशन्यूनत्वान्मन्त्रस्वरूपस्य व्यर्थमेव सर्व-नामाम्नानं स्यात् । प्रवरनामधेयवदेव तु विधानात्तदवकाश-स्थपदप्रयोगः कल्प्यते । तस्मादेवमादीन्याम्नातान्येवेति मन्त्र-धर्म्मैः संवध्येरन् । न तु प्रवरादीनां मन्त्रपाठकाले कश्चिदपि संस्पर्शः । न च ब्राह्मणेन रूपं दर्शितं येन प्रवचनलक्षणत्वा-न्मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत् । अतश्च विकृतिष्वभिधानार्थचोदका-भ्यां सकले मन्त्रे प्रापिते यावन्मात्रमर्थाभावाद्भावर्त्त्यान्यत्प्र-क्षिप्यते तावन्मात्रमेव लौकिकम् । अवशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव क्र-त्वाकाङ्क्षितप्रत्यभिज्ञायमानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्द-सप्रयोगैर्वर्ज्जनीयमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पाद-व्यवस्था ॥ ३५ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्त्यापतितमृगादिलक्षणाभिधानम् । शब्दार्थस्य वृद्धव्यवहारगम्यत्वात्कृते ऽपि तल्लक्षणे तन्मूलमभियुक्तोपदेश-

(१) मेवैतत्तेनेति २ पु० पाठः ।

मेव दर्शयति। क्रियापदानुपादानादग्निः पूर्वेभिरित्यपर्य्यवसिते ऽर्थे वृत्तवशेन पादव्यवस्था। ननु चाग्निमीळ इत्यपि समस्ताया ऋच एवार्थवत्त्वान्नैव प्रतिपादमर्थं पर्य्यवस्यति इति न वाच्यमर्थवशेन पादव्यवस्थेति। कथं न वाच्यम् अग्निमीळे पुरोहितमिति तावत्प्रत्यक्षं समाप्तो ऽर्थो दृश्यते। परयोः पादयो(१)रसमाप्त इति चेत् नाख्यातानुषङ्गेण समाप्तेः सिद्धत्वात्। तस्मात्साधूक्तमिहार्थवशेनेति। एतस्य तु प्रदर्शनार्थत्वान्न वृत्तवशव्यावृत्तिरित्यनिषिद्धमुक्तम्॥ ११॥

गीतिषु सामाख्या॥ ३६॥

तेषामित्यनुवर्त्तते॥ अत्रापि स एवाभियुक्तोपदेशोपन्यासः। प्राथम्याद्यथाम्लं दधीति पूर्वन्नैव वाच्यं सदनादरादिहोदाहृतम्। अथ वा यथा ऽनेकधर्म्मसमाहारे सति दधिगुडयोरसविशेषमात्रमम्लमधुरशब्दावुपाददति। तथा सामशब्दो गीतिमात्रमित्यत्रोदाहरणम्। ननु च प्रत्यक्षगम्यत्वाद्रसविशेषस्याभियुक्तोपदेशो ऽनुवादत्वान्नैव प्रमाणम्। नैष दोषः। प्रत्यक्षमेवात्रेति करणावच्छिन्नं निदर्शनम्। एतदुक्तं भवति। यथा ऽम्लं दधि मधुरो गुड इत्येतद्विज्ञानं प्रमाणमेवमभियुक्तोपदेश इति गीतेर्विशेषणत्वात्पूर्वतरप्रत्यायने सत्याकृतिवदभिधेयत्वं निर्णेतव्यम्। आह च॥

एकखण्डेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते।
विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते॥ १२॥

---

(१) पदयोरिति २ पु० पाठः।

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्द इतिवत्समस्तं व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्याद् धर्म्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

शेषे यजुःशब्द इत्येतद्व्यावर्त्तनार्थो वाशब्दः । चतुर्थं मन्त्रजातं निगदः स्यात् धर्मान्यत्वात् । यदि तावदुच्चैर्निगदेनेति विधिस्ततो यजुर्द्धर्म्मबाधो मा भूदित्यर्थान्तरत्वम् । अथानुवादः स नैव प्राप्नोति व्यतिरेकेण विनेति भेदः ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति त्रिष्वेव मन्त्रत्वस्योपसंहारात् । वेदे च मन्त्रसामानाधिकरण्येन निगदशब्दप्रयोगाद्यजुष्ट्वापरित्यागेनैव च धर्म्मविशेषव्यपदेशभेदसिद्धेः परिशेषसिद्धयजुर्लक्षणयोगाच्च यजूंष्येव निगदाः ॥

वचनाद् धर्म्मविशेषः ॥ ४१ ॥

न्यायप्राप्तोच्चैर्द्धर्म्मानुवादत्वज्ञानान्न विधानादिति व्याख्यानम् । यं त्वेते ऽर्थं वदन्ति तमुपांशुत्वेन शक्नुयुर्वक्तुमिति वचनादित्युच्यते ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अस्ति चा ऽऽग्नीद्‌ग्नीन्विहरेत्यादिवचनेनार्थो ऽन्यथा ऽनुष्ठानानुपपत्तेरिति धर्म्मविशेषप्राप्तिः । तथा च निगदश्च-व्दावयवव्युत्पत्तिसिद्धिः । वाचनिकमपि चोपांशुत्वमनुपकार-त्वेनानङ्गत्वान्निगदव्यतिरिक्तयजुर्विषयं विज्ञायते ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकवद्गुणेन व्यपदेशभेदः ॥

सर्वेषामिति चेत् ॥ ४४ ॥

अतिप्रसङ्गद्वारेण गुणस्य व्यपदेशनिमित्ततां व्यभिचार-यति ॥

नर्ग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

न तावदतिप्रसङ्गोऽस्ति निगदं निन्दित्वा ऋचो विधानात् । न हि तमेव निन्दित्वा तस्यैव विधिरवकल्पते । न च व्यभिचा-रित्वम् । गदतिवशेन यजुष्ट्वे सति धर्म्मविशेषस्य व्यपदेशभेद-निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

केचिदेतत्सूत्रं वाक्यलक्षणपरत्वेन व्याचक्षते । तत्रापि किल लौकिकवैदिकवाक्यलक्षणासंभवे हेतुप्रसिद्धिवशेन लौकिकाना-मेवैतल्लक्षणम् । कुतः ॥

अन्यतो ऽवगते ऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवर्त्तते ।

तत्रैकार्थत्वविज्ञानात्सुखबोधैकवाक्यता ॥

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणान्तरेणार्थस्तदेकत्वं चावधार्यते । तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकानां पुनरनन्यप्रमाणगम्यत्वात्प्राग्वाक्यात्तदेकत्वाज्ञानादज्ञाते ऽर्थे तदेकत्वसिद्धिर्नास्तीत्येतल्लक्षणानुपपत्तेरर्थापत्त्या विपरीतं लक्षणं द्रष्टव्यम् । वाक्यैकत्वादर्थैकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते । तथैकवाक्यधर्मेणैकत्वेनार्थैकत्वम् । आह च ॥

नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथा वाक्यं प्रवर्त्तते ।
वेदार्थस्तदसिद्धेस्तु न वाक्यस्यार्थवश्यता ॥

अत्राभिधीयते ॥ वेदव्याख्यानप्रवृत्तस्य जैमिनेः कः प्रसङ्गो लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने । वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे कः प्रस्तावः । किमर्थं प्रमाणलक्षणएव नोक्तम् । एकशब्दश्च न वक्तव्यो ऽर्थैकत्वाद्वाक्यमित्येतावतैव सिद्धत्वात् । कथं च मन्त्राधिकारे तदसंबद्धोर्थो ऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःष्वित्युपन्यासः प्रमाणवानपि विना कारणेनातिक्रान्तः । किं च ॥

यजुर्भेदं च मुक्त्वैतद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं क्वोपयुज्यते ॥

ऋक्सामयोस्तावत्परिमाणं प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धमिति न कश्चिद्वाक्यलक्षणादेकवाक्यतालक्षणाद्वोपकारो भवति । तथा ब्राह्मणे ऽग्निहोत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावत्यां भावनायां नियुक्तेषु पुरुषेष्वेकानेकवाक्यज्ञानं क्वोपयुज्यते । नन्वयमुपयोग, एकवाक्यतालक्षणज्ञो वाक्यभेदं परिहरिष्यति ।

नायमुपयोगः । कुतः ॥

वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादिदोषतः ।
एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षो ऽवधार्य्यते ॥

पदतदेकदेशतत्समूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकस्तद्विभागलक्षणो वा वाक्यैकत्वनानात्वज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्य्यते । विभागलक्षणे गम्यमानसंबन्धपरित्यागो ऽनेकादृष्टकल्पना च दोषः इतरत्रावृत्तेरवेदत्वादप्रामाण्यम्, इति नैकवाक्यलक्षणेनार्थः । पौरुषेयवाक्ये(१) तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकस्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिकत्वम् । यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्य्यते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्तत्स्वरूपैकत्वज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तॄणां च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोग इति नात्मार्थं लक्षणज्ञानापेक्षा । श्रोतॄणां पुनरत्यन्तानवगते(२) ऽर्थे प्रवर्त्तमानं पुरुषवाक्यमपि न वेदवाक्याद्भिद्यते(३) । अवगतार्थं त्वनुवादत्वादनादृत्यमेवेति नैकानेकज्ञानमपेक्ष्यते । किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् । यदि त्वर्थापत्त्योक्तमेवेति तन्न । श्रुत्या तल्लक्षणमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धि(४)राश्रयितव्या । न चार्थापत्तिः संभवति । न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानमीदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणेन(५)विना नोपपद्यते । न चैतस्यापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षणा-

(१) वाक्येषु इति २ पु० पाठः ।
(२) अन्यतो ऽनवधारित इति २ पु० पाठः ।
(३) वैदिकवाक्याद्भिद्यतइति २ पु० पाठः ।
(४) लौकिकव्यवहारसिद्धिरिति २ पु० पाठः ।
(५) लक्षणज्ञानेनेति २ पु० पाठः ।

र्थापत्त्युपन्यासात्। अपि च कदा चिद्वैदिकाना(१)मप्येतल्लक्षणम्। अत्यन्तविप्रकृष्टं वा किं चिद्भवेदित्याशङ्कितत्वान्न नियोगतो ऽर्थापत्तिः। न च परिसंख्या, सामान्यविशेषभेदानुपादानात्। यदि हि सामान्येनेदं लक्षणं क्व चिदभिधाय पुनः केवलपौरुषेयसंबद्धमुच्येत ततः परिसंख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्मात्रं गम्येत। न तु लक्षणविशेषो ऽनेकोपप्लवात्। एवमपि हि विपर्ययकल्पनं संभवति, अर्थानेकत्वादेकं वाक्यं निराकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति। अथ वार्थैकत्वान्नानावाक्यत्वमिति। तस्मादकल्पनेयम्। किं च॥

कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति।
न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैकत्वे ऽवधार्यमाणे ऽवश्यमर्थनिरपेक्षं वाक्यैकत्वमवगन्तव्यम्। न च तस्यावधित्वेन किं चित्पश्यामः वर्णशतं वर्णसहस्रं वा॥ तथा हि॥

अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्त्तिषु।
न कदा चिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्त्वावधारणे॥
तस्मात्पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते।
विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वव्यभिचार्येतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम्। यत्तु न प्राग्वाक्यादर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति। अत्र ब्रूमः॥

पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते।
लोकसिद्धैर्न तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता॥

---

(१) वैदिकवाक्यानामिति २ पु० पाठः।

यदि हि वाक्यं पदवद्वाचकं भवेत् ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्त्तिता वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदा चित्। यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्वशेन च तावन्ति पदानि एकं वाक्यमित्यवधार्य्यते, न तदा वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापारं पश्यामः । तस्मादविरोधः ॥

भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।
तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥

यस्मिन्पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्न भावनान्तरं प्रतिपाद्यते तस्यैकवाक्यत्वं भावनान्तरापेक्षया तु नानात्वम्। तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायतइति अनिमित्तं वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम्। भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावदृग्यजुःसामात्मको ऽभिहितस्तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृक्सामानामध्येतृसिद्धे भेदे लक्षणं न क्रियते(१)। यजुषां तु प्रश्लिष्टपठितत्वान्न लक्षणादिना भेदज्ञानमित्यारभ्यते । ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात्तद्भेदः सेत्स्यतीति । न तावत्सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनियोगो ऽस्ति। न चोत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमित्येतद्वेदवचनम् । न्यायेन तु सूत्रकारैरेवात्मीयब्राह्मणविनियोगेष्वेतदुक्तमिति न्यायस्य लक्षणमुच्यते । तत्रावयवव्युत्पत्तिवत्तेनाह यावतेज्यतइति। सर्वं मन्त्राणामनेन यजेतेति हि प्रथमं प्रकरणाम्नानानुमितवाक्यविनियोगो भवति । ततः साक्षाद्यागसंबन्धासंभवात्तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कल्प्यते । तेनोच्यते ॥

(१) वक्तव्यमिति २ पु० पाठः ।

यावता पदसंघेन स्मार्यते यागसाधनम् ।
तावद्यजुश्च वाक्यं च वक्तव्यत्वान्निरूप्यते ॥

वचनार्हं हि वाक्यं, कार्य्ये समर्थं च तदर्हं भवति न न्यूनमधिकं वा, तावतैव चेज्यते। तत्तु कीदृशमित्येकार्थं साकाङ्क्षावयवं चेति लक्षणम्। ईदृशं चेदेकं यजुर्यत्ततोऽधिकं तद्वाक्यान्तरं यजुरन्तरं चेत्युक्तं भवति। एवं सर्वत्र पुरस्तात्परस्ताद्वा एकार्थत्वसमर्थपदपरिग्रहणादसमर्थविमोकेन (१) च भिन्नानि यजूंषि कल्प्यन्ते। तेनैकवाक्यलक्षणोक्तौ चार्थाद्यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयोः सिद्धिरित्येतस्माच्चेत्कारणादित्याह। किमुदाहरणमिति। अभिधयवाचिनमर्थशब्दं गृहीत्वा लक्षणद्वयसमावेशासंभावनया पृच्छति। तथा हि ॥

एकार्थत्वं पदस्य स्यात्साकाङ्क्षावयवं न तत् ।
साकाङ्क्षावयवः संघस्तस्यैको ऽर्थो न विद्यते ॥

पदस्य ह्याकृतिर्नामैको ऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्व,मर्थप्रत्यायनशक्त्यभावा,त्समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति, न त्वेषामेकार्थत्वं प्रतिपदमर्थभेदा,त्समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धेः। अतो लक्ष्याभावादलक्षणमेतदिति । प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण देवस्य त्वित्युदाहृतम्। नन्वितिपरः स्वाभिप्रायं प्रकटयति। यदा पदार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदेको निर्भागो वाक्यार्थो नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्म्मावेव सामीप्यवशात्तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गौ स्याताम्। अत आह तथाप्येकार्थता न स्यात्। कथम् ॥

(१) पदपरिग्रहेणासमर्थपदविमोकेनेति २ पु० पाठः ।

भेदो नाम पदार्थानामवच्छेदः परस्परम्।
स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्वं प्रतिपद्यते॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्विषयशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम्(१)। तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वान्न वाक्यार्थो भवतीति तदुपसर्जनस्तेषां भेदो गृह्यते। स च यथा शुक्लशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद्भवति, एवं शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देनाश्वादिभ्यो निवर्त्तितस्य भवति, व्यवच्छेद्यनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे प्रमाणम्। भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः। यदा तु भेदवन्तः पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम्। तथा॥

संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम्।
एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते॥

आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणाभिहितयोः सन्निधानादितरेतरानुरञ्जनमर्थसिद्धभेदं वाक्यार्थः। स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः सामस्त्येनैकैकव्यक्त्युपसंहारादुपलभ्यतइति नाना। यद्यपि च कथं चिद् द्विपदे स एवोभयत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत, तथापि बहुपदे येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धेरनेकत्वम्। किं च॥

स्वप्राधान्यात्पदार्थानां धर्म्मावेतावुभावपि।
धर्म्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्॥

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाश्रीयते तावत्स्वतन्त्राः पदार्था नैकतामापादयितुं शक्यन्ते इति पृथगेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति।

---

(१) कर्तव्यम् इति २ पु० पाठः।

तस्मादपि नाना। यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थकत्वान्नैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः। सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयोजनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम्। एवं सत्येक एव कश्चित्पदार्थः प्रधानभूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्भेदात्तत्संसर्गाच्चैको भेदः संसर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम्। तस्मात्कर्म्मसमवायित्वेन दृष्टार्थत्वादशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य (१) पदसमूहस्यैकं प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम्। परस्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति। नन्वत्र देवस्येति। सिद्धान्तवाद्याह यदि निर्वपामीत्यनुषङ्गस्तत एवं, स चानुषङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत्, न चास्य गुणभावः प्रयोजनवत्त्वात्। सवित्रादीनां चाकर्म्मसमवायादित्येकार्थत्वम्। अथ किमर्थमुभयं सूत्रितमिति। येषां संहतानामेकप्रयोजनत्वं तेषां तदशक्तेर्व्यस्तानामेकान्तेनैव साकाङ्क्षत्वं भवति इत्यवाच्यं तत्। अथ वा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं संहतैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति प्रत्येककार्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धेः। अतः साकाङ्क्षविभागेनैवे(२)तराक्षेपात्तन्मात्रमेवाभिधातव्यमिति प्रत्युदाहरणं दर्शयति। उच्यतइति। पुरोडाशविभागप्रकाशनमेकं प्रयोजनं निरपेक्षाणां दृष्टम्। निर्वापे दृष्टोत्तरापि विभागनानात्वपरिचोदना संहत्य विशेषणानुपादानात्पुनः पुनः प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावादुपन्यस्यते। तत्रोत्तरं न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानानात्वमिति वक्ष्यामः। साधनप्राधान्यं तु प्रत्युक्तमेव। एतत्कृतो विशेषः कर्मानङ्गत्वा-

---

(१) अतस्तस्येति २ पु० पाठः ।

(२) साकाङ्क्षत्वाविनाभावेनेति २ पु० पाठः ।

दनादरणीय इति सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम्। तस्मिन्नीदे-
त्यस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम्। तस्मा-
त्संहतयोरेव लक्षणत्वम्॥ १५॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

येषामदृश्यमानकर्म्मसमवेतार्थत्वेन लैङ्गिकविनियोगाभावे-
न वचनाद्विनियोगः तेषां प्रागदृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वं युक्त-
म्। तथा हि॥

कल्प्यस्तेषामदृष्टोऽर्थः स चाल्पः स्यात्प्रमाणवान्।
कल्पिते च तदेकत्वे साकाङ्क्षाः स्युर्वियोजिताः॥

यदा हि बहृदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिकेत्येकमदृष्टं सर्वेभ्यः
कल्पितं भवति तदा प्रत्येकं तत्साधनशक्त्यभावाद्विभज्यमान-
साकाङ्क्षत्वमप्यस्तीति एकवाक्यता। कथं पुनरस्मिन् पक्षे प्रती-
कभेदेन विनियोग इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनु-
मार्ष्टीत्येवमादिः। कथं च कृष्णीर्वाचयतीति बहुत्वनिर्द्देशः। त-
दुच्यते॥

एकोऽपि बहुभिर्म्मन्त्रः प्रतीकैर्विनियुज्यते।
पुनः पुनः प्रयोगाच्च कृष्णीरित्यभिधीयते॥

आदिमध्यावसानग्रहणैरेकोऽपि मन्त्रस्तत्र तत्र विनियुज्य-
मानोऽपि न पीड्यते(१)। यावद्विनियोगं हि सकल आवर्त्तिष्यते
खण्डस्याप्रयोजनत्वात्। कल्पतां कल्पतामिति च पुनः पुनः प्र-
योगादेकवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोधः। उच्यते। नैतदेवम्॥

रूपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने।

---

(१) न भिद्यतइति २ पु० पाठः।

तस्मात्प्रागेव तत्क्लृप्तेर्भेदाभेदपरीक्षणम् ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोजनकल्पनम्, विनियोगवाक्यं वा, न हि तदुत्तरकालं स्वरूपनिरूपणं युक्तम्। अज्ञातरूपस्य विनियोगाशक्तेरविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्तेः। तत्तन्निरपेक्षं तु रूपं पाठादेवावधार्यते। तत्कालावधृतभेदाभेदानुवर्तित्वं तु प्रयोजनविनियोगयोः। प्रमाणवच्चानेकमपि कल्पनीयमित्युक्तम्। रूपोपलब्धिवेलायां चेषेत्वादिनां न परस्परसाकाङ्क्षत्वमेकप्रयोजनत्वं चोपलक्ष्यते। ततश्च निष्प्रतिद्वन्द्वे ऽवधारिते भेदे पश्चान्न किं चिदेकत्वापादने कारणं संभवति। न च प्रागनुपलब्धं साकाङ्क्षत्वं कल्पयितुं शक्यं, तेन च विना यद्यप्येकप्रयोजनवत्त्वं भवेत्तथाप्येकाङ्गवैकल्यादेकवाक्यत्वाभावः, किमुत यदा रूपभेदाद्विनियोगभेदस्तद्भेदाच्चादृष्टार्थत्वे ऽपि प्रयोजनभेदः। त्वत्पक्षे ऽपि चावश्यं यावद्विनियोगं तेन तेन भवितव्यम्। इयांस्तु विशेषः। तव समस्तान्मन्त्रान्मम व्यस्तेभ्य। न चैषामदृष्टार्थत्वं ब्राह्मणोपदिष्टदृष्टार्थसाधनत्वात्। तद्बलेन चैषां यावता विना चोदितकरणसामर्थ्यं नास्ति तावदनाम्नातमपि कल्पनीयं छिनद्मीत्यादि। यद्वा यथैव रथघोषेण माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोतीति वचनादवाचकस्यापि विनियोगमात्रानुसंधानेन स्तोत्राभिमुख्यचिन्हत्वं भवति, एवमिषेत्वादीनां छेदनादिस्मरणहेतुत्वम्। उभयमपि चैतत्प्रमाणवदिति सूत्रकारैः कैश्चित्कथं चिदाश्रितम्। सर्वथा त्वेवमध्यवसातव्यम्। विकलवाक्यप्रयोगासंभवात् अवाचकप्रयोगानुपपत्तेश्चाध्याहारः। अथ वा यथाम्नातविनियोगानुसारात्तावद्दशेनैव स्मर्तुं संस्काराधाने यतितव्यम्। तत्रानुष्ठातृभिप्रायाधीनो ऽन्यतरपरिग्रह इति दृष्टप्रयोजनभे-

द्वादपि सिद्धो वाक्यभेदः। किं च ॥

अन्योन्यनिरपेक्षाणां कार्य्यान्यत्वे नियोगतः।
प्रत्येकं यागहेतुत्वाद्यजुष्ट्वमवकल्पते ॥

तथा ऽऽयुर्यज्ञेन कल्पतामित्येवमादीनां निराकाङ्क्षभिन्नरूपोपन्यासैनैकत्वापत्तिः सत्यप्येकार्थत्वे। न च तदस्ति। आयुःकल्पनादीनां भिन्नत्वात्। निर्वापवदभेद इति चेत् न। क्लृप्तीरिति मन्त्रबहुत्वचोदनायाः प्रत्यक्षत्वात्। इह तावदर्थानामकर्म्माङ्गापवादविवक्षायां सत्यां मन्त्रोच्चारणमात्रं प्रयोजनम्। तच्च च बह्व्यः क्लृप्तयः श्रूयन्ते। तद्भेदस्वार्थभेदमन्तरेण न भवतीत्युच्चारोपसर्ज्जनभूतो ऽर्थो नानात्वेनाश्रीयते। क्लृप्तिविशेषवचनं च दृष्टार्थमिति मन्त्रबहुत्वापादनार्थत्वात्। यथा विभागत इति सकृत्कृतनिर्वापत्रैगुण्यात् क्लृप्तीनाम्। पुनः पुनरुच्चारितशब्दो ऽपि यथा विभागः साधनभेदे सत्यपि न भिद्यते, तथा क्लृप्तिभेदो ऽपि न भविष्यतीति मन्यते। नैतदेवमित्युत्तरम्, इह सामान्यविवक्षानुपयोगात्। अथ वा सिद्धान्तवाद्येव यथा विभागेनैतदेवमिति स्वयमेवैकवाक्यभूतमुत्तरं ददाति। ननु च विभागवाक्यानामपि (१) भेदो ऽस्त्येवेति नोपन्यसनीयम्। एवं तर्हि नैवेदं प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थं, (२) किं तर्हि दृष्टान्तेन सद्वैकत्वापादनपरत्वात्तदीयविकल्पापादनायोपन्यस्यति। यथा विभागे तथा ऽत्र विकल्पः कस्मान्न भवतीति। नैतदेवमिति। समानविषयत्वे हि विकल्पो भवति, न चेह सामान्यविवक्षा येन विभागवदैकार्थ्यं भवेत्। क्लृप्तिविशिष्टायुराद्याशासनपरत्वात्।

(१) भगो वां विभजतु इत्यादीनां विभागवाक्यानामिति २ पु० पाठः।
(२) प्रतीत्यर्थमिति २ पु० पाठः।

विभागे हि साधनानामप्रयोजनत्वात्सामान्यभूतक्रियामात्रप्रकाशनपरत्वम् । इह पुनरायुरादीनामाशास्यत्वेन प्राधान्यात्तद्विशेषणत्वेन क्लृप्त्युपादानं न त्वायुरादिविशिष्टा सा प्रकाश्यते, निष्प्रयोजनत्वात् । अथापि क्रियाप्राधान्यं तथापि तद्भेदपरत्वान्नानार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्तमेव दृष्टार्थत्वमुच्यते । अथ वा क्लृप्तीर्वाचयतीति नैव मन्त्रपरः क्लृप्तिशब्दः, कथं तर्हि क्रियावक्तृत्वाभिधान एव, शब्दानामर्थतन्त्रत्वात् । अतश्च बहुत्वसंख्यया कर्म्मभेदाद्विशेषणकृतभेदाश्रयणाच्च मन्त्राणां तत्परत्वे चोदितार्थनिर्वृत्त्या दृष्टार्थत्वात्सिद्धा भिन्नार्थता । कथं पुनरस्मिन् पक्षे वाचयतीत्युच्यते, शब्दपदार्थको ह्ययं प्रयुज्यते । नैष दोषः । उभयत्र प्रयोगात् । यथैव हि शब्दं ब्रुवन्तं प्रयुञ्जानो वाचयतीत्युच्यते तथैव च यः शब्देनार्थं ब्रवीति तस्यापि प्रयोजको वाचयतीति । तस्मात् क्लृप्तिक्रियाशब्दैर्यजमानं वक्तुं प्रवृत्तमध्वर्युर्वाचयतीति अयं अर्थो विज्ञायते, तत्प्रकाशनेन च भिन्ना एव सन्तो मन्त्रा दृष्टार्था भवन्तीति वाक्यभेदः ॥ १६ ॥

अनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

ज्योतिष्टोमे तिसृणामप्युपसदामादावाग्नेयी विहिता अग्निमनीकमिति । तत्र प्रथमायाः क्रमे या ते अग्ने याशयेति निराकाङ्क्षो मन्त्र आम्नायते उत्तरयोस्तु साकाङ्क्षौ या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेति । तत्र स्त्रीलिङ्गयच्छब्दनिर्देशस्य सोपदार्थेन केन चिद्विना परिपूर्णता नास्ति । न चापरिपूर्णेन

व्यवहारो ऽवकल्पते तत्र तदन्यथानुपपत्त्या ऽवश्यं परिपूरण-समर्थो वाक्यशेषः कल्पनीयः । कुतः ।

न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः ।
कश्चित्क्वापि स्थितः शेषः सो ऽन्वेष्टव्यः प्रयत्नतः ॥

न हि वैदिकवाक्यानां प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, तद्वदेव ह्यनुमानादीन्यपि प्रमाणानि । सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमये च षष्ठेनाभावः परिच्छिद्यते । तदिह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषे न तावत्येवोपरन्तव्यम् । यद्यनुमानादीन्यपि निवर्तिष्यन्ते तत एतावानेवायं मन्त्र इति कल्पयिष्यामः । अथ तु तैः कश्चिदवगम्यते ततस्तत्सहितो ऽयं मन्त्रः सकलः प्राक् तस्मादून इत्यध्यवस्यामः । तदिहार्थापत्त्या तावत्सामान्यतः कश्चिदस्ति शेष इत्यध्यवसेयम् । ततश्चाभावस्यानवसरादूनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हम् । तत्र विशेषाकाङ्क्षायां लौकिकः कल्पनीय उत वैदिक एव पूर्वमन्त्रस्थस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरनुवक्तव्य इति संशये लौकिक इत्याह । तथा हि ।

नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं सन्निबन्धनम् ।
यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥

यथैवाहवनीयादयो वैदिकास्तन्निर्दिष्टकार्यव्यतिरेकेण न निवर्तन्ते तथैव वैदिकः शेषो यत्र वाक्ये समाम्नायेन विनियुक्तः स तन्निबद्धत्वान्नान्यत्र प्रयोगं क्षमते । लौकिकः पुनरनिबद्धत्वात्सर्वार्थः सर्वाकाङ्क्षापूरणायापि नियुज्यमानो न विरुध्यते । तस्माल्लौकिकः । तत्र यदि वैदिकमपि रचितत्वाल्लघुतरप्रयोगं रचयितव्याद्वैदिकाल्लौकिकात्मना मन्वानः प्रयुङ्क्ते न केन चिद्वार्यते । वैदिकत्वबुद्धिस्तु तत्र न कर्तव्या । तथा हि ।

तानेव वैदिकान्वर्णान् भारतादिनिवेशितान् ।
स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुध्या प्रयुञ्जते ॥

यदि त्वानन्तर्याविशेषाद्रजाश्रयेत्यनेनापि संबन्धोऽभ्युपगम्येत ततो यथानिवेशं प्रयोगात्पुरस्तादेवास्य प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादपि न वैदिकः शेषः इति प्राप्ते उच्यते ।

विमुक्तव्यापृतौ वेदे लौकिकावसरस्थितिः ।
तद्व्यापारविमोकश्च सकलान्वेषणाश्रये ॥

वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणक्षमो न लौकिकः । चोदनालक्षणधर्मनियमात् । यदा तु वेदः सर्वात्मना ऽन्विष्यमाणोपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते तदा लौकिकमप्यनुजानाति । सा वा ऽन्वेषणा यथासन्निकर्षं प्रवर्त्तते । तच्च ॥

अदृष्टः प्रकृतावर्थः प्रत्यये ऽन्विष्यते पुनः ।
पदे स्वस्मिन्नलब्धस्तु प्रार्थनीयः पदान्तरे ॥
स्वस्मिन् वाक्ये ऽपि न स्याच्चेन्मृग्यो वाक्यान्तरे ततः ।
वाक्यान्तरे ऽपि न स्याच्चेन्मृग्यः प्रकरणान्तरे ॥

एकस्मिन्नर्थे साकाङ्क्षेभिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन वा तत्संबन्धसमर्थमर्थान्तरं यदि वा तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम् । अथ न दृश्यते ततः प्रमादाल्लक्ष्ये परित्यज्य प्रकृतौ प्रत्यये चान्वेष्टव्यः । तयोरपि चेन्न दृश्यते ततः पुरस्तात्परस्तादानन्तर्योच्चरिते पदान्तरे । न चेदनन्तरे लभ्येतैकान्तरद्व्यन्तरादिव्यवहिते । यदि तु स्ववाक्ये न लभ्येत ततस्तेनैव क्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे । वाक्यान्तरे ऽपि त्वलभ्यमानो यथोपस्थाप्यमानानुसारेण प्रकरणान्तरे । यदा तु तत्रापि न लभ्यते तदा लोके । लोके ऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो नास्तीत्येवमवधार्य्याकाङ्क्षाबुद्धिं भ्रान्ति-

त्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्त्तव्यम्। सर्वत्र च॥

सन्निकृष्टो न लभ्यश्चेद्विप्रकृष्टोऽपि वैदिकः।
स एवावैदिकस्तु स्यात्प्राप्तः सन्निहितो यदा॥

तदिह रजाश्रयाहराश्रयावाक्ययोः शेषः स्वपदस्ववाक्ययोरलभ्यमानत्वाद्वाक्यान्तरे नूनमित्युपसंह्रियते। स च यादृगाकाङ्क्षितस्तादृगेवैकानन्तरं पुरस्तादुपलभ्यते अन्यस्य व्यवहितः। यद्यपि चासौ प्रथममन्त्रे कृतार्थत्वान्न तावाकाङ्क्षति तौ तु तेन विनानुपपद्यमानावात्मसमीपेऽन्यस्यानाम्नानादेवं पुरुषं प्रयुञ्जाते। सर्वसमीपे सकृत्पठितुमशक्यः प्रमाणान्तरलभ्यत्वाच्च पुनः पुनरश्राविततीयमावयोरप्यर्थेनाम्नातः शेषो नैकस्यैव सन्निधिविशेषनिमित्तभ्रान्त्या कल्पयितव्य इति यद्यपि च पुरस्तादाम्नोच्यते, तथापि यत्प्रदेशवर्त्तित्वेन ताभ्यां काङ्क्षितस्तत्रैव विनियुज्यते। कुतः॥

प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते।
योग्यत्वात्सन्निवेशस्तु पूर्वमन्त्रवदिष्यते॥

स हि सकृदाम्नायमानः सर्वेषामीप्सिते प्रदेशे न शक्य आम्नातुमित्येकस्य यथाक्रममाम्नात इतरयोश्च यावता बुद्धिविषयतामापद्यते, ततश्च गृहीतः सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे स्थातुमसमर्थस्ताभ्यामपि चान्यवृत्तित्वेनानाकाङ्क्षितः पूर्वत्र च परस्ताद्भावितया दृष्टसामर्थ्यः परस्तादेव निवेक्ष्यते। भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठादगृह्यमाणविशेषः शेष उभयोरप्यानन्तर्येणैव संबन्धीत्युक्त्वा तृतीयस्य व्यवधानादसंबन्धमाशङ्क्यार्थित्वाविशेषादुभयोः समुदायापादनेनाव्यवधाने साधिते समुदायशेषत्वमेव तर्हि प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तस्मा-

प्रयोगार्हत्वात्प्रयोगार्हसमुदायिसंबन्धः, तत्रापि तयोः प्राधा-
न्यादन्यथा च नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः प्रत्येकं सकलशेषसंबन्ध-
सिद्धिरित्यवधार्य्य पुनर्व्याख्यानान्तरमारब्धम् । अपि च सा-
काङ्क्षस्य सन्निधाविति । तत्र कैश्चिद्व्याख्यानविकल्प एवेत्या-
श्रितम् । अपरे तु वदन्ति पूर्वत्रापरितोषादुत्तरं कृतम् ॥ किं
कारणम् ।

न तावत्समुदायत्वं केन चिन्निर्म्मितं तयोः ।
पुनः प्रत्येकनिर्म्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥

समुदायत्वं ह्येककार्य्यत्वेनैकशब्दोपादानेन वा भवेत्, न चा-
त्रैकमप्यस्ति । नन्विदमेककार्य्यत्वमेकवाक्यशेषग्रहणं नाम ।
अहो नु खलु मन्त्राणां कार्य्यं विज्ञातम् । अपेक्षा हि तत्रोभ-
योः स्यात् । कथं तत्कार्य्यमित्युच्यते । शेषस्यासौ तयोर्न्न तद्व-
शेन समुदायत्वापत्तिर्युक्ता । पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव
तस्य संगतिरिष्टेति आदित एव समुदायत्वं न लभ्यते । यदि च
समुदायत्वमापन्नौ ततः पुनः प्रत्येकं संबन्ध इति राजैकपुत्र-
क्रीडा ऽऽपद्यते । पुरस्तादेव च प्रयोगः प्राप्नोति तथाभूतेन स-
मुदायानन्तर्य्यात् । न वा गृह्यमाणविशेषत्वं देशभेदनिमित्तं
तन्त्रभदात् । प्रथमस्य ह्यसौ यथाकाङ्क्षिते देशे स्थितो नो-
त्तरयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् ॥

आकाङ्क्षा सन्निधानं च योग्यता चेति च त्रयम् ।
संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः ॥

यो हि बहूनां संबन्धित्वेन सकृदाम्नायते तस्यावश्यंभाव्ये-
केनानन्तर्य्यमिति न तदेव तदा संबन्धकारणत्वेनाश्रीयते ।
तत्राप्यस्मादेव कारणात्त्रयोस्संबन्धसिद्धेः । सन्निधिविशेषात्तु त-

दाश्रयप्रतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । सा तु साकाङ्क्षयोग्यसंनि-हितसंबन्ध्यन्तरदर्शनान्निवर्त्तते, यथा धात्वर्थादिषु विधिवृद्धि-गुणाद्युपादानसामर्थ्या,देवं हि तत्र ज्ञायते । सर्वार्थो ऽयमा-म्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्य्यासंभवाद्वाक्यैकत्वाच्च कस्य चि-देकस्य समीपे पठ्यते । तस्मादकारणमानन्तर्य्यमिति । सन्नि-धिरिति बुद्धौ विपरिवृत्तिः । सा चानन्तर्य्ये संबद्धपदव्यवाये च भवति । संबद्धपदव्यवधिरप्यनन्तर्य्यप्रकार एव । कथम् ।

अनन्तरेण संबद्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरः ।
ततः पुनस्तदारूढः परानन्तर्यमश्नुते ॥

या ते अग्ने रजाशयेत्यनेनापेक्षितः शेषः परस्तादलभ्यमा-नः पुरस्तात्परावृत्त्यालोच्यमानो लभ्यते तनूर्वर्षिष्ठेति । यदा च तत्रारूढस्तदा हराशयेत्यस्यानन्तरीभूतः पुनरेवमेव तृतीयेनापि सह संबध्यते । ततः परं त्वन्यस्यानाम्नानात्तावत्येवोपक्षीयते । सर्वत्रैवमपेक्षा पुरस्तात्परस्ताच्च प्रवृत्तैकत्रारूढेतरेषामनन्त-रीभवन्ती तावदपेक्ष्यमाणा निगृह्णाति यावत्किं चिन्न योग्यम-स्ययोग्यं चोपलब्धम् । ततः सर्वमालोचितमुपसंहृत्य निवर्त-ते । यद्यपि च क्रमेणोच्चारणात्संनिकर्षविप्रकर्षौ प्रतीयेते त-थापि नित्यत्वाद्वेदस्यानन्तरे दूरस्थे च युगपदपेक्षा संबन्धस्येति पश्चादवगमान्न प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः । एवं वाक्ये पदानां प्रक-रणे च वाक्यानां संबन्धो यावत्साकाङ्क्षेण तत्संबन्धार्हेण पर-स्याप्यनन्तरीकर्त्तुं समर्थेन व्यवधानम् । अव्यवधाने विच्छेदे ऽ-पीति । विरोधिना पदेनाव्यवधाने विप्रकृष्टत्वे भवति संबन्ध इत्यर्थः । तस्मादनुषङ्गः समाप्तिः । अनुषज्यत इत्यनुषङ्गः । स एव समाप्यते तेनेति समाप्तिः ॥ १७ ॥

यत्र तावच्छेषिणः साकाङ्क्षास्तत्रैवमथ यत्र नैराकाङ्क्ष्यं सर्वेषु शेषिष्वेकः शेषः साकाङ्क्षः पठ्यते यथा चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतेषामन्ते ऽच्छिद्रेणेत्यादिस्तत्र कथमिति । किं प्राप्तम् ॥

अनन्तरेण संबध्य शेषस्येष्टा कृतार्थता ।
शेषिणस्व निराकाङ्क्षाः किंनिमित्ता ऽनुषङ्गधीः ॥

उच्यते ॥

अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेदयम् ।
तत एवं भवेदेष व्याख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥

आनन्तर्यविशेषेण ह्ययं पुनात्वित्येतेन संबध्यते । स चैक एव त्रिष्वपि वाक्येषु, तदेकत्वाच्चार्थस्याप्येकत्वम् । न च कारकभेदात्तस्य भेदो भवति । येन चित्पत्यादिसंबद्धादस्यानन्यत्वं विज्ञायते । न चाच्छिद्रेणेत्येवमर्था क्रिया, येन सकृत्संबन्धेन संतुष्येत् ॥

तस्मादस्य क्रियार्थत्वाद्यावदेषा प्रयुज्यते ।
तावदेव प्रयोगित्वं काष्ठानां पचने यथा ॥

अथोच्यते एकत्वेप्यस्या यत्कर्तृविशिष्टाभ्यासाद्यैः करणसंबन्धः श्रूयते तद्विशिष्टैव तेन योजयितव्या । यथैकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य मैत्रावरुणग्रहाभ्यासविशिष्टस्य पयसा श्रपणं चोदितं नातिप्रसज्यते, यथा चात्रैव चित्पत्यादयो, न सर्वे सर्वत्र भवन्ति । उच्यते ॥

श्रवणानां व्यवस्था हि भिन्नापूर्वप्रयुक्तितः ।
कर्त्रन्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसंकरः ॥

ऐन्द्रवायवादिग्रहाभ्यासानामदृष्टार्थत्वात्तद्भेदकता श्रपणव्य-

वस्था युक्ता । न हि तथा किंचित्कारणमस्ति । करणस्य क्रिया प्रत्युपयुक्तत्वात् । करणप्रकाशनद्वारेण सैव क्रिया पुनः प्रकाश्यते । सा च सर्वत्राविशिष्टत्वात्तत्प्रकाशनमपेक्षते । यथा च वाक्यप्रत्युपादानात्तत्प्रमाणव्यापारस्तिस्त्रिनिर्वर्त्तते, नैवमच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकरणान्तरश्रवणमस्ति येनैतन्निवर्त्तेत, न च कर्तृप्रयुक्तं करणम् यतस्तद्भेदाद्व्यवतिष्ठेत, कारकाणां क्रियाश्रितत्वेन परस्परसंबन्धाभावात् । नन्वेवमपि मन्त्रान्तरगतेनापि पुनातुशब्देनास्य संबन्धः स्यात् । नैष दोषः । दर्शपूर्णमासवर्हिर्द्वन्द्ववद् व्यवस्थासिद्धौ इह प्रक्रम्य पुनातुशब्दस्य यत्कार्यं तत्प्रयुक्तमच्छिद्रादिविशेषणं मन्त्रत्रयेऽपि तदेकमिति प्रत्यक्षमवगच्छामः । न, मन्त्रान्तरे कर्मान्तरगतद्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वात् । नन्वेवं सत्येककार्यत्वात् मन्त्रविकल्पः प्रसज्येत । कुतो नैवमादीनां संख्यायुक्तविधानादन्ते समुच्चयः । सर्वेषु विपरिवृत्तिभङ्गासंनिधिः संभाव्येत न मन्त्रान्तरेष्विति विशेषः ॥

तस्मात्पुनातुशब्दोऽयं सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् ।
अच्छिद्रापह्नतः सर्वैः पुनस्तद्वानपेक्ष्यते ॥

सर्वाभ्यासान्ताभिहितेनाच्छिद्रेणेत्यादिना ऽनन्यगतिकत्वाद्यदा पुनातुशब्दः स्वीकृतः, तदा पुनात्वच्छिद्रेणेत्येवं कल्पिते संबन्धे य एवानन्तरः पुनातुशब्दः स एव पूर्वयोरपी,ति करणसंबन्धप्रदर्शनवेलायामन्वेति । क्रियाः पदार्थाः सन्तः तामपेक्षमाणाः सकरणिकामेवासादयन्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । एवं वा ऽनुषङ्गस्य प्रयोक्तव्ये ये तन्त्रेण प्रयुज्जते तेषां तदान्तस्यमात्रं पुरस्तात्परस्ताद्वा वाक्यशेषस्यानुषङ्गत्वाविशेषे सति यत्पुरस्तादनुषज्येतइति कैश्चिदुच्यते तद्विशेषप्रसिद्धिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ॥

व्यवायान्नानुषज्यते ॥ ४९ ॥

प्रत्युदाहरणत्वेन सन्निधेरेवमुच्यते ।
असंबन्धतिरोधाने वैषम्यान्नानुषज्यते ॥

सं ते वायुर्वातेन गच्छतामित्यस्य साकाङ्क्षस्यानन्तरत्वादवधारितः शेषो बहुवचनान्तेनायोग्येनासंबद्धस्तुल्ययोगित्वाभावाद्योग्येनापि यज्ञपतिना नानुषज्यते, अतश्च वैदिकशेषासंभवादस्ति लौकिकस्यावकाशः इत्युभयत्राध्याहारः कर्त्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोच्चार्यते गच्छतामिति तथाप्यवश्यमनुसंधातव्यः, अन्यथार्थापरिसमाप्तेः । तस्मान्नानुषङ्ग इति । प्रयोजनं तु अनुषङ्गे मन्त्रत्वात् प्रायश्चित्तम् । लौकिकत्वे च मन्त्रत्वइति । आह च ॥

आम्नायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् ॥
ऊहादिसाम्ये ननु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसातन्त्रवार्तिके द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वात् ॥ १ ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादौ गते ऽधुना ।
शब्दान्तरादिभिर्भेदात्लक्षणार्थो ऽभिधीयते ॥

तत्र शब्दान्तरं तावत् स्पष्टत्वात्प्रथममुदाह्रियते । एकानेकाख्यातप्रत्ययसंबद्धाः सर्वे धातवो यजति ददाति जुहोति निर्वपति गृह्णाति स्तृणाति शंसति स्तौति इत्येवमादय उदाहरणम् ।

भाष्यकारेण तु स्वल्पपरित्यागांशेन यजत्यादित्रयं प्रत्यासन्नार्थत्वात्सुतरामभिन्नमाभासतइत्युदाहृतम् । तत्र पूर्वपक्षेवैविध्यदर्शनात्संशयोपन्यासोपि तदनुगुणः प्रतिभाति । तद्यथा। तिस्रो भावनाः किमेकमपूर्वं कुर्वन्ति उत त्रीणिति, तथा त्रयो धात्वर्थाः किमेकां भावनां विशिंषन्ति उत तिस्रः, तथा त्रयो धातवः किमेकं धात्वर्थं वदन्ति उत त्रीनि,ति । कार्यं शब्दश्चापूर्वभावना धात्वर्थेषु उपकार्यत्वाविशेषेण प्रयुज्यते भावना धात्वर्थधातवो च्चेषामुत्पादनेन विशेषणेन प्रतिपादनेनोपकारकत्वात्साधनत्वेनाभिधीयन्ते । कुतः संशयः ॥

साधकत्वं द्विधा दृष्टं प्रत्येकसमुदाययोः ।
वस्तुतस्त्वाएवातस्तद्दृष्टेः संशयोद्भवः ॥

अथ वा पारमार्थिकोऽयमेकः संशयः, किं धात्वर्थत्रयानुरक्तैका भावना, अथ वा प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद, इति । भावनैव धात्वर्थानुरक्ता कर्मशब्देनोच्यते । तस्या एव शब्दान्तरादि भेदकं भविष्यति, अपूर्वस्यानभिधेयत्वात्कर्मभेदानुनिष्पाद्येव तदिति न पृथग्विचारमर्हति । प्रासङ्गिकस्तु धात्वर्थैकत्वोपन्यासः कथमप्यसार्वत्रिकः सन्यज्यादिषु भविष्यतीति नातीव तन्त्रीकर्त्तव्यः । ततश्चैतदपि संशयकारणं पूर्वपक्षवादिनः प्रतिभाति, किं धात्वर्थान्प्रत्युपादीयमाना भावना प्रत्येकं समाप्यते, अथ वा ते तां प्रत्युपादीयमानाः संहत्य विशिंषन्ती,ति । किं तावत्प्राप्तं संहत्येति । तत्र समुदायश्चिकीर्षितः समुदायादेकमपूर्वं न वा शाब्दः समुदाय इत्यादिषु पुनः पुनः समुदायशब्दोच्चारणादपूर्वैकत्वाभिधानाच्च तिसृभ्यो भावनाभ्य एकमपूर्वमिति पूर्वः पक्षः । इयं चोपपत्तिः ॥

अदृष्टं प्रथमं तावन्नास्तीत्येवं प्रतीयते ।
तथैव निश्चयस्तत्र दृष्टं चेन्न विरुध्यते ॥
दृष्टश्रुतविरोधे तु सत्यदृष्टं प्रकल्पते ।
एकेन चाविरोधित्वे सिद्धे नानेककल्पना ।

तदेवाह ॥

विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्ज्ञायते तेन सोऽर्थवान् ।

दृष्टः श्रुतो वा भवतीति । तत्राप्येकानेकार्थकल्पनयोर्विशेषश्चेद्गुरुलाघवं प्रति न गम्येत ततोऽनेकोपि कल्पेत, गम्यते चासौ। तस्मात्समुदायादेकमपूर्वम् । तत्रैतत्स्यात् केन भावनासमुदायश्चोदितः । यस्मादेकमपूर्वं स्यात् इत्यत आह न वा शाब्दः समुदायोऽवयवशब्दैरेव चोदितत्वाद,थ वेति धात्वर्थत्रयानुरक्तैकभावनापक्षपरिग्रहः । तस्याप्युपपत्तिः ॥

प्रत्ययार्थप्रधानत्वात्प्रतिधातु न भिद्यते ।
तत्रोपादीयमानत्वाद्धात्वर्थाः संहताः पुनः ॥

यदि हि धात्वर्थानां प्राधान्यं भवेत्ततो भावना तान्प्रत्युपादीयमाना प्रतिप्रधानं भिद्येत। भावप्रधानत्वाच्चाख्यातस्य प्रकृतिप्रत्यययोश्च प्रत्ययार्थविशेषत्वादरुणैकहायन्यादिवद्यागादिभिः संहत्यैका भावना विशेष्यते । यद्यपि प्रधानानां गुणानुरोधेनावृत्तिरयुक्ता, तथापि केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगासंभवादवश्यं तावद्धातुसंबन्धार्थं प्रत्ययः पुनरावर्त्तयितव्यः । यदि तु केवलः प्रत्ययः क्षीणानिवच्छूयेत, ततः सकृदुच्चरित एवारुणादिभिरिव धातुभिः संबध्येत, अपदत्वात् न स्वतन्त्रः श्रूयतइत्यावर्त्तते । दृष्टा च विशेषणसंबन्धार्थमावृत्तिः आयुर्यज्ञेन कल्पतां, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णा-

तीत्येवमादिषु। तथा ऽनुष्ठानावृत्तिरपि ज्योतिष्टोमस्यानेकद्रव्यदेवतासंयोगसंपादनार्था दृश्यते। तस्मादर्थैकत्ववशेन सर्वमिदं यजतिददातिजुहोतिविधानात्मकमेकं वाक्यमेकं कर्मैकं चाऽपूर्वमिति। अयमेव चात्र पूर्वः पक्षः साधुः, न पूर्वोक्तो भावना समुदायसंभवा। कुतः॥

प्रसिद्धे भावनाभेदे भाव्यभेदो नियोगतः।
न चास्रां समुदायत्वमेकशब्दादिनेष्यते॥

यदि हि भावनाभेदं पूर्ववाद्यभ्युपगच्छत्येव ततः सा भावयितव्या। पूर्वभेदादृते नैव भिद्यतइति तद्भेदेऽपि सिद्धे किमनेन कृतं स्यात्। अपि च समुदायत्वापादनमेकशब्दसंयोगात्समुदायानुवादरूपेण वा भवति, यथा य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइति, फलादिसंबन्धेन वा, यथा राजसूयेन स्वाराज्यकाम इति। न त्विहैकमपि पश्यामः, येन समुदायत्वमध्यवस्येम। ननु ज्योतिष्टोमेनेत्येष समुदायवचनो भविष्यति। न, तस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रवचनत्वात्। तस्मान्नैष पक्षः। एवं तु भाष्यग्रन्थो नेतव्यः। किं तावत्प्राप्तं धातुत्रयानुरक्तमिन्द्रायुधमिवैकं कर्मेति। तत्सिद्ध्यर्था त्वियमुपपत्तिः। एवमल्पादृष्टाकल्पना भविष्यतीति। कर्मभेदे हि बह्वदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिका ऽभ्युपगन्तव्या। तस्मात्समुदायश्चिकीर्षित इत्याद्येकस्यैव कर्मणो ऽवयवाभिप्रायेणोक्तम्। अतो यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति उत्तरो भावयेदित्यादि निगमनम्। अथ वेति प्रमादल्लिखितमिति मन्यन्ते शक्यं त्वेतत्समर्थयितुं, द्वे ह्येते पूर्वपक्षोपपत्ती भाष्यकारेणोपन्यस्ते। तत्रानेकादृष्टकल्पनादोषं पूर्वमुपन्यस्याथ वेत्युपपत्त्यन्तरमा-

च । एतदुक्तं भवति । किमेकादृष्टकल्पनोपपत्त्याऽथ वा शब्दे-नैवैकां भावनां प्रतिपादयामः । पूर्वार्द्धभेदेऽपि प्रत्ययैकत्वेनाभि-न्नार्थप्रतीतेस्तद्दर्शयति । तथा ददातीति पूर्वो ददात्यर्थमुत्तर-स्तमेव भावयेदिति । एवं प्रतिभाति तमेव धात्वर्थं भावयेदिति । तत्त्वयुक्तम्। सर्वत्र धात्वर्थभाव्यत्वप्रतिषेधात्,न चैतत्पूर्वपक्षवादि-नोऽपि कचिदुपयुज्यते। तथानुवदतीति न शक्यं वदितुम्। तस्मा-देवं वाच्यं, पूर्वो ददात्यर्थ उत्तरः पुनर्यो यजतेः परेणांशेनोक्त-स्तमेव भावयेदित्येव धात्वर्थान्तरसंबन्धार्थमनुवदतीत्येवं जु-होतीत्यत्रापि । तथा च यजतेत्यत्रैवं नाभिहितं,न हि तत्र पू-र्वेतरप्राप्ता भावनास्ति, याऽनूद्येत । यदि धात्वर्थभाव्यत्वमभिधी-येत, तदविशिष्टं तत्रापीति । न तद्वर्जमुत्तरयोरेव ब्रूयादतो भा-वनैकत्वप्रतिज्ञानाभिप्रायमेतत्। तस्मादेका भावनाऽपूर्वं च। यद्वा यजतिशब्देन विहितमिति धात्वर्थैकत्वं वदति । सत्त्वत्यागांश-समत्वादथापि लक्षणया ददाति जुहोति यजतेत्यस्यानुवाद-स्तथापि कर्मान्तरनिमित्तादृष्टकल्पनातः सैव ज्यायसीत्याश्रीय-ते । न चानुवादे लक्षणादोषो गुणविध्यर्थस्त्वनुवादः । एकत्रान्येयः संप्रदानं हिरण्यं च प्रदेयं विधीयते, इतरत्र दाक्षिणानि वि-धीयन्ते । ननु नामधेयत्वान्नैवायं गुणविधिः । कर्मविधानपक्षे ह्यस्य नामधेयत्वम् । अनुवादे तु वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गादेका-न्तेन गुणविधिरभ्युपगन्तव्यः । तदा च यजतिददातिजुहोत-य इति धात्वभिप्रायकमेकं कार्यमेकं धात्वर्थं तदेतरत्तदर्थमिति वा न्यायेनैकमपूर्वं गमयन्तीत्यर्थः । तस्मान्न कर्मभेद इति ॥ अ-त्रोच्यते ॥

धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम् ।

उत्पत्त्यैकानुरक्ता हि नान्येनाप्यनुरज्यते ॥

यद्यप्येको भावनावचनः तदर्थस्य च प्राधान्यं, तथाप्यनुरञ्जकधात्वर्थभेदाद्भावनान्तरं प्रत्येतव्यं, न ह्येकस्याः त्रयो धात्वर्थाः सन्निपतितुं समर्थाः। न च समुच्चयं प्रतिपद्यन्ते, करणांशावरोधित्वेन तुल्यार्थत्वात्, अन्योन्यनिरपेक्षभिन्नशब्दोपादानाच्च। न ह्येको धातुस्त्रीन् धात्वर्थानुपादत्ते। न चैकस्मिन्पदे धातुत्रयं परस्परापेक्षं प्रत्ययं प्रत्युपादीयमानं संभवति। धातोरिति प्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितैकत्वसंख्यात्वात्। न चैतत्पदत्रयमेकवाक्यतां गच्छति। विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वैकार्थत्वयोरभावात्। न वैकापूर्वकल्पनात् एकवाक्यतापद्यते। समेषु वाक्यभेदः स्यादित्यत्र प्रत्याख्यातत्वात्, न चापूर्वभेदाभेदपूर्वकौ कर्मभेदाभेदौ, विपरीताभ्युपगमात्। यदि च केवलैव भावना केन चिदुपादीयेत। ततोऽरुणादिभिरिवैकवाक्यगतेर्दध्यादिवद्वा भिन्नवाक्यगतेरेकैकानूद्याऽनूद्य युगपद्वा विशिष्टविधानन्यायेन यागदानहोमैरनुरज्येत, न त्वस्याः पृथगुत्पत्तिरस्तीत्यवश्यं ददात्यादीनामेकेन समस्तैर्वोत्पादयितव्या। तत्र यदि तावत्समस्तैरुत्पाद्यते, तत उत्पन्नायाः पुनरुत्पत्त्यसंभवात्सिद्धं कर्मान्तरत्वम्। अथैकेन तावदुत्पाद्येत, तत्रापि विनिगमनायां हेतोरभावाद्विशेषो न ज्ञायते येन केन चिदुत्पत्तिरप्येतस्याः प्रतीयते। ततस्तद्व्यतिरिक्तेन धातुना नानुरज्यते। एकैव ह्येकेन धातुना कृतानुबन्धा भावनोत्पन्ना तस्यैव श्रौतत्वेन बलीयस्त्वान्न पदान्तरस्थैर्धात्वर्थैः सह विकल्पः संभवतीति। ततः प्रच्युतैस्तैः स्वपदप्रतिपादितमवश्यं भावनान्तरमनुरञ्जनीयमेवमेकैकत्र स्वपदोपात्तधात्वर्थानुरञ्जनमौत्पत्तिकं श्रौतं च धात्वर्थान्तरानुरञ्जनमुत्पन्नभाविवाक्यप्रकरण-

लभ्यं च। ददातिर्हि यजत्युपनिबद्धां भावनां निषेधमानः स्ववाक्यानुच्चरितां पदान्तरानुवर्त्तिनीं प्रकरणाद्वाक्याच्च प्राप्नुयादेवं यजतिरपि तत्र तत्रेति योज्यम्। ननु च ददातिपदेऽप्यसौ पुनः श्रूयमाणा सैवेति प्रत्यभिज्ञायतइति न वक्तव्यं वाक्यप्रकरणाभ्यां ददातिसंबन्धो भवतीति। सत्यं भावनामात्रसंबन्धः श्रुत्यैव प्रतीयते। यागानुरक्तभावनासंबन्धे तु न श्रुतिव्यापारो युज्यते। ननु चैकत्वादेवास्या एवं भेदव्यवहारो न युक्तः, केन वा कर्मभेदपक्षेऽपि सामान्यैकत्वं नाभ्युपगम्यते। नन्वत्र व्यक्तिनानात्वेपि नास्ति प्रमाणम्। कथं नास्ति। यदा भिन्नधात्वर्थसंनिधानादसौ नानात्वेन प्रतिशब्दमुपलभ्यते। ननु च शब्दवदेव परोपाधिको भेदप्रत्ययो न पारमार्थिको भावनाभेदः स्यात्। नैतदेवं शब्दस्यापि गकारादिभेदः पारमार्थिको नैव कस्य चिदनिष्टस्तद्वदिहापि यागादिभेदे सिद्धे शब्दस्यानीयमनुष्ठानसामान्यं निरूप्यते। न च यथा शब्दस्यार्थान्तरभूता ध्वनयः द्रुतादिबुद्धिमपारमार्थिकीं कुर्वन्ति एवमत्र यागादयोऽदूरव्यतिरिक्ताः, तस्मादस्ति भेद इति। आह च॥

> यथा रक्तोपधानेन निरुद्धे स्फटिके सति।
>
> कृष्णादिचोदनायुक्तं गम्यते स्फटिकान्तरम्॥
>
> तथैकधातुसंबद्धभावनाचोदने सति।
>
> भावनान्तरगामिन्यः स्युर्धात्वन्तरचोदनाः॥

यस्मात्प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्मृतेराचाराच्च नित्यविवक्षितक्रमत्वेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थव्याप्तेषु प्रतिपत्तृषु प्रत्ययांशः सन्निपतन् कृतानुबन्धमेव स्वार्थं वदति तस्मान्न कदा चित्प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते। यथोक्तं प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीया·

द्विभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याहेति । प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य सत्तासंबन्ध इति । एकापूर्वकल्पनया हि समुदायानुरक्तभावनाकल्पनमाश्रितं फलसंबन्धनिमित्ता वापूर्वकल्पना । प्रयोगवाक्यशेषभावेन वोत्पत्तिवाक्यानां फलसंबन्धो भवति न स्वरूपैः । अवधृतस्वरूपाणि च कर्माणि प्रयोगवाक्येन गृह्यन्त इत्यवगते भेदे न शक्यान्येकीकर्तुं,न च ददातिजुहोत्योः प्रयोगवाक्यशेषभावं पश्यामो यजेत स्वर्गकाम इति केवलयागश्रवणा,न्न च तेन दानहोमौ लभ्येते । स्वार्थत्यागप्रसङ्गादुभयाश्रयणे वा युगपल्लक्षणापत्तिर्दोषः । तस्मान्न समुदायकल्पनास्ति । अतश्च धात्वन्यत्वेन पदान्तरत्वात्केवलविशिष्टता गम्यते । न च ज्ञानान्तरेण निवर्त्तते । न च धात्वर्थैकत्वमा,सेचनपरस्वत्वापादनाभ्यधिकत्वात् । न च त्यागमात्रलक्षणा स्वार्थवृत्तित्वेनापि वाक्यसमवायोपपत्तेः । न च दाक्षिणानि नाम गुणः कश्चित्प्रसिद्ध इति सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वमेव युक्तम् । अतश्च वाक्यानर्थक्यं मा भूदिति होमो विधीयते । ददातिना तु यागमनूद्य गुणे विधीयमाने हिरण्याद्येयसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्गुणादपि भेदः संभवतीत्यत्रैकगुणो-(१)निर्गुणो वा अन्यो ददातिरुदाहर्त्तव्यः ॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

शब्दान्तराधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेणाभ्यासस्य पूर्वपक्षः सुखमभिधीयतइति तदनन्तरमारम्भः । तत्र समिधो यजति त-

(१) अत्रेति २ पु० नास्ति ।

नूनपातं यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दानपोद्धृत्य यजतीत्येतत्यञ्चकृत्वो ऽभिहितं किमेकस्य कर्मणो वाचकमथानेकस्येत्युदाहृतं तदाक्षिप्यते ॥

गुणो वा नामधेयं वा समिदादिपदं भवेत् ।
ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किमभ्यासः करिष्यति ॥

षडपि भेदहेतवः पृथग्भूताः स्वसामर्थ्यमात्रव्यापारफला दर्शयितव्याः, तद्यावदत्र गुणनामधेययोर्भेदकरत्वं नापनीयते न तावदभ्यासस्य परभागलाभो ऽस्तीत्यन्यदुदाहर्त्तव्यम् । न च तत्संभवति कुतः ॥

प्रयुज्यते हि वेदेषु नाख्यातं केवलं क्व चित् ।
नाम किं चित्प्रयुक्तं चेत्तस्य चोक्तं गतिद्वयम् ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्येवमादीनि हि सर्वाणि परस्परासंगत्यौत्पत्तिकगुणयोगाद्भिद्यन्ते । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्यादीन्यपि फलं वा कर्मसन्निधावित्यनेन न्यायेन निमित्तं प्रत्युपादीयमानत्वाद्भिद्यन्ते । निमित्तसंबन्धपरत्वाच्च नाभ्यासानर्थक्यमित्यभेदकत्वम्(१) । ये तु पञ्चशारदीयेषु तान्पर्यग्निकृतांस्तान्पर्यग्निकृतानित्येवमभ्यासमुदाहरन्ति तेषां प्राकृत(२)पर्यग्निकरणानुवादप्रस्मरणसामर्थ्यं तत् । न वा ऽत्र यजतिः श्रूयते यस्याभ्यासाद्भेदः स्यादिति न किं चिदुदाहरणम् । यथोदाहृतेष्वेव तु समाधिः ॥

प्रायेणाख्यातसंबन्धि नामेष्टं पारतन्त्यभाक् ।
तस्यैव प्रथमन्तेन भेदाभेदनिमित्तता ॥

---

(१) अभेदकम् इति २ पु० पाठः ।

(२) प्रकृतेति २ पु० पाठः ।

यान्युपादेयार्थानि नामपदानि तानि तावदाख्यातपरतन्त्रत्वात्तदनुसारीणि सन्ति तद्वृत्तिं प्रतीक्षन्ते, तच्चेत्प्रकृते निविष्टं नामपदमपि तस्यैव गुणविधिर्नामधेयं वा(१)। अथ तेनापूर्वं परिकल्पित,मतस्तद्धामि नामपदमित्येवं भेदाभेदयोरवगतयोः पश्चादागच्छत्समिदादिपदमकिंचित्करत्वादुदास्ते तेन तद्रूपोद्धृत्याख्यानमात्रं विचार्यते। नन्वेवं सति संज्ञागुणयोरभेदकत्वप्रसङ्गः। तत्र तौ भेदकौ यत्राख्यातपदं न व्याप्रियते तथा चोदाहरिष्यति। अथैष ज्योतिर्वाजिभ्यो वाजिनमिति। वाजिने तावन्नैवाख्यातपदं श्रूयते, ज्योतिरादावप्याख्यातस्य गुणफलसंबन्धव्यापारेण प्रकृतनिवेशसंभवे सति ततः पूर्वप्रवृत्तया संज्ञयैव भेदो भविष्यति। यत्राप्याख्यातस्य स्वरसेन प्रकृतकर्मनिवेशोपप्लवे सति तत्रासंभवन् गुणो विधीयते तत्राप्यसौ भेदको, यथात्रैवाभ्युपेत्यवादे वक्ष्यति स एष देवतायागसंबन्धो विधीयमान इत्यादि। तच्चाख्यातस्य भेदशक्तौ विचारितायां भवतीति तदेव तावत्प्रथमं परीक्ष्यते। किमेकमपूर्वमिति फलतः कर्मभेदाभेदोपन्यासो, यदा किमेकं कर्मापूर्वं चोदयन्त्युत पञ्चापि कर्माण्यपूर्वाणीति। किं प्राप्तमेकमपूर्वमिति। कुतः॥

प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते।
धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽवधार्यते(२)॥

अपि च।

पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम्।
न भेदं प्रत्यभिज्ञानात्पुनः श्रुत्या प्रपद्यते॥

(१) अवधार्यते इत्यधिकम् २ पु० पाठः।

(२) अवधार्यताम् इति २ पु० पाठः।

यथैव यजतिशब्दः सकृत्प्रत्यक्षेणावगतः पुनरुच्चारणे स एवेति प्रत्यभिज्ञानान्न भिद्यते। तथा तदर्थोऽपि, यथा चाग्नैव बुद्धबोधनकृत्प्रत्यग्रमनर्थकमपि भवन्न शक्नोति शब्दान्तरत्वं कर्त्तु,मेवं पुनः श्रुतिरर्थान्तरत्वम्। न ह्यानर्थक्यं नाम क्व चित्प्रमाणवर्गे ऽन्तर्भवति। यच्च वेदो ऽवबोधयति तन्मात्रमेव तत्प्रमाणवादिभिरभ्युपगन्तव्यम्। तदिहैकशब्देनाभेद वेदेनावगमिते यो ऽन्यत्वं कल्पयति तेन वेद एवाप्रमाणीकृतः स्यात्। न च प्रमाणावगतमानर्थक्यं दोषाय। अस्ति वेयमपि गतिः। प्रयोगवचनसंस्पृष्टः शब्दो ऽर्थमवदध(१)त्स्वयं प्रयोगित्वेन गृह्यतइत्य,थ वाभीक्ष्ण्यादिद्योतनार्थो ऽभ्यासो भविष्यत्यस्ति हि लोके द्विर्वचनादतिरेकेणापि यावत्कृत्वोऽभ्यस्ते विवक्षितार्थप्रकाशनं भवति तावत्कृत्वो ऽभ्यासस्तथा च पञ्चेन्द्रोपाख्याने वृद्धकुमारीवरप्रार्थने पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वोऽभ्यासः श्रूयते। न च यथा तत्र देवतायाः छलग्राहित्वमेवमिह कस्य चिद्येन पतिपञ्चकवत्पञ्चयागकल्पना स्याद,थ वा सर्वेष्वप्युच्चारणेषु विधावाश्रीयमाणे कर्मैकत्वं विज्ञायते। यथा शाखान्तरीयेषु ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु। तेन तुल्यार्थानां वैकल्पिकत्वात्तदेव कर्म कदा चित्समिद्वाक्येनाभिधास्यते कदा चित्तनूनपाद्वाक्येन। न हि समानकार्यत्वेन व्रीहियवयोरेकस्यानर्थक्यादर्थान्तरसाधकत्वं विज्ञायते। अथ वा तनूनपादादिदेवताविधानार्थत्वान्नानर्थक्यं कर्मविधाने हि सति नामधेयत्वं भवेद,नुवादे तु नामधेयविधिर्न संभवतीति गुणविधित्वं तस्मादप्यकर्मान्तरम्। यत्रापि च प्रदेशान्तरे तावेव शब्दार्थौ प्रत्यभिज्ञायेते तत्रापि हि गृहान्निर्ग-

(१) अददादाति २ पु० पाठः ।

तस्य पुनर्गृह्यजनप्रत्यभिज्ञायामिवार्थान्तरत्वमशक्यं वक्तुम् । किमुतेहानन्तरविपरिवृत्त्या बलीयस्याऽवरुद्धायां बुद्धौ । यदि च प्रत्युच्चारणमर्थान्यत्वं भवेत्तदाऽनित्यव्यक्तिशब्दार्थत्वप्रसङ्गः ॥ किं च ॥

गत्वादिवन्न चैतेषु यागत्वं व्यतिरिच्यते ।
व्यक्त्यैकत्वे निरूढं च कथं कर्मान्तरं भवेत् ॥

यद्यपि च पुनःश्रुत्यर्थवत्त्वाय पञ्चकृत्वो यागोऽभ्यस्येत तथाऽपि ज्योतिष्टोमवद्देवाकर्मान्तरत्वं स्यान्न चात्राभ्यासहेतुरस्ति । वाक्यसंयोगेन देवतानां वैकल्पिकत्वात् । तस्मादेको याग इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकस्यापि पुनः श्रुतिरेवं स्याद्यथा शब्दान्तरं भेदकं तथेत्यर्थः । कथम् ॥

आख्यातप्रत्ययः पूर्वं विधत्ते कर्मशक्तितः ।
अन्येनाक्षिप्तशक्तिस्तु तदाकाङ्क्षत्यनूदितम् ॥

यदि हि विपरिवृत्तिरनुवादकारणं स्यात्ततो न कर्मान्तरमध्यवसीयेत । न तु विपरिवृत्तिकृतमनुवादकत्वं, किं तर्हि ॥

अनुवादविशेषत्वं प्रकृतप्रत्ययाद्भवेत् ।
तत्सामान्यप्रवृत्तिस्तु(१) स्ववाक्यादेव लभ्यते ॥

यदा हि विधायकस्य विधिशक्तिर्धात्वर्थादुत्तार्यते तदाऽनेकविध्यशक्तेर्धात्वर्थानुवादः प्रार्थ्यते । तां च प्रार्थनां विपरिवृत्तिः पूरयति । धात्वर्थोच्चारणं च विधिशक्तेर्विधेयान्तरोपादाननिमित्तं यथा व्रीहिभिर्यजेत, दध्ना जुहोतीति सर्वत्रैवानेकार्थोपादाने विधिशक्त्यनेकत्वासंभवादेकं किंचिदनूद्यतामित्यपेक्षायां सत्यां यद्विपरिवर्त्तते तदित्यवधारणं भवति । तत-

(१) प्रसिद्धिस्तु इति २ पु० पाठः ।

स्य दध्यादेरप्राप्तत्वाद्धात्वर्थो ऽनूद्यते। यदा तु खलु नैवानेकं विधेयमुपादीयते तदा नैव तस्मिन्वाक्ये ऽनूद्यतां किंचिदित्यपेक्ष्यते। ततश्चाप्राप्ते सामान्यानुवादे तस्मिन्नप्यपेक्षिणी विशेषानुवादकारणभूता किं विपरिवृत्तिः करिष्यति। तस्मान्न यत्प्राप्तं तदनूद्यतइति लक्षणम्। किं तर्हि यदनूद्यतामित्यपेक्षितं तत्प्राप्तौ सत्यामनूद्यते। नैकाङ्गविकल्पम,नुवादत्वापेक्षणेन प्राप्तिबुद्धिमात्रेण वा। तत्र यथैवानुवादापेक्षणे सत्यपि प्राप्त्यभावाद्विशिष्टविधानरूपेण विधिर्भवत्ये,वं प्राप्तिबुद्धौ सत्यामप्यनुवादत्वानपेक्षणाद्विधेः कर्मान्तरत्वं सत्यपि धातुप्रत्ययैकत्वप्रत्यभिज्ञाने। यत्तु बलीयस्या विपरिवृत्त्या श्रुतकृत्वो ऽप्युक्ते तद्बुद्धिर्नापैतीति, प्रमाणबलाबलज्ञानात्सैवं संभाव्यमेव तत् (१)। तथा हि॥

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मधीः।
तत्र श्रुतिबलीयस्त्वं जानतां कथमेकता॥

विधायिका हि श्रुतिरन्यानाक्षिप्ता धात्वर्थभावनयोरिव संनिरुद्धा तत्रैवाप्राप्तविषयस्वभावं विधित्वं प्रसुवाना पञ्चमस्थानाख्यप्रमाणकृतां प्राप्तबुद्धिमुपमृद्य विधेयत्वक्षमं कर्मान्तरं कल्पयति। स चेद्विधिः श्रुतिमनुरुध्येत कर्मान्तरमध्यवस्यत्य,थ सन्निधिं ततो न कर्मान्तरत्वम्। यत्र पुनर्विधिश्रुतिरन्यत्र व्याप्रियते तत्राविरोधात्संनिधिकृतं कर्मैकत्वज्ञानं भवति। तस्मादिह विधेययागव्यक्तिफलत्वोपात्तसामान्यैकत्वनिमित्तैव प्रत्यभिज्ञानभ्रान्तिः। न हि व्यक्तिप्रत्यभिज्ञाने किंचित्कारणमस्ति। यदत्र परमार्थेन प्रत्यभिज्ञायते तदेकत्वे न कश्चिद्विवा-

(१) संभाव्यमेतदिति २ पु० पाठः।

दस्तथा हि ॥

स्थिते यागत्वसामान्ये पशुसोमेष्टिकर्मणाम् ।
विशेषव्यक्तिरूपेण भेदः सर्वत्र चिन्त्यते ॥

ननु चात्र यजिश्रुत्यैवैककर्मविज्ञानान्न वक्तव्यं सन्निधिकृतमेवैकत्वमिति । नैतदेवम् ॥

यागोयमिति विज्ञानं यजिश्रुत्योपजन्यते ।
स एवेत्यन्य एवेति व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

न हि यः पूर्वविहितो यागः स एवायमिति यजतिशब्दो वदत्यौदासीन्येनैव त्वभिदधाने शब्दे सन्निधिकृतामभेदबुद्धिमनभिजानतां श्रुतिनिमित्ता प्रत्यभिज्ञानभ्रान्तिः । न तव व्यक्तेरशब्दार्थत्वादभिन्नं सामान्यं श्रुत्या विज्ञायते । येनैव व्यक्तिरशब्दार्थ(१)स्तेनैवानेककर्मतां श्रुतिर्बोधयतीति । कथम् ॥

व्यक्तयो हि विधीयन्ते सामान्येनोपलक्षिताः ।
तस्मात्तद्गतमेवात्र भेदाभेदनिरूपणम् ॥

यत्सामान्यं शब्दार्थभूतं तस्याननुष्ठेयत्वेनाविधेयत्वात् सर्वत्र व्यक्तय एव विधीयन्ते । तत्र समिधो यजतीत्येका व्यक्तिरसाधारणा चोद्यते तनूनपातं यजतीत्यपरा तस्मात्पञ्च व्यक्तय इति सिद्धम् । यत्त्वत्र गकारादिवद् व्यक्त्याकृतिभेदो नास्तीति । सत्यं नास्ति किं तु ॥

यस्मात्त्वमेकं कर्मेति स्वरूपेणावधार्यते ।
ततः परं न भेदोस्ति प्राक्तस्माद्भेदनिश्चयः ॥

यथैव गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सत्सु द्रुतादिभेदस्य परोपाधित्वाद्गकारादिरूपैकत्वसिद्धेर्गत्वादिमात्रं न कल्पितम्,

(१) अन्यशब्दार्थ इति २ पु० पाठः ।

तथा ऽत्र सत्ताकर्मयागत्वेषु समिद्यागादिपर्यन्तेषु सत्सु देशकालयजमानादिभेदाद् द्रुतादिवृत्तिस्थानीयान्न भेदः । तथा हि ॥

पौर्णमासीसमिद्यागादामावास्यो न भिद्यते ।
यजमानान्तरेष्वेवं देशभेदेष्ववस्थितम् ॥

न च यत्र प्रत्यक्षेण केवलेन भेदो ऽवगम्यते तदेवैकं भिद्यते । शब्दस्यापि प्रामाण्याविशेषात् । अतो ऽत्र शब्दान्तरादिषट्कावधिरेव भेदो ऽवधारयितव्यः । न ह्यीष्टिपशुसोमैकाहाहीनसत्रेषु परोपाधिर्भेदप्रत्ययो विपर्येति वा कदाचित् । तेन तासु विधेयरूपास व्यक्तिष्वेव नित्यास्वभिव्यञ्जकानि भिद्यन्ते । तेभ्यश्च फलस्वरूपसिद्धिर्यागत्वमेव वैकमवान्तरसामान्यं नान्यत्किंचित् । नन्वेकाहत्वादीन्यप्यवान्तरसामान्यानीष्यन्ते । न, कालविशेषयोगादेव दण्ड्यादिवदभिन्नशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिसिद्धेः । एकेन ह्यह्ना योगादेकाहत्वम् द्व्यादिभिरहीनत्वं प्रगद्वादशाहा,त्स तु कथमप्युभयात्मा तदवधिकमेव त्वासहस्रसंवत्सरकालयोगनिमित्तसत्रत्वं हविर्विशेषयोगादिष्ट्यादित्वमिति सिद्धम् । अथाप्यवान्तरसामान्यानि पुनः कल्प्यन्ते, तथाप्यस्मत्पक्षाविरोधः । एवं यदि ज्योतिष्टोमत्वादीनि देशकालादिभेदाच्च तद्व्यक्तयोत्यन्तातिरेकिण्यो भवन्ति तथाप्यदोषः । तथा यद्यपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागात्मकत्वात्सर्व एवैको यागः कल्प्यते तेष्वपि भेदप्रमाणैस्तदनुष्ठाननानात्वावगमाद्व्यवहारसिद्धिः । नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमग्रहाभ्यासवत्समिदादियागाभ्यासेष्वकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । सर्वथा तावदपूर्वभेदाद्धर्मव्यवस्थादीनि सिध्यन्ति, तथापि तु येह कर्मभेदबुद्धिर्ग्रहयागेषु चाभ्यासभेद-

प्रसिद्धिः । नत्वैतन्निमित्तम् इह सकलयागरूपानुष्ठानभेदचोदना(१) तत्र पुनः समस्ताभ्यासात्मकस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञत्वाद्यद्यपि प्रत्यभ्यासं यागत्वमस्ति न तु ज्योतिष्टोमत्वमित्यभ्यासे अवयवबुद्धिर्नेतरत्रावयवान्तररूपानुपादानादिति विशेषः । एतज्ज्ञानस्य च प्रयोजनं पशुसोमाधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मादभ्यासितव्यो याग इति च भाष्यमेतत्पक्षाश्रयणेनैव । अथ वा भिन्नास्वेव व्यक्तिषु सामान्यापेक्षमभ्यासवचनम् । ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरं विधातुमिति विधिशक्तेस्तनूनपादादिदेवताभिधानाक्षेपे(२) सति विपरिवृत्य विरोध इति मन्यसे । तत्र तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्येवं समिदादिपदानां क्रमविनियुक्तैव लिङ्गमन्त्रवर्णकल्पितदेवतासंबन्धद्वारेण नामधेयत्वे सति अविधेयत्वान्नास्ति विधिशक्त्याक्षेप इति वक्तव्ये देवतायागसंबन्धविधानोपन्यासोऽभ्युपेत्यवादेन । यत्त्वावङ्गवानप्राप्तत्वात्प्रथमस्य यागविधित्वं मन्यते तदयुक्तं तस्यापि प्रधान(३)यागानुवादत्वात् । तत्र समिदादिशब्दैर्द्रव्यं देवता वा विधीयते । उभयमपि चाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिरुत्पत्तिवाक्यैर्विहितेन द्रव्यदेवतेन विरुध्यते । अवश्यं चैतद्वाक्यकृतो यागसंबन्धः(४) कर्त्तव्यः, स च यागान्तरादृते न संभवतीति प्रतिपादिते(५)गुणविधित्वे कर्मान्तरत्वमापद्यते । एवं पूर्वत्र कर्मप्रवृत्तरोत्तरगुणविध्यसंभवात्सर्वेषां कर्मान्तरत्वमिति व्यर्थो गुणविध्युपन्यासश्रमः । गुणविधित्वमपि

(१) चोदनादिति २ पु० पाठः ।
(२) विधानाक्षेपे इति २ पु० पाठः ।
(३) प्रथमेति २ पु० पाठः ।
(४) देवतायागसंबन्धइति २ पु० पाठः ।
(५) प्रतिपादितेपीति २ पु० पाठः ।

न तावद् द्रव्यमीदृशेन शब्देन संभवतीति व्याख्यातं सक्तधिकरणे । विशेषेण च यजतेः कर्मभूतद्रव्यसंबन्धो न घटते, न वायं देवताविधिरिति नवमे वक्ष्यते । तस्मात्कर्मविधिभिरेव भेदसिद्धिः ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

समस्तान् दर्शपूर्णमासप्रकरणयागविधीनुदाहृत्य किं सर्वेषां प्रधानत्वमुत केषां चिदेवेति भाष्यकारेण विचारः प्रस्तुतः । तत्राभिधीयते ॥

अङ्गप्रधानचिन्तेयं चतुर्थाध्यायगोचरः ।
केन नाम प्रसङ्गेन प्रस्तुता भेदलक्षणे ॥

अभ्यासलक्षणभेदानन्तरमिदानीं संख्यानिमित्तं भेदमविचार्यैव कथमयं लक्षणानौपयिकोऽर्थश्चिन्त्यते । के चिदाहुः । अयमपि लक्षणार्थ एव अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्त इति वचनात् । तत्त्वयुक्तम् । तत्रैव पर्य्यनुयुज्य(१) वचनस्यान्यथैव व्याख्यानात् । अपूर्वभेदनिवृत्त्यर्थो(२)ऽपि स तृतीयसिद्धोऽर्थोऽत्रोपन्यस्त इत्युक्तम् । अयं(३)तु कर्मणामङ्गाङ्गिभावो न कथं चित्संबध्यते । महता प्रयत्नेनायं चतुर्थे साधयिष्यते दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानानीत्यत्राधिकरणे, स्फुटत्वाच्च नान्यथा तत्रैतं शक्यते । तस्मादिहाविचारणीयमेतत् । य एवं विद्वानित्येवं

(१) अस्येत्यधिकं ३ पु० पाठः ।

(२) अपूर्वभेदप्रतीत्यर्थ इति २ पु० पाठः ।

(३) अत्रेति २ पु० पाठः ।

संयुक्तौ प्रकृतानुवादौ अथ वापूर्वकर्मविधी तत्रेतरे गुणविषय इत्यपि सर्वं यथोपन्यस्तेनाप्यधिकरणार्थेन न संगच्छते ऽथ त्वेतदेव विचार्यते ततः पूर्वं नोपन्यसितव्यम्। अपि च॥

भेदे च दृष्टसामर्थ्यौ समप्राधान्यसिद्धये।
कथं शब्दान्तराभ्यासौ हेतुत्वेनोपवर्णितौ॥

शब्दान्तरत्वादभ्यासाच्च भेदस्तावदुच्यते समप्रधानत्वमप्येताभ्यामेव प्रतिपाद्यतइत्यपूर्वा युक्तिः। न वाधिकरणद्वयशरीरस्य विविक्ताः पक्षहेतवो दृश्यन्ते येन तन्त्रेण विचारद्वयमिदं प्रस्तुतमित्यध्यवस्येम। तस्मादेवं समर्थयितव्यम्। इहाभ्यासलक्षणाभेदातिप्रसङ्गापवादार्थमधिकरणे आरभ्यमाणे यथोदाहृतानां मध्ये द्वे एवोदाहरणे य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजतइति। तत्र संदेहः। किमेतौ यजतिशब्दावपूर्वयोः कर्मणोर्विधायकौ उत पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां स्वाभिधेयकालविशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकाभ्यां विशेष्यमाणौ प्रकृतानेव कांश्चिद्यागाननुवदत इति। तत्रेतरेषामाग्नेयादीनां गुणान् प्रयाजादीनामभ्यासादाघारादीनां शब्दान्तरत्वात्सिद्धे भेदे ऽधिकरणपक्षद्वयप्रयोजनभूतसमप्रधानभावाङ्गाङ्गिभावविषयत्वेनोपन्यासो नाधिकरणशरीरविषयत्वेन। न हि समप्रधानत्वमङ्गाङ्गिभावस्याधिकरणपक्षावित्युक्तम्। तदिह पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तयोर्विधातृत्वं तदभिधेयकर्मभेदः समस्ताघारादीनां समप्राधान्यमित्येतत्त्रयमुत्तरोत्तरफलत्वेनाविनाभावसंबन्धादेकः(१)पक्षस्त,था तयोरनुवादत्वं तद्वाच्यकर्माभेदः आग्नेयादीन्प्रत्याघारादीनामङ्गत्वमिति तेनैव प्रकारेणापरः चि-

(१) संबद्धमेकं इति पु० पाठः।

कः । त्रितयस्य त्रितयस्य च स्वांशाविनाभावादेकसिद्धैवेतरद्वयसिद्धिर्भवतीति पक्षद्वयेपि यदेव साधितं तेनैवेष्टसिद्धिं मत्वा फलभूतस्तृतीयः तृतीयांश उपन्यस्तः । तत्र चार्थगृहीतावपि भेदाभेदौ विस्पष्टीकरणार्थं पुनरन्ते दर्शितौ । किमर्थं पुनरादौ व्यवच्छितयोः समप्रधानाङ्गाङ्गिभावद्वारेण भेदाभेदयोरुपन्यासः कृतः । एषा ह्याचार्यस्य शैलीति केचित् । तथा हि पूर्वाधिकरणयोरप्यपूर्वभेदमेवोपन्यस्तवान् । अथ वा यल्लिङ्गदर्शनं वक्ष्यति विकृतौ प्रयाजादयो दृश्यन्तइति तत्साध्याङ्गेदनिराकरणायासमर्थं(१) समप्रधानभावं निराकरिष्यति, तन्निराकरणे च सत्यविनाभावाद्विधिभेदावपि निराकृतावेव भवत इति तदुपजीवनायेत्थमुपन्यासः, केवलभेदोपन्यासे तु तदसंबद्धमेव स्यात् । तत्र द्वेधा पूर्वपक्षो भविष्यत्येकः समप्राधान्यद्वारेणाग्नेयादीनां कर्मविधित्वे सत्येव पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तयोस्तद्व्यतिरिक्तकर्मविधानाद, परः पुनस्तयोरेव कर्मविधित्वमितरेषां तु गुणविधानार्थत्वमि, त्येवं प्रथमं तावद्व्यतिरेकपक्षं परिगृह्णाति शब्दान्तरत्वा(२)दभ्यासाच्च समप्रधानानीति । यद्यपि चैतौ हेतू साक्षात्समप्रधानत्वेन न संगच्छेते तथापि तत्प्रतिज्ञानेन योर्थाङ्गेदः प्रतिज्ञातस्तेन संबन्धादेकवाक्यत्वम् । एतदुक्तं भवत्ययागेभ्यः शब्दान्तरत्वाद्यागेभ्यश्चाभ्यासाङ्गेदस्ततश्च समप्रधानानीति । न च समस्तानुवादस्य किं चित्प्रयोजनमस्ति । न च गुणफलनिमित्तानां किं चिच्छ्रूयते यत्र विधिर्व्यापृतः(३) कर्मस्वरूपविधानमुपे-

(१) सदित्यधिकं २ पु० पाठः ।

(२) शब्दान्तरादिति २ पु० पाठः ।

(३) विधिर्व्यापारत इति पु० पाठः ।

त्वेन। न चैषा संज्ञा कोष चित्प्रकृतेषु प्रसिद्धा वर्त्तमानापदेशेऽपि च सति प्रयोगवचनार्थवादपञ्चमलकारादीनामन्यतमेन समिधो यजतीत्यादिवद्विधिः। सत्यपि च यच्छब्दोपबन्धे यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिवत् विधिशक्त्यनवलोपः। न च शाखान्तरीयवत् विधिविकल्पः। शाखान्तराणां पुरुषान्तरं प्रति प्रतिपादनेनार्थवत्त्वात्। न त्विह कर्मान्तरकल्पनादन्यत् प्रयोजनमस्ति। न च कस्य चिदन्यस्य विधेः स्तुतिः संभवत्येकवाक्यत्वाभावात्। किं पुनरनयोः कर्मणोर्द्रव्यदेवतम्। तदुच्यते॥

ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी।
रूपवन्तावतो यागौ विधीयेते पृथक्तया॥

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यत इति सर्वार्थत्वाद्यथैवोपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यकत्व,मेवमनयोरपि यागयोस्तथाज्यभागयोः क्रमे चतस्रोऽनुवाक्याः पठ्यन्ते। द्वे आग्नेय्यौ द्वे सौम्यौ। ते बलीयसा वाक्येनावच्छिद्यानयोः कर्मणोर्विधीयेते। वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती आमावास्यायामिति। न हि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामेतत्कर्मव्यतिरिक्तमन्यदिहोच्यते। ननु कालवचनावेताविह प्रयुज्येते किं हि कालस्य मन्त्रसंबन्धेन, इष्टश्च सप्तमीनिर्दिष्टानां कर्मणां प्रधानभावस्तद्यथा येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयां जुहुयादिति, तेनानुवाक्याद्वयस्य तुल्यार्थतया विकल्प्यमानस्यानुरूपा याज्यापि कल्पयितव्या। अथ वा युगपद्विधानात् समुच्चये सति द्विदेवत्यकर्माध्यवसायाद् द्वे द्वे याज्ये अपि कल्पयितव्ये। यद्वैकैवाग्नीषोमदैवत्या। अथ वा वार्त्रघ्न्योरेवैका याज्या कर्तव्या तथा वृधन्वत्योः। अतश्च श्रुतिविहितमन्त्रकर्मसंबन्धान्यथानुपपत्त्याग्नीषोमौ देवता उभयत्रा-

ध्यवसीयते। आज्यभागयोस्तु पुराकल्परूपेण(१)वाक्येन देवता तावत्प्राप्तैव। यस्यै कस्यै चिद्देवतायै हविर्निर्वपन् आज्यस्यैव नौ पुरस्ताद्यजन्निति। याज्याप्राप्तिस्त्वाबाधितैवानुवाक्यागमस्तु दाम्न-तयोभ्यः कर्त्तव्य इति न किं चिद्विरुद्धम्। तस्मादस्ति कर्मान्त-रत्वेपि रूपमिति भेदोऽतस्तु समप्रधानानि(२)। भेद इति गृह्णी-मः समप्रधानत्वं तु न मृष्यामहे । कुतः॥

निवेशः केषु चित्त्वेव पृथक्त्वेनाभिधानयोः ।
फलं च तद्विशिष्टेभ्य इति साम्यं न युज्यते ॥

दर्शपूर्णमासाभिधाने हि विशिष्टयागवाचिनी, तेन तन्मात्र-स्यैव फलत्वादितरेषां तत्संनिधानादङ्गत्वेन भवितव्यम्। अत्रा-भिधीयते ॥

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम् ।
तस्माद्यज्यनुरोधेन नामार्थोऽत्र निरूप्यते(३) ॥

सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामानाधिकरण्यात कदा चि-द्यज्यर्थविशेषो नाम्ना निरूप्यते कदा चिन्नामार्थो यजिना। यो यत्र पूर्वतरप्रसिद्धार्थो भवति स इतरं स्वविषये स्थापयति। यथा ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र ज्योतिर्भिस्त्रिवृदादिभिः स्तोमैर्यागा-त्प्रसिद्धार्थेन नाम्ना दीक्षणीयादिभ्यो यजिर्निवर्त्त्य सोमयागे स्थाप्यते । तथा राजसूयेनेत्यत्र नामयागविषयत्वेनोपप्लव-मानं(४) प्रकृतयागप्रसिद्धेन यजिना स्वविषयं नीयते । तदिह

(१) सरूपेणेति २ पु० पाठः ।
(२) समप्राधान्यसिद्धिरिति २ पु० पाठः ।
(३) नियुज्यतइति २ पाठः ।
(४) उपप्लवमाने इति २ पु० पाठः ।

प्रातिपदिकद्वयसमासद्विवचनार्थानां दर्शपूर्णमासपदोपात्तानां न क्व चित्प्रसिद्धिरस्ति यया यजेस्तद्विषयत्वं विज्ञायेत । यजिः पुनर्यागमात्रे प्रसक्तः सन्नधिकारेण प्रकृतेषु स्थापितः शक्नोति अप्रसिद्धं दर्शपूर्णमासशब्दं स्वविषये नियन्तुम् । ततश्च दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यविवक्षितावयवसमासार्थद्वित्वं वर्णलोलीभावमात्ररूपेण केवलप्रकरणसंवादिप्रकृताशेषयागनामत्वं राजसूयशब्दवत्प्रतिपद्यते । सुपां सुपो भवन्तीति बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनं समस्तसमुदायगतैकवचनस्य वा । कथं पुनर्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यप्रसिद्धम् । यदा तावत् ॥

वाच्यकालयुजो यागाः प्रकृताः सन्ति के चन ।
द्विसंख्योत्पत्तियुक्ताश्च प्रसिद्धिर्येषु विद्यते ॥

तन्नामाशेषस्वार्थपरित्यागेनात्यन्तपरानुरोधिवृत्तिं भजते यत्र कश्चिदप्यंशो ऽप्रसिद्धः, इह तु दर्शेन कालेन पौर्णमासेन च संयुक्ता आग्नेयादियागा विद्यन्ते । द्वित्वयुक्ताश्चाज्यभागादयस्तेषामयुक्तः परित्याग इति तदुच्यते ।

प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्वौ विशेष्टुं यजतिं क्षमौ ।
आग्नेयाद्याज्यभागादावेकत्रैकार्थशून्यता ॥

यद्यप्याग्नेयादिषु स्वाभिधेयकालयोगात्प्रातिपदिकं वर्तेत तथापि तेषां बहुत्वाद् द्वित्वानुपपत्तेरसमर्थं पदं, यत्रापि द्वित्वमस्त्याघारयोराज्यभागयोर्वा तत्रापि प्रातिपदिकस्यात्यन्तमशक्तिः । न चार्थप्रकरणशब्दान्तरैर्विस्पष्टं सामानाधिकरण्यमस्ति, येन केन चिद्वर्णसामान्यादाख्याविकारन्यायेन गौणत्वेन वा तद्विषयत्वमध्यवसीयेत । कस्मात्पुनरिमावेवापूर्वौ पूर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौ द्वौ यागौ फलाय न विधीयेते । तथा च ।

सिद्धान्तेपि तु यागाभ्यां शब्दाभ्यामनुकीर्त्तितौ ।
तावेव समुदायौ द्वौ विधास्यते फलं प्रति ॥

यदि कश्चिद्दर्शपूर्णमासशब्दयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोश्च वैलक्षण्यात् न पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञानं फलवाक्ये ऽस्तीति ब्रूयात् स वक्तव्यस्तुल्यस्ते दोषोयमिति । तत्रापि हि पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकावेव समुदायौ फलवन्ताविष्टौ न च तयोः प्रयोगवाक्येस्ति शब्दत्वात्प्रत्यभिज्ञानम् । अथ तत्र विनापि संज्ञानुसारेण कालयोगाद्वृत्तिरिष्यते स ममाप्यस्त्येव कालयोगः । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेत । नैतदेवम् । एवमपि हि ॥

षण्णामग्न्यादियागानामनयोश्च द्वयोरयम् ।
समानः कालसंयोग इति नेष्टावधारणा ॥

न ह्यष्टानां कालसंयोगे सत्यवधारणे हेतुरस्ति, येनानयोरेव फलसंबन्धः स्यात् । स्यादेतत् । एतेषां मध्ये ययोः कयोश्चित्फलसंबन्ध इति तदयुक्तम् ॥

विशेष्यहेत्वभावे हि ग्रहणं निष्प्रमाणकम् ।
पक्षे वाङ्गप्रधानत्वं विरोधान्न विकल्पते ॥

विना विशेषहेतुना यागत्वकालसंबन्धसाम्ये सति यावेव गृहीतौ तत्रैवेतरेषां प्राधान्यप्रामाण्यभाजां सतामङ्गत्वापादनात् विरुद्धता स्यात् । अथ विकल्पेन सर्वेषां पाक्षिको ऽनुग्रहः कल्पेत तत्रापि तस्यैव कदा चित्प्रधानत्वं कदा चिदङ्गत्वमिति विप्रतिषिद्धम् । उभयात्मना चाङ्गतया प्रवृत्तेः प्रधानत्वेन च निवृत्तेराग्नेयादीनां विकृतिगमने यावज्जीवं संशयप्रसङ्गः । सर्वसंख्याश्च केन चिद्धर्मान्तरसामान्यावच्छेदेन संख्येयेषु वर्त्तन्ते ।

न वापूर्वयोरग्नेयादीनां वा समस्तानामेकदेशे वा किं चिद्-वान्तरसामान्यं दृश्यते येन द्वित्वमवधार्येत । य एव हि गृहीत-स्तस्यैव यागान्तरापेक्षयोक्तेन वहुत्वेन केवलात्मापेक्षेण चैक-त्वेन द्वित्वं बाध्यते । ततश्च द्विवचनस्याप्रसिद्धिः । सिद्धान्ते तु शब्दद्वयेन समुदायद्वयापादनात्समुदायीकृतयागवैलक्षण्याद्-वान्तरधर्मयोगात्संभवति द्वित्वयोगस्तद्वशेन च कालयोगा-त्कथं चिद्दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकयोरपि वृत्तिसिद्धिरित्युपप-द्यते यागविशेषणत्वं, न तु पूर्वपक्षे समुदायत्वापादनाभावात्सं-ख्यावृत्तिरिति प्रकृतयागमात्रएव फलसंवन्धः । अथ कस्माद्-द्वावेव यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्वित्वापेक्षया सम्ब-विशेषणाः सन्तो न विधीयन्ते । यथा सिद्धान्ते समुदायगतद्वि-त्वापेक्षया षड् विधास्यन्ते । नेदृशेनास्फुटेन प्रकृतयागमात्राव-लम्व्याख्यातं शक्यं निवर्त्तयितुम् । न चात्यन्तव्यतिरेकात्काल-गता संख्या याग(१)सामानाधिकरण्यनिर्देशार्हा भवति । स-मुदायसमुदायिनोस्त्वव्यतिरेकादविरुद्धः संख्यासंवन्धः सिद्धा-न्ते । तस्मात्पूर्वपक्षे यजिवशेनैव नामपदवृत्तेरविशेषेण सर्वे या-गाः समप्रधानाः । तथा प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रकरणं पौर्णमास्य-मावास्यासंयुक्तयो(२)रालम्बनं स्यात् । प्रक्रियतइति प्रकरणम् । अथ वा प्रकरणं तयोः सहकारि भवेत्ततश्च तन्मात्रप्रतिपाद्यो ऽर्थो ग्रहीतव्यः । कुतः ॥

विधायको नियुङ्क्ते तु(३) सर्वोऽसाधारणो यजौ ।

(१) यागत्वेति २ पु० पाठः ।
(२) युक्तयोरिति २ पु० पाठः ।
(३) ह्रीति २ पु० पाठः ।

न च तत्र प्रवृत्तिः स्यादज्ञातद्रव्यदेवते ॥

न ह्यनेन यजिना पौर्णमास्यमावस्यापदाभ्यां वा यागमात्रे बुद्धिः क्रियते। न च प्रकृतकर्मग्रहणं त्वत्पक्षेऽस्ति। तत्राज्ञातरूपे सति अपूर्वे कर्मणि न कथं चित्प्रवर्त्त्येत। (१)ततश्च वाक्यमेवानर्थकं भवे,त्प्रकृतग्रहणे तु तेषां द्रव्यदेवतायोगादेतत्कालवर्त्तित्वाच्च रूपज्ञानादर्थवत्त्वम्। ननूक्तं मत्पक्षे ऽप्यस्ति द्रव्यदेवतमिति। सत्यम् ॥

यथा कथं चिल्लभ्येत द्रव्यं(२)साधारणं स्थितम्।
तथापि देवता नास्तीत्यरूपत्वान्न मुच्यते ॥

न हि मान्त्रवर्णिकी देवता संभवति मन्त्राणां क्रमविशेषेणाज्यभागार्थत्वात्। न वास्य(३) वाक्येन बाधो विरोधाभावात्सर्वत्र ह्यविरोधेन वाक्ये निर्विशमाने विरोधपक्षस्त्यक्तव्यः(४) इह च पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ यदि कर्मवचनावेव स्यातां ततो न विरोधः परिह्रियते(५)। कालवचनत्वे त्वनयोरविरोधः। साधारण्याच्चाविरोधपक्ष एव समर्थनीयः। किं च।

प्रथमं काल एवाभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते।
पश्चात्तत्कर्म तद्योगादतः कालोऽत्र गृह्यते ॥

यदि हि सर्वलोकप्रसिद्धः कालोऽत्र न समवेयात्ततस्तदतिक्रमेण कर्मणी गृह्णीयाताम्। अपि चोपपन्नतरा कालवचनत्वे सप्तमी, तस्य सर्वत्रैव कालस्याधिकरणत्वान्न कर्मणोधिकरणत्वा-

(१) प्रवर्त्तेतेति २ पु० पाठः।
(२) ध्रौवमिति २ पु० पाठः।
(३) न च वाक्येनेति २ पु० पाठः।
(४) त्यज्येतेति २ पु० पाठः।
(५) परिह्रियेतेति २ पु० पाठः।

नुपपत्तेर्यथा कथं चित्कल्पनीयं स्यात्। यत्तु किं कालस्य मन्त्रसंबन्धेनेति, यदि तादर्थ्यलक्षण एवैकः संबन्धो भवेत्स चाचाम्नाभिरुच्येत तत एवं युज्यते वक्तुम्। इह त्वाज्यभागौ प्रति तादर्थ्ये व्यवस्थिते संकरे च प्राप्ते कालभेदेन प्रयुज्यमानयोर्मन्त्रयोर्व्यवस्थामात्रं क्रियते वार्त्रघ्नौ पौर्णमासीस्थयोराज्यभागयोर्वृधन्वती अमावास्यास्थयोरिति। किं च॥

प्रज्ञातदेवतत्वाच्च दृष्टार्थाऽज्यविधानता।
मत्पक्षे भवतस्त्वत्र प्रसक्ता बहुकल्पना॥

सर्वत्रैवाकाङ्क्षापूर्वकः संबन्धो भवत्याज्यभागौ च प्रज्ञाताग्नीषोमदेवत्यौ तदभिधानसमर्थमन्त्राकाङ्क्षित्वात् अयत्नेन मन्त्रान् गृह्णीत,त्वत्पक्षे त्वपूर्वयोः कर्मणोरज्ञातदेवतत्वान्न मन्त्रापेक्षा, ततश्च मन्त्रतद्विशेषद्वित्वादिकल्पनादनपेक्षितानेकार्थविधिप्रसङ्गः। पुनश्च मान्त्रवर्णिकानेकदेवताकल्पना,न ह्येकस्य कर्मणोनेकया देवतयानेकयानुवाक्यया कार्यमस्ति। पुनश्चाश्रुतयाज्याकल्पनाश्रयणमाज्यभागयोश्चाश्रुतपुरोनुवाक्याकल्पनम्। यच्चैका याज्या एका वानुवाक्या भविष्यतीति। न तदनुवाक्या समाख्याबाधात्। अपि च त्वत्पक्षे लिङ्गस्याविनियोजकत्वात् वाक्ये च करणत्वेनाश्रयणात् वैष्णवीमनूच्येत्यादिवद्दृष्टार्थप्रसक्तेर्न प्रकाशकता प्रकाश्येनानपेक्षितत्वात्। मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनातश्च वरमारादुपकारकत्वम्। आज्यभागयोः पुनर्द्वित्वात्प्रज्ञातद्विदेवतत्वाच्च प्रकाश्याकाङ्क्षिताः प्रकाशका मन्त्राः लिङ्गक्रमविनियुक्ताः सन्तः एकान्तेन दृष्टार्थतां प्रतिपद्यन्ते। तत्र च मन्त्रतद्विशेषद्वित्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेण व्यवस्थामात्रविधानाल्लाघवं वाक्यस्य, न सा ऽनर्थक्यं

न हि सन्निधानाद्व्यवस्था सिद्धा । तस्मात्र देवताविधिरसंबन्धात् । अतश्च रूपवत्त्वात् अकर्मान्तरता । किं पुनः समस्तानुवादस्य प्रयोजनं, पश्य ॥

पदतद्भागवाक्यार्थविधिशून्या हि चोदना ।
धर्मं प्रत्युपयोगित्वं न कथं चित्प्रपद्यते ॥

उच्यते ।

यथैवोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनाङ्गता ।
तथैव तदुपादानाद् द्वित्वसिद्ध्याऽनयोरपि ॥

वाक्यद्वयेन हि समुदायद्वये कल्पिते दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं सिध्यतीत्यर्थवत्त्वं, न हि विधिरेवैकः प्रयोजनवानिति कश्चिन्नियमहेतुरन्यविधेरपि विधिशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । न वाऽत्र विप्रकीर्णानामाग्नेयादीनामेतद्वाक्यद्वयमन्तरेण द्वित्वसंख्यायोगित्वं संभवत्ये,तदेव चाभिप्रेत्यास्य पक्षस्य प्रयोजनमेव गुणप्रधानत्वमादित उपन्यस्तमितरथा ह्यविशेषादनर्थकं हि स्यादित्यस्योत्तरमपरिकल्प्यानुवादपक्षो दुरुपन्यास एव स्यात् । तस्मादस्ति प्रयोजनं समस्तवाक्यानुवादेपीत्यदोषः । कथं पुनरत्यन्तभिन्नानां कर्मणां समुदायीकरणं शक्यं, शक्यमिति ब्रूमः ॥

एककालाभिसंयोगाद्भिन्नानामपि कर्मणाम् ।
समुदायार्पणं शक्यमेकदेशस्थवृक्षवत् ॥

यथैव ह्येकदेशावस्थितान्वृक्षानालोच्य वनमिति समुदायबुद्धिर्भवत्येवमेककालयुक्तकर्मसमुदायनामधेयबुद्धिस्तद्गतैकत्वावधारणाच्च पौर्णमासीमित्येकवचननिर्देशः । समुदायिवचनावेव चैतौ तत्तज्जितसमुदायगतसंख्याद्वारेणैकवचनान्तत्वं बिभ्राते ।

न समुदाययोरेव नामधेये भवतः । तथा हि ।

सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनिश्चयः ।

समुदाये च यागत्वं नाग्नेयादिष्ववस्थितम् ॥

पौर्णमासीं यजतइति यजिसामानाधिकरण्यात् यागनामधेयमेतदिति गम्यते । न चाग्नेयादीनां समुदाये यागत्वं समवेतं, किं तर्हि प्रत्येकमाग्नेयादिषु, तस्माद्यथैवैतेषु प्रत्येकं यजिरेवं नामधेयमपि । न च समुदायोत्पत्तिरेकेन कालेन युक्ता, आग्नेयादीनामुत्पत्तिकाले परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपजननात् । ततः कालवशेनापि प्रत्येकं नामधेयमिति शक्यं वक्तुं, यदि च समुदायिनैरपेक्ष्येण समुदाययोरेते नाम्नी स्यातां ततः प्रयोगवाक्येनापि समुदायौ फले विधीयेयातां, ततो ऽवयवानामसाधनत्वात्समुदायादेकमपूर्वम् । अतश्च प्रत्येकापूर्वाणामभावात्कर्मभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । सर्वधर्माणां चैकापूर्वनिबन्धनत्वात्संकीर्णवृत्तित्वं स्यात् । न च प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतया ऽऽग्नेयादयः संबध्येरन् । ततश्च तद्गततन्त्रावृत्तिप्रयोगादिविचारासंबद्धत्वं भवेत् । न च प्रत्येकविकारे सौर्यादौ समस्तेतिकर्त्तव्यतातिदेशः स्यात्सद्रस्रादिशब्दवच्चावयववृत्त्यभावादेकपुरोडाशा पौर्णमासी सान्नाय्यरहिता ऽमावास्येत्येवमादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । संघातस्याचोदितत्वात्संघातस्य गुणत्वादित्येवमादिषु स्पष्टमेवंप्रकाराणां समुदायिवचनत्वमभ्युपगतम्, इतरथा हि स एव शब्दाभिहितत्वाच्चोद्येत फलसंबन्धाच्च प्रधानं भवेत् । तस्मादुपसर्जनीभूतसमुदायाः समुदायिनएवाभिधीयन्ते । तेषां तु बहुत्वात् बहुवचनप्रसङ्गेन लक्षणयैकवचनयोग इत्यभिप्रेत्य समुदायशब्दतयावकल्पिष्यतइत्याह । तथा च भवति हि बहूनामेकवचना-

न्तः समुदायापेक्ष इत्यपेक्षामात्रमेव समुदायस्य ब्रवीति नाभिधेयत्वम्। यूथवनशब्दावपि यदा समुदायोपसर्जनसमुदायिवचनौ तदा साकल्येन दृष्टान्तौ यदा तु समुदायमेव ब्रूतः तदा तन्निमित्तैकवचनलाभमात्रेण दृष्टान्तत्वम्। एतेन दर्शपूर्णमासशब्दावेतत्पर्यायौ व्याख्यातौ। तस्मादस्ति समुदायद्वित्वापेक्षानिमित्तैकत्वद्वयप्रत्ययसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम्। यथा वक्ष्यति-(१)पृथक्त्वेनाभिधानयोर्निवेश इत्यत्र। तद्द्वित्वानुसारिणौ हि दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्विषयौ भवतो,ऽस्ति च पौर्णमासीपूर्णमासशब्दयोर्बह्व साद्दृश्यन्तस्माद्दर्चर्याच्च दर्शशब्दस्यामावास्याविषयत्वं, विपर्ययहेतुत्वेन वा लघीयस्येव प्रतिपत्तिर्यथा काण इति चक्षुष्मान्। तथा च वक्ष्यति शक्यते च चन्द्रमसो ऽदर्शनाद्दर्श इति वक्तुम्। तथान्वारम्भणीयावाक्यशेषे ऽमावास्यादर्शशब्दौ समानाधिकरणौ दर्शयिष्यति, तेन समुदायद्वयोपलक्षितानां फलत्रयादितरेषामङ्गत्वम्। ननु देवं सत्यनेनैव गतत्वाच्चतुर्थेऽधिकरणं नारब्धव्यम्। नैष दोषः। स्थिते ह्यतस्मिन्प्रक्रान्तयजतिमात्रग्रहणात्तत्र पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वेतदधिकरणप्रसादाद्भविष्यतीतरथा तस्य पूर्वपक्ष एव स्यादिति प्रयोजनत्वेनाभिधानम्। इदमपरं समुदायानुवादप्रयोजनं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावस्यया यजेतेति कालसंयोगः। तन्नैतत्स्यात्। एतदपि वाक्यमनर्थकमुत्पत्तिवाक्यादेव कालसंयोगसिद्धेरिति। उच्यते॥

अन्यथैव ह्ययं कालः करणांशेन युज्यते।
अन्यथोत्पत्तिवाक्यस्थो निरपेक्षैः परस्परम्॥

---

(१) चतुर्थे इत्यधिकः २ पु० पाठः।

उत्पत्तिवाक्ये ह्यन्योन्यनिरपेक्षाणामाग्नेयादीनां निरङ्गानां च कालसंयोगस्तद्रूपत्वेनोपादानात् । अयं पुनस्तृतीयासंयोगात्करणभूतानाम् । तेषां च करणत्वं प्रयोगवाक्यादितरेतरयुक्तानामङ्गसहितानां चावगतमिति तादृशानां तदनुपादेयं, कालं प्रत्युपादीयमानत्वात् । समस्तरूपविवक्षावशेन साङ्गस्त्रिकः परस्परसहितस्त्रैकपौर्णमास्यायुक्त एकया नामावास्ययेति । यस्मिन् क्षणएको याग आरभ्य क्रियमाणः समाप्तिमनभवति तस्मिन्नेवेतराविव्यवधारणात्त्रिकस्य त्रिकस्य तन्त्रेण प्रयोगः सिद्धो भवति । औत्पत्तिककालानुरोधे तु भेदेनाङ्गवियुक्तानां च प्रयोगः स्यादित्यस्ति विशेषः । ननु चैवं सति समुदायद्वयस्येतरेतरयुक्तस्य करणत्वान्न अङ्गसाहित्यवन्न परस्परतद्विवक्षापीति यथैवाङ्गानां तत्कालविज्ञानमेवं पौर्णमास्यामावास्याक्षिप्तामावास्यया च पौर्णमासीत्युभयोरुभयत्र प्रसङ्गः न चोत्पत्तिवाक्यशिष्टकालविरोधस्तत्राप्यनुष्ठानात् । न हि यः पौर्णमास्याममावास्यां करोति तेनामावास्यायाममावास्या न कृताभवति, तथा पौर्णमासी । न चोत्पत्तिवाक्येन कालान्तरं निषिद्धं, स्वकालप्रतिपादनमात्रोपक्षयात् । अत्रोच्यते ॥

> कालो यस्य न विज्ञातः स्वरूपं च न नश्यति ।
> तस्य कालः परोपाधिरुच्यमानो न दुष्यति ॥

अमावास्या ह्युत्पत्तिकालनिराकाङ्क्षा पौर्णमासीसाहित्यलभ्यं पौर्णमासीकालं प्रतीच्छत्येवं पौर्णमास्यमावास्याकालमित्येतयोः समुदाययोः कालान्तरकरणे सत्यौत्पत्तिकरूपविसंवादादर्शत्वमपूर्णमासत्वं च स्यात् । अङ्गानां त्वनिर्ज्ञातकालत्वेन साकाङ्क्षत्वादुत्पत्तिविसंवादाभावाच्चाविरुद्धः साहित्यापे-

सलभ्यः कालः । आह ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वाक्यादस्मादिना ऽप्ययम् ।
कालोऽस्त्येवेति नैतस्य वचसोऽत्र निमित्तता ॥

उच्यते ।

मुख्यकालत्वमङ्गानां न स्थितं मान्त्रवर्णिकम् ।
इदमेव हि तद्वाक्यं यद्बलेनैतदुच्यते ॥

ननु दूरस्थान्युपकर्त्तुं न शक्नुवन्ति संनिकृष्टस्थैरुपकर्त्तव्यमित्येतद्वा कुतः सर्वत्र, वचनानुसारेणोपकारानुपकारौ विज्ञायेते । तत्र सन्निकर्षवचनाभावे विप्रकृष्टं नोपकरोतीति न किं चित्प्रमाणम् । ननु चा ऽन्येनैव वाक्येनैष तन्त्रप्रयोगः सिध्यति, य इष्ट्या पशुना सोमेनेत्यादीनां तत्रापि करणविभक्तिनिर्देशादिष्टेः स्वसमुदायिस्वाङ्गसहितायाः कालं प्रत्युपादानादीदृशी विवक्षा लभ्यते । सत्यं लभ्यते न त्विष्टः प्रयोगः सिध्यति । तथा हि ॥

इष्टिशब्दः समस्तं वा प्रत्येकं वा ऽवलम्बते ।
न तावत्त्रिकमित्येकमन्यादृक् चेष्टितं भवेत् ॥

न तावत्त्रिकस्येष्टिशब्देन ग्रहणमित्यवधार्यते । तत्र प्रत्येकं यागत्वेनेष्टिशब्दप्रवृत्तेरेकैकस्याममावास्यायां पौर्णमास्यां वा प्रयोग इति न सम्यक्प्रयोगसिद्धिः । अथ समस्तानामग्नेयादीनां कथं चिद्रूढेः प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिरितिवद् ग्रहणम् । एवमपि प्रयोगवचनैकत्वात्समुदायद्वयस्यापि पौर्णमास्याममावास्यायां वा ऽनुष्ठानं स्यात् । तत्र स एवोत्पत्तिशिष्टकालविरोधः तदनुरोधेन व्यवस्थितविकल्पाश्रयणमिति चेत् । एवमपि यथोत्पत्त्यनुरोधात्प्रत्येकानुष्ठानप्रसङ्गः । तथाङ्गानां भेदेन पौर्ण-

मास्यमावास्ये प्रत्युपादानाभावाच्च क्व चनैकत्र प्रदेशे ऽनुष्ठानं स्यात्। तस्मान्नैतद्वाक्यं ताभ्यां तुल्यार्थमिति प्रकृतावकिंचित्कर-त्वात् विकृतेरेव सद्यःकालतायै गच्छति। नन्वनेन तन्त्रप्रयोगः सिध्येत्। समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति देशस्यानुपादेयत्वा-त्साहित्यविवक्षोपपत्तेः। तत्रोच्यते॥

समस्य केवला नैव तन्त्रता प्रतिपाद्यते ।
तेन सर्वैरसावेको ग्राह्यो न बहवः समाः ॥

भेदेनापि हि प्रयुज्यमानानामनन्यदेशगमनमात्रेण देशत-न्त्रत्वसिद्धिः। अथेतरेतरयोगवशाद्यदैवैकः समेन यागो यु-ज्यते तदैवेतरोपीति तन्त्रत्वमुच्यते। तथा सति षण्णामपि युग-पदुपादानात्तथैव प्रयोगप्रसक्तेः स एव विरोधो, यदि पुनरुत्प-त्तिवाक्यानुरोधेन प्रवर्त्तते। ततः प्रत्येकं कालसंयुक्तानां समं प्रतिसाहित्यं संपादनीयमिति षट्स्वेव पौर्णमास्यमावास्यासु प्रयोगः समाप्येत। अङ्गानि च तावतः कालादनुत्कृष्यमाणानि प्रयोक्तव्यानीति यत्र क्व चनान्तराले क्रियेरन्॥ अथ वा प्रति-प्रधानावृत्तेन्याय्यत्वादेकैकं प्रधानं साङ्गमपवृज्येत। अथ तु यावतोत्पत्तिकालो विरुध्यते तावन्मात्रं परिहाय यौगपद्येन समसंबन्धः कर्त्तव्य इत्यवधार्येत, तत एकस्यामेव पौर्णमास्या-ममावास्यायां वा त्रिकयोः प्रयुज्यमानयोर्यस्य कस्य चित्समी-पेङ्गानि प्रयुज्येरन्। अथ वा तदर्द्धमासान्तराले यत्र क्व चना-हनि। सर्वो ह्यसौ प्रधानकालः, प्रधानकालावहिर्भावस्य सं-भावयितव्यो नात्यन्तसामीप्यमशक्यत्वात्त,स्मान्नैतेनाप्यभिप्रेत-प्रयोगसिद्धिः। अनेनैव फलवाक्यमपि प्रत्युक्तं फलस्यापि देशव-देवानुपादेयत्वात्सर्वानितरेतरयुक्तान्साङ्गान्प्रति तन्त्रत्वे सि-

द्धे न प्रयोगतन्त्रत्वसिद्धिः । विप्रकृष्टकालैरेव चैकं फलं सा- ध्येत । अथोच्येत फलं भवद्भावयेदेतैरित्यमिति साङ्गानि प्रधा- नानि युगपत्फलभवनकाले ऽनुष्ठातव्यानि श्रूयन्ते । ततश्च न विप्रकृष्टानीति(१)तत्रापि समुदायद्वयस्य युगपत्प्रयोगापत्ति- दोषः । उत्पत्तिवाक्यानुरोधेन वा पूर्ववदेव प्रत्येकं प्रयोगादि- योजना । न च फलभवनकालो ऽस्मत्प्रत्यक्षः, सोपि हि प्रधाने- तिकर्त्तव्यताकालेनैव परिच्छिद्यते । ततश्चोत्पत्तिकालालोच- नेन यावन्तं प्रयोगकालमङ्गप्रधानानि व्याप्नुवन्ति तावानेव फ- लभवनकालस्तादृगेव तद्विषयं यौगपद्यमिति सर्वथा षट्सु पौ- र्णमास्यमावास्यासु द्वयोर्वा साङ्गानां चापवर्गः । एकसमुदाय- समीपे वाङ्गप्रयोगः अर्द्धमासान्तराले वा यत्र क्वचिदिति प्रस- ङ्गा(२)न्नैतद्वाक्यलभ्यस्त्विकस्य त्रिकस्य साङ्गस्य स्वकाले प्रयोगो वाक्यान्तरात् सिध्यतीति । तस्मादर्थवान् पौर्णमास्यां पौर्णमा- स्येति (३)कालविधिः । नन्वेवं सत्युत्पत्तौ कालयोगो ऽनर्थकः । कथमनर्थकः । पश्य ॥

यद्युत्पत्तौ न विद्येत यागानां कालसंगतिः ।
समुदायानुवादत्वं निर्निमित्तं न लभ्यते ॥

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ स्वाभिधेयकालयुक्तयागानुवादा- विष्येते । तदभावे तु नैव ज्ञायेत का पौर्णमासी का ऽमावास्ये- ति । तदज्ञानादन्वार्थदर्शपौर्णमासपदाविशेषितप्रकृतयाग- मात्रग्रहणात् सर्वाणि समप्रधानानीत्येतदेव स्यात् । तस्मादवश्यं

---

(१) विप्रकृष्टव्यानीति २ पु० पाठः ।
(२) प्रसङ्गः तस्मादिति २ पु० पाठः ।
(३) यजेतेति २ पु० पाठः ।

भवितव्यं प्रथमं कालसंयोगेनाऽत एव वोपांशुयाजस्यानुत्पत्तिवाक्यमपि सत्पौर्णमासीसंयुक्तमुदाहृतम् ॥

विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

यदि चैते कर्मान्तरे स्यातां तत आघारादीनि समप्रधानानि स्यु,स्ततश्च कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वादित्यनेन न्यायेनाग्नेयादिवत् प्रयाजादीनां करणोपनिपाताद्दिष्टकरणया विकृतिभावनया कथंभावाकाङ्क्षिण्या तत्परणासमर्थानामग्रहणात्प्राप्तप्रयाजानुवादेन कपालविधानं नोपपद्येत । तस्मादाग्नेयगुणत्वं(१) प्रयाजादेः कथं स्यादिति समुदायानुवादौ ॥

गुणयोगात् ॥ ५ ॥(२)

पौर्णमासीमित्येकत्वं प्रातिपदिकार्थगतमेव भविष्यति न तल्लक्षितसमुदायगतम् । प्रत्यक्षश्रुतश्च यजिद्रव्यदेवतासंबन्धात् क्रमेणानुमानव्यो न भविष्यति । सोपि वानेकस्तदपूर्वमप्यनेकं, समुदायानुवादत्वाच्च विधित्वं गुणवत्तरम् । प्रयाजादिदर्शनमपि यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युरित्येवं विशिष्टविधानेन वा प्रकृतिस्थप्रयाजगुणविधिना वा सुपरिहरं मन्यमान एतावेव कर्मविधी शेषा गुणविधय इत्यरूपतापरिहारमात्र । अष्टाकपालादिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कर्मवचनत्वाद्

(१) आग्नेयादिगुणत्वमिति २ पु० पाठः ।

(२) गुणस्तु श्रुतिसंयोगादिति २ पु० पाठः ।

वाक्यसिद्धमेव रूपवत्त्वमिति ॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

नैतेऽष्टाकपालादयो गुणविधयः । कुतः ॥

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥

कर्मोत्पत्तिवाक्ये हि प्रत्ययो भावनामप्राप्तत्वात् विधातुमुपक्रमते । सा च यावद्धात्वर्थकारकैर्न्न परिपूर्यते तावदनुष्ठातुमयोग्येति न विधित्वपर्यवसानं, तत्र भावनात्मांशभूतावगतकारकसामान्यान्यथानुपपत्त्याक्षिप्तविशेषोपलिप्सायां स्ववाक्योच्चारितकारकविभक्त्यन्तपदप्रतीतैर्विशेषैर्भावनामात्राकाङ्क्षिभिः वाक्यादेव विशेष्यते । प्रतिपदं च यावत्किंचिद् द्रव्याश्रितं जातिलिङ्गसंख्यादि तत्सर्वमेकपदोपादानलक्षणश्रुतिप्रतिलब्धविशेषणविशेष्यभावमप्रतिपन्नपरस्परशेषशेषित्वं विभक्तिश्रुत्यैव कारकात्मना भावनार्थत्वं प्रतिपद्यते । एवं यावन्ति पदानि संनिकर्षविप्रकर्षस्थानि तानि सर्वाण्यनुषङ्गाधिकरणोक्तेन मार्गेणानादृत्य संनिकर्षविप्रकर्षौ युगपत्संनिपतन्ति । ततः सर्वविशेषणविशिष्टामनुष्ठानयोग्यां भावनामासाद्य विधिः समाप्यते । स चैकेनैव प्रयत्नेन तां विशिष्टां विदधातीति नानेकशक्तिकल्पनापत्तिदोषः । तथा हि ॥

श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम् ।

एकोत्त्यवसितानां तु नार्थान्तेपो विरुध्यते ॥

विशिष्टायां भावनायामाधाय श्रौतं विधित्वं यद्यन्यत्रापि श्रुत्यैव पुनर्व्याप्रियेत ततः पुनरुच्चारणदोषमवैदिकत्वापत्त्या लभेत। अयं पुनः सकृद्विधाय निवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथानुपपत्त्या सर्वविशेषणेषु प्रत्येकनिष्ठानि विध्यन्तराण्याविर्भावयन् समाम्नायावगतैकरूपापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणफले वर्त्तते ॥

विशेषणविधिस्त्वायं पश्चाद्यद्यपि गम्यते।
तथापि त्वाकृतिन्यायात्ततः प्रागेव जायते ॥

विशिष्टनिमित्तत्वादर्थापत्तिः पश्चाद्भवन्ती यद्यपि विशेषणविधीनुत्तरकालमवगमयति तथापि त्वाकृत्यधिकरणन्यायेन विशेषणान्यनुपादाय विशिष्टव्यापारासंभवान्नूनं पूर्वतरं विशेषणविषयो निष्पन्नाः, यतस्तदधीनसिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययो दृश्यते इति, तेन बहव एवैते विधय इति प्रत्यक्षार्थापत्तिलब्धा युगपत्क्रमेण वा व्याप्रियन्त इत्यनेकविध्यन्तरप्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनाविधिपक्षे सुलभं नेतरच्च। कथम् ॥

प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपि कर्षति(१)।
अङ्गमाकृष्यमाणं तु नाङ्गान्तरमसंगतेः ॥

यदा हि भावनाऽन्यतः प्राप्ता भवति तदा तस्याः पिष्टपेषणवत्प्रतिहतशक्तिर्विधायकस्तामविदधानः न तत्संगतार्थानेकविधिव्यापारप्रसवहेतुत्वं प्रतिपद्यते। विशिष्टविधाने ह्यर्थापत्त्या विध्यन्तराणि कल्प्यन्ते। न चात्र तत्संभवतीत्यनुपयुक्तश्रौत-

(१) अपकर्षतीति २ पु० पाठः।

व्यापारावस्थ एव प्रत्यय आनर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन न्यायेन भावनातो ऽवतीर्य तत्संबद्धानि कारकाण्युपसर्पति । तत्र यावन्त्येकपदोपात्तैककारकविशेषणानि जातिलिङ्गद्रव्यसंख्यादीनि तानि विशिष्टभावनाविधिन्यायेनैव तत्कारकाक्षेपात् सर्वाणि विधीयन्तइति प्राप्तायामपि भावनायामनेकार्थविध्युपपत्तिः । यदा त्वनेकपदोपात्तानेककारकोपनिपातो भवति तदा कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात्तत्पदेष्वप्यसंबध्यमानेषु यद्येकत्र विधिर्गच्छति तदा नेतरस्य गतो भवति, एवमितरगमने ऽप्यन्यगमनानुपपत्तिरसंबन्धादेवं च न भावनावदेकेन विहितेनेतरदर्थादाक्षेप्तुं शक्यते । तत्रार्थलभ्यविध्यन्तरप्रसूतावस्थामेकात्मकः श्रौतो विधिरेकत्रोपक्षीयमाणो यद्यन्यत्राप्यस्तीति कल्पते तन्नामकृदुच्चारणादृते सिध्यतीति पौरुषेयो ऽनेकोच्चारणप्रसङ्गस्तद्दर्शयति । चोदिते हि प्राप्ते कर्मणि तदर्थत्वाद्गुणार्थत्वात्तस्य तस्य गुणस्य विधये पुनः पुनरुपदिश्यतेतोच्चार्येत प्रत्यय इत्यर्थः ॥ परस्परसंबन्धे चासतीति भाष्यमर्थोपत्तिमूलोच्छेदप्रदर्शनार्थं लोकेपि च यत्प्रधानं राजप्रभृति क्वचिन्नीयते तदात्मना ऽविनाभूतान्यमात्यादीन्यङ्गान्यप्यशेषाण्याक्षिपति । यदा तु कश्चिद्भृत्यानां क्व चिद्गच्छति तदा तदसंबन्धीनि भृत्यान्तराणि पदमपि न चलन्ति, तत्रावश्यं प्रयत्नान्तरमास्थेयं, न च तदेकव्यापारसाध्यमित्यशक्यं सकृच्छ्रुतादुपादानुमिति । एतमेवार्थं प्रपञ्चयति यदि हि पौर्णमास्युद्देशेनाष्टाकपालो विधीयते तदा तत्स्वरूपोत्पत्तिरपि तावदनुक्ता सती क्लेशेन लब्धा किमुत पदार्थान्तरविधानं, तदाह भवति संब-

न्धाभावान्नाग्नेयेन(१) संबध्यते । अथाग्नेयः पौर्णमास्यामित्य-त्रापि स्वरूपोत्पत्तिक्लेशः पूर्वोक्त एव द्रष्टव्यः इति तमप्रदर्श्यैवा-ष्टाकपालसंबन्धाभावः प्रदर्शितः । एवं पौर्णमासीविशिष्टान्यतरा-नुवादे ऽप्यनूद्यमानस्योत्पत्तिः पौर्णमासीसंबन्धो विधीयमान-स्याप्युत्पत्तिरितरेतरसंबन्धस्येत्यतिगौरवम् । पौर्णमासीपदत-न्त्रत्वे ऽप्युभयोरुत्पत्तिः कर्त्तव्या परस्परं संबन्धस्येति दोषौ । न चारुणैकहायनीवत्परस्परनियमसिद्धिर्विशिष्टविधानदोषात् । अतो ऽष्टाकपालाननूरक्तया पौर्णमास्या ऽऽग्नेयः संबध्यते तद-ननुरक्तया वा ऽष्टाकपाल इत्यसंबन्धः । एतत्परिहारार्थं परस्पर-संबन्धं द्रव्यदेवतयोः प्रथममेव कुर्वन् उभयस्वरूपोत्पत्तिरन्यत-रस्य चान्यतरत्र विधानमिति युगपद्विधीयमानपरस्परसंबन्ध-क्लेशमनुभूय पुनः पौर्णमासीसंबन्धक्लेशः । तत्परिहारार्थमन्यतः सिद्धं देवतासंबन्धमनूद्य केवलकर्मसंबन्धं दर्शयत्यथ केन चिदा-ग्नेयः संकल्पित इति । तत्र संकल्पितशब्दवशेन केचिदाहुः केन चिदनुष्ठात्रा संकल्पित इति । न त्वेतद्युक्तमिव अन्येनाहं-कर्मणि तदीयस्य हविषो हरणमिति । तस्माद्धि णिजन्तः संक-ल्पितशब्दः केन चिद्वाक्येन रूकामादियुक्तेन विहित इत्यर्थः ॥ तस्माद्वाष्टकपालसंबन्धसिद्ध्यर्थ(२)माग्नेयशब्दे ऽनूद्यमाने पौर्ण-मासीगतस्य का देवतेति न ज्ञायते युगपदुपलक्षणविधिकल्पने वाक्यभेद इत्यनेनैव मार्गेणाकृत्यधिकरणमुखप्रदर्शितैर्वचनव्य-क्तिप्रकारैर्वाक्यभेदानन्त्यं प्रपञ्चयितव्यं, तेनावश्यं विधातव्यो ऽत्र द्रव्यदेवतासंबन्धो न च स पूर्वप्राप्ते कर्मणि संभवतीति गु-

(१) नानेनेति २ पु० पाठः ।
(२) विध्यर्थमिति २ पु० पाठः ।

णास्त्रापूर्वसंयोग इति कर्मान्तरत्वम् । कर्मान्तरत्वे च सति तद्वत्त्वं रूपावचनमित्यनुवादता । अतश्च वत्वादेकवचनलक्षणाद्याश्रयणीयम् । किं च ॥

न वा ऽनन्यक्रियायोगे वाक्यमेतत्समाप्यते ।
न च स्वार्थासमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्षते ॥

अष्टाकपालो भवतीति नायं पुरुषव्यापारो, न च पुरोडाशव्यापारमात्रं विधातुं शक्यमभावनाविशेषात्मकत्वात्तत्रावश्यकल्पनीये पुरुषव्यापारविशेषे यागकल्पना ऽऽपतति तत्र यद्यपि प्रत्यक्षे लभ्यमाने न युक्तमानुमानिककल्पनं तथाप्यत्रापरिपूर्णे वाक्ये वाक्यान्तरानपेक्षिणि पौर्णमास्यमावास्यावाक्यस्थो यजिरसंनिहित एवेति नानुमानं प्रतिबध्नाति । अनुमिते च सति य एवं विद्वानित्यनुवादसरूपत्वादनुवाद एव विज्ञायते । क्रियासामानाधिकरण्याच्च यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादेर्यच्छब्दादिलक्षणः कर्तृसमानाधिकरणो ऽयं य एवं विद्वानित्युपबध्यमानो विधिसामर्थ्यं निरुन्ध्यात् ॥ तथा चोक्तम् ॥

क्रियापदैकयोगित्वे यच्छब्दो न रुजेद्विधिम् ।
कर्तृयुक्तः स एवान्यप्रापितार्थानुवादकृत् ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

एकेष्टिर्यद्यमावास्यासान्नाय्यौषधयोस्ततः ॥
विकल्पे सति संभारपौर्वापर्यं कुतो भवेत् ॥

कर्मभेदे हि भिन्नविषयत्वात्सान्नाय्यपुरोडाशसमुच्चये सति संभ्रियन्त इति समस्तसंभरणं प्रथमोत्तराभिधानं चावकल्पते नान्यथा, प्रथमपक्षे च चतुर्थमप्यपरमस्तीत्युत्तराणीति स्यान्नो-

न्तरे इति ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

कर्मान्तरपक्षे ऽभ्यधिकत्वाद्गुणविधिपक्षे न्यूनत्वात्त्रयोदशत्वानुवादविरोधः । कुतः ॥

पौर्णमास्यां यदा तिस्रो द्वे दर्शविषये यदा ॥
प्रधानाहुतयः सन्ति तदा संख्योपपद्यते ॥
तस्मात्समुदायानुवादाविति सिद्धम् । आह च ।
अरूपत्वाद्विधेयस्य प्रकृते शब्दशक्तितः ॥
तत्रैव रूपलाभाच्च समुदायानुवादता ।

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

इदानीमधिकरणत्रयेण समुदायानुवादापवादः क्रियते ॥ तत्रोपांशुयाजमन्तरा यजतीति तावत्सकलः प्रागुक्तो न्यायो ऽस्ति । कुतः ॥

यागान्विष्ण्वादिसंयुक्तैर्विधित्सूपवत्तथा ।
अरूपमन्तरायुक्तमगत्यैवावलम्बते ॥

तेषु तावत्त्र्यप्रत्ययेनैकान्तिको विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते ततः प्राप्ते रूपाख्यानमदृष्टान्तरकल्पनं च । किं च ॥

अजामिकारणं चैषु प्रत्येकमवगम्यते ।
जामिदोषेण चोपांशुयाजोपन्यसनं कृतम् ॥

यथोपक्रममुपसंहारादजाम्युपन्यासस्याजामितायाश्चैकविषयत्वादेतएव विधयो गम्यन्ते । न चान्तरालवाक्यैस्तादृगर्थ-

वादो विधिर्वा स्पष्टो दृश्यते । समुदायानुवादप्रयोजनं च कथं नामोपांशु पौर्णमास्यां यजन्तीत्यनेकीकृतानां कालसंबन्धे सति सर्वेषां प्राधान्यं स्यात् । ननूपांशुगुणकमिति कथं द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तं रूपत्वेनोच्यते । नैष दोषः । सर्वथा येन यागान्तराद्व्यवच्छिन्नो यागो निरूप्यते तदेव रूपम् । शक्यते चोपांशुत्वेनायं व्यवच्छिन्नरूपः प्रत्येतुमित्यत आह नैवंजातीयकः शब्दः शक्नोतीति । यदि ह्यवयवार्थभेदेन गुणविधिरयं कल्प्येत ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वादकृतकुत्वस्यासाधुत्वं स्यात् । अव्युत्पन्ननामधेयत्वे तु नैष प्रसङ्गः । नन्वेवं सतीति नामधेयत्वेऽप्ययष्टव्यं तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्येवं विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिभिर्विहितं तद्गुणयोगमाश्रित्य प्रसिद्धिरवाप्तव्या, ततश्च तुल्यो दोष इति । तत्परिहरति मा भूदुपांशुयाजशब्दो यजतिशब्दो भविष्यतीति । विधौ ह्यत्यन्तमाञ्जस्येन कार्यं नामधेये तु यजि (१) प्राप्तानुवादरूपेण प्रवर्त्तमाने किं चित्सारूप्यानुगमेऽप्यविरोधः ।

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

कर्मचोदनोपांशुयाजं यजतीति न समुदायानुवादः । कुतः ।

प्रकृतानामसद्भावाद्गम्यते नानुवादता ।
यागो विष्ण्वादिसंयुक्तैर्न हि वाक्यैर्विधीयते ॥

यथा वैश्वानरवाक्ये द्वादशकपालेनोपक्रमोपसंहाराभ्यामष्टत्वादय एकवाक्यतामापद्यमानाः पृथग्विधित्वं न प्रतिपन्नास्तथाऽत्रापि जामि वा एतदिति विध्युपक्रमे दोषसंकीर्त्तनं कस्य

(१) यथाप्रसृतेति २ पु० पाठः ।

श्चिद्विधीयमानस्याकाङ्क्षितं तदपनयनद्वारेण स्तुत्यर्थमिति गम्यते । जामिता च पुरोडाशयोरन्तराले कस्मिंश्चिद्विधीयमाने भवतीति यदन्तरालकालसंयोगेन विधास्यते तस्याजामिकरत्वं प्रशंसेत्यवधारणादुपांशुयाजमन्तरेत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन ज्ञाना द्विष्ण्वादियुक्तेषु च तदपेक्षिताजामिरूपस्तुतिसंकीर्त्तनादनपेक्षितं विधित्वमनादृत्य स्तुत्यर्थता गृह्यते । न हि विष्ण्वादिसंयुक्तेष्वन्तरालकालसंयोगोऽस्ति येनोपक्रमोक्तया जामितया तद्विधिस्तद्गतं वा जामित्वं स्तावकतयापेक्षितं संबध्येत । अन्तरालकालसंयुक्तस्य पुनर्विस्पष्टजाम्युपक्रमवाक्यविधानार्हत्वात्तदंशेन चेतरेषां स्तावकत्वोपयोगे सति नानेकादृष्टकल्पनानुबन्धिविध्यभ्युपगमो युक्तः ॥ किं च ।

विष्ण्वादियागसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवेत् ।
उपसर्जनभूतस्तु श्रौते चैतन्न युज्यते ॥

कर्मोत्पन्नस्तव्यप्रत्ययो यागोपसर्जनविष्ण्वादिप्रधानस्तच्चार्थान्निकृष्य यागकर्त्तव्यता कल्पनीया, न चासौ युज्यते । अन्तरा यजतीत्यनेन प्रत्यक्षप्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यद्यपि तावद्विष्ण्वादियुक्तानि पृथग्वाक्यानि भवेयुः तथापि तस्मिन्नेवान्तरालविहिते यागे देवतां विदध्युः, न कर्मान्तराणि(१) । न च देवताऽप्येवंविधैः सम्यगभिधीयते । न ह्येते संप्रदानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि कर्मोपसर्जनद्रव्यवचनास्तत्र कर्मशक्तिं प्रधानीकृत्य द्वितीयातुल्यार्थता तावल्लब्धा, न च तावता देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वाद्धि यजतेः परार्थतस्त्यज्यमानं द्रव्यमेव कर्म भवति । ततस्तेनाप्यमाना देवता पश्चात्कर्म सं-

(१) कर्माणीति २ पु० पाठः ।

पद्यते । तत्र द्विकर्मत्वलक्षणाप्रसक्तौ समाप्तिः शब्दार्थ इत्यनेन न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानकर्मतिरोधानेन परपूज्यमानकर्माविर्भावादेककर्मत्वात्तद्धारणेन संप्रदानत्वशक्तिमभिभूयैव निर्देशो भवति विष्णुं यजति विष्णुर्यष्टव्य इति । न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते । किं तर्हि कर्मत्वान्यथानुपपत्तिलक्षणयैव गम्यमानं निश्चीयते । ननु च यजतेर्देवतापूजात्मकत्वात्तदीयकर्म देवताशब्दौ पर्यायावेवेति न वक्तव्यं लक्षणया गम्यत इति । नैष साक्षाद्देवतापूजावचनः । कुतः ।

स्तुतेरपि हि पूजात्वात् ज्ञायते यजिवाच्यता ।
न चातिथिवदेतस्याः पूज्यतेति च वक्ष्यते ॥

न हि देवताः स्तुवानस्तत्पूजाव्यापृतोपि सन्कश्चिद्यजत इति उच्यते । रूपासमवायित्वाच्च नातिथिवद्देवता पूज्यमानतां प्रतिपद्यते । न च यजिस्तत्पर इति नवमे वक्ष्यते ॥ दानेन वोपाध्यायादिः पूज्यमानोपि न कर्म संपद्यमानो दृष्टः । एवं तर्हि तद्वदेव नित्यं देवतायाः संप्रदानत्वेनैव निर्देशः प्रसज्यते । नैतस्यास्तादृशं संप्रदानत्वमप्यस्ति ग्रहीतृत्वाभावात् (१) । अपि च दृश्यते हि क्वचित्संप्रदाननिर्देशः । योदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । सर्वथेयं देवता न वान्यैः संप्रदानैः तुल्या, न च कर्मभिरसाधारणैर्नैव त्वात्मनो केवलं यजिविषयं कर्म संप्रदानं वा भवति । तच्चैतस्याः क्रियासाधनत्वात्सप्तमकारकासंभवाच्चैवं कल्प्यते । न हि देवताशब्दवाच्येनात्मना धात्वर्थसंबन्धित्वं प्रतिपद्यते तेन तदुद्देशत्यागांशेन प्रतिग्रहीतृव्यापारादिनापि कथंचित्साकल्यकल्पनया संप्रदानं निर्दिश्यते । यद्वोद्देशगत-

(१) प्रतिग्रहीतृत्वाभावादिति २ पु० पाठः ।

माप्यमानत्वं त्यागांशेऽप्यस्य सकलस्य यजेः कर्मत्वेनोच्यते । तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशः तत्रैतदुक्तं भवति । परस्वत्वमिवा-पादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं त्यजेदिति । यत्रापि कर्मनिर्देशः तत्रै-षोऽर्थ,स्त्यक्तुं द्रव्यं देवतामुद्दिशेदिति । तथा च केवलोद्देशव्यापा-रेषु त्यक्तृत्वरहितेषु यजेति प्रैषो भवति तदेतदुभयमपि ला-क्षणिकम् । तत्रापि संप्रदानत्वं त्यागांशाव्यभिचारित्वादसम-स्तात्मकत्वाद्दूषितमपि सत्प्रत्यासन्नतरं देवतात्वस्य । कर्मत्वं तु क्रियान्तरेष्वपि व्याप्यमानत्वसंभवात्तद्व्यभिचारमिति विप्रकृष्ट-तरं देवतात्वस्य । न हि तद्देवतात्ववत्सकलं यजिं प्रति कर्मत्व-वधार्यते । परमार्थतः पुनर्देवताशब्देन तद्धितशब्देन वा देवता-त्वमभिधीयते, न कारकविभक्त्या कया चित् । तथा च ।

देवता तद्धितोत्पादे न हि पाणिनिना तथा ।
इदमन्ययदित्येवं तेन क्रीतमिवोदितम् ॥

ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य एव तेभ्यस्तद्धितविधानं दृश्यते । तद्वहति, तेन क्रीतं, तस्मै हितं, तत आगतः, तस्यापत्यं, तत्र भव, इति । न तु देवतायां तस्या इदं तामनेन यजतीति वा निर्देशो दृश्यते । कथं तर्हि सास्य दे-वतेति । तस्मान्नूनमनन्यवाच्योऽयमर्थ इति गम्यते । ततश्च स्थि-तमेतत्त्र विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यनेन देवताप्यभिधीयतइति । तत्र क्लेशेन तां कल्पयित्वा यजिभावना कल्पनीया । ततश्च वरमर्थवादत्वमेवाश्रितम् । अन्तरा यजतीति तु यद्यप्यन्तराल-संबन्धविधिपरत्वान्न स्वरूपविधानार्थत्व(१)मित्याशङ्क्यते त-थाप्यनन्यगतित्वाद्विशिष्टविधानम् । न हि यथेतरेषामर्थवादत्वे-

(१) विधानार्थमिति २ पु० पाठः ।

नार्थवत्ता तथेह केन चित्प्रकारेण । ननु च समुदायीकरणे-
नार्थवत्तेत्युक्तम् । यथा चैतेनार्थवत्ता तथा ऽन्यार्थदर्शनं व्याच-
क्षाणा वक्ष्यामः । किं च ।

अन्तराले ऽनुपादेये कर्म तत्र विधीयते ।
तादृग्विपरिवृत्तिस्थ नेत्युत्पत्तिरपीष्यते ॥

यादृशो व्याख्यातेन स्वप्रधाना पूर्वापरीभूता भावनान्तरा-
लमनुपादेयं प्रत्युपात्ता, न तादृशो विष्णुर्यष्टव्य इत्यादिभिरु-
पस्थाप्यतइति नोत्पत्तिविधिकल्पनाभङ्गः । तत्र सत्यपीतरेषां
कर्मविधित्वे(१) कर्मान्तरं स्यान्न प्रकृतानुवाद इति मत्वा ऽऽह ।
कर्मान्तरस्य वाचकः स्यादिति । देवतायाः पुनरुपादेयत्वात्क-
र्मोद्देशेन विधिः संभवतीति नानुवादबुद्धिरपैति । कर्मविध्यभ्यु-
पगमे तु सत्यपि प्रकृतसद्भावे तद्रूपाणां प्रकृतानामभावादित्य-
भिप्रायः । अथ वा यदिदमाग्नेयादिभ्यः कर्मान्तरं चोद्यते त-
स्योपांशुयाजं यजतीत्ययं वाचकः स्यान्नेतरेषाम् । तस्मादन्तरा-
लानुपादेयत्ववशेनास्यैकान्तिके कर्मविधित्वे सतीतरैरर्थवादैरे-
व भवितव्यम् । धात्वर्थं चान्यत्र विदधत्प्रत्ययः संनिकृष्टवृत्तिर्भ-
विष्यति । स तु विधीयतउपांशुत्वादिसंबन्ध इत्युपांशुयाजशब्दं
गुणविधिं मन्यते । यत्त्ववाचकत्वमस्मिन्पक्षे तुल्यप्रसङ्गादिति ।
तत्रोच्यते तुल्यमेतत्त्वत्पक्षे । कुतः ।

वाच्यवाचकसंबन्ध इष्टः शब्दार्थयोः पुरा ।
पश्चाद्विध्यनुवादत्वे स्यातां साधारणाश्रये ॥

वाच्यवाचकत्वे ऽवधारिते पश्चाद्विधिविधेयत्वमनूद्यानुवाद-
कत्वं वा कल्प्यते । तत्रोभयोरपि वाच्यवाचकसंबन्धः साधारण

(१) काममित्यधिकः २ पु० पाठः ।

इति तद्गतौ गुणदोषावपि साधारणौ तेन नैकः बोधो भवति । स्यादेतत् । अनुवादत्वमवाचकस्यापि कथं चिद्दृष्टं न विधित्वमिति । तदुच्यते । ममापि हि ।

यजिना विहिते यागे याज इत्यनुवादभाक् ।
विधिसंबन्ध्युपांशुत्वं न वैतदसमञ्जसम् ॥
न च तत्प्रख्यरूपेण नामैतदुपपद्यते ।
विहितं न ह्युपांशुत्वं शास्त्रेणान्येन केन चित् ॥

न तावद्विष्णवादियुक्तेन विहितमर्थवादत्वात् । नोपांशु पौर्णमास्यामित्यनेन कालविधिव्यापृतेनानेकविध्यशक्तेः । तस्मादुत्पत्तिस्थेनैव विधीयते । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति । गुणोपबन्धादिति । जामित्वापनयनं च सर्वप्रकारं द्रव्यतः स्वरतो देवतातश्च न्यायतएव यथा विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ वेति यागे चोदितेऽवश्यं भाविन्यां देवतायामनियमप्रसक्तौ के चिद्विष्णवादयः प्राधान्यप्रसिद्ध्या वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं संकीर्त्तिता,स्तेन यद्यपि परमार्थेन न यष्टव्याः तथापि स्तुतिपरत्वादुपादानं गुणवादेन कथं चिदुच्यते, शाखान्तरे विधानात्प्राप्ता इत्यनुदाहरणादस्फुटमेवमभिधाय न हि किं चिदसाध्यं स्यान्न च तस्मिन्सूते दशमे तद्वच्च देवतायां स्यादित्यादि विचार्य विष्णुर्वा स्याद्दैवाम्नानादित्यादिना मान्त्रवर्णिकत्वं जैमिनिराश्रयिष्यति । यद्यप्यप्राप्तिरिति चेद्धापि स्वयमेवाशङ्का दर्शिता । यदप्युक्तमुपांशुधर्मत्वात्प्राप्तौ तस्माद्यत्किं चित्प्राजापत्यमिति तदप्ययुक्तम् । वचनव्यक्तिविपर्यासा,न ह्येवं वचनं यदुपांशु तत्प्राजापत्यमिति किं तर्हि यत्प्राजापत्यं तदुपांश्विति तेन नोपांशुत्वेन प्राजापत्यता लभ्या । यदग्नीषोमयोस्तु विधायकं उदाह्रियत एवेत्येत-

दपि चतुर्थीतद्धितमन्त्रवर्णानात्मकत्वाद्विधायकम् । यदि हि-ताग्नीषोमावभूतां ततोऽस्माकं किमिति हि विजानन्तो यज-माना न वयं देवतायां प्रवर्त्तिता इति कल्पयेयुः । कालविधिप-रत्वाच्च न देवताऽप्यनेन शक्या विधातुं देवतापरत्वे वा कालविधिपरित्यागात्पौर्णमासीशब्देनापि नानूद्येत इति पूर्ण-मासशब्देनाग्रहणादसति प्रधानत्वेऽङ्गत्वप्रसङ्गः । सूत्रकारेण च दशमे ऽमावास्यायामुपांशुयाजमनिच्छतैतदेव पौर्णमासी-कालविधिपरत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र समाधिः मान्त्रवर्णिको दे-वताविधिरिति स्थित,मुपांशुयाजकर्मे हि वैष्णवप्राजापत्याग्नी-षोमीयानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलानि आम्नायन्ते । तैस्तु तुल्यार्थत्वाद्विकल्पमानैः वैकल्पिका एव देवताः प्राप्यन्ते । तदेव हौत्रं शाखान्तरमित्याध्वर्यवेऽपि तु कचिदस्त्येव याज्यानुवा-क्याम्नानं हौत्ररूपेणेति तदभिप्रायं वा शाखान्तरवचनमुपां-शुधर्मत्वं वास्यैव द्योतनार्थम् । अन्यथा हि देवताऽऽनीयमा-नाऽऽत्मीयं धर्ममुच्चैष्ट्वं जह्यात् परधर्ममुपांशुत्वं प्राप्नुयादिति विरुद्धम् । विष्णुप्रजापत्योस्तु प्रत्यासन्नधर्मकत्वाद्विरोधस्तथा-ऽग्नीषोमयोस्त्विति निधायके देवताविध्यसंभवाद्यथासंभवग्रह-णेन पौर्णमासीकालस्य विधायके ऽग्नीषोमानुवादः शङ्गिमु-पोद्बलयति ॥

गुणोपबन्धात् ॥२९॥

यस्मायं गुण उपबद्धो दृश्यते कालविधिपरे वाक्ये उपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । न त्वेतदेव गुणस्योत्पत्तिवाक्यमयाग-विधिपरे सत्यनेकार्थविधिप्रसङ्गात् । अत उपांशुयाजमन्तरे-

त्यनेनैव प्राप्तस्य संकीर्त्तनमिति ॥

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

हृदयमुपांशुयाज इति यज्ञपुरुषस्य प्रधानप्रायेणावयवेन संस्तवात्प्रधानमित्यवगम्यते । कथं पुनरप्रधानत्वं पूर्वपक्षे प्रसज्यते । उच्यते ॥

त्रयाणां वैष्णवादीनां समुदाये ऽवधारिते ।
अग्नीषोमीय एवैकः पौर्णमास्यां विधीयते ॥

तावब्रूतामग्नीषोमाविति यो ऽग्नीषोमदेवत्यः स एवैकः कालविशेषसंयुक्तः पूर्णमासग्रहणेन फले चोद्यते । तत्र वैष्णवप्राजापत्ययोर्गुणाभावात्सकलोपांशुयाजप्राधान्यवचनानुपपत्तिः । ननु तवापि वैकल्पिकदोषत्वाद्देवतासु यदैवाग्नीषोमीयदैवत्यः तदैव प्राधान्यमिति नित्यवत्प्रधानत्वसंकीर्तनं नैव घटते । नैष दोषः ॥

कालदेवतयोर्नात्र संबन्धो ऽयं विधीयते ।
यत्तु तल्लक्षितं कर्म तदन्यत्रापि विद्यते ॥

यदि ह्यग्नीषोमयोरेव पौर्णमासीसंबन्धः क्रियते ततो विष्णुप्रजापतिपक्षे न स्यात् । अयं पुनर्देवतोपलक्षितस्य यागस्य संबन्धः । सर्वत्र चोपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यं गृह्यते यथा वक्ष्यत्यनपायस्य कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति । न वैकस्यैव कर्मणः कदा चित्प्रधानत्वं कदा चिदङ्गत्वमित्युपपद्यते । नानात्वे त्वविरुद्धं स्यात् । न च संभवति तत् । तस्मादेककर्मत्वायोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्ययमेव विधिः ॥ ४ ॥

आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमाघारयति तण्डुलैर्जुहोतीत्यादिभिरेवंभूता एव आघारा होमाश्च विहिता विपरिवर्त्तन्ते । न हि विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवद् द्रव्यप्राधान्येन यागहोमभावनयोरभिभवः ॥ किं च ॥

न चैषामेकवाक्यत्वं न च स्तुतिपरा श्रुतिः ।
ऐकान्तिको विधिस्तेन गुणवत्कर्मगोचरः ॥

नोपांशुयाजवाक्यवदेषामेकवाक्यत्वमिष्टं, न च स्तुत्यर्थता, तेनोभयपक्षे निश्चिते विधित्वे गुणमात्रं विधीयताम् । तद्युक्तं वा कर्मेति कर्मविधानं युक्तम् । कुतः ॥

विधित्वं प्रत्ययोपात्तं न नामपदमृच्छति ।
तद्विधिर्भावनातश्चेत्सैव पूर्वं विधीयताम् ॥

न तावद्दध्यादिशब्दैः स्वयं विधित्वमभिधीयते । न च प्रत्ययोपात्तं सद्भावनाधात्वर्थव्यतिरेकेण स्वतन्त्रैर्दध्यादिभिः संबध्यते । न हि भवति दध्ना यादिति । किं तर्हि दध्ना कुर्यादिति संबध्यते । होमं वानेन कुर्यादिति । तस्माद्यत्प्रसादेन दध्यादेः कर्त्तव्यता तावेव भावनाधात्वर्थौ न विधीयेते इति कुत एतत् । न हि तद्विध्यनपेक्षं कथं चिदपि गुणविधानं शक्यं दर्शयितुं, यदैव हि दर्शयितुमुपक्रम्यते तदैव पूर्वतरं भावनाधात्वर्थविधिर्बलादापद्यते, तस्माद्धोमदध्यादिविशिष्टभावनैव(१) विधीयते । ततश्च तासां रूपवतीनामप्रचयशिष्टः समुदायो ऽस्तीत्यग्निहोत्रं जुहोतीति तदनुवादो विज्ञायते । निमित्तफलचोदनयोश्च एक-

(१) दध्यादिविशिष्टा भावनेति २ पु० पाठः ।

त्वोपजनः समुदायानुवादे प्रयोजनम् । एवं च सति दध्यादेर्भिन्नकर्मविषयत्वाद्न्याय्यो विकल्पो न प्रसज्यते । तथोर्ध्वमाघारयतीत्यादिषु यद्यपि द्रव्यदेवतं न श्रूयते तथाप्युपांशुत्वन्यायेन व्यवच्छेदकारणत्वात् उदूर्ध्वत्वादिभिरेव रूपवत्तायां कल्पितायामाघारमाघारयतीत्यरूपः सन् स्वार्थे विनियोक्तुमशक्नुवन्ननुवादो भवति। तस्यापि प्रयोजनम् इड ऊर्ध्वो अध्वर इति मन्त्रविनियोगे तस्याघारमाघार्येति च द्रव्यविभावैकत्वसिद्धिः ॥

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

अपि च ॥

विशेषप्रतिपत्त्यर्थं संज्ञा सर्वा प्रवर्त्तते ।
यदा तदा विशेषोसौ कोस्येति न निरूप्यते ॥
सामान्यं स्यादिदं ज्ञेयं ज्ञातत्वान्न क्रियान्तरम् ।
तदज्ञेयतया ऽन्यत्र(१) विधानमवकल्पते ॥
क्रियाश्चाकारकत्वेन युज्यन्ते न द्वितीयया ।
ताभिस्तु साध्यमानत्वात् समुदायस्य कर्मता ॥

आघारमग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशः क्रियेप्सितस्य कारकस्य युज्यते । न च जुहोत्याघारयतिभ्यामात्मैवाप्तुमिष्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधात्,समुदायः पुनर्निष्क्रम्य शब्देनार्थान्तरात्मनोच्यमानः शक्यः साध्यत्वेनाभिधातुं, यथौदनपाकं पचतीति विशेषः सामान्येनेप्सिततमः कर्मत्वेनोच्यते । ननु च समुदायस्या(२)व्यतिरिक्तान्न कथं चित्साध्यत्वमवसीयत-

(१) नात्रेति २ पु० पाठः ।
(२) समुदायस्य समुदायिभ्य इति २ पु० पाठः ।

इत्ययुक्तमेव कर्मत्वं, न । अवयवक्रियाप्रचयसाध्यत्वात्समुदायस्य । समस्ताभ्यो हि समुदायस्याव्यतिरेकादेवमुपादानं न स्यात्प्रत्येकरूपात्तु समस्तरूपमर्थान्तरमिष्टं, न च प्रत्येकरूपैर्विना समस्तरूपनिष्पत्तिरित्युपपन्नमीप्सिततमत्वम् । ननु चैदमादयः समुदायिवचनत्वेनावधारिता इति समुदायिनां स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तदवस्थ एव स्यात् । नैष दोषः । समुदायिवचनेनापि प्रातिपदिकेन समुदायोपि लक्षणया गम्यते । ततस्तैकत्ववत्कर्मत्वं समुदायस्य प्रत्येष्यते । न च सामान्यविशेषभेदेनापि भवतः क्रियात्वकर्मत्वे पाकवत्संभवतः सामान्यविशेषशब्दयोर्भेदेनानुपादानात् । एतच्च पौर्णमासीमित्यत्रापि सिद्धान्ते योज्यं, तस्मात्तद्वदेव समुदायानुवादत्वम् ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

अथोच्येत यथा गुणस्तु स्तुतिसंयोगादित्यत्र पक्षे ऽन्येषां गुणविधित्वाद्रूपलाभ आशङ्कितस्तथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिवाक्यत्वेन तण्डुलादिसंयुक्तैः रूपलाभ इति, न । तत्र स्ववाक्यगतपौर्णमास्यमावस्यापदनिमित्तत्वादनुवादाशङ्कायाः । न चेह तण्डुलादिवाक्ये ऽग्निहोत्रशब्दो ऽस्ति, यस्त्वस्ति जुहोतिशब्दः स सर्वहोमसाधारणत्वान्नाग्निहोत्रविधिपर एव । ननु च प्रकरणाद्विशेषो ऽवगम्यते अत आह अप्रकृतत्वाच्चेति । न ह्युत्पत्तिवाक्ये कर्मणां(१) फलसंबन्धोत्तरकालत्वेन कथंभावात्मकस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रसूतत्वात्(२) । तत्रैत-

(१) अस्ति कर्मणां प्रकरणामिति २ पु० पाठः ।

(२) प्रभूतितत्वादिति २ पु० पाठः ।

त्स्यात्तदारूढस्यैव द्रव्यदेवतासंबन्धो भविष्यतीति। तदुच्यते। अनभिज्ञातरूपस्य फले विधातुमशक्यत्वात्। अतः प्रसिद्धरूपापत्त्येव तेन ग्रहीष्यन्ते। ननु च तस्याघारमाघार्य इड ऊर्ध्वो अध्वर इत्याघारमिति च द्रव्यमान्त्रवर्णिकदेवताविधौ नामयोगाद्रूपं विज्ञास्यते। न। आघारशब्दस्य धात्वर्थाव्यतिरेकेणाविशेषणकत्वात्। तत्र नाम्ना विशेषः प्रतीयते, यत्र कंचिद्विशेषमुपादाय नामानि प्रवर्त्तन्ते। अत्र पुनः संनिहितावयवार्थत्वात्समुदायप्रसिद्धिमन्तरेणाघारशब्दः क्षरणमात्रवाचित्वात्, न विशेषे वर्त्तते। ननु च प्रकरणाद्विशेषो लप्स्यते। तत्रापि सूत्रम्। न ह्याघारः प्रकृतः परप्रकरणपातित्वात्, दर्शपूर्णमासप्रकरणमेतत्समस्तं नान्यस्य प्रकरणस्यान्यत्रावकाशः(१)। सन्निधेर्विशेषागम इति चेदत्रापि सूत्रं न वाक्यबलीयस्त्वेनात्र प्रकृतैरपि संबन्धात्, तदेवं वाक्यप्रकरणयोरविरोधो यदि द्रव्यदेवतासंयुक्तान्येवोत्पत्तिवाक्यान्यभ्युपगम्यन्ते यत्र यः कश्चिद्रूपलेशोऽस्ति तत्र निरूपिते कर्मणि केन चित्प्रकारान्तरेण गुणान्तराणि कल्पन्ते सर्वेषु चोर्ध्वत्वं तण्डुलादि किंचिद्रूपमस्ति, न त्वाघारमाघारयति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोः। तस्मात्समुदायानुवादौ॥

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः॥ १६ ॥

(१) अत्रावकाश इति २ पु० पाठः।

कर्मचोदने स्यातामिति वक्तव्येन्तरग्रहणमुपांशुयाजाधिकरणवन्नेयम्। आघारयतिजुहोत्योरनन्याश्रितविधिशक्तित्वात्कर्मप्रयोगविधानमेव शब्दार्थं इत्यवगम्यते। न च प्रकृताघारहोमसद्भावः, प्रकृतवाक्यस्थानां विधीनामप्राप्तदध्याद्याश्रितायां विधिशक्तौ कर्मानुवादबुद्ध्यनपायात्। न चेदन्येन शिष्टा इति वापवादान्न विशिष्टविधानन्यायः संभवति। तद्दर्शयत्यस्मिन्हि सति विधाने प्रत्यक्षे न संबन्धः शक्नोत्यर्थादाचेष्टुमित्यर्थः। अथ वा अस्मिन्हि सति संबन्धिविधावितरेण गुणविधाने न संबन्ध एव केवल आश्रीयते। तस्मान्नैतद्वाक्यनिरपेक्षैः संबन्धविधिभिरर्थादपरौ कल्पयितुं होमाघारौ शक्येते यद्वलेनानयोरनुवादत्वं स्यात्। भावनाधात्वर्थावुद्दिश्यत्वा न विधिर्दध्यादिभिः संबध्यतइति चेत्सत्यमेत,न्न विधित्वं भावनात उत्सार्यते तद्गतेनैव तु गुणः संस्पृश्यते, गुणस्य कारकविभक्त्या भावनामध्यनिक्षेपात्। तेनैतदुपदिष्टं भवति सर्वत्रैव विशिष्टविधानोत्तरकालं किं प्राप्तं किं न प्राप्तमिति अन्वेषणायामप्राप्तमात्रविषयोपसंहारात् विधिर्भावनाधात्वर्थयोरनुवाद इत्यभिधीयते। न त्वादित एव तावनूद्य गुणो द्रव्यं वा विधीयतइति कदाचिदपि शास्त्रार्थाभिव्यक्तिः। तत्र पश्चात्तने व्यापारे मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थं स्थूलेन न्यायेन कथ्यमाने शास्त्रकृता एवैता वचनव्यक्तय इति मन्यमानाः स्वयमिवान्येषामपि भ्रान्तिमुत्पादयितुमर्हैः। श्रुतिप्रकारान् परदौर्बल्यवतः केचिद्दर्शयन्ति। प्रथमः किल श्रुतिप्रकारो धात्वर्थविधानं, द्वितीयः सगुणं धात्वर्थविधानं, तृतीयः किंचिदुद्दिश्य धात्वर्थविधानं, चतुर्थः तत्रैव विशिष्टविधानं, पञ्चमस्तु धात्वर्थोद्देशेनान्यस्य

विधानं, षष्ठस्तु धात्वर्थेनान्ययोः संबन्धः, सप्तमः पुनर्धात्वर्थविशिष्टेन प्रत्ययेनान्ययोः संबन्धः, अष्टमस्तु मुक्त्वा धात्वर्थमन्ययोरेव संबन्ध, इति। तत्र तावद्यदुच्यते अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतद्धात्वर्थविधानमिति तदयुक्तम्। न हि विधिर्भावनामुत्सृज्य धात्वर्थे निपतति, न च भावनां मुक्त्वा ऽन्यत्र पुरुषः प्रवर्त्तते। सा हि पुरुषस्य स्वव्यापारो धात्वर्थस्तु कदा चित्कर्माश्रितोपि भवति। यथायमेव प्रक्षेपो द्रव्यत्वदानाश्रितो, न चान्यदीयं व्यापारमन्यः शक्नोति कर्त्तुमित्यवश्यं भावनाविशेषणत्वादेव दध्यादिवद्धात्वर्थो विधातव्यः। इदं च भावार्थाधिकरणे ऽभिहितं मया न धात्वर्थः साध्यत्वेन विधीयतइति। न ह्यकरणभूतोसौ साध्यापेक्षत्वाद्वाक्यान्तरेणापि फले विधातुं शक्येत। सोमेन यजेतइत्यत्रापि तद्भूताधिकरणोक्तेन मार्गेण धात्वर्थकारकाणामरुणैकहायन्यादिवत्परस्परेणासंबध्य भावनासंबद्धानामङ्गाङ्गित्वं परस्परोपकारित्वम्। तथा च सप्तमनवमाद्ययोर्वक्ष्यतीति न विशिष्टधात्वर्थविधानम्। भावनां च प्रति यागस्य कारणत्वाद् द्रव्यंप्रति कर्मत्वे सत्येकशब्दे परार्थवदित्येतदापद्यतइत्ययुक्तमेतत्। तथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र न प्रोक्षणेन व्रीहीनिति कश्चित्संबन्धस्तेनोभयोः करोत्यर्थसंबन्धान्न धात्वर्थो व्रीहिषु विधीयते। यदि तु भावनाभिप्रायेणान्यत्र विधानमुच्यते तत्सर्वत्राविशिष्टम्। न चास्य विशिष्टविधानाद् दुर्बलत्वमस्तीति। तृतीयस्यानिवेशो ऽप्ययुक्तः। पश्चद्धोक्तमपि निराकरणं दर्शपूर्णमासप्रकरणे संमार्ष्टीत्यत्राप्यापद्यते इत्ययुक्तमन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानम्। दध्ना जुहोतीत्यत्रापि न कदा चिद्दधि होमे करोतीत्ययमर्थः शब्देनोच्यते। न हि होमस्याधिकरणत्वं

शब्दाद्वस्तुतो वा सिद्धं, न च दध्नः कर्त्तव्यता नित्यं करणात्मकत्वात्। इयमपि च श्रुतिर्द्विविधादपि विशिष्टविधेर्बलीयसी एकविधिसंभवे ऽनेकशक्तिकत्वानुपपत्तेरुभयपक्षभाविनस्तु विप्रकृष्टार्थविधेरपर्यनुयोज्यत्वात्संनिकृष्टासंभवकृतमेव चास्य विप्रकृष्टस्य ग्रहणं, तत्रोभयाश्रयणे युगपद्विप्रतिषिद्धसंभवासंभवापत्तिरगत्यैव गृह्यते ऽन्यत्र विशिष्टधात्वर्थविधानान्नातिगुर्व्येवेति न पञ्चमे स्थाने निवेशयितव्या। कामं वा शुद्धधात्वर्थविधानात् तस्य वा ऽन्यत्र विधेरनन्तरा कर्त्तव्या। यत्तु प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यनेन ददातिधात्वर्थे प्राकाशाध्वर्युसंबन्धो विधीयतइति तदयुक्तम्। वचनव्यक्तयविवेकात्सर्वत्र हि यच्छब्देनानूद्यमानमुपनिबध्य तच्छब्दयुक्तं विधेयमुपनीयते। तदिह यदि तावद्यद्ददातीत्यत्राध्वर्युप्राकाशयोः संबन्ध इति विधीयते ततः सकलदानानुवादात्समस्तदक्षिणाविकारप्रसङ्गः। प्रत्ययस्य चानेकविधिशक्तिकल्पना चोदिते सति कर्मण्यपरिहृतैव। संबन्धो हि विधीयमानः संबन्धिनं तावदाक्षिपे,-द्धात्वर्थे तु पुनः स विधातव्य एव संबन्धी। अन्यथा संबन्धस्यैव संबन्धी शेषः स्यात् न क्रियायाः । तत्रैतस्याद्धात्वर्थानुरक्तः प्रत्ययो विदधदवश्यमेव तत्र विधास्यतीति । एवं तद्धुत्तरयोरपि श्रुत्योरत्रैवान्तर्भावाद्भेदेनोपादानं व्यर्थं, न हि वायव्यं श्वेतमालभेत दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति धात्वर्थाननुरक्तः प्रत्ययः संबन्धं विदधातीति। प्रकृतिलिङ्गमात्रफलस्त्वालभतिरुच्चार्यमाणो न द्रव्यदेवतासंबन्धिविधावात्मानुरञ्जनेन किं चिदुपकरोति। न चा ऽसौ संबन्ध आलभतिना संपादयितुं शक्यो यागविषयत्वाद् द्रव्यदेवतयोः। यदि चान्य-

संबन्धकरणे प्रत्ययोच्चारणसिद्धिव्यतिरिक्तं किं चिद् धातुः कुर्यात्। ततो दध्नीन्द्रियसंबन्धविधाने किमिति द्योमः परित्यज्येत। किमिति वा प्रकरणाद्भ्यो ऽभ्युपगम्येत। तस्मान्न धात्वर्थे ऽन्यसंबन्धविधिः। पूर्ववच्च धात्वर्थाधिकरणता कारककर्त्तव्यता च निराकर्त्तव्या। न च धात्वर्थे संबन्धस्यापि प्रागभावनासंगतेर्विधिरित्युक्तम्। एवं तावन्न दानमात्रे संबन्धविधिः। अथाध्वर्युविशिष्टं दानमनूद्यताम् (१) अध्वर्युर्वा तद्विशिष्टः एवमपि शिष्टानुवादा(२)द्वाक्यभेदः। शुद्धाध्वर्य्वनुवादे तु यद्यपि संप्रदानश्रुतेरर्थाद्दानमाक्षिप्यते तथापि संप्रदानसंप्रदेयसंबन्धस्य ददातिमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद् द्रव्यदेवतासंबन्धादिव यजेः कल्पनमिति न धात्वर्थे ऽन्यसंबन्ध इति वचनव्यक्तिः संभवति। अवश्यं चात्रादानाध्वर्य्वोः चोदकेन प्राप्तत्वात्प्राकाशावेव विधातव्यौ।॥ तत्रार्थात्संबन्धविधिरिति न श्रुतित्वोपन्यासो घटते। वक्ष्यति चैतज्जाघन्यधिकरणे यत्रान्यतरदप्राप्तं तत्रैवेतरोद्देशेनेतरविधिरर्थात्संबन्ध उभयप्राप्तावनुभयप्राप्तौ वा केवलसंबन्धविधानमिति। तिसृणामपि च संबन्धविधिश्रुतीनां प्रत्ययविच्छेपसाम्यान्न बलाबले कश्चिद्विशेषो, नापि समवायविरोधसंभवो, यत्र तज्ज्ञानमुपयुज्यतइति मन्दफलं क्रमगणनोपन्यासस्य। तस्मात्प्रस्तुताधिकरणन्यायेन सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेव तत्त्वम्। इतरत्तु तत्र तत्र स्थूलबुद्धिप्रतिपादनोपायमात्रं भाष्यकारेण कृतमिति द्रष्टव्यम्। यस्तु सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं तद्भावनास्थएव विधित्वे कारकाणां भावनाविशेषणत्वं प्रतीति म-

(१) अनूद्यतेति २ पु० पाठः।

(२) विशिष्टानुवादादिति २ पु० पाठः।

न्तव्यम्(१)। कथं पुनः प्राप्ता सती भावना विधीयते, विशिष्टा न प्राप्तेति तादात्म्येन विधास्यते। फलतस्तु तदा विशेषणार्थो विधिरिति व्यपदेक्ष्यते। नन्वेवं सति विशेषणेष्वनवतरन्विधायको भावनाद्वारेणापूर्वविधिवत्प्राप्तकर्मविधाने ऽप्यनेकं विधातुं समर्थ इति चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यस्याविषयत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः पश्य॥

विधित्वे भावनास्थे ऽपि तादर्थ्यं प्रविभज्यते।
विशेषणफले चास्मिन्वाक्यभेदो भविष्यति॥

यदा हि भावनारूढं विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदार्थाद्विशेषणविधौ सत्यवाक्यभेदं वक्ष्यामः। यदा तु तद्विशेषणार्थमित्यवधार्यते तदा भावनायाः संनिहितप्रोषितत्वादनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विधित्वमवसीयते तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्य तद्देशस्यापि चक्षुषेव स्पर्शादेरिति वाक्यभेदो भविष्यति। सर्वत्र समानदेशमपि विधित्वं फलतः प्रचलितमिवैकत्रोपसंहृतं दर्शितं तस्मादविरोधः। यस्त्वभ्युदितेष्टिप्राकाशादिविधिष्वनेकार्थविधिदोषः स सर्वपक्षेषु तुल्यो, यथा चास्मत्पक्षे न भविष्यति तथा तदधिकरणेष्वेव वक्ष्यामः। भवेदेतद्विंश्यादिति। यदि साक्षाद्गुणो न विधीयते ततः पुरुषस्य तत्राप्रवर्त्तितत्वात्तत्परित्यागेनाप्यनुतिष्ठतः कृतार्थता स्यादिति मन्यते। तत्र किं भविष्यतीति वाक्यलक्षणविध्यभिप्रायेण प्रश्नः। अव्याप्रियमाणे इति स्वाभिप्रायविवरणम्। स एव वा स्वयं कर्म निरूपयति तेनैवाभिप्रायेण पुनः प्रश्नोत्तरे गुणवचनसन्निधिरिति। तथा कथं पुनरिति तुल्यं च सांप्रदायिकमित्यभिप्रायेण असति त्वर्थे

(१) प्रतिपत्तव्यमिति २ पु० पाठः।

किमिति त्वयैवं क्रियते येन तदानर्थक्यमापद्यते। मत्पक्षे तु सत्यर्थे नानर्थक्यं भविष्यति। एवं तर्हीति वाक्येन विशिष्टायां भावनायां प्रवर्त्तमानः श्रौतोपि विधिर्वाक्यात् भविष्यतीत्युच्यते। परस्तु यत्प्रसादेन स विधीयते सैव तावद्विधीयतामिति श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थ इत्याह। सत्यमेतदिति। विधिशक्तिसंक्रान्तिं न चेदन्येन शिष्टा इति च दर्शयति। कथमिति सानुशयः प्रश्नः स्वोक्तिर्वा । तस्मात्तत्संनिधेर्गुणस्य भावनानुप्रवेशाद्विधेयत्व,-मथ वा गुणसन्निधेः शक्तिसंचरणं भावना धात्वर्थप्राप्तिसन्निधिर्वा श्रुत्यविरोधात् गुणविधानं जुहोतेरिति स्पष्टमपि धातूच्चारणमनवबुध्य सकलाख्यातानुवादाभिप्रायेणाह। यदि जुहोतीत्यनुवाद इति। दधिशब्देनेति मा वोचत इति वाजपेयाधिकरणवद् ग्रन्थच्छाया योजनीया। प्रत्ययो विधिरेव धात्वर्थानुवाद इति विवेकः। यदि विधायकाविति भावनायां प्राप्तायां कथं विधानमित्यभिप्रायः। वाक्यार्थो यस्तं विधातुमिति। दध्नः पदार्थत्वान्नैव वाक्यार्थत्वं संभवतीत्येतदपि दधिविशिष्टभावनाभिप्रायमेव। तस्मात्कर्मान्तरचोदने इत्युपांशुयाजवदेव व्याख्येयम्। जुहोत्याघारयतिन्ञ्चितासाधारणार्थविषयत्वाच्च संज्ञोपबन्धसिद्धिः। इह विधीयमानत्वेन च कर्मान्तरेभ्यो व्यवच्छेदः। प्रकरणाच्च द्रव्यदेवतं लप्स्यत इति नारूपत्वम्। न चोत्पत्तिवाक्ये कथंभावो नास्ति फलसंबन्धं तु यावत्प्रतीक्षिष्यते। न चाविहितद्रव्यदेवतस्य फलविध्यनुपपत्तिः, होममात्रतया विहितस्य पश्चादपि तद्ग्रहणाविरोधात्। दृश्यते चैवमादौ संनिधिवशेनाप्यनुवादः, प्राप्त्यपेक्षो ह्यसौ, यथा कथं चित्प्राप्त्य-

भिज्ञानं प्रार्थयते(१)। न च परप्रकरणे पाठादाघारस्यावान्तर-प्रकरणलोपः। तस्यापि व्याख्यानप्रत्ययवशेन किं केन कथमित्यस्त्यपेक्षा। तेन शक्यं प्रकरणेन द्रव्यदेवताविधानम्। बहूनि चादृष्टानि त्वया कल्प्यानि। न च तण्डुलादिहोमानामूर्ध्वानुघाराणां वा विहिता देवता ऽस्ति। न च देवतावद् द्रव्यं, सर्वे चैते ऽपूर्वकर्मविधित्वान्नान्योन्यं गुणविधयो भवन्ति। ततो यथोक्तमेवास्तु। यत्तु क्रियायाः कर्मत्वनिर्देशो न युज्यतइत्यत्रोच्यते। भवति हि क्रियाणामपि संकल्पादिभिराप्यमानत्वात्कर्मत्वं, तेन जुहोत्याश्रितसंकल्पाद्यपेक्षया ऽग्निहोत्रमिति द्वितीया-निर्देशादविरोधः। ननु च यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरित्यनयोरनेकगुणविधित्वाच्चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रनादित्येतदापद्यते। तथा नामेति केचित्। एवं च यथापूर्वमाहुती जुहुयात्सायमग्निहोत्रं प्रातरग्निहोत्रमित्येवमादयो भेदव्यवहाराः सिद्धा भवन्ति। न चात्र ज्योतिष्टोमस्येव ग्रहाभ्यासेष्ववयवबुद्धिरुभयत्रापि साकल्यप्रतीतेः। एवं च दर्शपूर्णमासवदुभयत्र समस्तेतिकर्त्तव्यतावृत्तिरुपपद्यते। अन्यथा तु पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायेन सकृत्कृतैवोपकुर्यात्। न चैककर्मत्वे किं चित्प्रयोजनमस्ति। तस्माद् द्वयोराहुत्योः समुदायानुवाद इत्यत्राभिधीयते॥

> समुदायानुवादस्य न तावत् दृश्यते फलम्।
> प्रयोगवचनैकत्वं लप्स्यते राजसूयवत्॥

यथैव हि समुदायानुवादत्वमवयवशिष्टसमुदायैकत्वद्वारेण भवत्येवमेव प्रयोगवाक्यगतमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति

(१) प्रत्यभिज्ञानेन प्रार्थ्यतइति २ पु० पाठः।

भविष्यति । यथा च राजसूयेन स्वाराज्यकाम इति विनाप्यन्येन समुदायानुवादेन सिद्धिः एवमिहापोति । नन्वेवं सत्यापराग्निकानामपि होमानां प्रधानत्वं स्यात् । समुदायानुवादे वा केन तेषामपकर्षः । न हि यथा पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रयाजादिभ्यः कालसंयोगेनावच्छेदः तथेह केन चित्क्रियते । नन्वग्नये होत्रमस्मिन्निति विशेषणं भविष्यति न, तेषामप्यग्निदेवत्यत्वात् । अपि च एवं सत्यनिष्टं तव प्रसज्येत । प्रातराहुतेरग्निसंयोगाभावादनग्निहोत्रत्वेनाङ्गत्वं प्राप्नोति । तस्मात्सत्यसति वा समुदायानुवादे न कश्चिद्विशेषः । तथा यद्यापराग्निकानां होमानां भेदो यदि वा सर्वाग्निष्वेकमेवाभ्यस्तकर्म क्रियते सर्वथाग्निहोत्रशब्देन संनिध्यग्निसंयोगहोमत्वाविशेषात्फलसंयोगेन समप्रधानत्वम् । तथा चैकेषां सर्वसामानाधिकरण्येनाग्निहोत्रशब्दप्रयोगो गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोश्चतस्रश्चतस्र आहुतीराहवनीये च द्वे विधायाह य एवं विद्वान्विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोतीति । तस्मादनन्यप्रयोजनत्वादग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधिः । ततस्च तण्डुलादिवाक्यवदेव गार्हपत्यादिसंयोगस्य गुणार्थत्वान्न कर्मभेदहेतुरस्ति । तदेव हि प्रकृतं कर्म तत्र तत्र प्रत्यभिजानीमः । कस्मात्पुनरेककर्मविषयत्वाद्दध्यादिवदेवाग्नयो न विकल्प्यन्ते । के चिदाहुः । अदृष्टार्थत्वादिति । निराधारस्यापि हि प्रक्षेपस्याप्रतिष्ठेपि द्रव्ये संभवाददृष्टार्थो ऽग्निसंयोगः । तच्च सर्वमदृष्टं संभावनीयमित्यावर्त्तते होमः । एवं तु सति पदादिभिरप्याहवनीयो न बाध्येत । अथ तत्र सकृद्धोमश्रवणादावृत्तिभयाद्बाधः, इहापि तत्तुल्यमिति विकल्पप्रसङ्गः । तस्माद्विराट्संपन्नमिति एतस्मादेव

वचनात्संख्यायुक्तेषु तु समुच्चय इत्यनेन न्यायेन समुच्चयः । अन्यथा हि ॥

अग्निभ्योऽपूर्वसिद्धिः स्यादाधारत्वोपलक्षिता ।
न चैकेनावरुद्धत्वादाधारान्तरसंभवः ॥

सत्यप्यग्निसंयोगस्याद्दष्टार्थत्वे सप्तमीश्रवणादाधारत्वप्रतिपत्तिद्वारं तदित्यवगमात् तस्य च प्रत्यक्षप्रतीतेरेकेनावरुद्धे कर्मणि नान्यत्संभवतीति विज्ञायते । तेनैकान्तेन विकल्पः प्राप्नोत्येव । कस्मात्पुनस्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिवत्संख्यया कर्मभेदो न भवति । नोत्पन्ने सति कर्मणि संख्योपजननात् । उत्पत्तिस्था हि संख्या भेदिका भवति तिस्र आहुतीरित्यादिषु । इयं पुनरवधारिते कर्मणि उपजायमानैकादशप्रयाजानिनिवदभ्यासेनैव पूर्यतेति न स्वरूपभेदाय प्रभवति । तेनैकमेव सर्वाग्निष्वभ्यस्तं कर्मेति निश्चीयते ॥ यत्तु सायंप्रातर्वाक्ययोरनेकार्थत्वात्कर्मविधित्वमिति । तत्र ब्रूमः । सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरप्राप्तः कालो देवताव्यवस्थापरे वाक्ये संकीर्त्यते । नन्वेवमपि कालविशिष्टकर्मानुवादाद्वाक्यभेदः स्यात् । न, प्रकरणलब्धे कर्मणि कालमात्रे देवताविधानात् । स तु कालो न स्वरूपेण देवतया संबध्यतइति प्रकरणलभ्यकर्मानुरक्तः संबध्यते । अथ वा विधीयमानसंप्रदानभूतदेवताकाङ्क्षितप्रकृतहोमपर्युपस्थापने न कालस्योपयोगः । न च लक्षणया लभ्यमानो होमो वाक्यं भिनत्ति । न च सायंकालेनान्यत्र स्थितो लक्षितः तेन सायंहोमस्याग्निप्रजापती भविष्यतः । एवं प्रातर्होमस्य सूर्यप्रजापती इति सिद्धम् । नन्वेवमपि भिन्नपदोपात्ते द्वे द्वे देवते विदधती वाक्ये भिद्येया-

नाम् । न, एककारकत्वादिति केचित् । कारकान्यत्वे हि विधेर्व्यापारभेदो भवति एककारकनिबन्धनं त्वर्थद्वयमप्येकप्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । अत्राभिधीयते ॥

अनेकपदसंबद्धं यद्येकमपि कारकम् ।
तथापि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥

विभक्त्या हि कारकं प्रत्याय्यते । सा च यत्रैकाग्नीषोमादौ तत्र सकृदेव प्रत्ययस्य व्यापारो भवति । यत्र पुनः भिन्नविभक्तिसंबद्धानेकपदोपात्तमेकमपि कारकं भवति यथा ऽग्नये वाग्नये च प्रजापतये चेति, तत्र युगपत्प्रत्यवेक्षणाभावादवश्यं भेदेनाग्निप्रजापती प्रत्ययेनात्रोचयितव्यौ । कारकविभक्तिर्हि नाम पदार्थालोचनाय प्रत्ययप्रयुक्ता(१) सा च नानोच्चारितानां नैव प्रयुङ्क्ते इत्यावृत्तिप्रसङ्गः । तस्मान्नैष परिहार इत्येवमभिधीयते । वाक्यद्वये ऽप्यस्मिन्प्रजापतिरेवैको विधीयते । अग्निसूर्ययोः पुनर्मन्त्रवर्णादेव प्राप्तिः वाक्यान्तरेणेत्येवंदेवत्यौ मन्त्रौ विहितौ । ताभ्यामेव च ते देवते प्राप्ते सत्यौ प्रजापतिविधावैचित्येन स्तुत्यर्थमुपादीयेते । यदपि च तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यत्रैते वाक्ये निदर्शिते तदपि मन्त्रवर्णप्राप्तिद्योतनार्थत्वेन द्रष्टव्यम् । एवं मन्त्रविध्योर्न पौनरुक्त्यं भविष्यति । अन्यथा तदर्थशास्त्रदोषपरिहारप्रयोजने गुणविधिपरिसंख्यार्थवादादीनामन्यतमेति क्लेशः स्यात् । तस्मात्तत्र वाक्यभेद इति सिद्धम् । यत्तु सायंप्रातर्होमयोरवयवबुद्धिर्नास्तीति, दाक्षायणयज्ञादिवत्सकलकर्मावृत्तिप्रज्ञानात्तदित्यवगन्तव्यम् । नन्वेवं सति सकलकर्मपरिच्छेदात्मकत्वेन सायंप्रातःकालयोस्तुल्यार्थ-

(१) प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते इति २ पु० पाठः ।

त्वाद्विकल्पे सति सायं प्रातर्वाग्निहोत्रं होतव्यं नोभयत्रेति प्राप्नोति। नैतदस्ति। यावज्जीवचोदनया तावज्जीवता सायं हुते पुनर्जीवत एव प्रातःकाले सति समस्तनिमित्तोपजननान्नैमित्तिकहोमकरणं भविष्यति। सत्यमेवमपि सिध्यति। अयं तु विशेषो यदा सायं प्रातरभ्यस्तो ऽयमेक एव प्रयोगो भवति । तदा सायं होमे हुते यदा नाम यजमानस्य कदा चिदापद्भवति तदा यथा कथं चित्प्रातर्होमः कर्त्तव्यः प्रक्रान्तासमाप्तिनिमित्तदोषपरिहारार्थम्। अथ तु वसन्ते ज्योतिष्टोमवत्सायंकाले समाप्तं कर्म ततो नावश्यं प्रातर्होमः कर्त्तव्यः। किं च॥

काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः प्रयोगस्य फलार्थिना ।
सायंप्रातर्विकल्पेन प्रयोक्तव्यस्तदा भवेत्॥

अभ्यस्तैककर्मपक्षे तु कालद्वयेपि प्रयत्नेनावैगुण्यं संपादनीयम्। कथं पुनर्न विकल्प इति । वचनकृतात्समुच्चयादिति ब्रूमः । प्रवर्ग्यो वा एष इति हि प्रकृत्य ब्रवीति स वै सायं च प्रातश्च जुहोतीति। भेदपक्षे ऽपि चशब्दात्समुच्चयः। न च समुच्चये सति साहित्यापत्तिर्भवति अनुपादेयत्वात्कालस्येत्यविरोधः । प्राप्तयोश्च वचनान्तरेण कालयोः समुच्चयार्थमेवेदं वाक्यमिति न वाक्यभेददोषः। तस्मादभ्यस्तमेककर्म। यत्त्वङ्गानां भेदेन प्रयोगो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः । कालं प्रति हि कर्मोपादीयमानं विवक्षिताङ्गसंयोगं भवति तेन सायंतनस्य प्रधानस्य तत्कालाङ्गान्येवोपकुर्वन्ति, नान्यकालानि वैगुण्यात्। एवं प्रातस्तनस्यापीत्यावर्त्तते। यत्तु प्रयोजनं नास्तीति तच्चोच्यते। कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्येककर्मविधानादेकैकनिकर्त्तव्यतापेक्षणे सति सायंहोमस्य प्रातर्होमस्य

वा धर्मा आगच्छन्तीत्येकधर्मयुक्तं सकृदेव प्रयुज्येत। अभेदे तु यथाप्रकृतीति ॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥

पशोर्दृष्टप्रतिपादनतरत्वात्पूर्वाभिधानम् । द्वौ वात्र शब्दौ समुदायानुवादत्वेनाशङ्क्येते पशुशब्दस्तदग्नीषोमसंबन्धानुमितस्य यजिः। ईदृशं ह्येतद्वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नं यदग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति ॥ तत्र किं हृदयादीनां पशुशब्दो ऽनुवादो ऽवद्यत्यनुमितानां यागानां च यजिः, उतापूर्वः पशुर्यागस्य विधीयते तत्रेतरे गुणविधय, इति संदिह्यते । तथैन्द्रवायवादिवाक्यैर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो याग(१)स्तदङ्गतस्य सोमरसः किं यजतिसोमशब्दाभ्यामनूद्यते, किं वा द्रव्ययुक्तं कर्म विधीयतइति । किमवद्यतिगृह्णातिभ्यां चोदितानामित्यनयोर्यागपर्यायत्वाभावात्तत्संबन्धानुमितानां, तदङ्गतारूयातप्रत्ययविहितानां वेत्येतत्प्रदर्शनार्थं तद्भाष्यम्। आलभतिरपि च तदनुमितयज्युपलक्षणार्थः। अथ वावद्यतौ नैव यागानुवाद इत्युपन्यस्यते, कथं तर्हि, तदाचिप्तस्य संस्पर्शनस्यालभतिरनुवादस्तद्द्वारेणैव च प्रत्यवदानं देवतासंयोगात्तावतां च यागानामनुमानम्, उत पशुसंयुक्त एको यागो ऽनुमीयते इति। तथा सोमे ऽप्ययमेव यागो यद्देवतोद्देशेन द्रव्यग्रहणमिति। तथा सति य-

(१) संयोगानुमिता यागा इति २ पु० पाठः ।

थाश्रुतेनैव भाष्येण संदेहोपन्यासः । तत्र पौर्णमासीवदेव समुदायानुवादत्वम् । तथा हि ॥

यथाग्नेयादिवाक्यानां न प्राग्यागानुमानतः ।
स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमे ऽपि गम्यताम् ॥

न ह्यैन्द्रवायवमित्यादिद्रव्यदेवतासंयोगेननुमिते यागे निराकाङ्क्षो न भवति । न चापरिपूर्णं वाक्यं वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति, येनानुमानवेलायां सोमेन यजेतेत्ययमनुप्रविशेत् । एतद्विहितस्य वा देवताविरहादरूपस्य सतस्तैर्देवता विधीयते । यदा तु तैः कल्पितो यजिस्तदा नैव यागस्य यागान्तरं रूपं भवतीति बलात्प्रकृतानुवादत्वमापद्यते । यस्मात्र पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणादोषः स भवत्पक्षे ऽप्यविशिष्टः सोमद्रव्यकयागविधानात् ॥ अपि च तवेह चैन्द्रवायवादिवाक्येषु च । मत्पक्षे तु तेष्वेव केवलेष्विति विशेषः । किं च ॥

यादृशं द्रव्यसंबद्धं भवान्कर्म विधित्सति ।
तादृशस्याविधेयत्वमनन्तरमुदाहृतम् ॥

एकत्रैवेदृशे गुणे श्रूयमाणे(१)विधिशक्तिः संक्रामतीत्यग्निहोत्रे ऽभिहितम् । अतो न कर्मानुवादबुद्धिरपैतीत्यनुवादत्वं यजेः । तत्र सोमशब्देन द्रव्यमेव गृह्णातिना सामान्याक्षिप्तं नियम्यते । अथ वा सोमं क्रीणाति सोममभिषुणोति सोमं पावयतीत्यादिभिः प्राकरणिकैर्गुणवाक्यैः सोमरसे कल्पिते गृह्णातिचोदनाः प्रवृत्ता इति सोमो न विधीयते । ततस्स स्वाभाविककरणत्वयुक्तयागसामानाधिकरण्यात्तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमिति नामधेयो भवति । ननु ज्योतिष्टोम इत्यपरं नामधेयम-

(१) श्रूयमाणे इति २ पु० नास्ति ।

स्येव। यदीदमप्यवगम्यते किं नो बाध्यते । तथा च याज्ञिकानां व्यवहारेषु नामद्वयमुपलभामहे । समस्तवाक्यानुवादस्य तु तदेव प्रयोजनं यत् प्रयोगवाक्यगतैकत्वोपजननं नाम । तस्मादनुवाद इति । भवेदत्र द्रव्यदेवतासंयोगादेवम् । पशौ तु वत्समालभेतेत्येनत्सदृशेन देवतारहितहृदयादिद्रव्यमात्रसंयोगिना ऽवद्यतिना कथं यागविधानं, कथं वा हृदयाद्यनुवादः पशुग्रहणेनेति वक्तव्यम् । उच्यते ॥

यथैव पशुसामान्ये मन्त्राच्छागः प्रतीयते ।
तथैव हृदयादीनां ममासौ प्रकृतिर्मतः ॥

हृदयादिभिः प्रकृतिद्रव्ये ऽपेक्षिते मन्त्रवर्णाच्छागे लब्धे तदन्तर्गतं पशुत्वं तावदनूद्यते । तत्र तु देवतायां विहितायां यागो विधीयतां नाम । अथ वा सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वादित्यनेनैव न्यायेनायमवद्यतिः साद्गुण्यात्सांनाय्यावद्यतिप्रकृतिः स च दर्शपूर्णमासयागद्रव्यसंस्कारार्थः प्रसिद्धः । तत्र यदि हृदयादीनि यागद्रव्याणि ततस्तत्संयोगभाञ्जि भवन्ति नान्यथा । तेन यथैव पूतिकानामभिषवसंबन्धे(१) श्रूयमाणे तदर्थत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यागसंगतिरश्रूयमाणा ऽपि गम्यते, यथा ऽचेत्युत्प्रेक्ष्यमाणे यागमनुमाय तदनुपपत्तेर्यागो ऽप्यस्तीति गम्यते, तथा ऽनुपमितानां च प्रतिद्रव्यमवस्थितानां समुदायो ऽनूद्यते । साधारण्यास्यं तवाप्यानुमानिकयागाभ्युपगम इति नैतेनास्मत्पक्षदौर्बल्यम् । सोमयागैकत्वे तुल्यार्थानामिन्द्रवाय्वादीनां विकल्पे सति क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपपद्यते । पश्य ॥

---

(१) फलचमसस्य च भक्षसंबन्धे इत्यधिकम् २ पु० पाठः ।

यथैकबन्धनार्थत्वात् पलाशखदिरादयः ।
तत्संबन्धे विकल्प्यन्ते यागे ऽस्मिन् देवतास्तथा ॥

मम तु भिन्नयागविषयत्वाद् देवतानां यागानां चादृष्टार्थानां युगपदेकशब्देन फले विधानादुपपत्स्यते । पशावपि हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया इति क्रमदर्शनमेकादश वै पशोरवदानानीति च समुच्चयदर्शनं सदपि नोपात्तम् । एकयागत्वे ऽपि समस्तपशुसाधनत्वेन तदुपपत्तेः । न हि हृदयादिष्वसमुच्चीयमानेषूत्पत्तिवाक्यश्रुतेन समस्तेन पशुनेष्टं स्यात् । यन्मात्रं तत्र वचनान्तरवशेनापनेष्यते तन्मात्रव्यतिरिक्तेन सर्वेण यष्टव्यमिति न्यायः । सोमे तु नैवं समस्तचोदनोत्पत्तावस्तीत्युदाह्रियते । तस्मात्समुदायानुवादौ इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये यत्रोपलभ्यते ।
तत्र तस्या(१)नुवादत्वं न चात्रैवं प्रतीयते ॥

यदि पौर्णमासीवद्विशेषरूपप्रत्यभिज्ञानं भवेत्ततो ऽनुवादः कल्प्येत । यदि वा यजिमात्रस्यानुवादत्वमिष्यते ततः परित्यक्तविशेषणो ऽनुवाद इत्यवधार्येत । अत्र पुनः प्रकृता हृदयादिद्रव्यका रसद्रव्यकाश्च यागाः । इमौ च पशुसोमद्रव्यकौ, न चैवं सति प्रत्यभिज्ञानमस्तीत्यनुवादत्वासंभवः । ननु नैतत्स्यात् विकारेषु प्रकृतिवदुपचारात् हृदयादिष्वेव रसे च पशुसोमशब्दौ वर्त्स्येते इति । तन्न । विना कारणेन लक्षणानाश्रयणात् । विस्पष्टे हि परशब्दसामानाधिकरण्ये सत्यनन्यथासंभवे च जघन्यवृत्तिः शब्दो भवति । न चैतदुभयमप्यस्ति । शक्यं हि मुख्यपशुसोमद्रव्यं यागान्तरं विधातुम् । न च प्रकृ-

(१) तत्र स्यादिति २ पु० पाठः ।

तेष्वनिविशमानावेतौ शब्दौ नोपपद्येते । तेन यद्यपि तावद्-वद्यतिगृह्णातिभ्यां चोदिता यागाः तथापि कर्मान्तरत्वप्रसङ्गः । कस्मात्तेष्वेव यागेषु स्वद्रव्यप्रकृत्यपेक्षेषु पशुसोमौ न विधीयेते । तत्राह । श्रुत्या हि रस ऐन्द्रवायव इति । पशुस्ताव-द्देवताविधिपरत्वादनुत्पत्तिवाक्ये सत्यशक्य एव विधातुमिति नैवोपन्यस्यते । सोमस्तत्रापि वाक्यविधेया श्रौतरसविरोधे सति न संबध्यते । कथं पुनरनुपात्तद्रव्यविशेषेष्वैन्द्रवायवादिविधिषु रसस्य श्रौतत्व, मधिकारलभ्यो ह्यसौ । ततश्च वाक्यप्राप्ता लतैव बलीयसी स्यात् । उच्यते ।

श्रुत्यैव द्रव्यसंबन्धो देवतातद्धितैः कृतः ॥
अधिकारेण तस्यैव केवलेष्टा विशेष्यता ।
गुणश्चापूर्वसंयोग इत्यत्राधिकरणे विस्तरेणाभिधास्यते ॥

यथा तद्धितश्रुत्या वाक्यप्रकरणादिलभ्यस्य विशेषस्यैवास्य शब्दवाच्यस्य देवतासंबन्धे कृते कोसौ द्रव्यविशेष इत्यपेक्षायां वाक्यप्रकरणादिभिस्तदवाप्तिः केवला न तु तैरेव देवतासंबन्ध इति । किं च ॥

उत्पत्तिवाक्यशिष्टस्य रसो वाक्यान्तराल्लता ।
प्रकृतापेक्षिणस्तेन दुर्बलैषाऽवगम्यते ॥

ततश्च गुणादपि ते भेदः प्राप्नोति । शक्यपरिहारं त्विदम् ॥
कुतः ॥

यथैवाष्टाकपालादौ श्रौतेपि सति वाक्यतः ।
व्रीह्यादयो विधीयन्ते तथा सोमो विधास्यते ॥

विधीयमानं हि दुर्बलं विरुद्धं बाध्यते नानुगुणमनुगुणश्च सोमो रसस्य प्रकृत्यपेक्षिणस्तादर्थ्येन संबन्धात् ॥ तद्यथाग्नेयो

ऽष्टाकपाल इति श्रुतिविहितेऽप्यष्टाकपाले सति व्रीहियवौ विधीयमानौ न विरुध्येते । पुरोडाशापेक्षितप्रकृतिरूपत्वात् । न हि व्रीहीन् गृह्णन्नष्टाकपालं न करोति । तेन चात्र न कर्मान्तरता । तथात्र न सोमे गृह्यमाणे रसः परित्यक्त इत्यविरोधात्पूर्वत्रैव संभवन्न गुणो भेदकः स्यात् ॥ अपि च सिद्धान्ते ऽप्येतत्तुल्यमनभिषुतलतादानानभ्युपगमात् ॥ तत्र यथा तत्र रसप्रकृतिलता भवति तथा पूर्वपक्षेपि भविष्यति । अपि च विरुद्धतरं तत्रापद्यते । कथम् ॥

उत्पत्तिवचनात् सिद्धा लता चेद्यागसाधनम् ।
न सा वाक्यान्तरैः पश्चाद्रसीभवितुमर्हति ॥

रसस्य प्रकृत्या विना निष्पत्त्यभावादाकाङ्क्षितः प्रकृतिसंबन्धो वाक्यान्तरेणापि क्रियमाणो न विरुध्येत । प्रकृतेस्त्वविकृताया एव सामर्थ्यादनपेक्षिता विकारापत्तिरुत्पत्तिवाक्यविरोधिनी न युक्ता वाक्यान्तरैः कर्त्तुम् । तस्माद् व्रीहियववाक्यमुद्रामुद्रितत्वादनुवाद्यैव गुणविधित्वं समुदायानुवादमात्रं निराकृत्यं पशौ तन्मात्रेणापि सिद्धेः । सोमे तु व्रीहिवाक्यतुल्यत्वाशङ्कामधिकां निराकर्त्तुमुत्तरं सूत्रं प्रस्तोतव्यम् । अथ वा भङ्क्त्वैव पूर्वोपपत्तिमुत्तरयैव निर्णयः । पूर्वसूत्रेण वा पूर्वपक्षं परिगृह्योत्तरं तु सूत्रं तुशब्दस्थानचशब्दमुत्तरपक्षे योजयितव्यम् । कथं पुनर्द्रव्यसंयोगादित्यनेन पूर्वपक्षो ऽभिधीयते । तदुच्यते । हृदयस्याग्रे ऽवद्यति ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्येताः किं दध्यादिव(१)गुणार्थाः श्रुतयः । ततस्तोत्तरयोरुत्पत्तिचोदनार्थत्वम् । उतैता एव कर्मचोदना इति ॥ किं प्राप्तं नैताः पूर्ववत् गुणार्थाः पुनः श्रुतयः

(१) पूर्ववदिति २ पु० पाठः ।

किं तूत्पत्तिचोदनाः । कथं द्रव्यसंयोगात् हृदयादिद्रव्यसंयोगात्तैरेव वाक्यैश्चोदना पशुसोमयोः । किं कारणम् इतरथा हि प्रकरणेन हृदयादिसंयोगो यागत्वं(१) प्रतिपद्येत, न चासौ तस्य गुणार्थेन संभवति, उत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुत्वताविरोधात् । अथ वा पूर्वोक्तेन न्यायेनान्यत एव पशुसोमयोः सिद्धत्वादस्मिन्प्रकरणे पुनरनर्थको द्रव्यसंयोगः त्वत्पक्षे भवेत् । मम तु सोमशब्दो नामधेयमग्नीषोमीयवाक्यं च देवताविधानार्थमिति न किंचिदनर्थकम् । तस्माद्व्यतिशृङ्खलातिसंयुक्तैव यागोत्पत्तिचोदना स्यात् ॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

नैवैतौ समुदायानुवादौ चोदना वा प्रकृतत्वादित्येतस्मादेव हेतोः कथं प्रकृता न संभवन्ति । यतो ऽव्यतिशृङ्खलातयो न यागानां चोदकाः, किं तर्हि संस्कारमात्रविषयः । तन्मात्रपर्यवसानात् । तन्मात्रपर्यवसायिनि वाक्ये निष्प्रमाणकत्वान्नाश्रुतयागकल्पनं शक्यम् । एवं हि स कल्प्यमानः कल्पेत देवतोद्देशेन गृहीतं द्रव्यं न यावद्यागेन संबध्यते न तावत्तद्दैवत्यं कृत्यं कृतं भवतीति ॥ तत्र यदैवान्यथानुपपत्त्या यागं कल्पयितुमारभते तदैव सन्निहितः प्रत्यक्षो यजिरविशेषात्सर्वान्द्रव्यदेवतासंयोगानुपपादयितुमुपतिष्ठन् यागान्तरकल्पनाप्रमाणं निरुणद्धि । तस्मिंश्चाप्रमिते कस्य समुदायानुवादो भविष्यति । यदुक्तम् आग्नेयादिवत्तापरिकल्पिते यज्ञौ वाक्यान्तरापेक्षेति तत्र ब्रूमः ॥

(१) यागाङ्गत्वमिति २ पु० पाठः ।

पुंव्यापारनियोगेन वाक्यं सर्वत्र पूर्यते ।
तदलाभे त्वपूर्णत्वं तल्लाभे वाक्यसङ्गतिः ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपालो भवतीति न यागादन्यः पुंव्यापारः प्रतीयतइति प्राक्तदनुमानादपरिपूर्णं वाक्यम् । इह त्वैन्द्रवायवं गृह्णातीति ग्रहणभावनायां पुरुषो नियुज्यते । तत्र प्रागपि यज्यनुमानादस्ति विधेर्विषय इति समाप्यते वाक्यम् । इदं त्वन्यत् यत्ततः परमपि किं चिदपेक्ष्यते । सर्वमेव हि वाक्यं स्वार्थे पर्यवसिते ऽर्थान्तरापेक्षां न जहाति, न च तावता तदसमाप्तं भवति ॥ या त्वसावपेक्षा सा वाक्यान्तरेण पूरयिष्यतइत्यवगमान्न वाक्यान्तरसंबन्धं न सहते । तेन यज्यनुमानवेलायां प्रतिवाक्यं सोमेन यजेतेत्यस्योपस्थानं न विरुध्यते । आग्नेयो ऽष्टाकपाल इति तु भवतेरपुरुषव्यापारात्मकत्वात्प्राग्यजेर्न किं चिद्विहितं न किं चित्प्रतिषिद्धमित्यसमाप्ते वाक्ये वाक्यान्तरे चानपेक्षिते यजिरनुमीयमानो न वाक्यान्तरगतः संबध्यतइति वैषम्यम् । अथ यदुक्तमुत्पत्तिशिष्टयोः पशुसोमयोर्न वाक्यान्तरगता विकारापत्तिर्युक्तेति तत्र ब्रूमः ॥

द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन सह चिन्त्यं बलाबलम् ।
हृदयादिरसद्वारमङ्गत्वं पशुसोमयोः ॥

यद्यत्रौत्पत्तिकौ पशुसोमौ परित्यज्यात्यन्तव्यतिरिक्तं किं चिद् द्रव्यं विधीयते ततो विरोधः स्यात्, इह तु पशुनैव हृदयादिद्वारेण यागः साध्यते । सोमेन च रसद्वारेण । न चेतिकर्त्तव्यतासंबन्धे कश्चिद्विरोधः ॥ पशुसोमौ हि यागसाधनत्वेन चोद्यमानावितिकर्त्तव्यतामाकाङ्क्षतः । तत्र च रसहृदयादिनिष्पत्तिद्वारेणेत्येवं कथंभावः पूर्यते तेनानुग्राहकत्वान्न तत्कल्पने

विरोधापत्तिः । यत्तु प्राकरणिकैः क्रयादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वादिह द्रव्यसंयोगो ऽनर्थक इति तत्राप्यचोदकाश्च संस्कारा इत्येवोत्तरम् । न हि ते विधयः सोमस्य पशोर्वा चोदकाः, किं तर्हि तयोरेव संस्कारकाः । तेन चोदितस्य द्रव्यस्य यथा कथंचिदुपादानेन यागसाधनत्वे प्रसक्ते क्रयोपात्तेनैवाभिषवादिसंस्कृतेन च साधयितव्यमिति विधीयते । न च मन्त्रवर्णस्यात्यन्ताविदितच्छागप्रापणसामर्थ्यं, पशुचोदनाविदितस्य तु संदेहापनयनमात्रमुपयुज्यते(१) । न चावद्यतिरेकान्तेन यागमनुमापयति, विनापि तेन खण्डनमात्रतया लोके वेदे चोपपत्तेः । द्रव्यदेवतासंयोगस्तु न कथंचिद्यागादिना सिध्यतीत्यनुमानवैषम्यम् । न चावद्यतिसान्नाय्यैः (२)प्रकृतौ चोदितो ऽर्थ गृहीतत्वाद्यतस्तद्धर्मप्राप्तिरपि स्यात् । न चास्य यागद्रव्यार्थत्वमितिकर्त्तव्यता येन तदतिदिश्येत । न चेदृशे ऽर्थे सामान्यतोदृष्टं प्रक्रमते । पूतिकाभिषवफलचमसभक्षयोस्तु वाक्यप्रकरणाभ्यां तादात्म्यविज्ञानमित्यसमानता ॥ सोमवाक्येपि विशिष्टविधौ प्रत्यक्षोपात्ते सत्यानुमानिकासंभवादेवातुल्यत्वम् । न चैन्द्रवायवादिवाक्येऽप्यष्टाकपालादिवाक्येष्विव गुणवाक्यत्वेपि वाक्यभेदः । कुतः॥

　　विधेयानेकभावेपि देवताग्रहणात्मना ।
　　क्रियान्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः ॥

शक्यते हीन्द्रवाय्वादिविशिष्टग्रहणभावनाविधिराश्रयितुम् । अर्थप्राप्ते वा ग्रहणे समासोपात्तैकदेवताविधानमात्रमविरुद्धम् । प्रकरणलभ्यश्च प्रधानसंबन्ध इति गुणवाक्यत्वे ऽप्यदोषः ।

(१) युज्यते इति २ पु० पाठः ।

(२) न चायं सांनाय्यावद्यतिः इति २ पु० पाठः ।

तस्मादेषां संस्कारत्वादन्यतो यागमपेक्षमाणानामविरुद्धो ऽन्येन यागविधिः । एवं च सति ज्योतिष्टोमेनेत्येकवचनं मुख्यमेव भवति । न च सोमशब्दः क्लेशेनानर्थकं द्वितीयमानत्वं(१) प्रतिपत्स्यति । न चाघाराग्निहोत्रपूर्वपक्षसदृशः समस्तवाक्यानुवादो ऽनर्थक आश्रितो भविष्यति । तेन चोदना पशुसोमयोरिति सिद्धम् ॥

तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्याद्भेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

क्रमसमुच्चययोः पशावपरिचोदितत्वादुक्ता कथा पशोरेकत्वविरुद्धमित्यत्रोद्भविष्यति ॥ किं समस्तादवदातव्य,मुत प्रत्यङ्गम्, उतैकस्मात्, अथ वा हृदयादिभ्यः परिगणितेभ्य इति । सोमे तु परिचोदनापरिहारो ऽभिधीयते ॥

> वाक्येन यदि यागस्य श्रूयेरन् देवताः पृथक् ।
> व्यकल्पिष्यन्त सर्वास्तु युगपद्यागसंगताः ॥
> यत्र वाक्येन संबन्धो निरपेक्षो ऽवधार्यते । (२)
> तत्र तुल्यार्थवर्त्तित्वान्नोपपन्नः समुच्चयः ॥

यद्यैन्द्रवायवेन यजेतेन्द्रवायुभ्यां वा यागं निर्वर्त्तयेदिति श्रूयेत ततो ऽन्योन्यनिरपेक्षैर्वाक्यैस्तुल्यार्थत्वेन ज्ञायमाना विकल्पभाजो भवेयुः । इमाः पनर्ग्रहणसंबद्धाः श्रुताः । प्रकरणेन

(१) द्वितीयमामत्वमिति २ पु० पाठः ।
(२) निरपेक्षेण चोद्यते इति २ पु० पाठः ।

यागसंबन्धं प्रतिपद्यन्ते । न च प्रकरणव्यापारः पर्यायो येनान्योन्यनिरपेक्षाः संबध्येरन् । सर्वग्रहणेषु हि युगपदितिकर्त्तव्यतात्वेन गृहीतेषु तद्गता देवतास्तन्मात्रेणापर्यवस्यन्त्यः प्रकरणिना यागेनाकाङ्क्षिताः युगपदेव संबध्यन्ते । तत्र नाम विकल्पो युज्यते यत्रेतरेतरनिरपेक्षाः समानार्थे नियुज्यन्ते । किं कारणम् ॥

प्रत्येकं हि समर्थत्वं वाक्यादेवावधारितम् ।
सापेक्षत्वे विपद्येतेत्येवं सर्वं विकल्पते ॥

न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिर्वर्त्तनसामर्थ्यमिन्द्रवाय्वादीनामवगम्यते तादृग्विनियोजकाभावात् । सत्यपि च प्रत्येकं यागनिर्वर्त्तनसामर्थ्ये तद्विशेषज्योतिष्टोमनिर्वृत्तिर्यथावचनं विज्ञायतइति नैव प्रत्येकं तुल्यार्थत्वम् । प्रत्येकं तुल्यार्थास्तु व्रीहियवादयो विकल्पन्ते, वाक्यसंयोगिनो हि ते परस्परनिरपेक्षाः स्वेन स्वेन वाक्येन विनियुज्यन्ते । नन्वैन्द्रवायवं गृह्णातीति वाक्यमेव विनियोजकमुपलभ्यते । अतस्तु मैत्रावरुणमित्येतस्य पूर्वनिरपेक्षमेव देवताविधिसामर्थ्यं विज्ञायते ॥ सत्यं ग्रहणं प्रत्यन्योन्यनिरपेक्षा विधीयन्ते न तु तत्रैकार्थत्वमदृष्टार्थत्वात् । कथमदृष्टार्थत्वमिति चेत् ॥ उच्यते ॥

पूर्वं प्रधानसंबद्धं संस्कारे श्रूयते यदि ।
तद् दृष्टार्थं विना तेन यदि वासौ न सिध्यति ॥

यदि हि प्रथमं यागेन संबद्धाः सत्यो देवता निर्वापावहनादिष्विव ग्रहणेषु पुनः श्रूयेरन् । यदि वा ताभिर्विना ग्रहणमेव न निर्वर्त्तेत । ततस्तत्र श्रवणं दृष्टार्थमनागतस्मृतिरूपेण कल्पेत । न त्विन्द्रवाय्वादयः प्रथमं ज्योतिष्टोमे श्रुताः । नापि त-

द्भावेन ग्रहणं सिध्यति ॥ तत्रैवं च सत्यपि यद्देवतायुक्तं ग्रहणं कर्त्तव्यमिति श्रूयते तत्रादृष्टादृते न किंचित्प्रयोजनमस्ति। ननु च यागस्यैता देवता भविष्यन्तीति ज्ञात्वा विनापि प्रथमविनियोगेन तद्विषयस्मृत्यर्थत्वं विज्ञायते । नैतदस्ति ॥ कुतः ॥

सर्वेषां विधिवेलायां प्रयोजनमपेक्ष्यते ।

तद्वेलायामतः कल्प्यो दृष्टादृष्टार्थनिर्णयः ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति एतद्वाक्यप्रवृत्तिकाले किं प्रयोजनमित्यपेक्षा भवति । तत्र यद्यपि प्रकरणवशादितिकर्त्तव्यतात्मकस्य ग्रहणस्य यागसंबन्धः कथमपि भवतीत्यवधार्यते तथापि देवतानामन्यसंयुक्तत्वादक्रियारूपत्वाच्च न प्रकरणेन यागार्थत्वं विज्ञायतइत्यवश्यं यागसंबन्धनिरपेक्षं तावद्ग्रहणं प्रतिप्रयोजनं कल्प्यमित्यदृष्टकल्पनमापद्यते । तस्मिंस्तु शास्त्रवेलायामवधारिते यद्यनुष्ठानकाले दृष्टमप्यनुनिष्पादि भवति केन तन्निवार्यते । न तु तेन शास्त्रप्रवृत्तिः प्रतिबध्यते। तेन प्रतिवाक्यं देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । तत्र न च यत्समित्संबन्धेन क्रियते तत् तनूनपात्संबन्धेनेत्यनेन न्यायेन भेदेन श्रुता देवता ग्रहणसंबद्धा नोपपद्यते यदि ग्रहणं नावर्त्तते इति प्रतिदेवतं सोमो ग्रहीतव्यः । एष तावत्सूत्रार्थः । तद्भेदाद्देवतासंयोगभेदाद् ग्रहणकर्मणोऽभ्यासो देवतासंयुक्तग्रहणसंस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि संयोगान्तरश्रवणमननुष्ठीयमानमनर्थकं स्यात्। तेन ग्रहणस्य भेदः संस्कार्यं द्रव्यं प्रति गुणभावात्॥ एतद्देवतावन्ति ग्रहणानि यागप्रक्रमात्मकत्वान्न यागादृते देवतार्थं द्रव्यं संस्कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्येवमपेक्षिते भविष्यति कश्चिद्यागो य एतानि द्रव्याणि देवतासंबन्धमापादयिष्यतीति ।

यागोपि चाविज्ञातदेवताकः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्देवतामलभमानः प्रकरणस्य चेदृशे वस्तुन्यक्रियात्मके व्यापाराभावाद् ग्रहणेषु तावद्विनियोजकं भवति। तानि चापर्यायविधानाङ्गिन्नादृष्टसंबन्धित्वाच्च युगपद्गृह्यन्ते तद्वशेन देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः॥ ननु प्रकरणगृहीतानामप्येकार्थानां पुरोडाशविभागमन्त्रप्रभृतीनामिष्यतएव विकल्पः, सत्यमिष्टो न तु तत्र प्रकरणं केवलं व्याप्रियते। लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्रत्येकं विभागाङ्गत्वे विज्ञाते दर्शपूर्णमासविभागार्थत्वमात्रं प्रकरणाद्भवति विभागान्तरेष्वानर्थक्यात्। तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासौ समुच्चयेन गृहीतौ तथापि न विभागद्वारनिरपेक्षयोः सामर्थ्यमस्ति यच्च द्वारं तद्विकल्पेनावरुद्धं न समुच्चयगम्यम्, इह पुनर्विपरीतमेतत्। यान्येव हि द्वाराणि ग्रहणानि तेष्वेव देवताः समुच्चिताः। तत्र प्रत्येकं ग्रहणयोग्योपि द्वारसमर्पणवशेन प्रवर्त्तमानः किमिदानीं करिष्यति। ननु ग्रहणानामपि प्रत्येकं द्रव्यप्रकल्पनरूपेण देवतासमर्पणेन च प्रधानोपकारसामर्थ्यमस्तीति विभागमन्त्रवद्विकल्पेन भवितव्यम्। भवेदेवं यदि पूर्वं नानादेवतो यागोऽवगतः स्यात्। ततस्तदर्थोयं द्रव्यप्रकल्पनभेद इत्यवगम्यते, न त्वसावेवमवगत इति प्रकल्पनभेदाम्नानमदृष्टार्थं विज्ञायते। अवश्यं च गुणात्मकल्पनानि भेत्तव्यानि, न ह्येकस्मिन्प्रकल्पने युगपत्पर्यायेण वा देवताः संकल्पयितुं शक्यन्ते। यौगपद्यं तावत्क्रमवर्त्तिन्या वाचा नैव शक्यम्, स्वदेवताभूत एव समुदायः संकल्पितः स्यात्। न हीन्द्रवाय्वादिसमुदाये देवतात्वं केनचिदुक्तं प्रतिपदोत्पन्नैस्तद्धितैः प्रत्येकं प्रतीयमानत्वात्। न च क्रमेणोद्देशः। कथम्॥

द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य देवतोद्देशचोदना ।
न चैकां देवतां मुक्त्वा तदुद्देशस्य संभवः ॥

यदि तु प्रागूर्ध्वं वा ग्रहणादुद्दिशेत् अचोदितमेव कुर्यात् ॥ किं च ॥

एतस्या इति संकल्प उद्देशो ऽत्राभिधीयते ।
अन्यस्मिन्क्रियमाणे च पूर्वस्तत्र विपद्यते ॥

यद् द्रव्यमिन्द्रवायुभ्यां दातव्यमिति संकल्पितं तस्य त्यक्तप्रायत्वादनीशो यजमानः कथमिव वक्ष्यति मित्रावरुणाभ्यामेतदेवेति ॥ तत्रैकामुद्दिश्य देवतान्तरसंकल्पे क्रियमाणे पूर्वदेवतातस्तद् द्रव्यमाच्छिन्नं स्यात् । पूर्वसंकल्पान्नोदनेन वा नैवोत्तरः पारमार्थिकत्वं प्रतिपद्यतइत्यसत्संव्यवहारमात्रमेवानुष्ठीयेत न चोदनार्थः ॥ तेनावश्यं यावद्दैवतं ग्रहणभेदः कर्त्तव्यः । किं च ॥

शक्यते चागृहीतेपि यत्र क्वचिदवस्थिते ।
द्रव्ये ऽस्मिन्देवतोद्देष्टुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥

देवतोद्देशस्त्वत्यागात्मको हि यागः । शक्यते च पूयमानावस्थेनापि सोमेन क्रयोत्तरकालं वा सर्वावस्थावियुक्तेनापि निर्वर्त्तयितुमित्यशेषोत्तरसंस्कारविधानमदृष्टार्थम् । यत्र तु पुरोडाशादि द्रव्यं चोद्यते तत्र यावदवहन्त्यादिविधानं तत्सर्वं तन्निष्पत्त्यर्थत्वाद् दृष्टार्थं भवति । न च(१) ग्रहचमसस्थेन सोमेन यष्टव्यमित्युत्पत्तिचोदना लतामात्रपर्यवसानात् । तेनात्मीयादृष्टभेदनिर्वृत्त्यर्थमपि ग्रहणानि समुच्चेतव्यानि ॥ दश मुष्टीर्मिमीतइति च प्रकरणे परिमाणं श्रुतम् । अतः सोमेन

(१) न चेहेति २ पु० पाठः ।

यजेतेत्येतद्वचनमेव विशेष्यते दशमुष्टिना सोमेन यजेतेति ॥ स च नियतपरिमाणेनोदकेनाभिषुतो ऽल्पपरिमाणेषु भिन्नेषु ग्रहचमसेषु न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते ग्रहीतुमिति भेदेन गृह्यते । तथावस्थेन च यागो निर्वर्त्तयितव्यः । सोऽप्यनभ्यस्तः तथा ऽवस्थितं न शक्नोति सर्वं संभावयितु,मिति प्रयोजनवशेनाभ्यस्यते तेन तत्रापि सूत्रम् । तद्भेदात्प्रकल्पितसोमभेदाद्यागकर्मणो ऽभ्यासः स्वीकृतद्रव्यपृथक्त्वादशेषमत्यज्यमानमनर्थकं स्यात् । अत उत्पत्तौ सकृच्छ्रुतस्यापि वाक्यान्तरप्रकल्पितावस्थौत्पत्तिकद्रव्यगुणत्ववशेनानुष्ठानभेदः । तद्धि द्रव्यमवश्यं यथागृहीतमेव दातव्यं पुनरेकीकरणे पूर्वकृतग्रहणभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च यथासंकल्पिताः स्वैर्भागैर्देवताः संबध्येरन् । न च त्यागकाले सर्वाः संकल्पयितुं शक्यन्ते येनाभ्यासभीतैः सर्वोद्देशेन सकृदेव सर्वं द्रव्यं मिश्रीकृतं दीयेत तथा कृतेपि च भागसंकरः प्राप्नोत्येव । प्रकल्पिते च भागनानात्वे वचनादृते ऽवश्यं परिहार्या संकरापत्तिः ॥ तस्माद्यथासंकल्पितस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चये सत्युपपन्नमेतत् । दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णात्याश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति तेन सिद्धमेककर्मत्वं प्रयोजनम् । पूर्वपक्षे सोमविकारेष्वेकस्यैव ग्रहस्य धर्मैः सकृदनुष्ठानेन भवितव्यम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतितुल्यमेवानुष्ठानमिति ॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २० ॥

गतो ऽभ्यासापवादप्रसङ्गः(१) संख्यया भेद इदानीमभिधी-यते । तत्र तिस्र आहुतीर्जुहोति द्वादश द्वादशानि जुहोती-त्येवमादयः उत्पद्यमानकर्मसामानाधिकरण्यचोदिताः स्वसं-ख्यायुक्ता उदाहर्त्तव्याः । सकृज्जुहोतिश्रवणात्कर्मैकत्वे सति संख्यानुग्रहो ऽभ्यासेन भविष्यतीति प्राप्ते ऽभिधातव्यम् । उ-त्पद्यमानस्यैवात्र होमस्य संख्यासंबन्धः श्रूयते नोत्पन्नस्य प-श्चादेकादश प्रयाजानितिवत् । न च पृथक्त्वेन विना संख्या-या आत्मलाभः संभवति । न चाभ्यासपूरिता संख्या समञ्ज-सा भवति अगत्या हि सा नियतपरिमाणप्रयाजोपसदादि-विषयत्वेनाश्रयिष्यते । संभवति चात्र प्रागनवधारितसंख्या-न्तरत्वात् स्वत(२) एव भेदः । तस्मात्कर्मपृथक्त्वनिवेशिन्यैवैषा नाभ्यासपृथक्त्वाश्रया ऽश्रयितव्या । तथा च वक्ष्यत्यागमा(३)-द्वा ऽभ्यासस्याश्रुतत्वादिति । ननु च जुहोतिशब्दात्प्रथममेको होमो ऽवधारित इत्यभ्यासेन पूरणमेव प्राप्नोति । न, जुहोति-शब्दाभिहितस्य कर्मणो ऽसत्त्वभूतत्वेनासंख्यत्वात् । या हि तत्र जुहोतिपदे संख्या कर्त्तुः खलु सा भविष्यति न भावनाधा-त्वर्थयोः । तत्र सकृदाम्नानवशादर्थादेकसंख्यं होममुत्प्रेक्षितु-मारभमाण एव स्ववाक्यश्रुतया संख्यया वार्यमाणस्तत्परिच्छि-न्नमेवाङ्गीकुर्वंन्स्वरूपभेदं सर्वत्र प्रतिपद्यते । तस्मात्कर्मभेद इति । यत्तु भाष्यकारेण सप्तदश प्राजापत्यानित्युदाहृतं तत्र द्रव्यगतापि संख्या कर्मभेदं करोतीत्येतद् दुष्प्रतिपादं प्रतिपा-

---

(१) प्रसङ्गविचारइति २ पु० पाठः ।

(२) स्वरूपत इति २ पु० पाठः ।

(३) आगमो वेति २ पु० पाठः ।

इत्यामीत्यनेनैवाभिप्रायेण । कुतः संशयः । उच्यते ॥

किं त्वयं तद्धितान्तानामेकशेषः कृतो भवेत् ।
किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धितसंगतिः ॥

यदि प्रजापतिरेतेषां देवतेति कृतैकशेषेण सर्वनाम्ना निर्दिश्य तद्धितः क्रियते । तत एक एव संबन्धः सप्तदशानां द्रव्याणामेकस्याश्च देवताया इत्येककर्मत्वम् । अथ तु प्रजापतिर्देवता ऽस्येति प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्य प्राजापत्या इति सरूपैकशेषः क्रियते ततः सप्तदशैव द्रव्यदेवतासंयोगाः पृथक्प्रदर्शिता इति प्रतिसंयोगं यागानुमानात्कर्मभेदः । किं तावत्प्राप्तम् । एककर्मेति । कुतः ॥

प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेत् ॥

यो हि प्राजापत्यः प्राजापत्यश्चेत्येवमेकशेषं करोति तेनोभयोः प्रकृतिप्रत्यययोरसावभ्युपगतो भवति तस्य च निमित्तं बहुवचनान्यथानुपपत्तिः । न च तत्प्रातिपदिके बहुवचनमुपलभ्यते येन तस्याप्येकशेषः क्रियते । न च तदेकशेषमन्तरेण प्रत्ययार्थस्य दर्शयितुं न शक्यते । विगृह्यमाणवेलायां सर्वनाम्ना कथ्यमानत्वात् । तस्मात्सकृच्छ्रुत एव प्रजापतिर्बहुभिर्द्रव्यैः संबध्यते । किं च ॥

कर्माण्यश्रूयमाणानि तदपूर्वाणि चाऽत्र मे ।
न कल्प्यानि भविष्यन्ति सिद्धेर्थे लोककल्पनात् ॥

कृत्वापि हि तद्धितान्तेनैव चैकशेषं न तावन्मात्रेण मुच्यते पुनरदृष्टाश्रुतानि कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि, न च तानि यथेष्टं कल्पयितुं लभ्यन्त इत्युक्तं शब्दान्तराधिकरणे । य-

न्मात्रेण विना चोदितद्रव्ये(१) देवतासंबन्धानुपपत्तिः तन्मात्रमेवादृष्टाश्रुतमर्थापत्त्या कल्पयितुं शक्यते नान्यत् । तेनाभ्यधिकं न लभ्यते । अवश्यं ह्येकादिक्रमेण सप्तदश कर्माण्यपूर्वाणि च कल्पयितव्यानि । तत्र प्रथमकल्पनेनैवानुष्ठानतन्त्रत्ववदगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वद्रव्याणि यागवन्ति जातानीति नोपरिष्टाद्गन्तुं शक्यते, किं च ॥

न चान्यभेदेनान्यस्य भेदो भवितुमर्हति ।
हृदयाद्यवदानानां न भेदात्कर्म भिद्यते ॥

यदि हि द्रव्यभेदात्क्रियाणां भेदः स्यात् । ततो हृदयादिभेदेन द्रव्यवदानभेदेनापि वा भेदः स्यात् । न चार्हति भवितुं वक्ष्यति ह्यपि वा व्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्चेति । प्रकृतौ च कृत्स्ने पशौ यागसाधनत्वेन चोदिते तथैवोत्सृष्टव्ये प्राप्ते हृदयाद्येकादशावदानप्रकृतित्वेन पशुना यागः साधयितव्य इति वाक्यान्तरवशादवगम्यते । तेनासौ पशोर्धर्मो न यागस्य । इहापि सप्तदशानां यागसाधनत्वे ऽवगते ऽतिदेशेन प्रत्येकं सर्वधर्माः प्राप्यन्त इत्येको ऽपि यागः सप्तदशावदानगणानतिदेशेन गृह्णन्न विहन्यते । तस्मादेकं कर्मेति प्राप्त उच्यते ॥

एककर्मत्वपक्षे स्यादेक एवात्र चोदकः ।
ततश्चैकगणप्राप्त्या न सर्वपशुसंग्रहः ॥

न ह्येतदेतावत्येव वाक्यं पर्यवस्यति प्राजापत्यान्पशूनिति, किं तर्हि प्रकृतिवदित्यपरो वाक्यशेषः । एककर्मत्वे चात्र सवनीयः प्रकृतिर्भवेत् । तत्र चैको ऽवदानगणो यागस्य(२) साधन-

(१) चोदितद्रव्ये देयतेति समस्तः २ पु० पाठः ।
(२) अवदानगणः साधनमिति २ पु० पाठः ।

मासीदित्यत्राप्येक एव प्राप्नोति, सोपि विवक्षितैकसंख्यपशु-
निष्पन्न आसीदिति तादृगेव कर्त्तव्यः। ततश्चैकेनैव पशुना सि-
द्धत्वान्न पश्वन्तराणि प्रजापतिना संबध्यन्ते इति स्वपदोपात्तं ब-
हुत्वं वाक्यप्राप्तं च सप्तदशत्वमुभयमपि नानुष्ठीयेत। यदा तु
सप्तदश यागा इति बुद्धिः क्रियते तदा प्रतिकर्मावसायिभिश्चो-
दकैस्तावन्त एवावदानगणाः प्राप्यन्ते, तत्सिद्ध्यर्थं चाश्रुतानाम-
पि सप्तदशानां पशूनामागमः क्रियते, किं पुनः श्रुतानामुपा-
दानम्। ननु च प्रत्यक्षं यागैकत्वमुत्सृज्य न युक्तमानुमानिक-
चोदकानुरोधेन नानात्वं कल्पयितुं, पश्य।

यागोपदेशवेलायामेकानेकत्वकल्पना।
तदशेनातिदेशस्य नोपदेशस्तदाश्रयः॥

उत्पत्तिवेलायां हि कर्मणामेकानेकत्वनिर्णयो भवति उत्प-
त्तिश्च सर्वत्रोपदेशेन गम्यते नातिदेशेन। न ह्यनुत्पन्ने कर्मणि
कथंभावो भवति, न च तस्मिन्नसत्यतिदेशः प्रवर्तते। तस्माच्चि-
रप्रवृत्तभेदाभेदज्ञानावसरभावित्वान्नातिदेशवशेन भेदज्ञानं यु-
क्तम्। अत्रोच्यते॥

संदिग्धे वाक्यशेषेभ्यो निर्णयः प्राक्समर्थितः।
सामर्थ्याच्च तदत्रास्ति द्वयनिर्णयकारणम्॥

नात्रास्माभिरतिदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारितः, केन तर्हि, प्रा-
जापत्यानित्युपदेशेनैव। स तु द्रव्यदेवतायजिसद्भावमात्ररूपेण
निर्णीतः परिमाणं प्रत्यनिश्चितसामर्थ्यविशेषः प्रागुपदिष्टसंदि-
ह्यमानैकशेषतद्धितपौर्वापर्यरूपः सन्नतिदेशात्मकेन वाक्यशे-
षेण तद्ग्रहणानुरूपसामर्थ्येन च निर्णीयते। यद्यपि च पश्चा-
त्तनोऽतिदेशस्तथापि सोऽत्र भविष्यतीत्यादित एव ज्ञात्वा

तदविरुद्धार्थवृत्तित्वमुपदेशस्याध्यवसीयते । ततश्च यद्यपि प्रजापतिर्देवतैषामिति विगृह्य वाक्यार्थान्वयनं प्रक्रम्यते तथाप्यन्ते विसंवाददर्शनात् भ्रान्त्या मयासौ विग्रहः कृत इति न बुद्धिपूर्व्वकारी नाध्यवस्यति । न चात्रैष प्रकारोस्ति येनातिदेश एव पूर्वज्ञानानुरोधेन प्रवर्त्तेत । न ह्यसौ प्रकृतावपद्यमाना(१)न्सप्तदशावदानगणानेकस्मिन्कर्मणि ज्ञापयितुं समर्थः । नाप्येकस्यैव गणस्य सप्तदश प्रकृतिद्रव्याणि, न वासौ संदिग्धो येनोपदेशान्निर्णीयेत । न च संदेहावस्थत्वादुपदेशेनैकान्तिकोऽतिदेशस्य विरोधः येनैकगणप्राप्तिर्बाध्येत । न ह्येककर्मत्वमुपदिष्टं, सर्वत्र चाविरोधसंभवे विरोधो नाश्रीयते । शक्यते चात्र कर्मबहुत्वाभ्युपगमेनाविरोधः संपादयितुं, तस्मादेवमुपदेशवचनं व्यज्यते प्रजापतिर्देवताऽस्येति विगृह्य सप्तदशानां तन्त्रेणोच्चारणम् । ततश्चाग्नेयाग्नीषोमीयादिवदेव भिन्नैर्देवतासंयोगैर्भिन्ना यागाश्चोद्यन्ते । यदुक्तं, भवति पशोरयं धर्म एकादशावदानं(२) नाम, स चैककर्मत्वेपि प्रतिपशु भेत्स्यतइति । तदयुक्तम् । कुतः ।

न हि द्रव्यकथंभावादतिदेशोऽत्र कल्पते ।
कर्माङ्गतः कथंभावः कर्मधर्मान्प्रतीच्छति ॥

प्राजापत्यपशुयागेन भावयेत्कथमिति ह्यपेक्ष्यते, न पशुना कथमिति, त्यज्यमानत्वेन द्रव्यस्य ज्ञातप्रकारत्वात् । प्रकृतावपि चैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाध्यत्वं यागधर्मः । न पशोर्निष्फलत्वात् । तद्धर्मत्वपक्षे ह्यवदानैरसौ संस्क्रियेत

---

(१) अविद्यमानानिति २ पु० पाठः ।

(२) एकादशावदानगणप्रदानमिति २ पु० पाठः ।

न च तेन(२) प्रयोजनं विनाश्रितत्वात्। यागेन तु सिद्धेनार्थस्तत्संबन्धिना ऽपूर्वेण वेति सर्वमिदं तन्निर्वृत्तिप्रकारत्वेनाश्रीयते। तस्मान्नैको यागोनेकगणं समर्थो ग्रहीतुम्। न च तदग्रहे ऽनेकपशुग्रहणम्। यद्यपि चावदानप्रकृतेरेकत्वं सप्तदशसंख्यया बाध्यतइति नानापशुनिष्पन्न एक एव गणो गृह्यतामिति बुद्धिर्भवेत् तथाप्येकादश पशव उपयुज्येरन् न सप्तदश। न त्वेकस्मिन्नपि यागे सप्तदशभिरवदानगणैर्यज्यतइत्यनेकादृष्टकल्पनाभयात्पशुशब्देनावदानगणं यागप्रत्यासत्तेर्लक्षयित्वा तत्परिच्छेदार्था सप्तदशसंख्या विधास्यतइति मन्यते। नैतदेवं लक्षणाकारणाभावात्। न ह्यसति विरोधे लक्षणा युक्ता तेनैतत्संकटमापद्यते। सप्तदश पशवः कर्त्तव्याः एकेन चावदानगणेनैकपशुनिष्पन्नेनैको यागः साधयितव्य इति। न चैतत्कथं चिदनुष्ठानं(३) शक्यम्। अथान्यत्रापि श्रुता संख्यान्यत्रापि नीयते ततो ऽपूर्वप्रत्यासन्नतरेषु वरं यागेष्वेव कल्पिता। न चाविरोधसंभवात्किं चिदपि चोदकस्य बाधनीयमित्युक्तम्। प्रमाणवशाच्चानेकादृष्टकल्पनापि निर्दोषा। कृत्स्नवाक्यगमनिकार्थं शङ्काभिप्रायाद्युपन्यासः। एतदुक्तं भवति। ये सप्तदशवर्णादिभेदभिन्नाः पशवस्तेषां कश्चित्प्राजापत्यः कर्त्तव्य इति तत्राह। ते हि श्यामास्तूपराः(१) श्रूयन्ते तस्मात्सप्तदश यागा इति। प्रयोजनं यद्यपि पूर्वपक्षवादिनो नाभिप्रेतं तथाप्येकस्यैव साक्षाद्यागसाधनत्वमितरे तत्संख्यासंपादनार्थमुपादीयन्त इत्येकस्माद-

(१) संस्कृतेनेत्यधिकः २ पु० पाठः।

(२) अनुष्ठातुमिति २ पु० पाठः।

(३) एकरूपा इत्यधिकं पु २ पाठः।

वदातव्यम्। तद्विनाशे चेतरेप्यावर्त्तेरन्। अथ वा ऽर्द्धकृतेषु संस्कारेषु य एव नष्टस्तत्रैव समस्तानामावृत्तिः । ननु च यथैव सप्तदशसु यागेषु सह क्रियमाणेषु एकविनाशे सत्यद्वर्गणे तु यस्मिन्नवच्छेद इत्यनेन न्यायेनेतरेषु प्रतीच्यमाणेषु स एवावर्त्तते तथैव द्रव्यसाहित्येपि स्यात्। नैतदेवं, तथाहि सप्तदशसंख्यैकार्थसमवायि व्यासङ्गि यागसाधनत्वमिति ताद्दशस्यैवोपाकरणादिभिर्भवितव्यम्। तत्र यदेव द्रव्यं नष्टं तेनैव विना यथाश्रुतसाधनविनाशो जात इति सर्वे संस्कारास्तिष्ठत्स्वपि द्रव्येषु साधनात्प्रच्युता इति पुनरादित एव कर्त्तव्याः । तथा यस्याप्यभिनवानीतस्य ते क्रियन्ते तस्यापि ते साधनभूतस्य श्रुताः । न च सप्तदशत्वेन विनास्य साधनत्वमस्तीति तत्सिद्धये ऽवश्यमितरे ऽप्यपेक्षितव्या इति। सिद्धान्ते त्वन्योन्यनिरपेक्षसाधनत्वशक्तियुक्तानां सहप्रयोगमात्रं क्रियते इत्युपपन्ना तन्मात्रावृत्तिः। नन्वेवं सति पूर्वपक्षन्यायेन स्तोत्रशस्त्रेषु तां चतुर्भिरादत्ते इत्यादिषु चैकमन्त्रविनाशे समस्तावृत्तिः प्राप्नोति । न, तत्र प्रत्येकं साधनत्वे सति वचनेन समुच्चयाश्रयणात् । यत्कुर्वाणा हि ते मन्त्राः स्तोत्रादीनि साधयन्ति तत्रैषां प्रत्येकाकाङ्क्षानिवर्त्तनसामर्थ्यम्। अन्यथा ह्येकमन्त्रतैव स्यात् । भिन्नैरेव च प्रात्यात्मिकैर्मन्त्रकार्यैः संहत्य कार्यान्तरमारभ्यते न मन्त्रेषु व्यासङ्गि साधनत्वम् । पशूनां तु व्यासङ्गीत्युक्तम्। मन्त्रकार्याणां तर्हि संहत्यकारित्वादेकविनाशे समस्तावृत्तिः स्यात्। नैतदस्ति साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावात् । साधनेष्वेव पुरुषस्य व्यापार इति तद्विनाशानुरोधेनैवानुष्ठानमिति विशेषः ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

बहुविचारत्वाद् गुणप्रकरणभेदावुपेक्ष्य संज्ञा तावदुदाह्रियते। तत्राथैष ज्योतिरित्यादिष्वथशब्दैषशब्दयोगपूर्वप्रकृतापेक्षत्वात्प्रकृतत्वान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनदौर्बल्यादिकस्यापि च दाक्षायणयज्ञादिवद्वक्ष्यमाणेन गुणयोगेनानेकनामधेयत्वसिद्धेः। न च गुणफलसंबन्धपरे वाक्ये सति कर्मान्तरं कर्मानुसारि चापूर्वं तत्सिद्ध्यर्थानि चात्यन्ताश्रुतेतिकर्त्तव्यतादीनि कल्पितानि भविष्यन्ति। कथंभावापेक्षया च ज्योतिष्टोमः सहस्रदक्षिणादि गृह्णन् वारितो भविष्यति। न च कर्मान्तरविधावथशब्देन पूर्वापेक्षेण किंचित्फलमस्ति। न हि क्रतुः क्रत्वन्तरमपेक्षते। न च क्रतूनां क्रमविवक्षेति वक्ष्यामः। तेन क्रमार्थमपि नाथशब्दश्रवणम्। न च संज्ञा भावनां ब्रवीति। नापि धात्वर्थो यजत्यादिवत्तदुपश्लिष्टः येन तद्भेदबुद्धिः स्यात्। न चेयं विधात्री श्रुतिर्येन विहिते कर्मान्तरे पुरुषं प्रवर्त्तयेत्। न चाप्रवर्त्तिते पुरुषे भेदः प्रतीतोऽपि ग्रहैकत्ववद्विवक्ष्यते। यस्त्वत्र विधायकः स गुणाद्याक्षेपान्न कर्मस्वरूपे निपतति। न चेदसावाक्षिप्तस्ततो ऽभ्यासादेव भेदः स्यात् न संज्ञातः। फलसंबन्धोऽपि च संनिधौ त्वविभागादित्यनेन न्यायेन न कर्मान्तरबुद्धिं करोति। यदा दधिगोदोहनादिवत्प्रकृतकर्माश्रयात्सहस्रदक्षिणादेर्गुणादेवैतत्फलमित्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वम्। ज्योतिरादिषु त्वयमपरो विशेषः यत् ज्योतिष्टोमनामैकदेशत्वेन तद्बुद्ध्यनपायः। तथा वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति तत्र तत्र प्रयोगो दृश्यते। तस्माच्छब्दान्तराभ्याससंख्यापूर्वकर्मायोग्यगुणप्रकर-

णान्तराणामभावादभेद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

अनुक्ते कर्मशब्दे या संज्ञा पूर्वं प्रवर्त्तते ।
न वस्त्वन्तरबुद्धेः सा कथं चिदपनीयते ॥

या ह्युत्पन्ने पूर्वोच्चारिते आख्यातशब्दे संज्ञा प्रवर्त्तते सा पूर्वमेवाख्यातेन भेदाभेदयोरन्यतरत्र निश्चये कृते पश्चात्प्रवर्त्तमाना न भिन्द्यात् । इयं पुनरुत्पत्स्यमानसंयुक्ता संख्यावच्च पृथक्त्वनिवेशिनी । कथम् । सर्वत्रैव तावदनेकार्थानेकशब्दयोरन्याय्यत्वादर्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरमपेक्षते संज्ञान्तरदर्शनाच्चार्थान्तरत्वं, तच्चोभयमपि बलीयसस्तद्बाधकप्रत्यभिज्ञानाद्बाध्यते । यावत्तु तादृग्बाधकविज्ञानं नास्ति तावदनपोदितमौत्सर्गिकं भेदज्ञानमास्ते । तदिह पूर्वप्रस्तुतज्योतिष्टोमविलक्षणमनन्तरम् अथैष गौरिति संज्ञान्तरमुच्चार्यमाणमेव पूर्वसंबन्धानुभवाद्दते तत्र बुद्धिमनादधदात्मानुरञ्जितप्रत्याय्यार्थान्तरबुद्धिं करोति । तत्र प्रागूर्ध्वं वा संज्ञी स्यादित्यन्विष्यमाणे यावन्तः प्रागुच्चारिता यजतयस्ते सर्वे ज्योतिष्टोमबुद्धावविच्छिन्नायां प्रवृत्तत्वात्तद्विषयत्वेनावधारिता नार्थान्तरत्वं संज्ञान्तरभाक्त्वं वा लभन्ते । यस्तु प्रस्तूयमानः स यद्यपि फलगुणोपबन्धादन्यत्र व्यापृते विधायके तदंशेन न भिद्यते तथाप्यसंबद्धपदव्यवायन्यायेन गोशब्दे पूर्वत्रानिविशमाने तद्बुद्धावननुषज्यमानायां प्रकरणविच्छेदे जाते ऽर्थान्तरकलुषितायां च बुद्धौ निपतत्संज्ञान्तरावरुद्धं च ज्योतिष्टोमं गन्तुमशक्नुवन्विच्छिन्नानुसंधानादर्थान्तरे वर्त्तते । तथा हि ॥

संज्ञानदीव्यवच्छिन्नो यजिः पूर्वं न गच्छति ।
न च पूर्वस्तमित्येवं बलादर्थान्तरं गतः ॥

एवं च सत्यर्थशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षणानन्तर्याद्यसंभवात्क-र्मान्तराधिकारार्थ एवावगम्यते । एषशब्दोपि संनिहितप्रत्यक्ष-वचनः सन्यथैव च पूर्वप्रकृते तद्रूपत्वाद्वर्तते तथोत्तरे प्रस्तूय-मानेपीत्यविशेषः । प्रकृतविच्छेदाप्रकृतप्रक्रिये च संज्ञाश्रुतिव-शादाश्रीयमाणे निर्दोषे । नासामिमाः पुनः श्रुतय इति प्रथमो-च्चारितत्वान्नैव पुनः श्रुतित्वाशङ्कास्तीत्येवं वर्ण्यते । नोत्पन्ने क-र्मणि पुनः श्रूयन्त इत्यभिप्रायः । समस्तमेव च वाक्यमनर्थकं भवेत् । अथैष ज्योतिरिति ह्यनुक्तापि शक्यन्ते सहस्रदक्षि-णादयो गुणा विधातुम् । कर्मैकत्वपक्षे च द्वादशशतप्रभृतीनां सहस्रदक्षिणादीनां च तुल्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात्, स चान्या-य्यः । कर्मान्तरत्वे तु नैष दोषः । न च गुणात्फलमवसीयते सं-ज्ञाविच्छिन्नाश्रयभानासंभवात्(१) । प्रस्तूयमानकर्मसंबन्धस्य सं-ज्ञागुणफलादीनां वाक्येन, पूर्वकर्मसंबन्धः प्रकरणेन । तस्मादपि कर्मान्तरम् । न च ज्योतिरादीनां ज्योतिष्टोमावयवत्वम् । न हि कण्वरथन्तरावयवो रथन्तरमिति निश्चीयते । यत्तु वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति प्रयोगो दृष्ट इति स प्रमाणान्तरावगमव-शाद्गौण इति द्रष्टव्यम् । न चेह तादृक्प्रमाणान्तरमस्ति येन तद्विषयत्वमवगम्येत । योपि त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयो-गः सोपि तत्रैव वाक्ये सामानाधिकरण्यादौपचारिक इति न सर्वत्र लभ्यते । तथा हि ॥

सिंहशब्दः क चिद्गौणो माणवादौ निरूपितः ।
नारण्ये श्रूयमाणोपि तदर्थः परिगृह्यते ॥

तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहात्कर्मेदिका संज्ञेति सिद्धम् ॥

---

(१) लाभासंभवादिति २ पु० पाठः ।

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

अतः परं प्राक् प्रकरणभेदाद् गुणनिमित्तो भेदाभेदविचारो वर्त्तिष्यते । चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यदेवतासंयोगानुमितं यागं विधायोच्यते वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्र संदेहः । किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिः उतानेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यागान्तरं कल्प्यते । तत्रोभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वत्र विधीयते इति पक्षः संभवन्नपि नोपन्यस्तः । प्रमाणान्तरप्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानस्य पौर्णमास्यधिकरणे निराकृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केवलं किं पूर्वस्मिन्कर्मणि तया च देवतया संबध्यते, उत देवतान्तरेण यागान्तरेण चापूर्वेण संबध्यतइति । किं प्राप्तम् पूर्वत्रैव वाजिनगुणविधानमिति । कुतः ॥

अनन्तरोपदिष्टेन वाजेनान्नेन वाजिनः ।
विश्वे देवाः प्रतीयन्ते तच्च कर्मेह वाजिनम् ॥

वाजिनो नाम के चन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः । न चाप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थं निष्पादयन्ति । सर्वत्र समुदायप्रसिद्धावलभ्यमानायामवयवप्रसिद्धिर्गृह्यते । तदिह वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन वाक्येनामिक्षावत्तया वाजिनो विश्वे देवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेनावगम्यमाना न शक्याः परित्यक्तुम् । ते च तेन पूर्वानुमितेन यागेनानुरक्तास्तत्र वाजिनसंयोगान्यथानुपपत्त्या यागे कल्प्यमाने वाजिपदोपात्तयागातिक्रमकारणाभावात् तत्सद्भावे चान्यविषयार्थापत्त्यनुत्थानात्स एव यागः तद्देवा-

पूर्वं सैव देवतेति निश्चयात् न व्यतिरिक्तकल्पनं लभ्यते । तस्मा-त्तत्रैव कर्मण्यामिक्षावाजिनयोर्विकल्पः समुच्चयो वा । सत्यपि चोत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वे निष्कृष्य यागं गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदेवतासंयोगानुमितत्वादसौ न निष्कृष्टः श्रुतस्तथापि क्रियात्मनास्त्येवानुमानिकी व्यतिरेकबुद्धिः । यागपदमेव वाचानुमीयते । तदामिक्षापरित्यागेऽपि न विनश्यति वाजि-शब्दोऽपि च तदनुमितयागप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्चार्यते । न हि तन्नि-रपेक्षो वाजिवाजिनसंबन्धोऽवकल्पते । कारकाणां परस्पर-संबन्धाभावात् । तस्मान्न कर्मान्तरमिति । अत्राभिधीयते ॥

गुणान्तरावरुद्धत्वात्पूर्वकर्मण्यसंभवात् ।
क्रियान्तरमतिं कुर्यादात्मसंगतये गुणः ॥

अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगानर्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । वाक्ययोः समत्वादितरेतरनिरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगावात्मविरोधेनान्योन्यावकाशमप्रयच्छन्तौ पृथक्कर्मणी विधत्तः । सत्यं पूर्वत्रासंभवन्गुणोऽन्यत्कल्पयति । कथं नु पूर्वकर्मणा तद्देवतया वा वाजिनं न संबध्यते । तत्कार्यवर्तिगुणा-वरोधात् । कथं न समुच्चयः । एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति हि स्थास्यत्येतत् । विकल्प एवास्त्विति चेत् । नातुल्यबलत्वात् । तद्दर्शयति श्रुत्या विश्वेषां देवानां तदुपात्तस्य च कर्मणः आमि-क्षासंबन्धः वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन । सर्वत्रैव तावत् ॥

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते ।
देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

आह(१) । मन्त्रस्य तावदविधायकत्वात् लिङ्गवच्छ्रुतितो दौ-

(१) आहेति २ पु० नास्ति ।

बेत्वं भवेत् चतुर्थीतद्धितयोस्तु को विशेष इति वक्तव्यम्। तदु-च्यते ॥

देवतासंगतिः श्रुत्या तद्धितान्तात्प्रतीयते ।
चतुर्थ्यन्तात्तु वाक्येन पदद्वयसमीपतः ॥

वैश्वदेवीति हि श्रुत्यैव देवतासंबन्धः प्रतीतः(१) । इतरत्र तु वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयसामीप्याद्गम्यते । नन्विहाप्या-मिक्षापदसंनिधानवशेनैव द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयतइति तु-ल्यं वाक्यगम्यत्वं भवेत् । अथ वैश्वदेवीति श्रुत्या देवतात्वं वा-क्येन द्रव्यसंबन्धः स इहाप्यविशिष्टः । चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वे ऽ-भिहिते वाक्येन द्रव्यसंगतिमात्रकरणात् । अथ द्रव्यमात्रसं-बन्धे तद्धितान्तेनैव कृते विशेषमात्रमामिक्षापदसन्निधेर्भविष्य-तीत्युच्यते । तदप्यविशिष्टमितरत्रापि । वाजिभ्य इत्येकपदेनैव संप्रदानं ब्रुवता संप्रदेयादिना तदनुपपत्तेः सामान्याक्षेपे स-ति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमात्रप्रतीतेः । अपि च भवतु नाम तद्धितश्रुतेर्द्रव्यमात्रसंबन्धः । तत्तु द्रव्यमात्रं वाजिनेप्यवि-शिष्टमिति न विरुध्यते । विशेषयोस्त्वामिक्षावाजिनयोर्विरोधः । तयोश्चोभयत्र वाक्यगम्यसंबन्धत्वादविशेषः । तेन विकल्पः प्रा-प्नोत्येव । तदुच्यते ॥

नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते ।
अस्यशब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव देवता ॥

विश्वे देवा देवतास्या इति हि न सर्वनाम्ना द्रव्यसामान्य-मभिधीयते । किं तर्हि सन्निहितो विशेषः स एव व्यवहारक्षमः नानिरूपितं द्रव्यमात्रम् । अतः प्रातिपदिकेन योर्थ उपात्तः स

(१) प्रत्यायित इति २ पु० पाठः ।

प्रमाणान्तरगम्यस्य द्रव्यविशेषस्य देवतेत्येतत्तद्धितेन श्रुत्यैवोच्यते । ततस्तान्तर्णीतसंबन्धदेवतोपसर्जनद्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरनिरपेक्षेण तद्धितान्तेन पदेन निर्वर्त्तिते कः पुनरसौ द्रव्यविशेषो यस्य तद्धितेन देवतोक्तेत्यन्वेषणायामयमित्यामिक्षापदेनोपनीयते । तत्र यदा तावत्प्रागेव विशिष्टप्रत्ययात्संबन्धोभिहितः तदा न लक्ष्यमाणो भवति । अथापि प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थवृत्तयोरेव नैरन्तर्यादन्तराले संबन्धोवगम्यमानो भवति तथाप्यत्रैकपदस्थत्वात्पदद्वयसंनिधिगम्याद्वन्तीयान्विज्ञायमानः श्रौत इत्युच्यते । तेनैतौ द्वौ संबन्धावेको द्रव्यदेवतासंबन्धोऽपरो विशेषणविशेष्यभावः । तत्र पूर्वः श्रौतः उत्तरो वाक्यलक्षण इति विशेषः । अतश्च नैवात्र नीलोत्पलादिवदर्थद्वारं वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यत्वं, किं तर्हि ॥

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसांनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

नैवात्र तद्धितान्तेनैकोर्थोभिहितः । आमिक्षापदेनान्यः पश्चात्तयोर्विशेषणविशेष्यता, तद्धितान्तवाच्यस्य प्रथमप्रतीतेः । किं तर्हि तद्धितान्तस्यानुपयुक्ताभिधानशक्तेरेव प्रतीक्षमाणस्योपपदेन विषयदानमात्रं क्रियते । तेनामिक्षापदसन्निधिवशाद्वैश्वदेवीशब्द एव तामभिधत्ते । न चेदानीमामिक्षापदस्यानुवादत्वं, तेन विना तद्धितान्तस्य तद्विषयत्वाप्रतीतेः । न च वाक्यार्थत्वं, तद्धितान्तपदार्थस्य पृथगप्रसिद्धेः । न हि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थावगृहीत्वा वाक्यार्थः प्रतीयते तेनाभिधेयोपनयनमात्रकारित्वान्न तद्धितश्रुतेरामिक्षापदेनार्थविप्रकर्षः क्रियते । तथा चाह ।

श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाभिधीयते ।

तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाच्यता ॥

तेन यैवामिक्षा सैव देवतासंबन्धं यास्यतीत्येवमुक्ता सती वैश्वदेवीशब्देनोच्यते । तेन शब्दयोरेवात्र सामानाधिकरण्यं नार्थयोः । इतरत्र तु ॥

न प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः ।
न वास्य देवतायोग इति वाक्यात्प्रतीयते ॥

वाजिभ्य इति तु नात्र प्रातिपदिकेन विभक्त्या वोभाभ्यां वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संबन्धानामन्यतमदप्यभिधीयते । किं तर्हि प्रातिपदिकार्थः संप्रदानमित्येतावन्मात्रमित्युक्तम् । तत्र न कथं चिद् द्रव्यसंबन्धः पदेन्तर्गत इत्यवश्यं वाक्येनैव वाजिनपदसामीप्यात् प्रत्याययितव्यः । अपि च ।

यथैवास्यपदार्थोपि(१) तद्धितेन्तर्गतः स्मृतः ।
न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्येवं विधीयते ॥

सास्य देवतेत्यस्यपदार्थे देवतातद्धितो विधीयते नत्वेवं तत्संप्रदानमस्येति चतुर्थीं विधीयते, येनास्य पदार्थोप्युपादीयेत । किं तर्हि संप्रदानमात्रमेव तदभिधेयत्वेनोक्तं, तथा च प्रतीयते । तेन त्वन्यथानुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयम् आकाङ्क्षामात्रं केवलमुत्पाद्यते । न चैतावता ऽभिधेयत्वं भवति सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रसङ्गात् । आकाङ्क्षया त्वेतावत्क्रियते । येन पदान्तरोच्चारणे सति संबन्धो जायते । निराकाङ्क्षत्वे पुनः सोपि न स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वमुक्तं तथापि द्रव्यसंबन्धो वाक्येनैव । तत्र चास्माकं विवाद इति दुर्बलो वाजिनसंबन्धः । किं च ।

(१) अन्यपदार्थोपीति पु० २ पाठः ।

श्रुत्यर्थः सन्निकृष्टत्वं वाक्यार्थो विप्रकृष्टता ।
विप्रकृष्टप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥

सर्वप्रकारमामिक्षासंबन्धस्य सन्निकर्षलक्षणं श्रौतत्वम् । वाजिनसंबन्धे च विप्रकर्षाद्वाक्यीयत्वं, तद्यथा । यद्यपि तावद् द्रव्यविशेषस्य तद्धितो न ब्रूयाद्देवतात्वं तथापि सामान्यस्य तावद् ब्रवीति न चतुर्थ्यन्तेन सामान्यमप्युच्यतइति विशेषः । यत्तु सामान्यं वाजिनेप्यविरुद्धमिति तदयुक्तम् । वैश्वदेवीति हि स्त्रीप्रत्ययेन समानपदगतेनैव स्त्रीद्रव्यं किमपि सन्निहितमित्यवधार्यते । न च वाजिनस्य स्त्रीत्वं सन्निधिर्वास्तीति अनाश्रयणम् । अपि च ।

वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः ।
तत्र तत्सिद्धयेऽवश्यं दानाध्याहारकल्पना ॥

कर्त्तव्यतावचनमामिक्षावाक्येप्यध्याहारात्प्रयोगवचनाद्वा लब्धव्यमिति न पर्यनुयुज्यते । वाजिभ्यो वाजिनमिति तु ददातिमनध्याहृत्य न शक्यःसंबन्धः प्रत्येतुं यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति । कुतः ।

नाम्नां द्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा प्रतिपाद्यते ॥

न चात्र सामानाधिकरण्यं षष्ठीं च(१)पश्यामः । न च वाजिभ्य इति कारकविभक्तिः क्रियापदादन्येन संबध्यते न चेह तदुपात्तम् । तत्राध्याहारकल्पनादेको विप्रकर्षः । त्रिपदसंबन्धगौरवादपरः । इतरत्रापि यजिकल्पनादविशेष इति चेत् । न, तस्य संबन्धोत्तरकालानुमेयत्वा,द्वैश्वदेव्यामिक्षेति हि निष्पन्ने संबन्धे

(१) वेति २ पु० पाठः ।

यजिरनुमीयते न तदधीना संबन्धप्रतीतिः । तत्र तु परस्व-
त्वापादनासंभवात्स च भविष्यत्यर्थसंबन्धार्थम्, स्मादितस्तु द्र-
व्यदेवतापदैकवाक्यत्वसिद्धये ददातिरिति विशेषः । कल्पिते
च ददातौ कारकयोः परस्परसंबन्धाभावात्तेन तावत्सह संब-
न्धः । तत एकार्थत्वात्परस्परनियम इति विप्रकृष्टता । न त्वामि-
क्षायां तद्वत्किंचिदिति सन्निकर्षः । सत्यपि च वाजिवाजिन-
योः साक्षात्संबन्धे वैयधिकरण्याद्विप्रकृष्टत्वम् । वैश्वदेव्यामिक्षे-
ति तु सामानाधिकरण्यात्सन्निकृष्टता । तथा च वक्ष्यति सम-
र्थतराणि हि समानविभक्तीनि भवन्ति दुर्बलो विविभक्तिरि-
ति । किं च ।

संप्रदानत्वमात्रं च चतुर्थी वाजिनां वदेत् ।
देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्दूरेण वाजिने ॥

न हि तद्धितवद्देवतायां चतुर्थ्युत्पत्तिः स्मर्यते । क्व तर्हि, संप्र-
दाने । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वं, मा भूद्धिरण्यमात्रेयाय द-
दातीत्यत्रात्रेयो देवता । यदि च देवता संप्रदानं स्यात्ततो या-
गदानयोरभेद एव स्यात् । प्रतिग्रहे व्यापृतं च कारकं संप्रदानं
भवति न च देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वं संभवति । तेनावश्यं यः
संप्रदानत्वात्प्राग्भावी तदुद्देशः स चतुर्थ्या लक्षयितव्यः । यद्वा
परस्वत्वापादनसंबन्धोत्तरकालभाव्यैश्वर्यं तादात्म्यप्रसिद्धेर्दे-
वतात्वस्य । यद्यप्यनिराकरणात्मकसंप्रदानमेव देवतेत्यभ्युपग-
मस्तथापि सामान्येन व्यभिचारिविशेषलक्षणाद्विप्रकृष्टत्वम् ।
अपि च ।

चतुर्थीपञ्चमीरूपसंदेहाद्विप्रकृष्टता ।
तद्धितस्य त्वसंदेहान्न बुद्धिर्विप्रकृष्यते ॥

वाजिभ्य इति रूपसामान्यात्प्रसक्तं सद्यावत्पञ्चमीत्वमपनीय चतुर्थीत्वं साध्यते तावन्मतिविक्षेपः । ननु तद्धितेष्यनेकापत्याद्यर्थसंदेहात्तुल्यमेतत् । विषम उपन्यासः । शब्दसंदेहो मयोपन्यस्तः त्वया ऽर्थसंदेहः । सर्वथा तावत्तद्धितत्वमसंदिग्धम् । अर्थः पुनर्योग्यत्वादितरासंभवेन देवतात्मको निर्णेष्यते भवतस्तु निर्णीते ऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्थानेकत्वादुपपदकारकलक्षणसंदेहादस्त्येव विप्रकर्षः । तेनार्थसंदेह उभयोः समत्वान्नैकस्योद्यते शब्दसंदेहस्त्वसाधारणत्वाच्चोदितः । किं च ॥

आमिक्षोत्पद्यमानेन कर्मणा सह युज्यते ।
ततो वाक्यान्तरोपात्तमुत्पन्नेन तु वाजिनम् ॥

यथा चोत्पत्तिशिष्टस्य बलीयस्त्वं न च क्रियामात्रं निष्कृष्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते तथोक्तं चित्राधिकरणे वैश्वदेवाधिकरणे च । वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरणमपेक्षितव्यमपरं वाजिनवाक्येन । कुतः ।

द्रव्यदेवतसंबन्धो(१) यागमात्रमपेक्षते ।
आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणाद्भवेत् ॥

वाजिनं हि विना यागेन वाजिभिर्न संबध्यतइति किं चिद्यागमपेक्षते । तत्र यदामिक्षायागस्यैव तदप्यङ्गमिति कल्प्यते तत्प्रकरणात् । ततश्च यद्यपि वाक्येनैवामिक्षायागे विश्वे देवा विधीयन्ते तथाप्यन्यनिरपेक्षविहितत्वादामिक्षायाः प्रकरणसापेक्षवाक्यविहिताद्वाजिनाद्बलीयस्त्वं भवेदिति विशेषः । प्रकरणानपेक्षयागसंबन्धे चान्येषामिहाप्रतीतेरपूर्वयागः संबन्धीभवतीति भेदः । न चैवमादीनामनुपात्तपुरुषव्यापाराणामननुमि-

(१) संयोग इति २ पु० पाठः ।

ते यागे वाक्यान्तरापेक्षास्तीत्युक्तमाग्नेयादिषु ।

विश्वे देवाश्च रूढ्यैव संबध्यन्ते पयस्यया ।

वाजिनेन तु संबन्धो भवेदवयवानुगः ॥

वाजिन इति ह्यवयवप्रसिद्ध्या विश्वेदेवाः प्रत्याय्यन्ते । वाक्यार्थत्वाच्चावयवार्थौ समुच्चित्य संबन्धं कल्पयित्वा सा भवन्ती श्रुतिमात्रोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला भवतीति दुर्बलतरः संयोगो वाजिनस्य ।

वाजिशब्दोपि वा ऽश्वादौ सुनिरूढः स्वभावतः ।

क्लेशेनैव विना कार्याद्विश्वदेवेषु(१) वर्त्तते ॥

देवतात्वं नाम यस्यैव शब्देनोक्तं तस्यैव योग्यस्यायोगस्य वा भवतीति न जातिनिमित्तं, येनायं वाजिशब्दो बलादन्यत्र नीयेत । अतश्च वाजिशब्दोश्वानां देवतात्वं वदन्विना कार्येण दुर्बलया ऽवयवप्रसिद्ध्या विश्वदेवेषु कल्पतइति विप्रकर्षः ।

सत्यप्यवयवार्थे च वाजिन्यन्यापि देवता ।

पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशात्प्रकृतनिश्चयः ॥

सर्वे ह्यग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरन्नैर्वाजिनो विज्ञायन्ते । तत्रामिक्षायां तावदन्नशब्दः प्रयुक्तो न पुरोडाशादावित्येकः क्लेशः । पुनरपि चामिक्षामात्रग्रहणे सति वैश्वदेव्यामिक्षयैव तद्वतां ग्रहणमित्यपरः । ततश्च स्वरसेन श्रुतिरन्यत्रापि वर्त्तमाना सती प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या, न च तत्र किं चिन्निमित्तमस्ति । गुणभावेनोपादीयमानत्वाद्देवतायाः । संस्कार्यत्वे च व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिष्विव कथं चिदपूर्वसाधनलक्षणया(२) प्रकृ-

(१) विश्वेदेवेष्विति २ पु० पाठः । एवमग्रेपि ।

(२) लक्षणायामिति २ पु० पाठः ।

तग्रहणं भवेत्, न चात्र तदस्ति । विनापि तेन कर्मणः प्रयोज-नवत्त्वोपपत्तेः । कामं वाजिनस्यैव प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेत्, न देवतायाः । प्रकृतग्रहणे चाऽग्न्यादीनां सद्भावादनवधारणम् । अथ विश्वदेवेषु सर्वे संगृहीता भविष्यन्तीति तेषां ग्रहणम् । त-दयुक्तम् । सर्वसंग्रहस्याप्रमाणकत्वात् । बहुवचनश्रुत्या सर्वग्र-हणमिति चेत् । न, तस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वात् । न, त्रिष्ववधा-रणज्ञानमिति चेत् । न सख्यं चापूर्वचोदनाल्लोकवदित्यवधार-णहेतुसद्भावात् । तस्मान्न विश्वेदेवग्रहणे किं चित्प्रमाणम् । साकाङ्क्षा च देवता द्रव्येण संबध्येत सा चात्र वाजिशब्देन द्र-व्यवत्येवो(१)पादीयमाना निराकाङ्क्षैव प्रत्यायितेति न द्रव्या-न्तरसंबन्धं क्षमते, तस्मादतुल्यवत्त्वम् । किं च ॥

> श्रुत्यैव समवायित्वं देवतानां स्वकर्मसु ।
> विश्वदेवश्रुतिस्तत्र वाजिशब्देन दुर्लभा ॥

यदि हि वाजिनयागेऽपि विश्वदेवा(२)एव देवतात्वेनाभ्युपग-म्यन्ते ततोऽवश्यं निगमस्थानेषु विश्वेदेवश्रुतिरेवोच्चारणीया । सा चात्र विधिशब्देनुच्चारितत्वादशक्या लब्धुम् । तत्रैवं क्लेशे-न लभ्येत वाजिशब्दः कं चिदर्थं वदति सोऽपि रूपासमवाया-द्विश्वदेवशब्दं लक्षयति । ततोऽसौ वाजिनत्यागवेलायामुच्चार्य-माणत्वेन विधीयतइति क्लेशः । तत्रापि चार्थेन शब्दलक्षणाया-मविशेषात्सर्वे देवा निःशेषा देवा इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नु-वन्तीति विश्वदेवशब्दो दुर्लभः । न चान्यशब्दोच्चारणे तेषां दे-वतात्वं भवति । विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति वक्ष्यति । वा-

(१) द्रव्यइत्येवेति २ पु० पाठः ।

(२) विश्वे देवा इति २ पु० पाठः ।

जिशब्दएवात्र पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्त्तित इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता संपादनीया। ततश्च यद्यपि विश्वेदेवार्थ एवेह वाजिशब्देनोच्यमानो देवता भवति इतरत्र विश्वेदेवशब्देन तथापि महेन्द्रन्यायेन विनियोगभेदाद्विस्पष्टं देवतापृथक्त्वमित्यपरोयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विज्ञायते(१) न च प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थगुणविधानं संभवतीत्युपपन्नमेतत् गुणस्यापूर्वसंयोगे भेदक इति।

अगुणे तु कर्म्मशब्दः॥ २४॥(२)

इति प्रत्युदाहरणसूत्रम्॥

अन्येनानवरुद्धे हि गुणो यत्र विधीयते।
तस्मिन्गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात्॥ २५॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृत्य दध्नेन्द्रियकामस्येति श्रूयते तत्र संदेहः। किं पूर्वस्मादिदं कर्मान्तरम्, उत तस्यैव गुणात्फलमिति। द्वयमेव पुरस्तादवस्थितम्। अगुणोत्पत्तौ कर्मणि तत्रैव गुणः, सगुणोत्पत्तौ तु प्रकारान्तरेण चाविधीयमानानेकगुणसंगतौ सत्यां कर्मान्तरत्वमिति। तदिहागुणस्य कर्मशब्दोनेकार्थोपादानं च वाक्ये श्रूयते तेन संभवासंभवयोः संदेहः। तत एतस्मिन्नर्थेमिदं विचारयितव्यम्। किमिह होमात्फलम्, उत

(१) संयोगो विधीयते इति २ पु० पाठः।

(२) इदमपरिपूर्णं सूत्रमादर्शपुस्तके यथादृष्टमत्र निवेशितम्।

गुणात्। किमर्थं पुनर्गोदोहनेन पशुकामस्येत्येतद् वृत्यन्तरोदाहृतमतिक्रम्यते। भेदाभेदयोरनुपयोगात्। क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारे हि तस्यैतस्य वोदाहरणे न कश्चिद्विशेषः स्यात्। इह तु भेदाभेदलक्षणे तदनुगुणमुदाहर्त्तव्यम्। न च प्रणयनस्य देशान्तरप्राप्तिसंस्कारात्मकत्वाद्भेदाभेदयोर्विशेषः। यदि च गोदोहनात्फलं यदि च तद्वतः प्रणयनाद्, उभयथापि तादृगेवानुष्ठानम्। इह पुनर्यदि गुणात्फलं ततः सायंप्रातराहुत्योरेव दधि प्रयोक्तव्यम्। अथ होमात्ततो नैयमिकहोमव्यतिरिक्तमनियतकालं दधिसाधनकं होमान्तरं सकृदेव दर्विहोमत्वादपूर्वं क्रियतइत्यस्ति भेदज्ञाने विशेषः। ननु च होमादपि फले सन्निधौ त्वविभागादित्यनेन न्यायेन स्वर्गयावज्जीवयोरिव तदेव कर्म विधीयते। नैतदेवम्॥

यदि नामाविभागः स्यात्कर्मणः प्रत्यभिज्ञया।
ततस्तदेव कर्म स्यादन्यथा भेदनिश्चयः॥

फलनिमित्तादौ हि विधीयमानं कर्मानुत्पन्नं तैः संबन्धुं न शक्नोतीत्यर्थादुत्पत्तिविधित्वमप्यनुभवितुमुपक्रमते। तत्र यदि बलीयस्या विपरिवृत्त्या ताद्रूप्यादप्रच्युतया पूर्वकर्मोत्पत्तिरूपं स्थाप्यते तत्रोत्पादकशक्तिविरोधात्प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्माध्यवसीयतइति न भिद्यते। यदा तु पूर्वकर्मरूपात्किंचिदप्याधिक्यं(१) विज्ञायते तदा नैवाविभागज्ञानमस्तीत्यर्थादुत्पत्तिविधिर्भवन्नन्येन तद्रूपोत्पत्तिसमर्थेन विध्यन्तरेणानिवारितशक्तिः सत्यपशन्यपरत्वेनुपादेयं प्रत्युपादानात्कर्म भिनत्ति। न च दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्रेन्द्रियं प्रत्युपादानाद्दधिवि-

(१) अर्थाधिक्यमिति २ पु० पाठः।

शिष्टहोमान्तरबुद्धिर्भवन्ती केन चित्तद्रूपोत्पत्तिमुपस्थापयता वार्यते । कुतः ॥

होमो हि प्रकृतः शुद्धः स्ववाक्यादवधारितः ।
सोऽस्मिन् दधिविशिष्टत्वाद्विभागेनैव गम्यते ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति होमः शुद्धः उत्पन्नः, इह च दधिविशिष्टः श्रूयते, तेनाविभागादित्यस्याभेदहेतोरसिद्धत्वाद्भिद्यते । ननु दध्ना जुहोतीत्यस्त्येव दधिविशिष्टो होमः । न, तस्यानुत्पत्तिवाक्यत्वात् । येन तावदसावुत्पादितो न तत्र दधिविशिष्टः यत्र दधिसंबद्धस्तत्र नोत्पादितः । तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति साधितत्वात् । उत्पत्तिवाक्येनैव च फलवाक्यस्योत्पादकत्वं प्रतिबध्नता कर्मान्तरत्वं निराक्रियते न गुणवाक्येनानुत्पादकत्वादुत्पत्तिवाक्येनैव च सर्वाणि प्राकरणिकानि गुणफलनिमित्तवाक्यानि संबध्यन्ते न परस्परेण । कुतः ॥

तान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते सा चाव्यवहिता यतः ।
गुणादीनां त्वसंबन्धाद्व्यवधिः स्यात्परस्परम् ॥

अनुत्पन्नस्य गुणादिभिरसंबन्धादुत्पत्तिः सर्वैरपेक्ष्यते । न तु परस्परापेक्षायां किं चित्कारणमस्ति । सैव च सर्वत्रानुस्यूतत्वादसंबन्धिना ऽव्यवधीयमाना संबध्यते । गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धे सत्येकेनापि व्यवहितानामनुषङ्गात् न केन चिदेकवाक्यत्वमस्तीति न दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र दध्ना जुहोतीत्येतदुपतिष्ठते । वक्ष्यति चैतदेकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्यत्राधिकरणे । तत्रैतत्स्यात् । सैवोत्पत्तिर्वाक्यान्तरेण दधिमती कल्पिता ऽनुषज्यमाना ऽत्र भेदबुद्धिं निराकरिष्यति । तदनुपपन्नम् । एवं हि सति ॥

वाक्यान्तरेण तत्कर्म यथा दध्ना विशेषितम् ।
तण्डुलादिभिरप्येवमिति नैकात्मकं भवेत् ॥

उत्पत्तिवाक्ये तावत्केवले निरीक्ष्यमाणे शुद्धहोमावगमाद-प्रत्यभिज्ञानम् । अथ प्राकरणिकगुणवाक्यानुरक्तमालोच्यते तथापि तण्डुलादिद्रव्यविशिष्टत्वान्नैव केवलदधियुक्ते वाक्येऽस्ति प्रत्यभिज्ञानम् । अथ दधिसद्भावमात्रापेक्षिणीन्द्रियकामवाक्ये सत्यपि तण्डुलादीन्यनपेक्षितत्वादसत्तुल्यान्यनाश्रित्य केवलं दधि ग्रहीष्यते इति तथा सति तदेवापतितं भवति दध्ना जुहोतीत्येतदेव वाक्यं केवलं गृह्यतइति । निवारितं चैतत् । अपि च ॥

दध्यत्र दशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम् ।
नित्यं चेन्द्रियकामस्य तेनापि न निरूप्यते ॥

यद्यपि तावद्दध्यादीनि नित्यं होमे समुच्चीयेरन् तथा सति विचित्रमपि कर्मैकदेशग्रहणेन चोदितमिति कथंचित्कल्प्येत । दध्यादीनां तु वैकल्पिकत्वादेकैकस्यैव दशमे पक्षे होमाङ्गत्वम् । अतश्च दधिवाक्येऽप्यालोच्यमाने(१) पाक्षिकं दधि दृश्यते । नित्यवच्च तदिन्द्रियकामहोमे श्रूयते । तस्मादपि न प्रत्यभिज्ञायते । न च यद्दध्ना(२) जुहुयादित्येवमनुवदितुं शक्यते । फलस्याविधेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदीन्द्रियकामस्तदा नित्यं केवलदधिविशिष्टं होमं कुर्यादिति । न चासौ तादृगन्यतः प्राप्त इति भिद्यते । स तु होमरूपमात्रं तावत्प्रतिज्ञातं तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चाभेदसिद्धिः ॥ यत्तु द्रव्यं

(१) आलोच्यमानमिति २ पु० पाठः ।
(२) यदा दध्नेति २ पु० पाठः ।

न प्रत्यभिज्ञायते न तत्कर्मभेदकारणम् । तस्मात्तदेव कर्म गुणमात्राभ्यधिकं फले विधीयते । नैतदेवम् । कुतः ।

प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविधिः पूर्वं निराकृतः ।
त्वत्पक्षे ऽनेकसंबन्धविधिस्तात्र प्रसज्यते ॥

दधिहोमसंबन्धं होमफलसंबन्धं च विदधद्वाक्यं भिद्यते तेनावश्यं विशिष्टविधिरभ्युपगन्तव्यः । ततश्च सिद्धं कर्मान्तरत्वम् । यथैव चार्थादनियतानेकद्रव्यकत्वे प्राप्ते केवलदधिनियमादेकार्थविधानं, तथैव परस्परानपेक्षैस्तण्डुलादिविधिवाक्यैर्वैकल्पिकदशद्रव्यकत्वे कल्पिते तण्डुलादिव्युदासेन केवलदधिनियमकरणात् । न ह्यसावेतस्माद्वाक्यादृते कथं चिदपि प्राप्तः, तेन होमात्फले भवति कर्मान्तरत्वम् । अतः पूर्वपक्षः परिगृह्यते ॥

कर्मशब्दे ऽगुणे ऽप्यत्र कर्म भूयो विधीयते ।
फलं हि श्रुतमेतस्मिन्कर्मतस्तच्च युज्यते ॥

समस्तमेव भावार्थाधिकरणं पूर्वपक्षः । तत्र ह्येतदवस्थितम् । आख्यातशब्दाः फलपदेन संबध्यन्ते न द्रव्यगुणशब्दा इति । तस्मात्फलस्य कर्मयोगित्वात्फलश्रुतौ सत्यां कर्म विधीयते न कर्मणि गुणः । कथम् ।

प्राप्तस्तावद्गुणो नैव विधानं पुनरर्हति ।
अप्राप्तविधिपक्षेपि भवेद्व्यर्था फलश्रुतिः ॥

तत्र नामागुणे कर्मशब्दे सति गुणो विधीयते यत्र स गुणो न प्राप्तो भवति । यत्र चार्थान्तरं न श्रूयते । न चेह द्वयमपि तदस्ति । दध्नो वाक्यान्तरेणैव प्राप्तत्वात् फलस्य चाभ्यधिकस्योपादानात् । अत आह फलमिह श्रूयते तच्च कर्मणो ऽन्याय्य-

मिति । तच्च किं दृष्टं हि कर्मणः फलमिति प्रश्नस्य द्विधा प्रतिभासः । एकस्तावन्नेति ब्रूमः । न ह्येतद् दृष्टेनानेन सिध्यतीत्यादेर्निराकरणपरत्वेन सिद्धान्तच्छायानुसारात्किमित्येतावानेव प्रश्नः । किमित्येतद् न्याय्यमित्यर्थः । इतर आह । दृष्टं हि कर्मणः फलमिति । तस्योत्तरम् नेति ब्रूम इत्यादि । तावत्त्वयमेवाशङ्क्य निराकरोति यावत्तस्मान्नैवंजातीयकेष्वेतद्भवतीति । तच्च तु कथं तर्हि होमादन्यादृशं फलमित्ययमैकान्तिकः सिद्धान्तवादिनः प्रश्नः । स चात्मीयवचनोपसंहारादनन्तरं दुःश्लिष्टः प्रतिभातीत्येषैव ग्रन्थयोजना युक्ततरा । तच्च कर्मणो न्याय्यमिति पूर्वपक्षवादिनाऽभिहिते सिद्धान्तवादी दधिपदानर्थक्यभयेन भावार्थाधिकरणन्यायासंभवाच्छब्दस्यासामर्थ्यं मन्यमानः पृच्छति । किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादिन इत्यनेन न्यायेन सामान्यतो दृष्टेन होमात्फलं मन्यस इति । यद्यपि च चोदनालक्षणधर्माभ्युपगमादनुमानादीनामीदृशेष्वर्थेष्वसामर्थ्यं स्थापितम् तथापि वेदार्थनिर्णये तेषां कारणत्वानिषेधात्तदर्थनिर्णयार्थमनुमानोपन्यासः । परः पुनर्भावार्थाधिकरणवासितान्तःकरण आक्षिपन्नाह । मा मे अध्यारोपमेवं दाः । शब्दे सति न ह्यनुमानं ब्रवीमि । न चैतेन सामान्यतोदृष्टेनास्मदभिमतं सिध्यति । असिद्धानैकान्तिकविरुद्धादिदोषदुष्टत्वादनुमानस्य । कथम् । यदि तावद्धोमः फलवान्फलवत्तया दृश्यमानत्वादित्युच्यते ततः प्रतिज्ञातार्थैकदेशत्वादसिद्धत्वम् । अथ कृष्यादीनां फलवत्तया दृश्यमानत्वादिति ततोऽप्यपक्षधर्मत्वम् । अथ विनैव पक्षधर्मत्वाद्यदृच्छामात्रेण कल्प्येत ततस्तद् द्रव्येष्वविशिष्टम् । अथ सादृश्यद्वारेणोपमया कल्प्येत तच्च सादृश्यं फलवद्भिः

कृष्यादिभिः सह होमस्य क्रियात्मना विद्यते न द्रव्यस्याक्रियात्मकत्वात् इति । तत्र द्रव्यस्याप्यस्त्येव किं चित्सादृश्यमिति मनसि कृत्वा यदि प्रत्यासन्नावान्तरसादृश्यापेक्षया तन्निराक्रियते ततः शक्यं प्रत्यासन्नतरापेक्षया होमस्यापि निराकर्तुमिति मन्यमान आह । होमो ऽप्यसदृशः साधनस्वरूपफलभेदात्कृषेः । अथ किं चित्सादृश्यं गृह्यते तत् द्रव्यस्यापि सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यमित्यादिधर्मभेदादस्तीति पूर्वाभिप्रायविवरणम् । अथ द्रव्यादन्यत्सदृशतरमस्तीत्यापेक्षिकत्वात्सादृश्यस्य सुसदृशेपेक्षिते विप्रकृष्टं विसदृशमेव भवति तेन क्रियात्वे कृषिहोमवर्त्तिन्यपेक्षिते विप्रकृष्टत्वात्सदनित्याविद्युक्तं द्रव्यमसदृशमेवेत्युच्यते तथा सति क्रियान्तरमपि दृष्टार्थभोजनगमनाद्यवान्तरसादृश्यापेक्षया कृषिहोमयोर्विप्रकृष्टत्वादसादृश्यमेवेत्यकारणं स्यात् । आह च ॥

नास्मिन्परमसादृश्यं दृश्यते कृषिहोमयोः ।
किं चित्सादृश्यदृष्टिस्तु द्रव्येप्यस्तीत्यनिश्चयः ॥

न चैतत्सिद्धमित्युपमानेन साधर्म्यमात्रानुमानेन वा सर्वधर्मप्राप्तिरनुमानोक्तव्याप्यव्यापकभावनिरपेक्षा ऽयुक्ता सर्वपदार्थानामेकत्वप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम् । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्य श्यामत्वं भवितुमर्हति । तथा हि ।

न सास्नानुगतिर्दृष्टा गवये सदृशे गवा ।
प्रकृतेश्च फलादीनि न यान्ति विकृतिं क्व चित् ॥

यद्यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे दृष्टान्तधर्मिणि तच्चेत्साध्येपि पक्षे कारणभूतमिति गम्यते भवति तत्तस्य साधकमिति । अतो वचनात्कार्यकारणयोरेव गम्यगमकभावो भाष्यकाराभि-

प्रेत इति केचिन्मन्यन्ते । तत्त्वयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामप्यनित्यत्वकृतकत्वादीनां गम्यगमकभावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयोरपि च न तथा कारणं गमकं व्यभिचारबहुत्वाद्यथा कार्यम् । तस्माल्लिङ्गमेव व्याप्यत्वेन दृष्टं सपक्षे व्यापकस्यान्यत्र साध्यभूतस्य गमकत्वसंभावनया गृह्यमाणं कारक(१)मित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । एवं च हेत्वधिकरणे व्याख्यानम् । तथा च विवृणोति । तस्मात्साहश्यमपि साधकमसाधकं वेति विपरीक्षितव्यमिति । यदि तर्हि परीक्षितेन च(२) कारणेनाभिहितेन कार्यमिदमभिधीयते । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र वाक्ये यत्कर्म तत्फलवत्कर्मत्वात् कृष्यादिवत् । कर्मसाध्यं वेदं फलं फलत्वाद् व्रीह्यादिवत् इत्येतदनुमायाथ यत्कर्म तत्फलवदिति प्रतिसाधनाभिधानेनानैकान्तिकीकरोति । उपरते कर्मणि द्रव्याणां तन्त्वादीनां तत्संयोगादीनां च द्रव्यान्तरं पटादि फलं दृष्टमिति । उपरतग्रहणं च कर्मव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । एवं हि प्रज्ञाते कदाचिदिहापि कर्मनिमित्तमेव फलं वदेत । तेन ब्रवीति । इन्द्रियकामवाक्ये दधि फलवद् द्रव्यत्वात्तन्तुवत् । इन्द्रियं वा द्रव्यं जन्यं फलत्वात्पटादिवत् । अपि च कृषेर्नादृष्टमिति हेतोर्विरुद्धत्वं वदति । यथैव ह्ययं हेतुः कर्मणः फलवत्त्वं फलस्य वा कर्मजन्यत्वं साधयति एवं दृष्टफलत्व(३)मशब्दगम्यफलत्वं व्रीह्याद्यन्यतमफलत्वं वा साधयति । तस्मान्नैवंजातीयके कार्यकारणभावे समस्तहेतुदोषसङ्गादेतद्भवति । कचिद् ह-

---

(१) कारणमिति २ पु० पाठः ।

(२) तवेति २ पु० पाठः ।

(३) दृष्टार्थफलत्वमिति २ पु० पाठः ।

ष्टादन्यत्रादृष्टस्यापि सिद्धिरिति। यद्येतदनुमानं त्वयैव निराकृतं कथं तर्हि होमान्न्याय्यं(१) फलमित्युच्यते। यद्वा इतिकरणान्त एव प्रश्नः। उच्यते। शब्देनावगम्यमेतत्फलमिति भावार्थाधिकरणोपन्यासेन उत्तरम्। तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम्। दध्नः फलमिति चान्याय्यमित्यर्थसिद्धं सद्यदुच्यते तत्तुल्यबलवत्त्वनिराकरणार्थम्। कदा चिद्धि द्वयमपि न्याय्यं भवेत्। अपि च दध्युभयमसमर्थं कर्तुमिति। न तावत्कर्मानपेक्षस्य दध्नः करणत्वमस्ति। येन केवलं फलसंबन्ध्येव स्यात्। अत उभयत्र विधातव्यं, न च तच्छक्यमिति। ननु कम्बलनिर्णेजनवदिति प्रासङ्गिककर्मसंबन्धाभिप्रायेण वस्तुसामर्थ्यनिराकरणार्थं वा। तथा हि। दध्युभयमसमर्थमिति यथाश्रुतगृहीतेन परवचनेन वस्तुसामर्थ्यमेवोक्तमिति दृश्यते। न ब्रूमः एकस्योभयोः प्रयोजनं न युक्तमिति। न वयं वस्तुसामर्थ्यमपह्नुमहे, किं तर्हि समर्थेऽपि वस्तुन्यविहितादनुष्ठानादवश्यं दध्युभयार्थत्वेन विधातव्यम्। न चैतदस्ति, अनेकसंबन्धकरणे वाक्यभेदप्रसङ्गात्। सन्निकृष्टासंभवेन विप्रकृष्टोऽर्थो विधीयते। तदिह दधिहोमसंबन्धे संनिकृष्टे दधिफलसंबन्धे च विप्रकृष्टे युगपद्विधीयमाने युगपदेव संभवासंभवावभ्युपेतव्यौ स्याताम्। तस्मादन्यतरपरित्यागे सति त्वत्पक्षसिद्धिर्भवतीति संनिकृष्टवशेन(२) दध्यपि होमेन संबध्यते सोऽपि फलेनेति कर्मयुक्ते सति फले सिद्धं कर्मान्तरत्वमिति॥

---

(१) होमान्नाय्यमिति २ पु० पाठः।

(२) संनिकर्षवशेनेति २ पु० पाठः।

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

यादृशेषु वाक्येषु धात्वर्थात्फलमिति भावार्थाधिकरणे गतं (१) तैरनुगम्यमेतत् । कथम् ।

यावद्धि विधिसामर्थ्यं धात्वर्थादनपोद्धृतम् ।
तावद्यः फलसंबन्धः स धात्वर्थस्य गम्यते ॥
भवेत्फलश्रुतिर्या तु गुणसंवरिते विधौ ।
सा तद्गतविधिस्पृष्टा तेन यात्येकवाक्यताम् ॥

भावनात्वमेव विधित्वं तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति । तद्यदा धात्वर्थसंक्रान्त्यवस्था फलवतीं भावनामासादयति तदा धात्वर्थमेव करणीकरोति अन्यच्च(२) तदर्थं भवति । तच्चाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिषु नाम्नो विधिशक्त्यपहारासमर्थत्वादविहतम् । इह तु दधिपदमशेषनामधेयलक्षणासंस्पर्शादवश्यं विधातव्यं सदुच्चारयति धात्वर्थोपनिपतितं विधित्वम् । अतश्चाकाङ्क्षितधात्वर्थानुवादायां दध्यनुरक्तायां भावनायां फलमुपलभ्यमानं दधिसाधनकमेवावधार्यते न होमसाधनकम् । न ह्यविधीयमानानामर्थानां साधनत्वं संभवति । न च विधेयाक्षरोपादाने सत्यतिक्रान्तार्थविधानमवकल्पत इत्युक्तम् । यथा च दध्ना विध्याक्षेपान्न होमविधानं तथा फलपदप्रत्यवेक्षणान्न होमे दधिविधानं, किं तर्हि, फलभावनायां, तस्माद्दध्नः फलमिति । कतमो ऽत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य

(१) साधितमिति २ पु० पाठः ।
(२) सर्वमित्याधिकं २ पु० पाठः ।

वक्तेति । दधिफलपदयोर्भावनानभिधायकत्वेन साक्षाद्विधिविषयत्वानुपपत्तेराख्यातप्रत्ययापेक्षणे(१)चाश्रितत्वात्प्रयोगस्येत्येवं धात्वर्थत्यागाशक्तेः तत एव फलेन भवितव्यमिति मन्वानस्य प्रश्नः । सिद्धान्तवादी तु प्रत्ययार्थविधित्वं धात्वर्थानुवादत्वं च विभक्तं पश्यन्नाह जुहुयादिति । ननु श्रुत्या होमसंबद्धमेष इति परस्य स्वाभिप्रायविवरणम् । पुरुषप्रयत्नश्च विध्युपेता भावनोच्यते । सत्यं भावार्थाधिकरणन्यायेन श्रुतिबलीयस्त्वादेवमन्यत्राश्रितम् । इह च ये भवदीयं पक्षमाश्रयेरंस्ते श्रुतिमपबाधेरंस्तराम् । कथम् ॥

स्याद्बह्वर्थविधानं ते स्तोकार्थविधिसंभवे ।
मत्वर्थश्चोपलक्ष्येत पदत्यागोऽन्यथा भवेत् ॥

स्तोकार्थविधिसंभवे तावद्विधायको बहुतरार्थविधानमुपेक्षते । होमस्य च फलभावनाकरणत्वाद्भावयेदिन्द्रियं होमेनेत्येवमवस्थितस्य करणभूतेनैव दध्ना समत्वात्संबन्धेऽनुपपद्यमानेऽवश्यं मत्वर्थलक्षणा परिग्रहीतव्या दधिमता होमेनेति । न च तस्यां किंचित्प्रमाणमस्ति । न च दधिशब्दस्यासति प्रवृत्तिनिमित्ते कर्मनामधेयत्वं घटते । सोयमुभयस्माद् भ्रष्टो दधिशब्दोऽनर्थक एव प्राप्नोति । ततश्च शब्दधर्मसंनिकर्षानुग्रहेण धर्म्येव शब्दः परित्यागाद्बाधित इति बाध्येततरां श्रुतिः । गुणसमभिव्याहारपक्षे तु न कस्य चिद्बाधः । तत्रैतदुच्यते । जुहोतीति शब्दो बाधित इति तत्परिहारार्थमाह अवश्यं जुहुयादिति वक्तव्यम् । कथम् ।

न दधीन्द्रियसंबन्धो भावनाप्रत्ययाद्विना ।

(१) प्रत्ययवेक्षणे इति २ पु० पाठः ।

न चास्योच्चारणं शक्यं केन चिद्धातुना विना॥

प्रत्ययस्तावदवश्यमेव दध्नीन्द्रियविशिष्टां भावनां विधातुमुच्चारयितव्यः, स च केवलप्रयोगासंभवाद्धातुव्यतिरिक्तप्रकृत्यनुपपत्तेश्च यतः कुतश्चिद्धातोः पर उच्चारयितव्यः। ततश्च यत्र क्व चन धातावुपादातव्ये प्राप्ते प्रकरणप्राप्तहोमोपादानमङ्गीकृतम्। दधिसंबन्धोऽपि चास्य प्रकरणादेवाश्रयाश्रयिरूपः प्राप्तोऽनुवदिष्यते। यथा च न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनमिति ग्रहादिषु कारकमात्रप्रतिपत्त्यर्थमुच्चार्यमाणनान्तरीयकत्वादविवक्षितामपि संख्यां प्रत्याययतीति वक्ष्यते तथाऽत्र प्रत्ययानुग्रहार्थमपि धातुरुच्चार्यमाणः संबन्धबलादविवक्षितमपि स्वार्थं प्रत्याययति। न हि तस्यार्थप्रत्यायनमात्रमेवैकं प्रयोजनमिति वक्तव्यम्। ननूच्यमानेऽपि इति प्रत्ययानुग्रहार्थं धातुरुच्चार्यमाणः स्वार्थं प्रत्याययतीति। न चास्य ग्रहैकत्ववदविवक्षाकारणं किं चिदस्ति। तस्माद्यथाभिलषितकेवलकरोत्यर्थासंभवादसमर्थमेतदिति। नैष दोषः। सत्यपि होमसंबन्धे करोत्यर्थानपायात्तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धिः। यस्तु होमसंबन्धकृतो विशेषो नासौ किं चिद्विरुणद्धि। प्रकारान्तरेण वा भावनां विशेष्यति। नन्वेवं सति स एव दोष इति। अपरित्यज्यमानोपि होमो बलात्करणीभवतीति मन्यते। सिद्धान्तवादी त्वाह। वाक्यान्तराभ्यस्तस्य जुहुयादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं येन तवेयं भ्रान्तिर्भवति होम एव करणमिति। निपुणतस्तु पश्यतां यथैव प्रत्यासत्तेः साध्यांशमुपधावन्नयोग्यत्वात्प्रच्याव्यते तथात्र दधिपदानुरोधेन साधनांशाद्यथा च तत्र प्रतीय-

मानं भावनाविशेषण(१)मंशान्तरे ऽवस्थितमेवमिहापि गुणाश्रयत्वेनावस्थास्यते। यथोक्तं वृत्तिकारेण। होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यतीति। कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धो नाम किं केन कथंभावव्यतिरिक्त उताव्यतिरिक्त इति। केचित्तावदाहुः। व्यतिरिक्त एवायमिति। कथम्।

यथैवांशत्रयापेक्षा भावना ऽन्यत्र गम्यते।
तथा गुणविशिष्टायां चतुर्थांशो ऽप्यपेक्ष्यते॥

यत्र धात्वर्थकरणिका भावना चोद्यते तत्रांशत्रयेणैव समाप्यते। यत्र गुणः कारणत्वेन चोद्यते तेन च करणभूतेन फलमुत्पादयितव्यम् नोदासीनेन, तत्रास्य कं चिद्धात्वर्थमकुर्वतः करणत्वानुपपत्तेः कं धात्वर्थं साधयता तेन फलं भावयितव्यमिति चतुर्थमपेक्षान्तरं जायते। यस्य धात्वर्थः साध्यः स एव गुणस्य करणत्वोपजननादाश्रय इत्युच्यते। उत(२) वाक्यभेदप्रसङ्गात्स्वयमाश्रयं दर्शयितमशक्नुवन्ति प्रकरणादग्निहोत्रहोम आश्रयो लभ्यते। तथा लब्धस्य प्रत्ययानुग्रहार्थप्रवृत्तेनालम्भादिवच्च चोदनालिङ्गभूतेन धातुना ऽनूद्यते। यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति च न्यायेन। धात्वर्थो नाम पदार्थानुग्रहार्थो ऽध्यवसीयते। शक्यते त्वत्र न चतुर्थ्यपेक्षास्तीति वक्तुं, करणापेक्षैव ह्येषा प्रवितरा जाता, धात्वर्थेन हि सा शीघ्रं निवर्त्त्यते। गुणस्य तु क्रियासंबन्धोत्तरकालं करणत्वं निष्पद्यतइति चिरतरेण। तस्मात्त्रिस्त्र एवापेक्षाः। तेन होमोपजनितकरणत्वे फलवति गुणे ऽवधारिते कथंभावापेक्षायां सत्यामग्निहोत्रेति-

(१) विशेषणत्वमिति २ पु० पाठः।

(२) तत्र वाक्ये ऽन्यसंबन्धपरे इति २ पु० पाठः।

कर्त्तव्यतैव पूरणीभवतीत्यादिसंस्थाधिकरणविषयः । पर्यवसितेऽधिकरणार्थे प्रसङ्गादभिधीयते । तत्रानयाग्निहोत्रेतिकर्त्तव्यतयेति ॥ केचित्तावदाहुः । अग्निहोत्रमेवेतिकर्त्तव्यतेति । तत्त्वयुक्तम् । करणव्यतिरिक्तत्वादितिकर्त्तव्यतायाः । होमस्य च प्रागुक्तेन न्यायेन करणाभाव्यतिरेकाददतोऽग्निप्रणयनादिकैवाग्निहोत्रेतिकर्त्तव्यतेत्युच्यते । कुत एतदिति । कथमधात्वर्थस्येतिकर्त्तव्यतासंबन्ध इत्यभिमानात । फलसाधनस्य दध्न इति । यथैव होमस्य करणत्वादितिकर्त्तव्यतानुग्राह्यत्वं भवति एवं तत एव कारणाद्दध्नोऽपीति। अस्याश्चेतिकर्त्तव्यतायाः सन्निधानादिति । संस्थाधिकरणविप्रतिषिद्धसमानविधानत्वाभ्युपगमापत्तेश्चोदनालिङ्गस्य चेति । पुनरतिदेशन्यायोपन्यासादसंबद्धत्वम् । यदि तावत्सन्निधानात्संबध्यते किं चोदनालिङ्गसद्भावेन । अथ चोदनालिङ्गसद्भावः प्रमाणं स दूरस्थस्याप्यविशिष्ट इति व्यर्था सन्निधानवाचोयुक्तिः । अत एवं वक्तव्यम् आश्रयतयोपस्थितेन होमेनोपकारप्रदानक्रमेणेतिकर्त्तव्यतायाः सन्निधानादतिदेशनिमित्तस्य च चोदनालिङ्गस्य जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् । यस्मादेव चायं चोदनालिङ्गत्वेन जुहोत्यर्थः प्रकरणात्प्राप्तोऽनूद्यते तस्मादस्योत्पत्तेः फलं वा प्रति प्रत्ययो न विधायकः । केन प्राप्तस्यानुवाद इति चेत् । अत आह न चान्यद्धोमस्योत्पत्तिवाक्यं विधायकं नास्तीति । केचिदन्यथाऽस्य वचनस्यार्थं वर्णयन्ति । न चान्यद्दधिफलादिन्द्रियादग्निहोत्रहोमस्य स्वर्गादिफलं नास्ति । स्ववाक्येन प्राप्तत्वादिति । तत्त्वनाशङ्कितप्रस्तुतोपन्यासादसंबद्धमिति पूर्वोक्तमेव ज्यायः । तस्मान्न कर्मान्तरं, किं तर्हि तस्मिन्नेव कर्मणि दध्नः फलं होमस्यानुग्राहकः । अथ वा तेनैव

कारणेन दधिशब्दस्याप्रमादपाठात् केवलाच्च दध्नः फलसिद्ध्यसंभवादुभयतिरस्कारेण संबन्धादेव फलमुभयोश्च दधिहोमयोस्तादर्थ्यम्। अत्र तु पूर्वोक्तेन न्यायेन दधिहोमसंबन्धकृतो वाक्यस्यास्य चैकवाक्यत्वाभावाद्दधिफलसंबन्धे चानिर्वृत्ते होमसंबन्धः प्राकरणिको नास्तीत्यनेनैव वाक्येन होमसंबन्धं कृत्वा फलं प्रति विधावाश्रीयमाणे ऽनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। अतो दध्न एव फलमित्येषैव व्याख्या युज्यते। तथा च समाप्तावुपसंहृतं तस्माद्दध्नो होमेन संबध्यमानात्फलमिति। तेन यद्वेति(१) विकल्पमात्रप्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम्। अन्ये तु वदन्ति। एक एवायं पक्षः सोपपत्तिक आदित आरभ्योपसंह्रियते। तस्माद्दध्नः फलम्। अतो दधिशब्दस्य विवक्षितत्वादिति च पाठः। अथ वेति तु प्रमादलिखितमिति। शक्यपरिहारं त्विदम्। कथम्। (२)यदैव दध्नेन्द्रियकामस्य भावयेदिति संबध्यते तदैव करणभूताद्दध्नः फलमित्यवगमात् करणत्वान्यथानुपपत्तिकारितः क्रियामात्रसंबन्धो ऽवगम्यते शक्तिरूप एव च क्रियाकारकयोः संबन्ध इति करणविभक्त्यन्तर्गतत्वात्प्रत्ययार्थस्य च प्राधान्यात् प्रातिपदिकार्थोपसर्जनः संबन्ध एव फलाय विधीयते। तस्मिंस्तु विहिते पूर्ववदेव प्रकरणात्क्रियाविशेषो होमो लभ्यते। तत्र तु द्रव्यदेवतासंबन्धन्यायेन क्रियाकारकसंबन्धस्य फलसंबन्धे वृत्ते कोसौ क्रियाविशेष इत्यपेक्षायां विशेषणविशेष्यसंबन्धं कर्त्तुं प्रकरणेन होम उपनीयते। तेनोच्यते दधिहोमसंबन्धः फलाय विधीयते इति। ततश्चाथ वेति स-

(१) अथ वेतीति २ पु० पाठः।

(२) कथमिति २ पु० नास्ति।

स्यवपाठ एव । समाप्त्युपसंहारस्त्वाद्यपक्षस्य द्रष्टव्यः । अथ वाऽस्यैव संबध्यमानग्रहणेन दध्नुपसर्जनसंबन्धनिर्देश इत्यदोषः । ननु दध्नेति चेन्द्रियकामस्येति च पदद्वयव्यापारा(१)द्वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । कुतः ।

नैव ह्यनेकसंबन्धाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते ।

अनेकविधिशक्त्या हि भेदो, नास्ति च सोऽत्र नः ॥

बहवोऽपि ह्यर्था युगपदेकेन संबध्यन्ते, न च तावता वाक्यं भिद्यते । अनेकविधितो हि वाक्यभेद उक्तः, स चात्र नास्त्येकफलस्याविधेयत्वात् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदिन्द्रियं भावयेदित्यनूद्य तद्दध्नेति विधीयते यो हि यदिच्छति स तत्करोतीति हीन्द्रियं भावयितुं स्वरसत एव पुरुषः प्रवर्त्तते । तत्तस्य तदंशयुक्तां भावनां प्रत्ययोऽनूद्य करणांशमात्रयुक्तां विधत्त इत्येकार्थविधानान्न वाक्यभेदः । तस्माद्दधिपदस्यार्थवत्त्वाद्गुणात्फलमकर्मान्तरत्वं चेति सिद्धम् ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

इदानीमस्यापवादार्थमुत्तरमधिकरणमारभ्यते । तत्र विषयं तावद्दर्शयति । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्येतमग्निष्टुतं प्रकृत्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति च गुणं विधाय पुनर्ब्रवीति एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । तत्रापि पूर्ववदेव संदेहः किं गुणविशिष्टो यागः पूर्वस्माद् व्यतिरिक्तश्चोद्यते किं वा पूर्वस्यैव गु-

(१) पदद्वयसंबन्धव्यापारादिति २ पु० पाठः ।

णादिन्द्रियवत्प्रश्नवः फलमिति । किं तावत्प्राप्तं समस्तेनैव पूर्वा-
धिकरणेन गुणात्फलमिति ॥ तथा हि ।

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धव्यापृते विधौ ।
श्रूयते फलमत्रापि यागोऽतो न विधीयते ॥
रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं च करिष्यति ।
विनैव प्रत्ययावृत्त्या कृत्वाशब्दः पृथक्श्रुतिः ॥

यस्तु रेवतीवारवन्तीयसंबन्धोत्पत्तिविधानात्तस्य च फलं प्र-
ति विधानात्प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद आशङ्क्यते सोपि
नाशङ्कितव्यः । स्वयमेव वेदेन तत्फलस्योपात्तत्वात् । रेवतीषु
वारवन्तीयं कृत्वेति निष्पादिते हि संबन्धे यजेः परेण लिङा
फलसंबन्धः केवलः कर्त्तव्यः । तेन नावृत्तिदोषो भविष्यति ।
तत्राप्याधारनिर्देशाद्रेवतीनां परार्थता प्राधान्याद्वारवन्तीयं फलं
प्रति विधीयते । गुणोपादानवशेन धात्वर्थादुत्तारितो विधाय-
कः फलाय गुणं विदधद्यदन्यत्राज्ञातशेषत्वं विधत्ते । रेवत्यश्च
सप्तमीनिर्देशाद्वारवन्तीयशेषभूतत्वात्प्रयोजनान्तरमनपेक्षमा-
णा न फलेन संबध्यन्ते, तद्गुणकं तु वारवन्तीयं द्वितीयानि-
र्देशादवगतप्राधान्यं करोत्यभिहितां भावनां प्रति धात्वर्थस्था-
नीयं प्रतीयमानं प्रयोजनापेक्षत्वात् फलवत्तां प्रतिपद्यते । अथ
चोभयतिरस्कारेणात्रापि संबन्धादेव फलमिति वक्तव्यम् । एवं
च सति विपरिवृत्तिप्राप्तो यजिः, प्रकृतार्थावलम्बो वैतच्छब्दः,
तस्माच्च यजिसमानाधिकरणात्परा षष्ठी फलवता गुणेन सह
प्रकरणात्प्राप्तमाश्रयाश्रयिसंबन्धं वदन्ती, प्रमाणाभावाच्चाश्र-
यान्तरासंबन्धात्तन्निवृत्तिरूपप्रवृत्त एवकारः, पूर्वोच्चरितेन व-
चनान्तरेण च प्राप्तमग्निष्टोमसामसंबन्धविशिष्टं वारवन्तीय,-

मित्यादिव(१)त्सर्वकर्मान्तरत्वान्नित्यप्राप्तमनूद्यमानं न प्रत्यय-मायासयिष्यति । कर्मान्तरपक्षे तु सर्वमप्राप्तत्वाद्विधातव्यम् । न च तल्लभ्यते । कुतः ।

एकशक्तिः स्वभावेन सर्वदैव विधायकः ।
अल्पार्थविधिसंतुष्टो नानेकार्थविधिक्षमः ॥

तेन कृत्वाशब्देन रेवतीनां वारवन्तीयसंबन्धमात्रं लिङा च फलसंबन्धमात्रं विधीयतइति ज्यायान्गुणविधिपक्षः । सर्वे चैते ऽनुवादा यद्यनुवादेनैव तन्मूलत्वात्प्रदर्शिता भवन्तीति न भाष्यकारेण प्रत्येकमुपवर्णिताः । तस्मान्न कर्मान्तरमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

आश्रयत्वेन गृह्णाति यो गुणः प्रकृतां क्रियाम् ।
तत्संबन्धानुवादत्वात्तत्र भेदो न गम्यते ॥

इदं तावद्वाक्यमेतस्यैव रेवतीष्वित्यादि यजिमत् श्रूयते । स च यजिर्यादृगत्र श्रूयते तादृग्यदि कुतश्चित्प्राप्तः ततः शक्यमकर्मान्तरत्वमध्यवसातुम् । तद्यथा दधिहोमसंबन्धादिन्द्रियकामवाक्ये श्रुतफलसंबन्धमात्रे वाक्येन विधीयमाने प्रकरणादेवाश्रयापेक्षायां(२) लब्धो होमसंबन्ध इत्यनूद्यते । शक्नोति हि दधि साक्षादेव होमं निर्वर्त्तयितुं न तु रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागनिर्वृत्तिसमर्थमद्रव्यदेवतात्मकत्वात् । तथा हि ।

देवताद्रव्यकर्तृभ्यो नातिरिक्तमपेक्षते ।
यागः साधनमित्येवं साम्ना नैवैष साध्यते ॥

तस्मात्प्रकरणवशेन बुद्धावुपप्लवमानोऽपि यागः सामाश्रयत्व-

(१) वदिति २ पु० नास्ति ।
(२) आश्रयापेक्षयेति २ पु० पाठः ।

मयोग्यत्वादप्रतिपद्यमानो न रेवतीवारवन्तीयवाक्ये शक्यो ऽनुवदितुं प्राप्तिप्रमाणाभावात्। यत्तु वारवन्तीयस्य साध्यत्वेनाश्रयत्वप्रतिपत्तिक्षमं स्तोत्रं न तस्य प्रकरणमातिदेशिकत्वादग्निष्टुति स्तोत्राणाम्॥ आह च।

स्तोत्रसाधनभूतत्वं साम्नो योग्यतया स्थितम्।
स्तोत्रं च प्रकृतं नास्तीत्याश्रयो न प्रतीयते॥

अथोच्येत यथा ऽनेन शक्यते यागः कर्तुं तथा कुर्वदाश्रयिष्यति। यथा च शक्नोति यागः आश्रयत्वं प्रतिपत्तुं तथा प्रतिपत्स्यते। सर्वाख्यातसहकारिशक्त्यनुसारेणावगमादानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्यनेन न्यायेनाङ्गभूतस्तोत्रद्वारेणाश्रयाश्रयिसंबन्धः सेत्स्यतीति। तदनुपपन्नम्। उक्तं ह्येतत्।

तन्नामाङ्गेषु कल्प्येत यदङ्गत्वेन चोदितम्।
प्राधान्यावस्थितं यत्तु तदङ्गं नोपसर्पति॥

सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इति सप्तदशारत्नित्वं गुणत्वेन चोद्यमानं साक्षाद्वाजपेयस्यासंभवाद्यथा शक्नोति तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानात् तदङ्गपशुयूपाङ्गत्वेनावधार्यते। यदि तथैव वारवन्तीयमपि यागाङ्गत्वेन चोद्येत ततस्तत्रासंभवात्तदङ्गानि स्तोत्राण्युपसर्पेत्। इदं पुनः फले विहितं गुणभूतां क्रियामाश्रयत्वेनापेक्षमाणं यदि योग्यां लभते ततो गृह्णाति, अथ न लभते ततो वाक्यादर्थान्तरत्वं प्रतिपद्यते। न चैतदन्यथा ऽनर्थकं भवति कर्मान्तरविधाने सुतरामर्थवत्त्वात्। अत्यन्तभेदाच्च यागस्तोत्रयोः। न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुं, तत्र यथैव क्रत्वन्तरे श्रुतं क्रत्वन्तरे क्रियेत तादृगेवैतत्स्यात्। वाजपेयस्येति तु सामान्यसंबन्धमात्रवाचिनी षष्ठी पारंपर्यादा-

गम्यविरुद्धेति वैषम्यम् । यद्यपि स्तोत्रद्वारेण क्रतोराश्रयत्वं स्यात् तथापि सर्वस्तोत्रेषु प्रसज्यमानेष्वग्निष्टोमसामेत्यनर्थकं भवेत् । तत्राग्निष्टोमसाम्नि वाक्येनैवाश्रये कल्प्यमाने वाक्यभेदः, पुनरपि च वाक्येनाग्निष्टोमसाममात्रसंबन्धे ऽवगम्यमाने यद्येतस्यैवेति विशेष्यते ततोपि वाक्यभेदः । एतस्यैवेति चापूर्वसंबन्धे तथैव सर्वतदीयस्तोत्रसंबन्धापत्तेरग्निष्टोमसामेति विशेषणात्स एव वाक्यभेदः । स्तवसामसंबन्धकरणाकृतं चातिगौरवं स्थितमेव । ननु चास्मिन्नग्निष्टुत्याश्रयत्वेन लब्धे पूर्वविधिनैव शेषमवाप्स्यते । वारवन्तीयं हि क्रतुमाश्रयद्यत्र स्थाने स्थितं साधयद्दृष्टं न(१) ततो ऽन्यत्र भविष्यति । क्रतुरपि च तन्नान्यस्तोत्रगामित्वेनापेक्षिष्यते । प्रकृतक्रत्वग्निष्टोमसामसंबन्धिवारवन्तीयातिक्रमकारणाभावाच्च न क्रत्वन्तरस्तोत्रान्तरसंबन्धाशङ्का । नैतदेवं, यदि हि वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्यं रेवतीवाक्येनापेक्ष्येत तत एवं विज्ञायेत, न तु तदपेक्षास्ति गुणादिवाक्यानां परस्परसंबन्धाभावादित्युक्तं प्राक् । पूर्वसंबन्धविलक्षणश्चायं क्रतोर्वारवन्तीयेन संबन्धो न तत्क्लृप्तस्थानविषयत्वं प्रतिपत्स्यते । कर्माङ्गभूतस्य हि तस्यैतत्क्रत्वग्निष्टोमसामत्वं विज्ञातम् । इदानीं पुरुषार्थभूतत्वाद्वेदस्तावन्न तदेव स्थानं कल्पयति । सामान्यतोदृष्टकल्पनायाश्चैवंजातीयकेष्वप्रमाणत्वमुक्तम् । आह च ॥

फलाय विहितं साम स्वतन्त्रं रूपमात्रतः ।
वेदस्वाध्यायमेवैकमुत्पत्त्यर्थमपेक्षते ॥

यदि वारवन्तीयमग्निष्टुत्येव प्रथममुत्पाद्येत ततो गत्यन्तरा-

(१) नेति २ पु० नास्ति ।

भावादनुक्तमपि तद्विषयं विज्ञायेत । इदं पुनः समाम्नायमात्राधीनोत्पत्ति तत एव गृहीत्वा फलाय चोद्यते । तत्र क्रत्वन्तरस्तोत्रान्तरैरेतत्क्रत्वग्निष्टोमसाम्नो न कश्चिद्विशेषः । यदि च वारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्रीहिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेत् । न चैवमस्ति । तस्मान्नाग्निष्टोमसामसंबन्धसिद्धिः । ननु च पुरुषार्थमपि सदेतत्क्रतुमसाधयन्न शक्नोति पुरुषार्थं भवितुमिति प्रासङ्गिक्यां क्रतुसिद्धौ पूर्वक्लृप्तं स्थानं लभ्यते(१) । यथेज्यार्थे दधिपयसी प्रणीताधर्मानुपलभेते । तत्रैवैतद्भवति यत्र गुणभूता धर्मा भवन्ति । न चेहाग्निष्टोमसामत्वं नाम वारवन्तीयस्य गुणः । प्रकरणग्रहणे हि सति गुणत्वमपि स्यात् । तदेव त्वयाप्यसिद्धावस्थम् । यदि तु केन चित्प्रकारेणाग्निष्टोमसामसंबन्धोऽवगम्यते ततस्तद्धर्मास्तस्य प्रणीताधर्मवन्नैव कश्चिद्वारयिष्यति । तस्मान्नैषोपि परिहारो भवति इत्यपूर्वकर्मविधिनैवैकवाक्यत्वमुपपादनीयम् । तथा सति हि यद्यपि सर्वमप्राप्तं तथापि विशिष्टविधिना शक्यं विधातुम्, किं पुनर्यदा निकायित्वात्पूर्वाग्निष्टुत्धर्मैष्वत्रातिदिश्यमानेषु वद्धेव प्राप्तम् । एतच्छब्दस्तावद्धर्मलक्षणयानुवादो भविष्यति, न चानुवादे लक्षणा दोषः । प्रस्तूयमानकर्मवचनत्वेन वा अथैष ज्योतिरित्यादिवन्मुख्यरूपेणैव वर्त्तिष्यते तदत्र(२) वारवन्तीयं क्रत्वर्थभूत(३)मतिदेशेनैव प्राप्नोतीति तदप्यनुवदिष्यते । कृत्वाशब्दकल्पितरेवतीवारवन्तीयसं-

---

(१) लप्स्यत इति २ पु० पाठः ।

(२) क्रत्वर्थमग्निष्टोमसाम्नैव संबद्धमिति २ पु० पाठः ।

(३) तदा चेति २ पु० पाठः ।

बन्धविशिष्टयागमात्रविधानात्तु लाघवं विधेः। न त्वग्निष्टोम-साम्नो रेवतीवारवन्तीयसंबन्धो यागस्यात्र विधीयतइति। अ-न्यैर्विशिष्टविधिभिर्वैषम्यं विधायकस्य स्यात्। तथा हि॥

नैकप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियान्तरविशेषणे।
तेन क्रियां विधायान्यस्तत्र कार्यः पुनर्विधिः॥

यान्येकक्रियाविशेषणानि भवन्ति तानि तया विधीयमानया ऽर्थादाक्षिप्यमाणानि न विधायकव्यापारं भिन्दन्ति। क्रियान्त-रविशेषणे पुनर्विधीयमाने तया क्रियया संबन्धरहितया ऽना-क्षिप्यमाणे ऽवश्यं विधायकस्यावृत्तिरेष्टव्येति वाक्यभेदः प्राप्नो-त्येव। नैष दोषः॥

कृत्वाशब्दार्थमेवैकं गृह्णीते भावनोत्तरा।
सोपि स्वगोचरप्राप्तं ग्रहीष्यति विशेषणम्॥
नवेन क्रतुना पश्चाद्वसामग्रहणे कृते।
क्ऌप्तस्थानेन साम्नैव रेवतीस्थानकल्पना॥

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धं निष्पाद्योत्तरभावनापेक्षो ऽवस्थितः स्वविशेषणविशिष्टः कृत्वाशब्दार्थः क्रतुना गृह्यते। अतस्य स्व-विशेषणाक्षेप एव क्रतोः। स तु तत्संबन्धं साक्षादनुपजीवन्गु-णभूतत्वादङ्गेषु निक्षिपन्नतिदेशविज्ञातस्थानवारवन्तीयवशेन रेवतीरपि तद्विषयाः कल्पयति। तेन यद्यपि अत्र वाक्ये ऽग्नि-ष्टोमसाम न विधीयते तथापि क्रतुविशेषणमपि तत्र संक्राम-तीत्यदोषः। अतश्च प्रकृतयागसंबन्धस्त्वत्पक्षे वारवन्तीयस्य नास्ति। पश्य।

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रीयते क्रिया।
वारवन्तीयगीतेस्तु क्रियया किं प्रयोजनम्॥

दधिगोदोहनादीनि क्रियया विना करणत्वमलभमानानि तामपेक्षन्ते वारवन्तीयं पुनर्गायतिधात्वाच्यक्रियात्मकत्वाद्विनैव क्रियान्तरेण यागवत् फलभवनसमर्थमित्यनपेक्षत्वाद्यागेनासंबध्यमानं स्वतन्त्रमेव रेवतीषु गीयमानमग्निष्टुत्प्रयोगाद्बहिरेव फलं साधयेत् । ततश्चैतस्यैवेति चाग्निष्टोमसामेति च कृत्वाशब्दस्य यजेतेति च सर्वमसंबद्धं स्यात् । तस्माद्यागात्फलम् । स च पूर्वविलक्षणविशेषणविशिष्टत्वात्कर्मान्तरम् । समेऽपि त्वयोग्यत्वाद्यागगुणयोराश्रयाश्रयिसंबन्धानपेक्षत्वाभिप्रायम् । क्रियात्मकत्वाद्वा क्रियान्तरानपेक्षत्वमुच्यते । भिन्नवाक्येऽपीति । पक्षद्वयेऽपि गुणफलसंबन्धस्य यागान्तरविधानस्य वाऽर्थान्तरत्वात्सत्यप्येव लक्षणतो वाक्यभेदे पूर्वक्रतुसंबन्धे भवत्येव किंचिदेव वाक्यरूपं, क्रत्वन्तरसंबन्धे त्वत्यन्तभेद इत्यभिप्रायः । न ह्येतस्य रेवत्यः सन्ति इत्यानन्तर्यात्तावदेषा वचनव्यक्तिः प्रतिभात्ये,तस्य या रेवत्यस्तासु वारवन्तीयं कृत्वेति । तत्र यद्यपि प्रकरणलभ्यत्वादेतस्येति विशिष्टानुवादो न वाक्यं भिनत्ति तथापि रेवतीस्वरूपकर्त्तव्यतैव तावदप्राप्तेति नानूद्यते । तत्र रेवत्यः प्रयोक्तव्याः, तासु च वारवन्तीयमि,त्येको वाक्यभेदः, एतच्छब्दवैयर्थ्यं च । अथ त्वेतच्छब्दानुग्रहार्थमेतस्य रेवत्यः कर्त्तव्याः, तासु च वारवन्तीयं, तच्च फलाये,ति विधीयते यजिस्त्वनूद्यते इति तथाप्यर्थत्रयनिमित्तवाक्यभेदाभ्युपगमेनाग्निष्टोमसामसंबन्धो विधातुमनुवदितुं वाशक्यत्वादुभयथापि नावकल्पते । अथ सोऽपि विधीयेत तथा सति पूर्वस्माद्विध्यपगमादग्निष्टोम(१)मात्रप्रसङ्गादेतस्यैवेत्यनर्थकं, विधीयमाने वाक्यभेद

(१) अग्निष्टोमसामेति २ पु० पाठः ।

इत्येका ग्रन्थयोजना । अथ वा यथाक्रमावस्थित एवैतच्छब्दो रेवतीविशेषणं स तथाभूत एवाभ्युपगम्यते ततश्चैवं वचनं व्यज्यते एतस्य या रेवत्यः तासु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वेति । नत्व(१) कस्य क्रतोरित्यविशेषणादेतच्छब्दस्य च रेवतीविशेषणत्वेनोपक्षीणत्वादेतस्याग्निष्टोमसामेति न लभ्यते, तद्विवक्षायां वा पुनरपि वाक्यभेदः । इहैव सर्वाः पूर्वपक्षवचनव्यक्तीर्निराकृत्य सिद्धान्ते कथं वाक्यभेद इति प्रष्टव्ये पूर्वपक्षवादी विस्मितः पृच्छति । तथा नाम सुप्रतिविहिते सत्यनेनाकाशएवेयन्तो वाक्यभेदा इन्द्रजालवदेव दर्शिताः । ततः पृच्छामि तावदेतस्य कथं वाक्यभेद इति । सिद्धान्तवादी त्वप्राप्तकर्म विधियते विशिष्टविधानोपपत्तौ सत्यामेकार्थत्वादित्याह । नन्वर्थभेद इति । क्रान्ताख्यातोपात्तभावनाद्वयैकवाक्यत्वासंभवाभिप्रायेण । नेति ब्रूम इति । गुणभूतैकभावनाविशिष्टप्रधानभूतभावनान्तरविधानाभिप्रायम् । रेवतीनां वारवन्तीयस्यासंबन्धो न विहितः स्यात् इति विशेषणविशेषणानामविधेयत्वाल्लिङ्गात्तावन्न विधीयते । कृत्वाशब्दस्य नैव विधौ स्मर्यते । तेन यद्यपि संबद्धा भावना ऽभिधीयते तथापि विध्यधीनप्रवृत्तित्वात्पुरुषः सतीमपि तामसतीमिव प्रतिपद्यते । तेन(२) यागभावनामात्रविशेषणत्वाद्रेवतीवारवन्तीययोस्तद्वद्विर्भावमात्रेण प्रयोक्तव्ययोरन्योन्यनियमप्रमाणाभावादेकस्तोत्रविषयत्वे तदेकदेशनियमे चासति रेवतीषु ऋक्षु अन्यान्यपि गायत्रीमहीमवादीनि सामानि प्राप्नुवन्ति । सामापि वारवन्तीय-

---

(१) तन्तु इति २ पु० पाठः ।

(२) प्रातरय यागेति २ पु० पाठः ।

मन्यास्तु आवापभूतास्तु गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु प्राप्नोति । तत्र रैवतीषु वारवन्तीयमिति संबन्धप्रतीतिर्व्यर्था स्यात् । अतो वारवन्तीयमेव यथावधृतस्थानमुद्दिश्य रेवत्यो विहिता इति । नैष दोषः ।

विधित्वं यद्यपि श्रुत्या न कृत्वेति ब्रवीत्ययम् ।
तथाप्येवंविधे तस्य विधित्वं फलमिष्यते ॥

सर्वत्रैव यत्रेदं कृत्वेदं कुर्यादिति श्रूयते तत्र यदि तावत्क्त्वान्तधातुवाच्या क्रिया ऽन्यत एव प्राप्ता ततो निमित्तार्थं श्रवणं भवति । अथ तु न प्राप्ता तत उत्तरस्याः करणं पूर्वनिर्वृत्युत्तरकालत्वेन विहितं तामननुष्ठाय यथा कर्तुं न शक्यत इत्यर्थादवश्यं कर्त्तव्या सती विहितवद्विज्ञास्यते । न चेह रेवतीवारवन्तीयसंबन्धः प्राग्विधेः कुतश्चित्प्राप्तो येन निमित्ततया ऽश्रीयेत । तस्मादनुष्ठेय एव विज्ञायते । यदि तर्ह्यनुष्ठेयत्वेन संबन्धः उपपन्नः कथमुत्तरया ऽनुष्ठेयत्वोपात्तयैव सह संबध्यते । तदर्थमाह । द्वावेतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति । कथमेकेनानेकार्थावगतिरिति चेदत आह दृष्टा हि क्वचिदियमपि गतिः । यथा शोणमानयेति प्रमाणान्तरप्राप्तेप्यानयतौ रक्तोश्वश्चोद्यमानो न रक्ताश्वशब्दाभ्यामिवाभिहितो वाक्यभेदं जनयति । तथा ऽऽत्र क्त्वाशब्दोपात्ता निर्वृत्तिः पूर्वकालत्वं च इति । अथ वा ।

तत्रैव न विधीयेत विशेषणविशेषणम् ।
यच्च द्रव्याङ्गभूतं तन्न कर्माङ्गं प्रतीयते ॥

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वादिति द्रव्यविशेषणा-

नां विध्यसंस्पर्शो(१) वक्ष्यते । रैवतीवारवन्तीयसंबन्धस्तु करोतेर्विशेषणं सामान्यभूतत्वाच्च करोत्यर्थस्तद्रहितो नानुष्ठेयत्वं प्रतिपद्यते । तेन मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्याजिभावनाविशेषणस्य करोत्यर्थस्यावश्यं रैवतीवारवन्तीयसंबन्धविशिष्टता ऽभ्युपगन्तव्या । तथा च क्रियाविशेषणानामपि प्रयाजादीनां विशेषणानि द्रव्यदेवतादीनि दर्शपूर्णमासादिषूपयोक्ष्यन्ते । तस्मान्निष्पन्नसंबन्धविशेषितायां भावनायामृक्सामयोर्नियमः सेत्स्यति । कृत्वाशब्दश्चात्र प्रतिपत्तिक्रमनियमनिर्वृत्त्यर्थ एव द्रष्टव्यो नानुष्ठाननिर्वृत्त्यर्थः अग्निष्टोमसाम्नः प्राग्यागादप्रयोगात् । अतो नैवं विज्ञायते रैवतीषु वारवन्तीयं प्रयुज्य यष्टव्यमिति, किं तर्ह्येवं करिष्यामीति परिकल्प्य यागः प्रक्रमितव्य इति । नन्वेवमपीति । यावदभिधेयं विधिकल्पनादनेकार्थत्वान्नैकवाक्यत्वमिति मन्यते । नैष दोष इति । न तावदभिधेयनानात्वेनानेकार्थत्वं भवतीत्युक्तम् । अथ प्रयोजनभूतविधेयनानात्वमेव मन्येथाः । तत्रोच्यते ।

श्रूयन्ते बहवो ऽत्रार्था एक एव विधीयते ।
विशिष्टा भावना सा च याग इत्युपलक्षिता ॥

ननु रैवत्योपि विधीयन्तइति । यदि श्रुतमात्रानुपात्येवानेकार्थत्वं भवेत्तत एष परिहारः स्यात् । एते तु सर्वे विधीयमानत्वात्प्रयोजनभूता,स्तस्मादनेकार्थत्वमस्त्येवेति । उच्यते ।

विधेयमात्रमप्यत्र नार्थ इत्यभिधीयते ।
प्रधानविधियुक्तो ऽर्थः स चैको ऽत्र विधीयते ॥

तदाह न ह्यत्रानेकस्य प्रयोजनत्वेनाभिप्रेतस्यानेकं पदं विधाय-

---

(१) विध्यसंभव इति २ पु० पाठः ।

कमिति । तथा ह्यवान्तरकर्मत्वात्तत्क्रियाणां न प्राग्यजि-भावनातः पर्यवसानं, विशिष्टविध्युत्तरकालं तु न किं चिदपेक्ष्यते । तस्मात्सिद्धमेकार्थत्वादेकवाक्यत्वम् । गुणविधित्वे चोक्ता वाक्यभेदाः । अथोच्यतेत्येतच्छब्दसमर्थनार्थं, सिद्धेऽपि कर्मान्तरत्वे कर्मयुक्तफलपक्षात्पक्षान्तरमिति निराक्रियते । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा एतस्याङ्गत्वेन यजेतेति । किमेवं भविष्यति प्रकरणं तावन्न बाधिष्यते । एतस्यैवेति च प्रकृतग्राहि समीपस्थितसंबन्धिपदमनुग्रहीष्यते । तत्रोच्यते । न, पशुकामपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । तदपरित्यागे वाक्यभेदप्रसङ्गः । न ह्येकस्य(१) क्रतुं फलं च प्रति युगपद्विधानमवकल्पते । अथैवमुच्येत रेवतीषु कृतेनेति । प्रथमोपन्यस्तमेव पक्षं दोषान्तराभिधित्सया पुनरुपन्यस्यतीति के चित् । अथ वा नैवं, कथं तर्हि, गुणकामेषु याज्ञिकानां द्वयी प्रतिपत्तिः केषां चिन्मीमांसकवदेव गुणात्फलम् । अपरेषां तु गुणः क्रत्वर्थ एव तद्वतस्तु क्रतोः फलान्तरसंबन्धः । अत्रैषा वचनव्यक्तिः । नित्यं तावदनेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । यदि तु पशुकामः स्यात् ततोऽनेनैव रेवत्यादिविशिष्टेनेति । तथा सति च ।

प्रत्ययः संनिकृष्टार्थविधिं तावत्करिष्यति ।
न चान्यपर उत्पत्तिं विधानाच्च विशिष्टता ॥

यागं हि फले विदधत्प्रत्ययो न विप्रकृष्यते । न चानुत्पत्तिपरः सन्नुत्पत्तिमपि कल्पयिष्यति । अनेकार्थविधानं च यथैवोत्पत्तिविधौ कर्मविधाननिमित्तं लभ्यते तथा फलविधावपि

(१) यागस्येत्यधिकं ग. पु. पाठः ।

फलोद्देशेन कर्मविधानादित्येवं मन्यमानो वदति । अथ रेवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेतेति । स्तोत्रद्वारेण यागसाधनत्वोपपत्तेः करणतृतीयैवैषा । अथ वेत्थंभूतलक्षणानेनैवेत्थंभूतेन पशुकामो यजेतेति । तत्रोत्तरम् । नैवं शक्यमृगन्तरप्रमाणाद्विशेषद्दानाद्वैगुण्यमिति । यदि तदेवेदं कर्म ततस्तस्य वायव्यास्त्वग्निष्टोमसाम विहितं तदृगन्तरे रेवत्याख्ये गीयमानं पूर्वविहितवायव्याख्यविशेषहानाद्विगुणं भवेत् । नन्विदानीमेवात्मीये पक्षे भवतैव तत्र रेवतीषु कृच्छ्रान्यान्यपि सामानि प्राप्नुवन्ति एवं पर्यनुयुक्तेनाभिहितं, नैष दोषः । कृत्वेति हि निर्वृत्तः संबन्धो यागायो(१)च्यते । द्वावेतावर्थौ कृत्वेत्येष शब्दः शक्नोति वदितुमिति । सिद्धान्तवादी त्वपूर्वकर्मविधावनेकार्थविधानं शक्यं नान्यत्रेति मन्यमान आह । सति वचने मत्पक्षे शक्यं भवत्पक्षे त्वसति वारवन्तीयग्रहणमात्रेण लभ्यमानास्तु रेवतीष्वशक्यमिति । परः पुनराह वचनं तर्हि भविष्यतीति तेनैवाभिप्रायेण । फले विशिष्टकर्मविधानात्कृत्वाशब्दस्य चाविधायकत्वात् यजिरनुवाद इति च सत्यपि फलं प्रति विधातुमुत्पत्त्यविधानाभिप्रायेण । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रेतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्तिफलं कथयति । यदि वचनं सिद्धं तर्हि कर्मान्तरम् । न पूर्वस्यैवाग्निष्टुतो गुणविधानमिति । ननु ततो यजेतेति यागानुवादादिति । वचनेनानिराकृतत्वादद्यापि स्वपक्षमेव बलीयांसं मन्यते । नैवं शक्यमिति सिद्धान्तविवरणम् । यदि हि रेवतीगुणकं वारवन्तीयं यागं प्रति गुणत्वेन विधीयते ततोऽवश्यं स उद्देष्टव्यः । ततश्चोद्दिश्य-

(१) यागस्येति २ पु० पाठः ।

मानत्वादेव फलपदं न तेन गुणेन वा संबध्यतइत्यनर्थकमेव स्यात्, संबध्यमानं वा वाक्यं भिन्द्यात्। गुणविशिष्टकर्मविधाने वा प्रत्यभिज्ञायमानत्वादेकान्तेन कर्मान्तरत्वम्। न च यत्पशु-कामो यजेतेत्यप्राप्तत्वादनुवादः संभवति। एतेन रेवतीवारव-न्तीयविधिं प्रत्यस्य निमित्तत्वं प्रत्युक्तम्। अतश्च न वारवन्तीयं केन चिद्बलवत्तरेण प्रमाणेन रेवतीभिः संबद्धमिति विशेषद्वा-नादिगुणं भवेत्। अथ यागसंबन्धो ऽनुवाद इति। गुणादेव फले सति प्रकरणादवगतं यागाङ्गत्वमस्मिन्वाक्येनुवदिष्यतइ-ति। कः पुनराश्रयाश्रयिसंबन्धात्पूर्वनिराकृतादस्य विशेषो येनोपन्यस्यते। स उच्यते। तत्र ह्यानर्थक्यात्तदङ्गेषु इत्येत-न्निराकृत,मङ्गत्वज्ञाने तु तत्संभवादग्निष्टोमसामसंबन्धः सुलभ इत्यभिप्रायः। तन्निराकरोति। प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरमि-ति। आश्रयाश्रयिसंबन्धो हि फलसंबन्धानुगुणत्वात्संभवन्गृह्य-ते स तु न संभवति इत्युक्तम्। अङ्गाङ्गिसंबन्धस्तु क्रतुकथंभा-वग्रहणात्स्यात्। तच्च नास्ति असंयुक्तं प्रकरणादिति वक्ष्यति। संयुक्तं चैतत्फलेन। तस्मादविरोधाद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तर-विधानम्। तत्रैतत्स्यात्। सत्यपि कर्मान्तरत्वे तदनुगृहीतात् गुणादेव फलमिति। तद्विकल्पय भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रत्य-यसंनिकर्षेण यागफलसंबन्धावगमान्निराकरोति। तस्मात्कर्म-विधिः। अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने क्रियान्तरस्याग्नि-ष्टोमसाम्नो विशेषणेन कथं संबन्ध इति। तत्रोत्तरम्। वच-नादिति। प्रगुक्तन्यायेनातिदेशिकं वचनं द्रष्टव्यम्। अग्निष्टो-मसाम्नः कार्य इति। न किं चिदग्निष्टोमाख्यं सामावस्थितं वि-द्यते यस्य वारवन्तीयं कार्यापन्नमिति कल्पते। तेन प्राकृतय-

ज्ञयज्ञीयकार्यापत्त्यभिप्रायेणोक्तम् । अथ वाग्निष्टोमसाम्न इति स्तोत्रस्यैव कार्ये तादर्थ्येन वर्त्तिष्यतइत्यर्थः । तस्मात्समेषु कर्मयुक्तं फलं स्यादिति सिद्धम् ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम विहितम् । पुनश्च तदेव यदि रथन्तरसाम यदि बृहत्सामेति च निमित्तयोर्विहितम् । ततः पुनर्यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामः यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीतेति नित्यस्यैव सतः फलत्रयसंबन्धः कृतः । तथा वक्ष्यति एवंजातीयकेषु कामेषु स नित्यस्य समत्वादिति क्रत्वर्थंपुरुषार्थं चैवंजातीयकं भवतीति वक्ष्यति । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । एतदपि वक्ष्यति यथा विकल्पेनैतान्यस्य फलानि भवन्ति योगसिद्धिर्वा ऽर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वादिति । तदेवंरूपं सौभरं प्रकृत्य पुनः श्रूयते हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् । ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति निधनमिति चान्त्या सामभक्तिरभिधीयते । तत्रैतद्विचार्यते किं सौभरं निरपेक्षं फलानि साधयति । इमानि वृष्ट्यादीनि हीषादिनिधनफलानि पृथगेव भवन्ति । उत सौभरस्यैव तत्तत्फलं साधयतस्तत्तन्निधनं नियम्यतइति । यद्यपि चात्र कर्मभेदाभेदौ न स्तः तथापि प्रसङ्गादुपन्यस्यते । अथ वा कर्मभेदाभेदवत्फलापूर्वभेदाभेदावपि लक्षणार्थाविति संबन्धः । एवं चानुष्ठानेपि विशेषो भवति यदा वृष्टिकामेन सौभरं प्रक्रान्तं तदेतरयोरपि निधनयोः स्वफलप्रार्थनावशेन प्रयोगोऽपि च वृष्टिप्रार्थनयो-

रपि भेदः कर्त्तव्यः यदि निधनादपरं फलम्। अथ तु निधननियमः ततो द्वीषेव प्रयोक्तव्यमेकैव वृष्टिः प्रार्थयितव्या । एवमन्नाद्यकामस्वर्गकामयोरपि दर्शयितव्यम् । कुतः संशयः । के चित्तावद्वाक्यकारकृतेन वचनव्यक्तिद्वयप्रतिभानेन वर्णयन्ति । किं द्वीषादिशब्दानां वृष्टिकामादिपदैः संबन्धः अथ निधनपदेनेति । यद्यपि चोत्तरयोर्निधनमिति न श्रूयते तथाऽप्याकाङ्क्षावशेनानुषज्यमानं सर्वसंबन्धित्वेन कथ्यते । किं तावत्प्राप्तम् ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात्स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेः ।
फलभूयस्त्वलाभाच्च द्वीषादेरपरं फलम् ॥

यदि हि सौभरफलान्ये(१)तान्यभविष्यन् ततः पुनर्वचनमनर्थकमापत्स्यत । न हि विधेयं तस्य तदा किं चिदपि लभ्यते । द्वीषादीनां शाखान्तरेषु सौभरनिधनत्वेन पाठादेव प्राप्तत्वात् । नियमार्था श्रुतिरिति चेत् । न, श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्। सर्व एव तावन्नियमो ऽन्यव्यावृत्तिफलत्वादन्याय्यः । तथापि तु यत्रार्थाक्षिप्तावस्थानि वस्त्वन्तराणि भवन्ति तत्रैकश्रवणवशेनेतरन्निवर्त्तते(२) । न त्विह द्वीषादीनामर्थात्प्रयोगः येनैकविधानादितरनिवृत्तिर्गम्येत । सौभरश्रुत्या हि तानि प्राप्यन्ते तत्र न शक्यं विधिमात्रप्रवृत्तयो पुनःश्रुत्या गत्यन्तरे संभवति बाधनं कर्तुम्। अस्मत्पक्षे तु काम्यत्वादन्यतरद्वचन(३)क्रत्वर्थप्राप्तेतरबाधेनैव भविष्यति वाक्यान्तराविहितं

---

(१) फलान्येवेति २ पु० पाठः ।
(२) इतराणि निवर्त्यन्ते इति २ पु० पाठः ।
(३) बलवदिति २ पु० पाठः ।

च वृष्टिद्वीषादिसंबन्धं विदधद्वाक्यमर्थवद्भवति। वृष्टिकामशब्दस्य स्वार्थत्वेन संभवन्न निधनव्यवस्थापरे वाक्ये सौभरविशेषणार्थः कल्पितो भविष्यति। पुरुषार्थभूयस्त्वं च विध्यात्मके वेदे पुरुषप्रवर्त्तनसौकर्यादिष्यते। तस्मान्निधनादपरं फलमिति ॥

सर्वस्य चोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

उच्यते ॥

निधनश्रुतिवैयर्थ्यान्न द्वीषः फलसंगतिः।
निधनेन तु संबन्धे फलशिष्टं विशेषणम् ॥

द्वीषावृष्टिं कुर्यात्तां च निधनभूतेनेति वाक्यभेदः, तदसंबन्धे चानर्थक्यम्। अस्मत्पक्षे न किं चिदनर्थकं, सर्वस्य सौभरस्य वचनान्तरैरुक्तवृष्ट्यादिकामत्वेन तत्पदानां च प्राप्तत्वाद्वीषादिसंबन्धमात्रे विधीयमाने वाक्यभेदाभावः। न च वचनमनर्थकं निधनविशेषनियमार्थत्वात्। विनापि च गुणकामत्वेनास्त्येवात्र सामान्यविशेषलक्षणो बाधः सौभरशब्दस्य सर्वभक्तिसामान्यवचनत्वा,त्सौभरश्रुत्या हि परोक्षवृत्त्या निधनान्तरं प्राप्नोति, इदं पुनः प्रत्यक्षं, तस्माद्बलीयः। यथा चार्थादाक्षिप्यमाणं श्रौतेन निवर्त्यते तथा परोक्षवृत्त्यापीति। अथ वा सौभरशब्दवाच्याया गीतेर्नैव किं चिद्बाध्यते अक्षरविधानेनाक्षरान्तरमात्रबाधनात्। यदि हि गीत्यन्तरावयवो विधीयेत ततः सौभरावयवोपि बाध्येत, सोभाक्षरबाधस्त्वयं निधनविषय इत्यदोषः। तस्मान्नि-

धननियमार्था पुनः श्रुतिरिति। एवं तु व्याख्यायमाने ऽस्ति किंचिद्वाच्यम्। तदुच्यते ॥

न तावत्संशयो युक्तो वचनव्यक्तिभेदतः ।
ह्रीषो निधनसंबन्धो नेष्टो हि व्यवधानतः ॥

ह्रीषिति निधनमिति व्यवहितकल्पनादोषादनिष्टः संबन्धः। तथोत्तरपक्षे ऽपि ।

निधने ह्रीष्विधानं चेद्वृष्टिकामविशेषिते ।
विशिष्टार्थानुवादत्वाद्वाक्यभेदः स्फुटो भवेत् ॥

निधनानुवादेन ह्रीषादिविधाने फलपदमनर्थकं पुनः श्रुतिवैयर्थ्यं च स्यात्। सौभरग्रहणेनैव हि निधनमात्रसंबन्धः प्राप्त इति न तन्मात्रवचनेनार्थः। तत्र यदि वृष्टिकामो(१) यद्यत्सौभरं तस्य यन्निधनमिति विशिष्टमनूद्य तत्र ह्रीष्पदं प्रयुञ्जीतेति विधीयते ततो ऽनेकसंबन्धकरणाद्वाक्यं भिद्येत। यद्यपि वृष्टिकामसौभरतन्निधनानि प्राप्तानि तथाप्यनेकेषामपि संनिधिरस्तीति व्यवच्छेदार्थमवश्यं यत्नः कर्त्तव्यः । ततश्चानेकार्थत्वमिति दुर्बलः सिद्धान्तः। पूर्वपक्षनिराकरणमपि न सम्यक्कृतं समाम्नायादेव ह्रीषादीनां निधनत्वसिद्धेः । तस्मादेवं वर्णनीयम् ॥

वृष्टिकामपदेनैव संबन्धे सति संशयः ।
फलेन साधनेनेति वाक्यसामर्थ्यवीक्षणात् ॥

अत्र ह्रीषिति वृष्टिकामायेत्येवमेवावस्थिते संदेहः किं साक्षात्फलेन ह्रीषः संबन्धः, अथ फललक्षितेन साधनविशेषेणेति। तदा च ह्रीषिति निधनमिति एतत्फलं भवतीति वचनव्यक्तिरिव भाष्यकारेण दर्शिता। वृष्टिकामायेति सौभरविशे-

(१) वृष्टिकामायेति २ पु० पाठः ।

षणमिति सौभरस्य निधनवाक्ये स्वपदेनानुपादानात् लक्षणा-रूपेणैव विशेषणत्वम् । न ह्येषा संबन्ध इति फलस्वरूपासंब-न्धाभिप्रायेण । तत्र तथैवं विधिपुनःश्रुत्यपेक्षं व्याख्यानं प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धं स्यादिति अपरा व्याख्या । यदि हि स्वार्थप्रवृत्तस्यैव सौभरस्य निधनमात्रं नियम्येत ततस्तत्प्र-योगवचनेनैवोपनीतमात्रह्येषादिविधिसिद्धेर्विध्यानर्थक्यं भवेत्॥ फलसंबन्धपक्षे तु न प्रयोगवचनः समर्थ इत्यर्थवत्ता । किं च॥

वृष्टिकामपदेनात्र श्रुत्यैवाभिहितः पुमान् ।
साधनापेक्षिणस्तस्य ह्येषादिपदसंगतिः॥

अन्यथा ऽनेन सौभरं प्रकरणावगतमपि वृष्टिसाधनशक्तियु-क्तं लक्ष्येत । न च तदाश्रयणे किं चित्प्रयोजनमस्ति । तथा श्रु-तिलक्षणाविषये चेति ब्रुवता भाष्यकारस्याप्येतदेव व्याख्यान-मभिप्रेतमिति गम्यते । सिद्धान्तस्तु ॥

सौभरस्य समस्तस्य यः कामोभिहितः पुरा ।
नियन्तुं निधनं तस्य स एवायमनूद्यते ॥

सर्वस्यैव सौभरस्यायं कामसंयोगः पूर्वोक्त एव प्रत्यभिज्ञा-यमानः कीर्त्यतइति नापूर्वफलप्रतिपत्तिः । किमर्था तु प्राप्तस्य पुनः श्रुतिरित्यत आह । निधनार्था पुनः श्रुतिरिति॥ कस्मात्पुनः श्रुत्युपात्तेन फलेनैव ह्येषादयो न संबध्यन्ते । तत्र उच्यते ।

यथैव वारवन्तीयं नेष्टमाश्रयमाप्नवत्(१) ।
फले तथैव ह्येषादि नाप्नोत्याश्रयमीप्सितम् ॥

ह्येषा वृष्टिं साधयेदिति हि गृह्यमाणे ऽवश्यं किमाश्रितेने-त्यपेक्ष्यते, तत्र यत्सौभरं प्रकृतं तत्तावन्न शक्तमाश्रयत्वं प्रतिप-

(१) आप्नुयादिति २ पु० पाठः ।

त्तुं, समस्तं हि साम सौभरशब्देनोच्यते, न च तद्धीषा साधयितुं शक्यं, यथा दध्ना होमः। तद्धि सकलं होमं व्याप्तुं शक्नोति, न तु हीषा सौभरं व्याप्यते बह्वक्षरसाध्यत्वात्, न च तदसाधयत आश्रयाश्रयिसंबन्धो ऽवकल्पते। यत्तु तेन व्याप्त्या साधयितुं शक्यते निधनं, न तस्य प्रकरणमस्तीति न वाक्यादिनाश्रयत्वं प्रतिपद्यते। तत्र यदि वाक्येनैव फलसंबन्धः, तेनैव चाश्रयलाभः ततो वाक्यं भिद्यते। तथा निधनमात्रानुवादेन हीषादिसंबन्धे प्रकरणं बाधित्वा सर्वसाम(१)संबन्धप्रसङ्गे पुनः सौभरस्य यदिति कथमपि विशेषणीयं, तत्रापि पुनर्मतिः क्लेशनीया। किं च ॥

यद्यप्यवयवद्वारं भवेत्सौभरसाधनम्।
तथापि भक्त्यनेकत्वात्क्व हीषिति न गम्यते॥

न तावत्सौभरावयवेन निधनेन साधितेन प्रकरणलभ्यसौभरं साधितं भवति अवयवस्य सौभरत्वेनाप्रतीतेः। न च यथा शक्नुयात्तथा ऽश्रयेदित्येषा कल्पनास्तीत्युक्तम्। उपेत्यापि त्वाश्रयत्वमनेकप्रस्तावादिभक्तिनि सौभरे कतमस्यां भक्तौ हीषादयः प्रयुज्यन्तामिति नैव ज्ञायते। मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति प्रस्तावे वा प्राप्नुवन्ति । तत्र निधनमित्यनुवादो नावकल्पते। अथोच्येत यथोक्थ्यादीनां फलाय चोदितानां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोममाश्रयतामसमस्तव्यापित्वेनानेकावयवत्वेपि सति वाक्यान्तरवशेनान्ते निवेशो भवति एवमत्रापि फले विहितानां हीषादीनामाश्रयत्वेन सौभरमुपसर्पतां समाम्नायवशेन लब्धस्थानानां निधनत्वम् अनुवदिष्यते इति ॥ तदयुक्तम्। कुतः॥

(१) सामेति २ पु० नास्ति ।

अनन्यविषयत्वेन स्थानमुक्थ्यादिषु स्थितम् ।
दोषादिस्तु बहुस्थानः क्व स्यादिति न गम्यते ॥

युक्तमुक्थ्यादीनां प्रदेशान्तरेष्वदृष्टेरलौकिकत्वाच्च क्रत्वन्तरनिवेशित्वम् । न हि तेषां स्थानान्तरं दृष्टपूर्वम् । न चाविज्ञातस्थानविशेषाणां रूपावधारणं फलसंबन्धो वा । न चान्यत्र वर्त्तमानानां स्वरूपप्रयुक्त उक्थ्यादिव्यपदेशसंभवः । योपि वचनान्तरेण स्थानविशेषलाभः सोपि पृथक् क्रत्वर्थत्वाविज्ञानादनयैव फलचोदनया गृह्यतइति तदर्थ एव विज्ञायते । दोषादीनां यः पुनः समाम्नायप्राप्तः स्थानविशेषसंबन्धः स तावत्सौभरविधानेन क्रत्वर्थत्वेन फलार्थत्वेन चोपयोजितः(१) । इदानीं तु फलं प्रति स्वतन्त्रस्य दोषो विधानाल्लोकवेदसामान्तरभक्त्यन्तरप्रकृतभक्तिवर्त्तित्वादिविशेषो न ज्ञायते क्वावतिष्ठताम् । यदि हि प्रकृत एव विहित इति विज्ञायेत ततस्तस्य ज्ञातस्थानत्वात्संदेहो न स्यात् । ननु चैकत्वाच्छब्दस्य य एवायं प्रकृतः स्यात्स एव लोकादिष्वपीति तद्ग्रहणेपि तदेव विशेषस्थानं भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः ॥

एकत्वेपि हि शब्दस्य शक्तिभेदः प्रयोजने ।
तत्र कार्यान्तरस्थानं न स्यात्कार्यान्तरेष्वपि ॥

न शब्दैकत्वेन यत्किंचित्कार्ये स्थानं दृष्टसामर्थ्यं तदेवान्यत्रापीति शक्यते वक्तुम् । न हि यत् देवदत्तस्य युध्यमानस्य स्थानमवगतं तदेव भुञ्जानस्यापि भवतीति गम्यते । कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयो न स्वरूपप्रयुक्ताः । स्वरूपस्य स्थानान्तरेष्वविभागात् । अतः कार्यान्यत्वादेकस्यापि स्थानभेद-

(१) सौभरफलार्थत्वेन चोपयुज्यतइति २ पु० पाठः ।

प्राप्तिः। न च यत्सौभराङ्गभूतस्य हीषः स्थानं तदेव पुरुषार्थस्या-
पीत्यवधारणं शक्यम्। प्रासङ्गिकसौभरसाधनत्वादिति चेत्। न,
तस्यैव स्थानविशेषलाभात् प्रागसिद्धत्वात्। इतरेतराश्रयं हि
स्यात् सौभरसाधनत्वेन स्थानविशेषः तस्माच्च साधनत्वमिति।
ननु यथाऽभ्युदितेष्ट्यां मध्यमादितण्डुला उपादीयमानत्वेपि
प्रकृता गृह्यन्ते तथात्र हीषादयो ग्रहीष्यन्ते । युक्तं तत्र प्र-
कृतगामिविभजतिवाक्यापेक्षितानां देवतासंयोगवाक्यानां तद्वि-
षयत्वाद्यच्छब्दोपबद्धमध्यमादिविभागस्य च प्रकृतप्रत्ययानति-
रेकादन्येषामग्रहणम्। इह तु न हीषादीनां तादृक्कारणम-
स्तीति न लौकिकप्रत्ययो निवर्त्तते। तस्मान्नैवं वाक्यार्थः संभव-
तीत्ययमपरः परिगृह्यते। यदा सर्वप्रकारमन्विष्यमाणोऽपि
श्रौतः फलसंबन्धो न लब्धः, तदा मा बाधितरां श्रुति,रिति प्र-
कृतसाधनलक्षणा विज्ञायते तत्रैषोर्थो भवति। प्रकृताय वृष्टि-
साधनाय हीष्शब्दोक्तमिति। प्रकृतगामी च वृष्टिशब्दस्तत्साध-
नभूतं सौभरमेव लक्षयति नान्यत्, न चान्यसाधनभूतमप्रतीतेः।
सत्यामपि च हीषादीनां प्राप्तौ नियमार्थत्वादर्थवद्वाक्यमित्युक्त-
म्। ते च हीषादयो यथाभूताः सौभरेणाक्षिप्तास्तथाभूता एव
नियम्यन्ते इति विनापि निधनशब्दसंयोगेन सिद्धं निधनत्वमनू-
द्यते। तद्दर्शयति। वृष्टिकामाय सौभरमस्त्येवेत्यादि । तदेत-
दधिकरणं गुणक्रियाफलप्रतिपादनपरयोरनन्तराधिकरणयो-
रुभयोरप्यपवादभूतम्। वृष्ट्यादिशब्देनैवेदं फलं साधनलक्ष-
णेयमिति प्रतिपादनात्। यस्तु वाक्यभेदस्योदित आसीत्स निध-
नसंबन्धे सति श्रुत्या वा सौभरे विशेषणत्वेनोपादीयमाने भवेत्।
न त्विह तदुभयमप्यस्ति। वृष्टिकामपदेनैव संबन्धात्, प्रकरण-